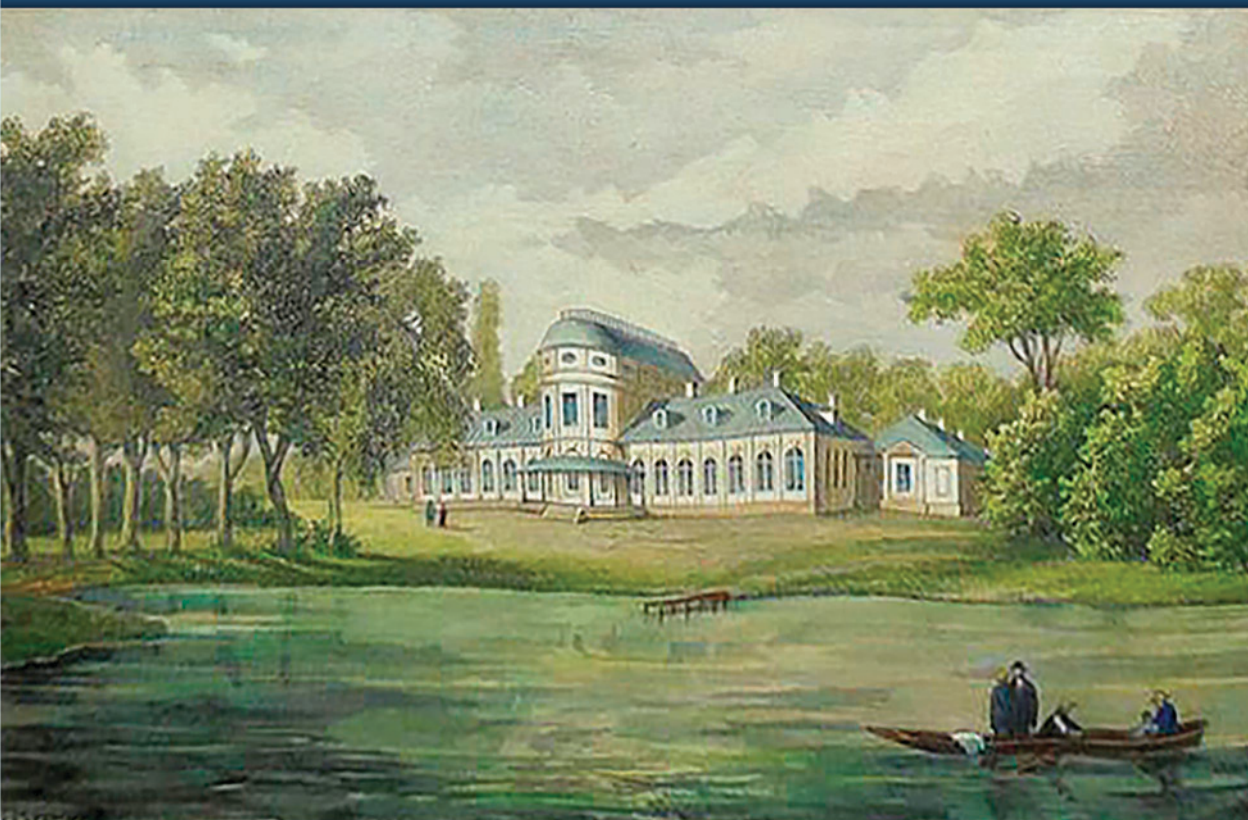

2 0 2 3

23

ACTA ALBARUTHENICA

Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego

Acta Albaruthenica

Rada Naukowa

Aleś BIELSKI (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Nina BARSZCZEWSKA (*Uniwersytet Warszawski, Polska*)
Hienadź CYCHUN (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Białoruś*)
Iryna GAPONENKO (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Fernando Presa GONZÁLEZ (*Uniwersytet Complutense w Madrycie, Hiszpania*)
Bronisław KODZIS (*Uniwersytet Opolski, Polska*)
Oleg ŁATYSZONEK (*Uniwersytet w Białymstoku, Polska*)
Aliaksandr MAKAREVICH (*Mohylewski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Arnold McMILLIN (*Kolegium Uniwersyteckie w Londynie, Anglia*)
Anżela MELNIKAVA (*Homelski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Dorota MICHALUK (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska*)
Igor NABYTOWYCZ (*Uniwersytet w Drohobyczu, Ukraina*)
Larysa PISAREK (*Uniwersytet Wrocławski, Polska*)
Mikalai PRYHODZICH (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Tatjana RAMZA (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Liudmila SINKOVA (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Beata SIWEK (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska*)
Aliaksandr SMALIANCHUK (*Polska Akademia Nauk, Polska*)
Halina TYCHKA (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Halina TVARANOVICH (*Uniwersytet w Białymstoku, Polska*)

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Acta Albaruthenica

Tom 23

Warszawa 2023

Redakcja

prof. dr hab. Mi $\acute$ ka $\acute$ aj CHAUSTOWICZ (redaktor naczelny)
dr hab. Radosław KALETA, prof. UW (z-ca redaktora naczelnego)
dr hab. Mirosław JANKOWIAK (*język polski*)
dr Katarzyna DROZD-URBAŃSKA (*język polski*)
dr Nadzieja CZUKICZOWA (*język białoruski*)
dr Angela ESPINOSA RUIZ (*język angielski*)

Sekretarze redakcji

mgr Maryla CHAUSTOWICZ, dr Angela ESPINOSA RUIZ

Projekt graficzny okładki

Paweł KURZA

Na okładce: *Szczorsy. Pałac Chreptowiczów* (1878). Akwarela Napoleona Ordy (1807–1883)
Plik znajduje się w Wikimedia Commons – repozytorium wolnych zasobów

Adres redakcji

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa
tel. (0 22) +48 22 55 34 252
<http://www.albaruthenica.uw.edu.pl>
e-mail: actaalba@gmail.com

Redaktor prowadząca

Dorota Dziedzic

Redakcja językowa

Vieranika Bandarovich (*język białoruski*), Elena Kucheryavaya (*język angielski*)
WUW (*język polski*)

ISSN 1898-8091

e-ISSN 2720-698X

© Copyright © by Authors, 2023

Publication under the Commons Attribution 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
license (full text available at: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0pl/>)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
www.wuw.pl; e-mail: wuw@uw.edu.pl
Dział Handlowy WUW: tel. (48 22) 55 31 333; e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Druk i oprawa:

POZKAL

STUDIA i ARTYKUŁY

Jerzy Grzybowski / Юры Грыбоўскі

University of Warsaw, Poland /

Uniwersytet Warszawski, Polska

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7359-487X>

e-mail: jgrzybowski@uw.edu.pl

Беларускі тэатр у міжваеннай Латвіі

Belarusian theater in interwar Latvia

Teatr białoruski na Łotwie w okresie międzywojennym

ABSTRACT: Interwar Latvia was one of the largest concentrations of the Belarusian population outside Belarus. The majority of Latvian Belarusians were indigenous people who lived in Latgale. Until 1934, the Belarusian minority enjoyed cultural autonomy, which manifested itself in the activities of socio-political, cultural and educational organizations. One of the manifestations of Belarusian activity was theatrical activity. Belarusian activists treated theater as a way to promote Belarusian culture and Belarusian national awareness. The core of the artists were teachers and students of Belarusian schools. Plays by Belarusian authors were played on the stages of theaters, less frequently foreign ones (including Latvian ones). In the first years of Latvian independence, some Belarusian cultural and educational organizations conducted theater activities. In addition, amateur theater groups were established in secondary schools in Daugavpils and Ludza. An important event in the development of the local Belarusian theater was the establishment in 1927 of the Belarusian Theater Society in Latvia, which had two branches – in Riga and Daugavpils. Despite the lack of professionals and experience, Belarusian theater groups enjoyed the interest of the audience.

KEYWORDS: Latvia, interwar period, Belarusian minority, culture, theatre.

Уводзіны

Адным з буйных цэнтраў беларускага нацыянальнага жыцця ў міжваенны час была Латвія. Месцам кампактнага пражывання латвійскіх беларусаў з'яўлялася паўднёва-ўсходняя частка краіны – Латгалія. Апрача таго, значная колькасць беларусаў знаходзілася ў Рызе. Беларусы лічыліся пятай па колькасці групай сярод прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей (пасля рускіх, габрэяў, немцаў і палякаў). Колькасць

жыхароў Латвіі, якія дэкларавалі сябе беларусамі, была няўстойлівай і вагалася ў межах ад 79 529 чал. (у 1920 г.) да 26 867 (у 1935 г.). Такія значныя разыходжанні ў лічбах не з'яўляліся вынікам міграцыйных ці дэмаграфічных працэсаў. Галоўную прычыну належыць шукаць ўнутры супольнасці. Нацыянальная свядомасць беларускамоўных жыхароў Латвіі ў разгледаны час знаходзілася ў стадыі фармавання. Маючы праблемы з нацыянальнай самаідэнтыфікацыяй, адны і тыя ж людзі ў розны час пад уплывам разнастайных сацыяльных і палітычных фактараў дэкларавалі розную нацыянальнасць. Маласвядомая ў нацыянальным сэнсе беларускамоўная латгалская вёска на пачатку XX ст. стала прадметам нацыянальна-культурнай экспансіі з боку мясцовых нацыянальных рухаў. За душы і сэрцы “тутэйшых” змагаліся рускія, польскія, латышскія і беларускія дзеячы.

Ліберальнае заканадаўства Латвійскай Рэспублікі (да 1934 г.) спрыяла нацыянальна-культурнаму развіццю прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Дэмакратычная канстытуцыя давала нелатышам шырокія магчымасці нацыянальна-культурнай аўтаноміі, аналогію якой цяжка знайсці на мапе тагачаснай Еўропы. Гэтым скарысталася мясцовая беларуская інтэлігенцыя, стрыжань якой складалі дзеячы БНР. Сярод пачынальнікаў і актыўных дзеячаў беларускага жыцця ў Латвіі належыць назваць Кастуся Езавітава, Сяргея Сахарава, Івана Краскоўскага, Мікалая Дзямідава, Андрэя Якубецкага, Уладзіміра Пігулеўскага і інш. Пачаткам беларускага нацыянальнага руху ў Латгаліі варта лічыць стварэнне Культурна-асветнага таварыства “Бацькаўшчына”, якое пачало працу ў Дзвінску ў красавіку 1921 г. Пазней узніклі іншыя беларускія арганізацыі (таварыствы – “Беларуская Хата”, “Рунь”, “Прасвета”, Таварыства беларускіх настаўнікаў у Латвіі, Беларускае навукова-краязнаўчае таварыства ў Латвіі, Таварыства беларускай моладзі ў Латвіі, Беларускае цэнтральнае пазычкова-ашчаднае таварыства; кааператыў “Культура і праца” і інш.). Мэтай гэтых структур было гуртаванне вакол сябе беларускамоўнага насельніцтва Латвіі, вядзенне сярод яго нацыянальна-культурнай працы, накіраванай на фармаванне і ўмацаванне беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці. Існавала таксама беларускае школьніцтва, якое ў часе свайго ўздыму складалася з 3 сярэдніх і 51 пачатковай школы [Екабсонс 2001: 47–71].

Пачатак тэатральнай дзейнасці

Адной з праяў нацыянальна-культурнай актыўнасці мясцовага беларускага актыву з'яўлялася тэатральная дзейнасць. З самага пачатку існавання ў Латвіі беларускага руху яго прадстаўнікі рабілі спробы

стварэння аматарскага тэатра. Патэнцыйнымі кандыдатамі на артыстаў былі настаўнікі і вучні беларускіх школ. З іх ліку ў верасні 1921 г. К. Езавітаў здолеў арганізаваць вандроўную тэатральную труп, якая складалася з моладзі Дзвінска і навакольных вёсак [Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі 1998: 1211]. 1 верасня 1921 г. была створана беларуская драматычная дружина пры таварыстве “Бацькаўшчына” (кіраўнік Сцяпан Заліўскі), якая паставіла першую сваю п’есу ў дзвінскім гарадскім клубе. Менавіта гэту падзею К. Езавітаў лічыў народзінамі беларускага аматарскага тэатра ў Латвіі [Тэатрал 1932: 158]. На пачатку 1922 г. у Дзвінску з ініцыятывы Эдварда Будзькі і К. Езавітава была створана яшчэ адна беларуская тэатральная трупа пад кіраўніцтвам Язэпа Камаржынскага. Яна ладзіла свае выступы ў клубе чыгуначнікаў, гарадскім і клубе “Saulė”. Апрача таго, артысты выязджалі ў вёскі Латгаліі. Яны працавалі на добраахвотных пачатках, таму ў красавіку 1922 г. К. Езавітаў звярнуўся ў Міністэрства асветы Латвіі з просьбай падтрымаць іх матэрыяльна [LVVA, 2125 f., 5 ар., 38 l., 76 lp.]. Восенню 1922 г. трупа спыніла сваю дзейнасць з тае прычыны, што яе ўдзельнікі, аснову якіх складалі слухачы Дзвінскіх беларускіх настаўніцкіх курсаў, пакінулі Дзвінск [Кастусёнак 1928: 120].

Наступную спробу арганізацыі тэатра зрабіла Рыжскае беларускае культурна-асветнае таварыства “Беларуская Хата”, якое было створана ў 1925 г. Яно ладзіла імпрэзы і вечарыны, падчас якіх намаганнямі сяброў арганізацыі ставіліся кароткія тэатральныя выступы. Граліся п’есы *Модны шляхцюк* Каруса Каганца, *Стараста* Тараса Гушчы, *Конскі партрэт*, *У кавалёвай хаце* і *Пасланец* Леапольда Родзевіча і *Страхі жыцця* Францішка Аляхновіча. У 1924–1925 гг. адбылося 17 такіх вечарынаў, у 1926 – толькі 4. Паводле слоў кіраўнікоў таварыства, мэтай імпрэз было: “асабліва сьцягамі роднае мовы, матывамі песьні, абразамі з жыцця родных і блізкіх закрануць душу рыжаскага беларуса, напамніць яму аб яго далёкіх кроўных, абудзіць у ім сьвядомасьць свае нацыянальнасьці і падагрэць каханьне да яе” [LVVA, 2125 f., 5 ар., 11 l., 14 lp.]. 20 лютага 1926 г. таварыства “Беларуская Хата” набыло памяшканне пад тэатральную сцэну, дзе адбываліся рэпетыцыі і выступы аматарскага тэатра. Аднак у хуткім часе з прычыны адсутнасьці сродкаў ён спыніў сваё існаваньне. Напрыканцы 1926 г. няўдалую спробу арганізацыі драматычнай секцыі зрабіла Таварыства беларусаў-выбаршчыкаў [LVVA, 1826 f., 1 ар., 1004 l., 121 lp.].

Адначасова тэатральная праца вялася ў школьных установах. У першую чаргу гэта тычылася дзвюх беларускіх гімназій – у Люцыне і Дзвінску. У мурах Люцынскай гімназіі з канца 1922 г. працавала самадзейная драматычная дружина, якой кіравалі спачатку Сяргей Казека, а потым К. Езавітаў. Сярод найбольш таленавітых выступоўцаў былі

вучні Янка Доўгі, Юзэфа Васілеўская, Валянціна Казлоўская, Гіпаліт Паўлоўскі, Ян Кудраўцоў [Езавітаў 1925: 2]. 20–22 траўня 1923 г. вучні Люцынскай гімназіі пад кіраўніцтвам К. Езавітава зладзілі экскурсію ў Зілупе і двор Залессе. Падчас гэтага мерапрыемства драматычная дружна (кіраўнік С. Казека) паставіла п’есу Янкі Купалы *Паўлінка* [Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі 1998: 1506]. На жаль, не захаваліся больш падрабязныя звесткі наконт дзейнасці гэтай дружны. Вядома, аднак, што яна праіснавала да закрыцця Люцынскай гімназіі ў 1924 г.

Асобнай старонкай у гісторыі беларускага аматарскага тэатра ў Латвіі з’яўлялася дзейнасць маладых тэатралаў з ліку вучняў Дзвінскай беларускай гімназіі. Працай тутэйшага тэатральнага гуртка кіравала спачатку Паўліна Мядзёлка-Грыб, а потым Парфірый Жэрдзі. Дадатковай матывацыяй для ўдзелу ў тэатральнай працы была магчымасць палепшыць матэрыяльнае становішча гімназіі. Прыбытак з выступаў прызначаўся на дапамогу немажымым вучням. З гэтай мэтай штогод у Дзвінску ў будынку гімназіі, а таксама ў гарадскім клубе ладзіліся вучнёўскія спектаклі. На працягу 1925–1927 гг. вучні зладзілі каля 20 выступаў у Дзвінску і правінцыі. Вучні гралі п’есы братоў Дылеўскіх *Міхалка*, Францішка Аляхновіча *На вёсцы*, *Страхі жыцця*, *Заручыны Паўлінкі*, *Птушка шчасця* і *Пан міністар*, Вінцэнта Дунін-Марцінкевіча *Пінская Шляхта*, Я. Купалы *Паўлінка*, Вольгі Сахаравай *Зачараваная княжна* (паводле твора Я. Купалы *Сон на кургане*), К. Каганца *Модны Шляхцюк*, Івана Мясніцкага *Я умер*, Мікалая Гогаля *Ночь под Рождество* і Сямёна Гулака-Арцёмоўскага *Запарожца за Дунаем* [Сахараў 1927: 37]. Былая вучаніца гімназіі Людміла Краскоўская вось якім чынам згадвала працу вучнёўскага тэатра:

Навучанне ў гімназіі хутка наладзілася і ішло нармальна, разам з вучобаю развівалася самадзейная праца: быў арганізаваны хор з вучняў і драматычны гурток. Заняткі праводзіла Паўліна Мядзёлка, якая аддавала хору і гуртку ўсе свае здольнасці. На другім паверсе будынка гімназіі была вялікая зала, дзе пабудавалі сцэну, там стаяла і піяніна. Пасля заканчэння ўрокаў у другой палове дня дзейнасць вучняў пераносілася ў гэтую залу. Рабіліся рэпетыцыі драматычных пастановак, праходзілі спеўкі хору. Падчас гэтых прац вельмі памагала жонка У. Пігулеўскага – Валянціна Бароўская. Яна была выдатная піяністка і брала ўдзел у рэпетыцыях і выступленнях <...>. Першай пастаноўкай драматычнага гуртка, якую падрыхтавала П. Мядзёлка, была *Паўлінка* Янкі Купалы. Пазней ставілі кароткую сцэну *На першай гульні* і балет на каўказскія матывы. Я пераклала з чэшскай мовы аперэту *З чэшскіх млыноў*, якая таксама мела поспех. Кожны раз, калі было выступленне хору альбо гралі якуюсь п’есу, зала была поўная гледачоў, некаторыя пастаноўкі паўтаралі два разы. Салісткай была Надзя Мікалаева, якая прыгожа спявала і добра іграла. Добра спявала і другая вучаніца – Анка Бедарава. Дэкарацыі для

пастановак рабілі самадзейна. Малявалі іх вучні: я і Пётра Мірановіч, трохі дапамагаў Сенька Дарафееў. Майстэрні сапраўды вельмі дапамагалі пры пастаноўках: у швейнай дзяўчаты пасшывалі вялікія палотны для дэкарацый, у сталярнай хлопцы выраблялі розныя дэталі для абсталявання сцэны. Агулам гэтая мастацкая дзейнасць вельмі яднала цэлы калектыў гімназіі, настаўнікаў і вучняў [цыт. па: Панізьнік 2003: 167].

Важнай падзеяй у жыцці вучнёўскага тэатра быў выезд у Рыгу. 10 сакавіка 1924 г. вучні выступілі на сцэне Латвійскага нацыянальнага тэатра, дзе паставілі п'есу *Паўлінка* [LVVA, 2067 f., 1 ар., 367 l., 64 lp.]. Сярод глядачоў знаходзіліся пісьменнік Яніс Райніс і прадстаўнікі Міністэрства асветы [Сахараў 1927: 36].

У 1922–1924 гг. аматарскія тэатральныя гурткі існавалі таксама пры некаторых пачатковых школах. Ёсць звесткі аб працы тэатральных калектываў у Шнёкаўскай (кіраўнік Мікола Талерка), Краслаўскай (кіраўнік Данат Казлоўскі) і Рыжскай школах (кіраўнік Мікалай Дзямідаў). Асабліва варта звярнуць увагу на тэатральную вучнёўскую дзейнасць пад кіраўніцтвам М. Талеркі. Рэпертуар вучнёўскага тэатра складаўся з беларускіх і перакладных п'ес: *Міхалка*, *Конскі партрэт*, *Збянтэжаны Саўка*, *Модны шляхцюк*, *Пасланец*, *Калісь*, *На рывізіі*, *Стараста*, *Салдацкая любоў*, *У суседзі*, *На волас ад смерці*, *Вольнае каханне*, *Чужы каравай*, *Крыса*, *Падзяліліся*, *Жонка без грошы* і інш. Выступы адбываліся ў мурах школы, а таксама на Прыдруйшчыне, Пасіеншчыне і ў Зілупе. Адзін з глядачоў наступным чынам апісаў умовы, у якіх адбываліся спектаклі:

будынак, у якім рабіліся ўсе тыя пастаноўкі вясковага рэпертуару, – звычайная хата селяніна Вурбановіча, у якога раней была школа і які дапамагаў у спектаклях <...>. Для сцэны абводзіўся куток у 3х4 аршыны, і вось на гэтай маленькай сцэне ставілі што маглі. Дэкарацыі з паперы, вешалі на сьценкі. Вакно часамі было і дзвярмі. Суфлёр стаяў у куточку каля печы. Сцэна паднята на паўаршына, бо далей нельга, а заслонай служыла старая карта “Ходапocht Расійскай Імперіі”. У зале ўмяшчалася каля 75 чалавек. Артысты павінны былі быць і акрабатамі. Часамі былі зьявы гэтакія: ідзе ў адны дзверы, а ўваходзе ў другія, выскачыць які артыста праз адно вакно, ды які махане кругом усіх будынкаў, каб абляцець і ўлезці ў другое вакно на сцэну. Нягледзячы, што так цяжка было ставіць, адбыўся цэлы рад спектакляў, які вельмі задавалі ўсялякім ім забаву і адпачынак [цыт. па: Езавітаў 1925: 1].

Да сярэдзіны 1920-х гг. у Латгаліі і ў Рызе разам адбылося звыш 100 тэатральных выступаў [НАРБ, ф. 458, воп. 1, спр. 134, арк. 58]. У той час сярод беларускай меншасці ў Латвіі саспела думка аб стварэнні асобнага беларускага тэатра, які мог бы аб'яднаць ужо існуючыя калектывы [Кастусёнак 1928: 120–121]. У кастрычніку 1926 г. на старонках газеты “Голас Беларуса” (Рыга) пачалася кампанія, аўтары якой

заклікалі грамадскасць да арганізацыі беларускага народнага тэатра ў Латвіі, што павінен быў дзейнічаць на грамадскіх пачатках і карыстацца падтрымкай дзяржавы. 27 кастрычніка 1926 г. група беларускіх актывістаў (К. Езавітаў, У. Пігулеўскі, П. Жэрдзі, Ян Шчорс, М. Дзямідаў, Пятро Масальскі, Алесь Махноўскі і інш.) звярнулася да грамадскасці з заклікам стварыць беларускае тэатральнае таварыства. Ініцыятары лічылі, што калі будзе створана арганізацыя і беларускі тэатр, можна будзе атрымаць грашовую падтрымку з боку дзяржавы [Езавітаў 1926: 1]. На пачатку 1927 г. сталічныя беларускія дзеячы звярнуліся да гарадскіх улад з просьбай аб рэгістрацыі вышэйзгаданай арганізацыі. 25 сакавіка 1927 г. Рыжскі акружны суд зацвердзіў статут Таварыства беларускага тэатра ў Латвіі (ТБТЛ) (*Baltkrievu Teatra Biedrība Latvijā*). Статут арганізацыі падпісалі: К. Езавітаў, У. Пігулеўскі, П. Масальскі, М. Дзямідаў і Вольга Бароўская-Пігулеўская [LVVA, 1747 f., 1 ар., 18 l., 9 lp.]. Крыху раней, 5 сакавіка Міністэрства асветы прызнала таварыства адзінай тэатральнай арганізацыяй беларускай меншасці ў Латвіі, якая мела права атрымліваць дапамогу са сродкаў Культурнага фонду [LVVA, 2125 f., 5 ар., 4 l., 35 lp.].

31 сакавіка 1927 г. у Рызе адбыўся сход актывістаў таварыства, на якім удзельнікі ўхвалілі рашэнне аб стварэнні беларускага народнага тэатра ў Рызе, а таксама беларускага вандроўнага тэатра, які мусіў пачаць працу ўзімку 1927/1928 гг. Апрача таго, было вырашана ўлетку 1927 г. адчыніць драматычныя курсы для настаўнікаў беларускіх школ, каб падрыхтаваць іх да самадзейнай працы ў школах і вандроўным тэатры. Адначасова прысутныя вырашылі звярнуцца да Сойму і ўрада, Культурнага фонду і рыжскага гарадскога самакіравання з просьбай вылучыць сродкі на падтрымку тэатра. На гэтым жа сходзе было вырашана распрацаваць праект эмблемы і сцягу таварыства [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 7–10 lpp.]. Удзельнікі абралі кіраўніцтва ТБТЛ у наступным складзе: В. Пігулеўская-Бароўская (старшыня), К. Езавітаў (намеснік старшыні), Н. Пінская (сакратар), Л. Клагіш (скарбнік) і М. Дзямідаў (сябра). Абранне старшынёй В. Бароўскай-Пігулеўскай было невыпадковым, паколькі яна – выхаванка Маскоўскай кансерваторыі – была адзінай асобай, якая мела прафесійную тэатральную падрыхтоўку. У выніку яна займала пасаду старшыні ТБТЛ на працягу амаль усяго перыяду яго існавання. Тым часам склад іншых сяброў управы мяняўся. Новыя абіраліся на штогадовых агульных з'ездах таварыства. У розны час імі былі К. Езавітаў, Я. Камаржынскі, Н. Пінская, П. Масальскі, Станіслаў Красневіч, М. Дзямідаў, У. Пігулеўскі, Уладзімір Гусарэвіч, Алесь Сальцэвіч, Казімір Мязэцкі, Вікторыя Доўгая і іншыя [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 11 lp.].

На пасяджэнні кіраўніцтва тэатра 23 жніўня 1927 г. быў зацверджаны план дзейнасці таварыства, які прадугледжваў стварэнне ў Рызе, Дзвінску і Люцыне сталых драматычных труп, якія павінны былі ладзіць выступы ў вышэйзгаданых гарадах і вёсках Дзвіншчыны, Люцыншчыны, Рэжыччыны і Лукшчыны, бо “галоўным сваім заданнем Т-ва беларускага тэатра лічыць культурнае абслугоўванне беларускае сялянскае масы, якая жыве ў глухіх кутках Латгаліі і пакуль зусім не мае разумных забаў” [LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l., 15 lp.]. На гэтым жа пасяджэнні было вырашана, што пастаноўкі ў Рызе будуць адбывацца ў будынках беларускіх школ, дзе існавалі сцэны. Тым часам у Дзвінску пастаноўкі павінны былі ладзіцца на тэатральных сцэнах горада і ў зале беларускай гімназіі. У Люцыне прапаноўвалася ладзіць выступы ў мясцовым клубе “Круша”, дзе раней адбываліся беларускія тэатральныя выступы. Пастаноўкі ў вёсках планавалася ладзіць у будынках беларускіх школ і валасных управах [LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l., 15–16 lp.]. З мэтай атрымання дапамогі кіраўніцтва ТБТЛ звярнулася ў Культурны фонд з просьбай прызначыць сродкі на дзейнасць тэатра [LVVA, 1747 f., 1 ap., 25 l., 3 lp.]. У звароце да Міністэрства асветы чытаем:

Прозячы аб дапамозе, Таварыства звяртае ўвагу Міністэрства на тое, што: 1) ўсе тэатральныя пачынанні таварыства накіраваны на тое, каб задаволіць культурныя патрэбы немаможнага і малакультурнага беларускага жыхарства, пражываючага ў самым глухім кутку Латвіі – у ўсходняй Латгаліі, дзе ніхто апроча беларускіх арганізацый не вядзе ніякае культурна-асветнае працы. 2) беларуская меншасць за весь час незалежнага існавання Латвійскае дзяржавы аж да гэтага часу не атрымлівала ні ад Ураду, ні ад Культурнага Фонду ніякіх дапамог на тэатральную працу, а таму належная падтрымка пачынанняў таварыства ў гэтым годзе асабліва патрэбна [LVVA, 1747 f., 1 ap., 25 l., 5 lp.].

Згодна з пастановай управы ад 23 жніўня 1927 г. з мэтай падрыхтоўкі прафесійнай трупы было вырашана ў Рызе адчыніць 2-гадовыя драматычныя курсы [LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l., 16 lp.]. На вышэйзгаданым пасяджэнні ўправы было прынята рашэнне аб адкрыцці аддзелаў таварыства ў Дзвінску і Люцыне, арганізацыя якіх даручалася адпаведна С. Сахараву і С. Казеку [LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l., 17 lp.]. Восенню 1927 г. у Рызе і Дзвінску пачаліся заняткі ў драматычных студыях. Слухачы беларускіх навучальных устаноў былі вызвалены ад плат за навучанне, а сябры ТБТЛ плацілі 3 латы за семестр, а ўсе іншыя – 6 латаў [LVVA, 1747 f., 1 ap., 25 l., 19 lp.]. На працягу года існавання ТБТЛ удалося стварыць дзве беларускія тэатральныя трупы – у Рызе і Дзвінску. Варта больш уважліва прасачыць працу гэтых калектываў.

Рыжская труппа

Пэўнай праблемай у працы абедзвюх труп з'яўлялася адсутнасць сярод рыжскіх і дзвінскіх беларусаў асоб з прафесійнай рэжысёрскай падрыхтоўкай. У сувязі з гэтым ТБТЛ было вымушана запрашаць да супрацоўніцтва прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей. Па запрашэнні В. Бароўскай-Пігулеўскай і К. Езавітава беларускай драматычнай трупай у Рызе пагадзіўся кіраваць артыст Рускага латвійскага тэатра Юроўскі [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 18, 24 lpp.]. Аднак супрацоўніцтва беларусаў з гэтым чалавекам выглядала не найлепшым чынам. 26 кастрычніка 1927 г. артыст пачаў занятакі з беларускай трупай, але амаль адразу іх спыніў, спасылаючыся на занятасць. Неўзабаве рэжысёрамі трупы былі прызначаны артысты Латвійскага тэатра Ян Шаберт, Рускага драматычнага тэатра Юрый дэ Бур і Уладзімір Каценеў [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 27 lр.]. Адсутнасць рэжысёра-беларуса выклікала незадаволенасць некаторых сяброў ТБТЛ. 2 лютага 1930 г. Люцыя Тэтар звярнула ўвагу на патрэбу “энергічнага і працаздольнага рэжысёра-беларуса, бо рэжысёры іншых нацыянальнасцяў слаба разумеюць дух беларускіх п’ес” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 156–157 lpp.]. У хуткім часе пасаду рэжысёра трупы заняў беларус Я. Камаржынскі.

Калектыў рыжскай трупы спачатку налічваў 22 удзельнікі. Сярод найбольш актыўных артыстаў належыць назваць Барыса Іванова, Юзэфу Васілеўскую, Аркадзя Рытава, Антона Лейтана, Паўла Хруцкага, Рыгора Крэйца, Міхася Калініна, Антона Доўгага, Веру Хлебнікаву, Вольгу Аляксееву, Марыю Мадзялеўскую, Міколу Нікізіна, Міхася Краўчанку, Анастасію Крэйц, Антаніну Гарбачонак, Кацярыну Зэйгліш, Мечыслава Слосмана, Франца Оруба [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 142 lр.]. Асобы, якія далучыліся да “Беларускага народнага тэатра ў Рызе”, падзяляліся на артыстаў, харыстаў (пад кіраўніцтвам Міколы Грыўскага), музыкаў і танцораў. Аплата працы сяброў калектыву адбывалася на наступных умовах: артыст атрымліваў 1 лат за рэпетыцыю, а харыст, музыка і танцор – 50 сантымаў. За выступ у спектаклі артыст атрымліваў ад 1 да 20 латаў у залежнасці ад складанасці ролі. Сябры трупы былі абавязаны ўдзельнічаць ва ўсіх спектаклях, драматычных і літаратурных вечарынах. Творчымі працамі калектыву кіраваў рэжысёр або яго памочнік. Рэпетыцыя магла доўжыцца не больш за тры гадзіны, а час генеральнай рэпетыцыі вызначаў рэжысёр. Рэпетыцыі з тэкстам ролі ў руках дазваляліся толькі падчас першых дзвюх спроб. За спазненне на рэпетыцыю артыст караўся 50 сантымамі (менш чым на паўгадзіны) і 1 латам (больш чым на паўгадзіны). Калі ўдзельнік не з’явіўся на рэпетыцыю без важкай прычыны, ён мог страціць ролю і ганарар за

ўдзел у мінулых рэпетыцыях. За з'яўленне на рэпетыцыю ў нецвярозым стане было прадугледжана пакаранне ў памеры 2 латаў [LVVA, 1747 f., 1 ар., 28 l., 54 lp.].

Актыўную падтрымку трупі аказвала таварыства “Беларуская Хата”, якое прадстаўляла трупі памяшканне са сцэнай, дзе граліся спектаклі. У сядзібе таварыства захоўваўся таксама гардэроб [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 94 lp.]. У асноўным трупі складалася з былых вучняў Дзвінскай беларускай гімназіі, якія пераехалі ў Рыгу і працавалі настаўнікамі сталічных школ, а таксама слухачоў беларускіх настаўніцкіх курсаў, як і студэнтаў Латвійскага ўніверсітэта і Латвійскай акадэміі мастацтваў [Кастусёнак 1932: 122–123]. Паколькі значную частку ўдзельнікаў рыжскай трупі складалі слухачы настаўніцкіх курсаў, 27 лістапада 1927 г. кіраўніцтва ўправы ТБТЛ звярнулася ў адміністрацыю гэтай установы з просьбай увесці ў праграму курсаў прадмет па драматургіі [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 28 lp.].

“Беларускі Народны Тэатр у Рызе” (так з гонарам называлі трупі беларускія актывісты) пачаў працу 24 сакавіка 1928 г. [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 40 lp.]. У гэты дзень была пастаўлена п’еса *Паўлінка*, на якую прыйшло шмат гледачоў. Прысутны на спектаклі К. Езавітаў адзначаў, што грамадскасць цёпла павітала артыстаў, якія пры належным мастацкім кіраўніцтве з цягам часу мелі шанец выявіць свае таленты [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 42 lp.]. Рыжскі калектыў ладзіў выступы не толькі ў сталіцы, але таксама выязджаў у латгальскую правінцыю. 25 сакавіка 1928 г. кіраўніцтва ТБТЛ зацвердзіла план пастаноўкі спектакляў у Краслаўцы (9 красавіка), Пустыне (10 красавіка), Рунданах (16 красавіка) і Старой Слабадзе (17 красавіка) [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 44 lp.]. Па матэрыяльных і тэхнічных прычынах атрымалася зладзіць пастаноўку п’есы *Паўлінка* толькі ў Рунданах (16 красавіка) і Старой Слабадзе (17 красавіка) [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 47 lp.]. На патрэбу ўзмацнення працы ў правінцыі звярталі ўвагу ўдзельнікі агульнага з’езду сяброў ТБТЛ, які адбыўся 10 чэрвеня 1928 г. Па прапанове К. Езавітава з’езд прыняў рэзалюцыю аб узмацненні працы тэатра ў Рызе і адначасовым заахвочванні настаўніцтва “да вядзення тэатральнай працы на вёсцы” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 58 lp.]. 11 верасня 1928 г. кіраўніцтва ТБТЛ звярнулася да Рады міністраў з просьбай прызнаць удзельнікам трупі палёжку на праезд чыгункай падчас турнэ па Латгаліі. Улады з разуменнем паставіліся да просьбы беларусаў [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 75 lp.].

Першапачаткова рэпертуар рыжскай трупі быў сціплы, але з цягам часу ён папаўняўся новымі п’есамі. У тэатральным сезоне 1927/1928 гг. гралася п’еса *Паўлінка*. У наступным сезоне пачалі развучаць іншыя беларускія п’есы: *На Антокалі* Ф. Аляхновіча, *Блудны сын* Рудольфа

Блаўмана і *Кастусь Каліноўскі* Еўсцігнея Міровіча. Адначасова было вырашана працягваць граць *Паўлінку* [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 75–76 lpp.]. З мэтай павелічэння рэпертуару ў чэрвені 1928 г. было вырашана пачаць працу над перакладам на беларускую п’ес з іншых моў. 14 чэрвеня кіраўніцтва таварыства выказала жаданне стварыць тэатральную бібліятэку [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 66 lр.]. У тэатральным сезоне 1929/1930 гг. сталічная трупa ставіла п’есы: *Манька*, *Калісь*, *Шчаслівы муж* і *На Антокалі* Ф. Аляхновіча, *Апошняе спатканне* Уладзіслава Галубка, а таксама *Паўлінка* Я. Купалы і *Блудны сын* Р. Блаўмана [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 129 lр.]. 20 лютага 1930 г. кіраўніцтва ТБТЛ прыняло рашэнне закупіць у кааператыве “Культура і праца” на патрэбы рыжскай трупы па 10 асобнікаў беларускіх п’ес *Раскіданае гняздо*, *Заручыны Паўлінкі*, *Дзядзька Якуб*, *Птушка ішасця*, *Калісь*, *На вёсцы*, *Страхі жыцця*, *Шчаслівы муж*, *Апошняе спатканне* [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 160 lр.]. Вышэйзгаданыя п’есы складалі рэпертуар рыжскай трупы, пачынаючы з тэатральнага сезону 1930/1931 гг. Напрыканцы 1930 г. П. Масальскі пераклаў п’есы ўкраінца Тараса Шаўчэнкі *Назар Стадуля* і латыша Яніса Райніса *Бацькава сэрца* і *Гірс і воўк*. У 1931 г. артысты рыжскага тэатра пачалі ставіць п’есы Ф. Аляхновіча *Пан міністар* і Міхася Чарота *Мікітаў лапаць* [LVVA, 1747 f., 1 ар., 18, 20 lpp.].

Рыжане рабілі спробы распаўсюдзіць сваю актыўнасць на некаторыя мясцовасці па-за сталіцай. У сакавіку 1930 г. пры Лібаўскім аддзеле таварыства “Беларуская Хата” быў створаны драматычны гурток, які паставіў п’есы *Перыстая красуля* і *На вёсцы*. Кіраўніцтва ТБТЛ прыняло рашэнне ўключыць лібаўчан у склад арганізацыі і выслаць ім тэксты дзесяці п’ес у двух асобніках [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 163 lр.]. 21 траўня 1930 г. кіраўніцтва ТБТЛ ухваліла рашэнне зладзіць тэатральны “рэйд” па правінцыі і паставіць там п’есу *Калісь* у Люцыне і Зілуpe [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 167 lр.]. Аб працы рыжскай трупы сведчыць факт, што ў адным толькі сезоне 1930/1931 гг. яна зладзіла 13 пастановак, у тым ліку 10 – у Рызе, 2 – у Люцыне і 1 – у Зілуpe [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 35–36 lpp.]. Агульная колькасць глядачоў, якія наведalі выступы, склала 3 630 чал. У 1932 г. намаганнямі рыжскай трупы было пастаўлена яшчэ 10 спектакляў, у тым ліку тры прэм’еры: *Пашыліся ў дурні* Марка Крапіўніцкага, *Змагары за ідэю* І. Тагабочнага і *Хлебароб па-амерыканску* Марка Твэна. Пад уплывам часу штораз больш асоб далучалася да працы трупы. У 1931 г. яна налічвала ўжо 32 чалавекі [LVVA, 2125 f., 5 ар., 24 l., 23 lр.].

Пазітыўна на працу рыжскай трупы ўплываў факт, што яна складалася са сталых жыхароў сталіцы. Гэта гарантавала нязменнасць складу [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 l., 77, 95 lpp.]. Разам з тым працу сталічнай трупы ўскладняў факт, што яе ўдзельнікі жылі ў розных частках горада –

на Чырвонай Дзвіне, Маскоўскім Фарштаце і Торэнбергу. Артысты працавалі ў розныя змены, таму цяжка было вызначыць час на рэпетыцыі, які б задавальняў усіх [LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l., 106 lp.]. Здараліся выпадкі, калі некаторыя ўдзельнікі трупы неналежным чынам ставіліся да сваіх абавязкаў, за што былі выключаны са складу калектыву. На пасяджэнні цэнтральнага праўлення ТБТЛ 5 сакавіка 1929 г. дырэктар рыжскай трупы Я. Камаржынскі адзначаў, што артысты “адносяцца да сваіх абавязкаў дужа нядбала: ролі ведаюць кепска, жадання добра працаваць не назіраецца. Артыст Вайноўскі <...> з рэпетыцыі ўцёк. Наогул пры рэпетыцыях курсанты вучыцельскіх курсаў зьяўляюцца неакуратна, шмат часу ўходзі на чаканьне спазьніўшыхся грамадзян” [LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l., 110 lp.]. Праўда, ужо 28 кастрычніка 1929 г. Я. Камаржынскі адзначаў, што падрыхтоўка да пастаноўкі п’есы *Манька* адбываецца вельмі добра, а артысты старанна развучваюць ролі [LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l., 131 lp.]. Аднак 19 студзеня 1932 г. ён зноў скардзіўся на актораў, звяртаючы ўвагу на паводзіны У. Гусарэвіча і М. Калініна, якія “неакуратна адведваюць студыю”. У выніку праўленне вырашыла зрабіць ім вымову [LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l., 59 lp.].

Беларускі актыў разглядаў тэатральную дзейнасць як сродак нацыянальна-культурнай агітацыі сярод насельніцтва. З гэтай прычыны нярэдка спектаклі былі часткай культурных альбо палітычных мерапрыемстваў. Тэатральныя пастаноўкі ладзіліся як з ініцыятывы кіраўніцтва ТБТЛ, так і па замове іншых беларускіх арганізацый і ўстановаў. Напрыклад, 8 кастрычніка 1931 г. адбыўся сумесны сход цэнтральнай управы ТБТЛ і прадстаўнікоў беларускіх арганізацый Рыгі ды кіраўнікоў Рыжскіх беларускіх школ. Удзельнікі абмеркавалі магчымасць удзелу трупы ў аматарскіх выступах у арганізацыях і школах. Школьнае кіраўніцтва ўзяло на сябе абавязкі друку афіш і абвестак [LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l., 53-54 lpp.].

Якасць працы трупы ацэньвалася па-рознаму. Напрыклад, К. Езавітаў лічыў дзейнасць рыжскага тэатральнага калектыву нездавальняючай і сцвярджаў, што адной з прычын кепскага ўзроўню працы на сцэне з’яўляецца адсутнасць уласных рэжысёрскіх кадраў, вынікам чаго было “пазычанне” іх у іншых народаў. Апошнія, на яго думку, не дбалі пра выхаванне беларускіх акторскіх сіл, паколькі разглядалі працу ў беларускім тэатры выключна як сродак дадатковага заробку. Беларускі дзеяч крытычна ставіўся да працы рыжан у параўнанні з дзвінчукамі, нягледзячы на тое, што першыя мелі лепшыя матэрыяльныя магчымасці, бо іх падтрымлівала кіраўніцтва арганізацыі, і ў выніку акторы трацілі матывацыю добра працаваць [Тэатрал 1933: 266]. Крытыкі працы артыстаў небеспадстаўна звярталі ўвагу на тое, што на ўзровень

іх ігры на сцэне ўплываў факт, што беларускі тэатр у Латвіі не мае прафесійнага характару, а складаецца з аматараў тэатральнага мастацтва, з якіх толькі частка атрымала адпаведную прафесійную падрыхтоўку ў тэатральнай студыі, а большасць скончыла кароткатэрміновыя курсы [Беларускі тэатр у Латвіі 1930: 3]. З мэтай падняць узровень працы артыстаў 30 траўня 1931 г. кіраўніцтва ТБТЛ прыняло ўхвалу аб стварэнні драматычнай студыі пры таварыстве [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 73 lp.].

9 красавіка 1932 г. рыжская труппа адзначыла 5-годдзе свайго існавання. З гэтай нагоды ў Рызе адбылася пастаноўка п'есы *Змагары за ідэю* [Тэатрал 1932: 157]. 20 траўня кіраўніцтва ТБТЛ разгледзела прапанову К. Езавітава аб выданні зборніка-альманаха з нагоды юбілею. Цэнтральная ўправа палічыла дадзеную ініцыятыву патрэбнай і даручыла камітэту па арганізацыі святкавання заняцця справай [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 73 lp.]. Пэўныя карэктывы ў працу актараў унёс эканамічны крызіс, які перажывала Латвія на пачатку 1930-х гг. З прычыны недахопу грашовых сродкаў таварыства і труппа былі вымушаны "вандраваць" па Рызе ў пошуках памяшкання. У траўні 1931 г. было вырашана здымаць пакой у будынку Рыжскіх беларускіх настаўніцкіх курсаў [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 43 lp.]. Падчас агульнага з'езду ТБТЛ у 1932 г. У. Пігулеўскі адзначыў, што ў сувязі з крызісам у наступным годзе тэатру давядзецца працаваць у вельмі цяжкіх умовах, а сябрам таварыства трэба будзе ахвяраваць сваім часам і сіламі [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 85–86 lpp.]. Цяжкае матэрыяльнае становішча прымусіла актараў працаваць бясплатна. З мэтай памяншэння фінансавых выдаткаў 1 кастрычніка 1932 г. на агульным сходзе сяброў БТТЛ было вырашана ўстанавіць супрацоўніцтва з Яўрэйскім рабочым тэатрам, каб разам карыстацца памяшканнем гэтага тэатра [У Латвіі 1933: 7].

Нягледзячы на складанасці, праца працягвалася. У студзені 1933 г. рэпертуар труппы папоўніўся п'есай *Ружовае навуцінне* Якава Мамантава і *Авечая крыніца* Лопэ-дэ-Вегі (рэжысёр У. Пігулеўскі). Апрача таго, у рэпертуар увайшлі ранейшыя – *Пан міністар*, *Пашыліся ў дурні*, *Змагары за ідэю* [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 93 lp.]. 22 кастрычніка 1933 г. адбыўся агульны сход ТБТЛ, удзельнікі якога падсумавалі вынікі працы таварыства ды труппы і зрабілі выснову, што насуперак цяжкім матэрыяльным і тэхнічным абставінам, дзякуючы самаахвярнасці людзей тэатр працаваў добра [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 107 lp.]. Падчас дыскусіі выказваліся розныя меркаванні наконт таго, як палепшыць працу тэатра. Прынамсі, П. Масальскі прапанаваў ставіць больш беларускіх п'ес, а не замежных перакладаў. Тым часам У. Пігулеўскі лічыў неабходным, каб пастаноўкі ладзіліся ў школах, у якіх трэба зрабіць тэатральныя сцэны [LVVA, 1747 f.,

1 ар., 20 л., 108–109 лрр.]. У гэты час на пасаду рэжысёра быў запрошаны У. Пігулеўскі, а бутафорам тэатра стаў Караль Казакевіч [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 л., 113 лр.]. Пад кіраўніцтвам У. Пігулеўскага рыжская трупa паставіла шэраг спектакляў. 22 сакавіка 1933 г. кіраўніцтва ТБТЛ прыняло рашэнне аб удзеле ў тыдні народнай культуры, прапанаваўшы пастаноўкі ў Люцыне, Прыдруі і Зілупе і Індры п'ес *Змагары за ідэю* або *Хлебароб па-амерыканску* [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 л., 115 лр.]. Па запрашэнні камісіі па арганізацыі Дзён асветы ў 1934 г. рыжская трупa зрабіла выезд у Пасіене, дзе паставіла п'есу *Пан міністар*. У тым жа годзе было пастаўлена некалькі п'ес у Рызе: *Мікітаў лапаць*, *Ружовае павуцінне*, *Птушка шчасця*, *Культурная сіла* і *Сэрца не камень* [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 л., 121–122, 124, 127, 131 лрр.].

Дзвінская трупa

Незалежна ад дзейнасці рыжскага беларускага тэатральнага актыву ідэнтычная праца адбывалася ў Дзвінску. 23 жніўня 1927 г. кіраўніцтва ТБТЛ звярнулася да дырэктара Дзвінскай беларускай гімназіі С. Сахарава з просьбай стварыць пры школе аддзел таварыства. Заахвочваючы дзвінчукоў да арганізацыйнай працы, аўтары дакумента падкрэслівалі, што на тэатральную працу будучь выдаткоўвацца значныя сродкі, у тым ліку на ганарары для вучняў-артыстаў і грошы на арэнду залы гімназіі. У лісце звярталася ўвага на неабходнасць пастановак ў Дзвінску і правінцыі: “каб тая праца, якая да гэтага часу вялася, але не была субсідзіравана Урадам, бо не насіла імя Беларускага Тэатру, а толькі любіцельскіх пастановак, – была цяперака зафіксавана як сталая тэатральная праца беларускай меншасці” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 л., 1 лр.]. Днём стварэння Дзвінскага аддзелу ТБТЛ лічыцца 20 лістапада 1927 г., калі ў памяшканні гімназіі адбыўся першы агульны сход сяброў Дзвінскага аддзелу [LVVA, 1747 f., 1 ар., 26 л., 4 лр.]. У розныя гады Дзвінскім аддзелам кіравалі Сяргей Сахараў, Аляксей Барткевіч, Аркадзь Райко, Канстанцін Александровіч, Сымон Маціеўскі. Удзельнікі сходу звярнуліся да цэнтральнага праўлення з просьбай асігнаваць 600 латаў на арганізацыю тэатральнай працы ў Дзвінску і 300 – у Латгаліі. Апрача таго, кіраўніцтва аддзелу вырашыла запрасіць да супрацоўніцтва ў ролі кіраўніка тэатральнай трупы рэжысёра Станіслава Мельнікава, хору – Івана Катоўскага, балета – Веру Матэас, аркестра – Уладзіміра Ціхамірава. Кіраўніцтва разлічвала на пашырэнне сваіх шэрагаў, таму прасіла даслаць 50 бланкаў на ўступленне ў таварыства [LVVA, 1747 f., 1 ар., 26 л., 6 лр.]. 10 верасня 1930 г. аддзел хацеў падпісаць дамову з рэжысёрам Якавам Качубаевым, які, аднак, не пагадзіўся на ўмовы, прапанаваныя беларусамі [LVVA, 1747 f.,

1 ар., 25 л., 70 лр.]. У выніку рэжысёрамі трупы сталі Станіслаў Мельнікаў і Канстанцін Александровіч. У 1932 г. гэта пасада была даручана Уладзіміру Ціхаміраву [3 жыцця Дзвёнскага АДДЗелу Беларускага Тэатру ў Латвіі 1930: 4].

У адпаведнасці з пастановай кіраўніцтва ТБТЛ ад 3 красавіка 1927 г. памер сяброўскіх гадавых складак вызначаўся ў 6 латаў, а ўступны ўзнос – 5 латаў. Палову сяброўскіх складак аддзел меў абавязак перадаваць у касу цэнтральнай управы, а другую палову – пакідаць сабе. Тым часам усе ўступныя ўзносы мусілі трапляць у цэнтральную касу [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 л., 11 лр.]. Аднак рэвізія паказала, што Дзвінскі аддзел не заўсёды прытрымліваўся сваіх абавязкаў. На гэтай глебе ўзнік канфлікт паміж цэнтральнай управай і дзвінчукамі. Першы бок аспрэчыў мэтазгоднасць выдаткаў Дзвінскага аддзела і крытычна паставіўся да крокаў дзвінчукоў. Прынамсі, кіраўніцтву ТБТЛ не спадабаўся змест абвесткі і афіш дзвінскага аддзелу, у якіх адзначалася, што заняткі для артыстаў будуць адбывацца на рускай мове. На думку кіраўніцтва таварыства, гэты крок “можа нашкодзіць нацыянальнай рэпутацыі” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 19 л., 37 лр.]. У наступныя гады дзвінчукі затрымлівалі справаздачы аб выкарыстаных сродках, якія атрымалі з урадавых крыніц [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 л., 39 лр.].

Колькасць дзвінскай трупы вагалася ад 15 (улетку 1931 г.) да 24 асоб (у 1932 г.). Сярод найбольш актыўных артыстаў трупы належыць назваць Канстанціна Александровіча, Антона Абулевіча, Уладзіміра Ціхамірава, Іллю і Марыю Фёдаравых, Гладкова, Станіслава Райко [LVVA, 1747 f., 1 ар., 27 л., 33, 43 лрр.].

Дэбют дзвінскай тэатральнай трупы адбыўся ў снежні 1927 г. у Дзвінску. 8 і 9 снежня 1928 г. яна паставіла дзве п’есы – *Манька* (8 і 9 снежня) і *На Антокалі* (26 снежня) [LVVA, 1747 f., 1 ар., 21 л., 3, 5 лрр.]. Дзвінскі аддзел ТБТЛ налічваў каля 50 сяброў. Дзвінская трупа ставіла спектаклі ў Дзвінску, Індры і Краслаўцы. Апрача таго, артысты чатыры разы ладзілі спектаклі на Ілукшчыне (у 1928 г. у Скрудане – *На вёсцы* і *Манька*, у 1931 г. у Свентах – *Мікітаў лапаць* і *Пасланец*). У 1928 – 1931 гг. рэпертуар складаўся з 23 п’ес (*На Антокалі*, *Манька*, *На вёсцы*, *Сватанне*, *Збянтэжаны Саўка*, *Калісь*, *Пашыліся ў дурні*, *Шчаслівы муж*, *Апошняе спатканне*, *Модны шляхцюк*, *Лекары і лекі*, *Як яны жаніліся*, *Мікітаў лапаць*, *Боты*, *Чорт і баба*, *Жаніства па радыё*, *На Полацкім замчышчы*, *Птушка шчасця*, *Міхалка*, *Пасланец*, *Здрада*, *Дзядзька Якуб*, *Змагары за ідэю* і інш.). У 1929 г. адбыліся дні беларускай культуры ў Латгаліі, падчас якіх трупа наведвала лагтальскія вёскі, дзе ставіліся п’есы і выконваліся народныя песні. У кожным такім фэсце, які ладзіўся ў школьных мурах, удзельнічала 100–300 гледачоў. Па некалькі асобнікаў

афішы кожнай пастаноўкі дзвінчукі мусілі высылаць у цэнтральнае праўленне як доказ сваёй дзейнасці, які потым прадстаўляўся Культурнаму фонду, Міністэрству асветы і іншым установам, якія падтрымлівалі працу тэатра [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 l., 1 lp.]. Найбольш плённым часам дзейнасці дзвінскай трупы належыць лічыць першыя гады яе існавання (да 1931 г.). Толькі на працягу 1930 г. артысты далі 12 спектакляў, з якіх 5 адбыліся ў мурах гімназіі. У тэатральным сезоне 1930/1931 гг. трупа паставіла 17 п'ес, у тым ліку тры – на выездзе. Разам за перыяд з 1928 па 1931 год дзвінчукамі былі зладжаны 36 пастаноўкі [LVVA, 1747 f., 1 ар., 21 l., 51 lp.].

У сезоне 1931/1932 гг. артысты зладзілі 25 пастановак, большасць якіх (11) адбылася ў мурах Дзвінскай беларускай гімназіі, 7 – у беларускай пачатковай школе. Рэжысёрам 12-ці пастановак быў К. Александровіч, а 13-ці – А. Ціхаміраў. Колькасць глядачоў беларускіх спектакляў у гэты час вагалася ад 100 да 2 500 (столькі прыйшло ў Дзвінскі чыгуначны тэатр на п'есу *Здрада і На Полацкім замчышчы* (рэжысёр У. Ціхаміраў), а таксама *Каін і Авель* (рэжысёр К. Александровіч) [LVVA, 1747 f., 1 ар., 27 l., 65 lp.].

Матывацыя дзвінчукоў была падобная да той, якую кіраваліся іх рыжскія калегі. Дамінавалі нацыянальныя і камерцыйныя меркаванні. Аб прысутнасці першых сведчанняў выказванне старшыні Дзвінскага аддзелу ТБТЛ, які сцвярджаў, што з прычыны таго, што “беларускія арганізацыі знаходзячыся ў месце рэдка адведваюць вёску, а арганізацыі і персоны іншых нацыянальнасцяў <...> аслабляюць нацыянальнае чуццё беларусаў”, неабходна ладзіць як мага больш выездаў на вёску [LVVA, 1747 f., 1 ар., 22 l., 5 lp.]. У большасці выпадкаў тэатральныя пастаноўкі былі часткай культурных мерапрыемстваў, якія праводзіліся з дабрачыннымі альбо іншымі мэтамі. Асабліва гэта тычылася спектакляў у школах, прыбытак з якіх прызначаўся на дапамогу немагчымым вучням [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 l., 48 lp.]. Значная частка спектакляў адбывалася па просьбе кіраўніцтва Дзвінскай беларускай гімназіі. У Дзвінскі аддзел звярталіся таксама прадстаўнікі іншых беларускіх арганізацый і грамадскасці [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 l., 52 lp.]. Напрыклад, 20 студзеня 1930 г. кіраўніцтва Дзвінскага аддзела задаволіла просьбу царкоўнай рады вёскі Шкельтава, якая прасіла паставіць там дзве п'есы, прыбытак з якіх пайшоў на рамонт мясцовай царквы [LVVA, 1747 f., 1 ар., 21 l., 18 lp.]. Тым часам таварыства “Беларуская Хата” прасіла Дзвінскі аддзел ТБТЛ зладзіць 25 кастрычніка 1930 г. пастаноўкі на карысць дзіцячага садка [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 l., 56 lp.].

Якасць пастановак дзвінскай трупы ацэнівалася па-рознаму. На адным з пасяджэнняў управы Дзвінскага аддзелу яе сябра У. Ціхаміраў

звяртаў увагу на адсутнасць у рэпертуары сур'ёзных пастановак. Ён сцвярджаў, што

вёска не абарудавана да пастановак. На вёсцы німа падхадзячага памешкання да пастановак, німа сьвету, а таму сур'ёзнай добрай пастаноўкі на вёсцы паставіць ня можна была акрамя лёгкіх жарцікаў далеча ад настрою грамады і запатрэбаванню. З малымі пастаноўкамі мы не дасягаем мэты тэатра. Грамада халадзее да тэатру не бачучы сур'ёзных пастановак. Ставячы малыя жарцікі, гдзе грамада паглядзела як гэта кажуць адпачула крышку і забыла гэту пастаноўку на заўтрашні дзень. Мы як беларусы робім у большым працэнце справу нацыянальную, а не мастацкую, а тэатр павінен служыць мастацтву [LVVA, 1747 f., 1 ар., 22 l., 4 lp.].

Крытычную ацэнку артыстаў падзяляў аўтар зацемкі, размешчанай на старонках газеты “Наша Доля”. Ён лічыў, што неабходна ўзняць прафесійны ўзровень дзвінскага калектыву, а таксама пашырыць сваю працу на вёску (у публікацыі чытаем: “пастаноўкі трэба рабіць ня там, куды просяць і добра кормяць, а там, гдзе яны запраўды неабходны”) [*З жыцця Дзвінскага Аддзелу Беларускага Тэатру ў Латвіі* 1930: 4].

Некаторыя п'есы былі не па сілах актёрам-аматарам. У прыватнасці, цэнтральная ўправа ТБТЛ не раіла Дзвінскаму аддзелу ставіць п'есу *Здрада*, бо яе падрыхтоўка патрабавала значных сродкаў і майстэрства, у тым ліку прафесійнага, рэжысёра. На думку кіраўніцтва таварыства, п'еса *Здрада* была “вельмі цяжкая для пастаноўкі аматарскімі сіламі” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 20 l., 77 lp.]. З мэтай паляпшэння працы артыстаў 5 жніўня 1930 г. кіраўніцтва Дзвінскага аддзела прыняло рашэнне зладзіць у Дзвінску курс лекцый па беларускім мастацтве, які б ахопліваў: 1) гісторыю беларускай літаратуры і песень з біяграфіямі беларускіх драматургаў і 2) гісторыю беларускага тэатра. У якасці лектараў меркавалася запрасіць К. Езавітава, Браніслава Тарашкевіча і Сымона Рак-Міхайлоўскага. Аднак дадзенай задуме не было наканавана здзейсніцца з прычыны немагчымасці прыезду вышэйзгаданых асоб [LVVA, 1747 f., 1 ар., 21 l., 31 lp.].

Пэўнай цяжкасцю ў працы дзвінскага тэатра была адсутнасць уласнай залы, дзе можна было ладзіць рэпетыцыі і пастаноўкі. У асноўным гэта адбывалася ў зале гімназіі, якая здавала таварыству памяшканне ў арэнду [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 l., 36 lp.]. Са згоды кіраўніцтва школы рэпетыцыі адбываліся пасля заняткаў у памяшканні ткацкай майстэрні. Аднак не заўсёды школа была ў стане прадставіць памяшканне артыстам, паколькі вучні таксама ладзілі ўласныя вечарыны [LVVA, 1747 f., 1 ар., 25 l., 29 lp.]. З ліста (16 снежня 1929 г.) кіраўніцтва Дзвінскага аддзела ТБТЛ у Школьную раду гімназіі вынікала, што падчас адной з рэпетыцый адбылося непаразумення актёраў з інструктаркай майстэрні, якая

“абразіла т-ва, адмовіўшы ім памешканьня заявіўшы, што майстэрня занята хорам, у якім яна сьпевае”. У выніку на сходзе сяброў аддзелу 13 снежня было прынята рашэньне лічыць “паступак гр. А. Трубецкай некаррэктным і абражаючым нацыянальнае пачуцьцё сябраў Т-ва” [LVVA, 1747 f., 1 ap., 26 l., 55 lp.].

Дзвінская трупа змагалася з недахопам сродкаў на сваю дзейнасць. Грошай не хапала на добрыя дэкарацыі і акторскае адзенне. 20 ліпеня 1931 г., рыхтуючы каштарыс на бягучы сезон, праўленне Дзвінскага аддзелу адзначала, што з прычыны адсутнасці грошай трупа пазбаўлена сталага рэжысёра, які б праводзіў рэгулярныя рэпетыцыі. Апрача таго, адзначалася, што трупа не мае ўласных касцюмаў і шафы на гардэроб. Дзвінчукі прасілі таксама грошай на лектара студыі і пераклад п’ес з латышскай мовы. Кіраўніцтва падкрэслівала востры недахоп дэкарацый у нацыянальным стылі (нацыянальных строяў), якія адсутнічалі ў Дзвінску [LVVA, 1747 f., 1 ap., 21 l., 40 lp.].

Адной з прычын сваёй матэрыяльнай нядолі дзвінчукі лічылі паводзіны цэнтральнага кіраўніцтва ТБТЛ, якое, на іх думку, рупілася выключна аб стане беларускага тэатра ў сталіцы і не надавала належнай увагі патрэбам дзвінскіх тэатралаў. У ліпені 1931 г. кіраўніцтва Дзвінскага аддзелу скардзілася цэнтральнай управе на недахоп грошай на аплату рэжысёра. Аўтары звароту падкрэслівалі, што цяжар тэатральнай дзейнасці павінен быць перанесены з Рыгі ў Латгалію і Ілукшчыну, што патрабуе значна большай фінансавай падтрымкі Дзвінскага аддзелу [LVVA, 1747 f., 1 ap., 27 l., 24 lp.]. Аўтары *Маленькага нарыса працы тэатральнага т-ва Дзвінскага аддзелу з пачатку заснаваньня да сучаснага моманту* (1931 г.) падкрэслівалі, што цэнтральнае праўленне не звяртае належнай увагі на Дзвінск, а ўрадавай дапамогай карыстаецца выключна Рыга [LVVA, 1747 f., 1 ap., 27 l., 43 lp.].

У кастрычніку 1932 г. Дзвінскі аддзел рыхтаваўся да святкаваньня 5-гадовага юбілею, але з прычыны адсутнасці сродкаў было вырашана зрабіць гэта сціпла. У выніку абмежаваліся пастаноўкай п’есы *На Антокалі* (8 студзеня 1933 г.) і лекцыяй У. Ціхамірава па гісторыі беларускага тэатра ў Латвіі [LVVA, 1747 f., 1 ap., 22 l., 9 lp.]. 3 юбілеем дзвінскіх тэатралаў віншавала рэдакцыя часопіса “Беларуская Школа ў Латвіі”. 29 красавіка 1933 г. яе рэдактар К. Езавітаў у лісьце да старшыні Дзвінскага аддзела пісаў, што “дужа добра было-б, каб трупа Ваша сфатаграфавалася ў поўным складзе і ў беларускіх вопратках” [LVVA, 1747 f., 1 ap., 28 l., 7 lp.]. У іншым лісьце рэдакцыя адзначала: “Нішто так не ўсьведамляе з боку нацыянальнага і соцыяльнага, як добры тэатр і хор, дык праца Ваша ў гэтым кірунку ня меншая, калі толькі ня большая, чым праца нашых сярэдніх і аснаўных школ у Латвіі. Блізкасьць Вашая

да беларускае вёскі яшчэ больш павялічвае ролю і значэнне Вашае працы, дык працуйце-ж і далей з тым-жа падоймам і энэргіяй, заўсёды памятаючы аб вялікім значэнні Вашае працы” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 28 l., 16 lp.]. Адначасова аўтар гэтых радкоў адзначаў, што ранейшыя спробы стварэння беларускага тэатра скончыліся паразай, бо яны былі арганізаваны “паасобнымі адзінкамі і не былі сваячасна і ў памеры падтрыманы ўсім беларускім грамадствам. Зара Вы стаіце ўжо на грамадскім грунце і маеце сталае таварыства, дык праца Ваша павінна пайсці, і ўжо ідзе, лепшымі поспехамі і вынікамі” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 28 l., 16 lp.].

Нягледзячы на складанасці, дзвінская трупы працягвала дзейнічаць. У тэатральным сезоне 1932/1933 гг. яна зладзіла 9 пастацовак, з якіх 8 адбыліся за кошт іншых арганізацый, а адна была арганізавана самастойна. Адною з прычын нешматлікасці пастацовак (побач з матэрыяльнымі цяжкасцямі) быў няпэўны лёс гімназіі, у памяшканні якой адбываліся рэпетыцыі артыстаў [LVVA, 1747 f., 1 ар., 22 l., 14 lp.]. З думкай аб нацыянальным усведамленні латгалскай вёскі дзеячы Дзвінскага аддзелу ТБТЛ намагаліся ладзіць выступы ў правінцыі. 12 красавіка 1932 г. кіраўніцтва Дзвінскага аддзелу прасіла цэнтральную ўправу вылучыць “больш значную суму” на паездкі ў вёскі з пастаноўкамі ў летні час “таму, што жывая сувязь паміж вёскай і горадам замёрла, а бяз гэтай сувязі адміраць пачынае з двух канцоў, г. зн. з вяршыні і з карэнняў” [LVVA, 1747 f., 1 ар., 27 l., 60 lp.]. Захаваліся ўспаміны сведкаў наконт асобных пастацовак, якія ладзіліся ў гэты час. Напрыклад, 20 студзеня 1935 г. артысты выступілі ў Індры. Прысутная на спектаклі настаўніца беларускай школы Люцыя Александровіч, жонка К. Аляксандравіча, наступным чынам узгадвала гэты выступ:

Было столькі людзей <...> Прыехаў Косцік. Паставілі п’есу “Паўлінка”, якую ён падрыхтаваў. Ён смяшыць мяне, калі хваліцца “я рэжысёр” і камічна кашляе. Амаль усе артысты добра сыгралі. Публіцы гэта вельмі спадабалася, асабліва тая частка, дзе яны танчылі і спявалі. Пасля спектакля святар запрасіў усіх гасцей з Дзвінска на абед [цыт. па: Kunicka 2002: 384].

Мяркуючы па захаваных крыніцах, гэта быў адзін з апошніх спектакляў дзвінскай трупы, якая неўзабаве спыніла існаванне. Мяркуючы па пратаколах управы Дзвінскага аддзелу ТБТЛ, апошнія пасяджэнне гэтага органа адбылося яшчэ 14 лютага 1934 г. [LVVA, 1747 f., 1 ар., 22 l., 26 lp.].

Завяршаючы агляд дзейнасці труп, належыць заўважыць, што іх праца была немагчымай без фінансавай падтрымкі з боку дзяржавы. Большасць глядачоў складала немаможнае беларускае насельніцтва, якое не было ў стане істотным чынам падтрымаць свой тэатр. Тым часам

кожная пастаноўка патрабавала значных выдаткаў. Артысты атрымлівалі ганарар за сваю працу [LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l., 140 lp.]. У большасці выпадкаў спектаклі прыносілі прыбытак, які пакрываў гэтыя кошты, але яго не хапала на аплату арэнды памяшкання для рэпетыцый і закуп неабходных матэрыялаў (дэкарацый, грыву, адзення), а таксама ўтрыманне рэжысёра. У нязначнай ступені гэтыя выдаткі пакрывалі сяброўскія складкі і ўступныя ўзносы, а таксама ахвяраванні дабрачынцаў. Аналіз выдаткаў і прыбыткаў ТБТЛ дазваляе зрабіць выснову, што асноўнай крыніцай утрымання ТБТЛ з'яўляліся дзяржаўныя датацыі. Першую дапамогу ад дзяржавы ў памеры 750 латаў таварыства атрымала ў снежні 1927 г. 3 дадзенай сумы 600 латаў вылучыў Культурны фонд. У траўні 1928 г. гэта ўстанова прызначыла яшчэ 500 латаў на патрэбы беларускага тэатра [LVVA, 1747 f., 1 ap., 30 l., 2, 4, 19 lpp.]. У сезоне 1930/1931 гг. урад вылучыў на беларускі тэатр яшчэ 5 тыс. латаў. Каб лепш зразумець памеры дзяржаўнай дапамогі, варта прааналізаваць гадавы бюджэт ТБТЛ. У 1931/1932 гг. ён складаў 6 350 латаў, у тым ліку 4 500 латаў былі субсідыі Міністэрства асветы, 400 – выручка з паста-новак, 300 – паходзіла з сяброўскіх складак, 50 – з уступных узносаў і 1 100 – з ахвяраванняў [LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l., 42 lp.]. Падобным чынам выглядаў праект бюджэту на 1933 г., які складаў 6 350 латаў, у тым ліку 4 500 латаў прыпадала на ўрадавую дапамогу, 1 000 – выручку з паста-новак, 300 – сяброўскія складкі, 50 – уступныя ўзносы, 500 – ахвяраванні [LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l., 108 lp.]. Дзяржаўная субсідыя толькі часткова дапамагала пратрымацца тэатралам. Часамі яе не хапала нават на належнае ўтрыманне рэжысёра і набыццё дэкарацый [Наш тэатр 1931: 4].

Дзейнасць ва ўмовах дыктатуры

На далейшы лёс беларускага тэатра ў Латвіі паўплывалі палітычныя падзеі, якія адбыліся ў краіне ў сярэдзіне 1930-х гг. У траўні 1934 г. у Рызе быў здзейснены дзяржаўны пераварот, у выніку якога ў краіне была ўсталявана аўтарытарная дыктатура правага ўхілу на чале з Карлісам Улманісам. Новыя ўлады абралі курс на ліквідацыю нацыянальна-культурнай аўтаноміі нацыянальных меншасцей. У жорны дзяржапарату трапіла таксама беларуская меншасць. 26 кастрычніка 1935 г. В. Бароўская-Пігулеўская склала з сябе абавязкі старшыні таварыства. Кіраўніцтва абрала новага старшыню М. Дзямідава, які лічыўся найбольш лаяльным у дачыненні да новых улад краіны [LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l., 125 lp.]. Аднак гэтыя змены не маглі стрымаць павольнага затухання тэатральнай працы. У снежні 1935 г. рыжская труппа налічвала толькі 14 асоб, а дзвінская – не існавала. Нягледзячы на гэта, новае

кіраўніцтва ТБТЛ планавала працягнуць працу і зладзіць некалькі п'ес: *Модны шляхцюк* (студзень 1936 г.) і *Чорт і баба, Раскіданае гняздо* або *Сон на кургане* Я. Купалы (люты 1936 г.). Цэнтральная ўправа ТБТЛ збіралася інтэнсіфікаваць пошук творчых сіл сярод удзельнікаў беларускіх арганізацый і ўстаноў [LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l., 134-136 lpp.]. Аднак на хвалі дэлегалізацыі нелатышскіх грамадскіх арганізацый 25 студзеня 1936 г. адбылася ліквідацыя ТБТЛ. Прычынай закрыцця з'яўлялася прысутнасць у яго шэрагах "нядобранадзейных асоб", да якіх залічваліся У. Гусарэвіч і М. Слосман [LVVA, 3235 f., 5 ap., 255 l., 3 lp.].

Аднак ужо праз тры гады адбылася спроба адраджэння тэатральнай працы сярод беларускай меншасці. Яна была звязана з дзейнасцю Таварыства беларускіх настаўнікаў у Латвіі (ТБНЛ) і Таварыства беларусаў у Латвіі (ТБЛ). З ініцыятывы першага ў траўні 1939 г. у сядзібе Рыжскага латышкага таварыства драматычны гурток, які складаўся з беларусаў-аматараў тэатральнай творчасці, пад кіраўніцтвам Ф. Дамброўскага-Думбрайска паставіў п'есу *Паўлінка* [БДАМЛіМ, ф. 3, воп. 1, спр. 48, арк. 30; LVVA, 2924 f., ap. 1, 3 l., 13 lp.].

Гэта быў адзіны вядомы нам выпадак тэатральнай працы ТБНЛ у разгляданы перыяд. У хуткім часе арганізацыя перастала існаваць, але замест яе было створана ТБЛ. На першым пасяджэнні ўправы новай арганізацыі (1 лістапада 1939 г.) было прынята рашэнне аб стварэнні тэатральна-харавой секцыі пад кіраўніцтвам Я. Камаржынскага [БДАМЛіМ, ф. 3, воп. 1, спр. 48, арк. 31]. 4 траўня 1940 г. у Рызе адбылася вечарына ТБЛ, падчас якой была пастаўлена п'еса *Міхалка* (рэжысёр Я. Камаржынскі, у якой гралі: Язэп Каяла, Люцыя Тэтар, Часлава Чэкстэрс, Язэп Кукель і Данат Зорын. Мерапрыемства прынесла значны грашовы прыбытак арганізатарам [LVVA, 2924 f., 1 ap., 4 l., 13-14 lpp.].

Такім чынам, нават падчас аўтарытарнага рэжыму беларусы захавалі пэўныя магчымасці культурнай працы, у тым ліку тэатральнай. Спецыфіка яе ў новых палітычных умовах заключалася ў тым, што ў краіне панавала цензура. У выніку на кожны тэатральны выступ беларусы мусілі атрымаць дазвол палітычнай паліцыі [LVVA, 3235 f., 5 ap., 1619 l., 10 lp.; LVVA, 3235 f., 5 ap., 1617 l., 6 lp.]. Верагодна, што дадзенай акалічнасцю належыць тлумачыць нешматлікасць тэатральных імпрэз у гэты перыяд. На далейшы лёс беларускага тэатра ў Латвіі паўплывалі міжнародныя падзеі. Улетку 1940 г. Латвія была акупавана СССР і ўключана ў яго склад як чарговая "савецкая рэспубліка". У новай палітычнай рэчаіснасці не было месца на якую-коледы культурную актыўнасць мясцовых беларусаў.

Разам з пачаткам савецкай акупацыі Латвіі была перагорнута важная старонка ў гісторыі беларускай меншасці. Скончыўся час,

які характарызаваўся бурлівай грамадскай і культурнай дзейнасцю латвійскіх беларусаў. Адным з яе істотных элементаў была тэатральная праца. Нягледзячы на тое, што беларускі тэатр з'яўляўся аматарскім, ён займаў істотнае месца ў нацыянальным жыцці беларусаў Латвіі. Кіраўнікі мясцовага беларускага руху звязвалі з ім надзею на пашырэнне беларускай нацыянальнай свядомасці. Яскрава аб гэтым сведчыць рэпертуар рыжскай і дзвінскай труп, які складаўся пераважна з твораў айчынных класікаў (Ф. Аляхновіча, Я. Купалы, Я. Коласа, У. Галубка, К. Каганца і г. д.). Толькі зрэдку беларускія дзеячы выкарыстоўвалі п'есы замежных аўтараў. Не зважаючы на неспрыяльныя акалічнасці (матэрыяльныя цяжкасці, адсутнасць досведу і прафесійных кадраў), вынікі працы мясцовых тэатралаў належыць ацаніць як даволі ўдалыя. Тэатральная праца з'яўлялася адной з найбольш заўважальных форм нацыянальна-культурнай актыўнасці, якая падкрэслівала беларускую прысутнасць у латвійскай дзяржаве. Дзякуючы працы тэатральнага актыву, на латвійскай зямлі гучала беларускае слова. Адначасова тэатр з'яўляўся "візітоўкай" беларусаў і іх культуры ў вачах прадстаўнікоў іншай нацыянальнасці.

References

- Arxivy Belaruskaj Narodnaj Rëspubliki*. 1998. Т. 1. Kn. 2. Ukl.: S. Šupa. Vil'nja – Nju Ėrk – Mensk – Praha [*Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*. 1998. Т. 1. Kn. 2. Укл.: С. Шупа. Вільня – Нью Ёрк – Менск – Прага].
- Belaruski dzjaržaŭny arxiŭ-muzej litaratury i mastactva (BDAMLiM), f. 3, vop. 1, spr. 48 [Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ), ф. 3, воп. 1, спр. 48].
- Belaruski teatr u Latvii*. 1930. "Šljah Praŭdy" 24 X: 3 [*Беларускі тэатр у Латвіі*. 1930. "Шлях Праўды" 24 X: 3].
- Jėkabsons Ėriks. 2001. *Belorusy v Latvuu v 1918–1940 hodax* (47–71). U: *Belaruskaja dyjaspara jak pasjarėdnica dyjalohu cyvilizacyj. Matėryjaly III Miřnarodnaha kanhrėsa belarusistaŭ*. Mensk [Екабсонс Эрик. 2001. *Белорусы в Латвии в 1918–1940 годах* (47–71). У: *Беларуская дыяспара як пасярэдніца дыялогу цывілізацый. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў*. Менск].
- Kastusėnak. 1928. *Belaruski Narodny Teatr u Ryze*. "Belaruskaja Škola ŭ Latvii" Nr 8 (1): 120 [Кастусёнак. 1928. *Беларускі Народны Тэатр у Рызе*. "Беларуская Школа ў Латвіі" № 8 (1): 120].
- Kunicka Kristine. 2022. *A Pole Who Contributed to Belarusian Education and Cultural Life in Latvia: The Peculiar Case of Konstanty Aleksandrowicz* (377–386). In: *In the shadow of others. Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays* eds. M. Jankowiak, K. Kascian, Praha.
- Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 1747 f., 1 ap., 18 l., 9 lp.
LVVA, 1747 f., 1 ap., 19 l.
LVVA, 1747 f., 1 ap., 20 l.
LVVA, 1747 f., 1 ap., 21 l.

LVVA, 1747 f., 1 ap., 22 l.
 LVVA, 1747 f., 1 ap., 25 l.
 LVVA, 1747 f., 1 ap., 26 l.
 LVVA, 1747 f., 1 ap., 27 l.
 LVVA, 1747 f., 1 ap., 28 l.
 LVVA, 1747 f., 1 ap., 30 l.
 LVVA, 1826 f., 1 ap., 1004 l.
 LVVA, 2125 f., 5 ap., 11 l.
 LVVA, 2125 f., 5 ap., 24 l.
 LVVA, 2125 f., 5 ap., 4 l.
 LVVA, 2924 f., ap. 1, 3 l.
 LVVA, 3235 f., 5 ap., 1617 l.
 LVVA, 3235 f., 5 ap., 1619 l.
 LVVA, 3235 f., 5 ap., 255 l.
 LVVA, f. 2125, 5 ap., 38 l.

Nacyjanal'ny archiŭ Rėspubliki Belarus' (NARB), f. 458, vor. 1, spr. 134 [Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 458, воп. 1, спр. 134].

Naš tėtatr. 1931. "Dumka Belarusa" № 2: 4 [*Наш тэатр. 1931. "Думка Беларусы" № 2: 4*].

Panizn'k Sjarhej. 2003. *Kryvickija runy: Belaruskija pis'menniki Latvii*. Vyp. I. Minsk [Панізьнік Сяргей. 2003. *Крывіцкія руны: Беларускае пісьменнікі Латвіі*. Вып. I. Мінск].

Z žyś'cja Dzv'nskaha Addzeli Belaruskaha Tėatru ŭ Latvii. 1930. "Naša Dolja" № 3: 4 [*З жыцця Дзвінскага Адзелу Беларускага Тэатру ў Латвіі. 1930. "Наша Доля" № 3: 4*].

Saxaraŭ Sjarhej. 1927. *Histryčny narys pjachiodz'dzja Dz'vinskaj Dzjaržaŭnaj Belaruskaj Himnazii za 1922–1927 h.h. Dz'vinsk* [Сахараў Сяргей. 1927. *Гістарычны нарыс п'яцігоддзя Дзвінскай Дзяржаўнай Беларускай Гімназіі за 1922–1927 г.г. Дзвінск*].

Tėatral. 1932. *Da pjachiodz'dzja T-va Belaruskaha Tėatru ŭ Latvii. „Belaruskaja Škola ŭ Latvii" № 1 (11): 158* [Тэатрал. 1932. *Да п'яцігоддзя Т-ва Беларускага Тэатру ў Латвіі. „Беларуская Школа ў Латвіі" № 1(11): 158*].

Tėatral. 1933. *Ryskatu Belarusk. Narodn. tėtatr trėba padcjahnucca. „Belaruskaja Škola ŭ Latvii" № 1 (18): 266* [Тэатрал. 1933. *Рыскаму Беларускаму Народнаму тэатру трэба падцягнуцца. „Беларуская Школа ў Латвіі" № 1 (18): 266*].

U Latvii. 1933. „Rodny Kraj" № 1: 7 [*У Латвіі. 1933. „Родны Край" № 1: 7*].

Ezavitaŭ Kastus'. 1926. *Ab belaruskim nacyjanal'nym tėtatr u Latvii. „Holas Belarusa" № 24: 1* [Езавітаў Кастусь. 1926. *Аб беларускім нацыянальным тэатру ў Латвіі. „Голас Беларусы" № 24: 1*].

Ezavitaŭ Kastus'. 1925. *Sproby belaruskaha nacyjanal'naha tėtatr u Latvii. „Holas Belarusa" № 2: 2* [Езавітаў Кастусь. 1925. *Спробы беларускага нацыянальнага тэатру ў Латвіі. „Голас Беларусы" № 2: 2*].

STRESZCZENIE: Międzywojenna Łotwa stanowiła jedno z największych skupisk ludności białoruskiej poza granicami Białorusi. Większość łotewskich Białorusinów to była ludność autochtoniczna, która zamieszkiwała Łatgalię. Do 1934 r. mniejszość białoruska cieszyła się autonomią kulturową, która objawiała się w działalności organizacji społeczno-politycznych i kulturalno-oświatowych. Jednym z przejawów aktywności białoruskiej była działalność teatralna. Działacze białoruscy traktowali teatr jako sposób na krzewienie białoruskiej kultury i świadomości narodowej. Artyści rekrutowali

się spośród nauczycieli i uczniów szkół białoruskich. Na deskach teatrów grano sztuki klasyków białoruskich, rzadziej zagranicznych (m. in. łotewskich). W pierwszych latach niepodległości Łotwy działalność teatralną prowadziły niektóre białoruskie organizacje kulturalno-oświatowe. Powstały również amatorskie zespoły teatralne w szkołach średnich w Dyneburgu i Lucynie. Ważnym wydarzeniem w rozwoju miejscowego teatru białoruskiego stało się utworzenie w 1927 r. Towarzystwa Teatru Białoruskiego na Łotwie, które posiadało dwie filie – w Rydze i Deneburgu. Pomimo braku fachowców i doświadczenia białoruskie zespoły teatralne cieszyły się sporym zainteresowaniem publiczności.

SŁOWA KLUCZOWE: Łotwa, okres międzywojenny, mniejszość białoruska, kultura, teatr.

АНАТАЦЫЯ: Міжваенная Латвія з'яўлялася месцам кампактнага пражывання беларускага насельніцтва па-за межамі Беларусі. Большасць латышскіх беларусаў была аўтахтонным насельніцтвам Латгаліі. Да 1934 г. беларуская меншасць карысталася культурнай аўтаноміяй, дзякуючы чаму ў краіне дзейнічалі беларускія грамадска-палітычныя і культурна-асветніцкія арганізацыі. Адной з праяў беларускай нацыянальнай актыўнасці была тэатральная дзейнасць. Беларускія дзеячы разглядалі тэатр як сродак пашырэння беларускай культуры і беларускай нацыянальнай свядомасці. Ядро артыстаў складалі настаўнікі і вучні беларускіх школ. На сцэнах граліся п'есы айчынных класікаў, радзей замежных (у тым ліку латышскіх). У першыя гады незалежнасці тэатральнай дзейнасцю займаліся ў асноўным культурна-асветныя арганізацыі. Апрача таго, самадзейныя тэатральныя гурткі былі створаны ў сярэдніх школах у Дзвінску і Люцыне. Важнай падзеяй у развіцці мясцовага беларускага тэатра стала стварэнне ў 1927 г. Беларускага тэатральнага таварыства ў Латвіі, якое мела два аддзелы – у Рызе і Дзвінску. Нягледзячы на недахоп прафесіяналаў і досведу, беларускія спектаклі карысталіся значнай цікавасцю з боку глядачоў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Латвія, міжваенны час, беларуская меншасць, культура, тэатр.

Data przesłania artykułu: 14.06.2023

Data akceptacji artykułu: 15.07.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Jerzy Grzybowski – profesor uczelni w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, specjalność naukowa: historia, nauki o kulturze i religii. Zainteresowania naukowe: historia białoruskiego ruchu narodowego, białoruska emigracja niepodległościowa, stosunki polsko-białoruskie, dzieje Kościoła prawosławnego w Polsce i na Białorusi.

Adres: Wydział Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa.

Wybrane publikacje (2021–2023):

1. Grzybowski Jerzy. 2021. *Białoruski ruch niepodległościowy w czasie II wojny światowej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej.
2. Grzybowski Jerzy. 2021. *Belarusian education in General District Latvia (1941–1945)*. „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodnie” 2021. Vol. 56: 57–83.

3. Grzybowski Jerzy. 2022. *Беларуская культура і асвета ў Латвіі пад нямецкай акупацыяй (1941–1945 гг.)*. In: *In the shadow of others. Belarusian-Latvian relations from the past to nowadays*. Praha: Akademie věd České republiky.
4. Грыбоўскі Юры. 2022. *Беларусы Латвіі ва ўмовах аўтарытарнага рэжыму Карліса Улманіса (1934–1940 гг.)*. "Запісы БІНІМ" №42: 589–621.
5. Grzybowski Jerzy. 2022. *W poszukiwaniu własnej tożsamości religijnej. Organizacja życia religijnego uchodźców – Białorusini w Niemczech Zachodnich w latach 1945–1951*. W: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Mirosław Jankowiak

Slovanský ústav Akademie věd České republiky /

Institute of Slavonic Studies of the CAS, Czech Republic

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6212-1463>

e-mail: jankowiak@slu.cas.cz

Granice zasięgu gwar białoruskich w świetle badań lingwistów. Część I: pogranicze białorusko-rosyjskie

The limits of the range of Belarusian dialects in the research of linguists.

Part I: The Belarusian-Russian borderland

*Межы функцыянавання беларускіх гаворак у святле даследаванняў
лінгвістаў. Частка I: беларуска-расійскае памежжа*

ABSTRACT: The article discusses the range of occurrence of Belarusian sub-dialects on the Belarusian-Russian borderland in the light of linguistic research. Selected publications covering the period from the mid-nineteenth century, texts of the interwar period, post-war times of the USSR and the years after the collapse of the Soviet Union were analysed. The focus was on publications by Belarusian, Russian and Polish authors. The approach to the issue of the linguistic borderland changed chronologically, depending on the adopted research methods and understanding of the terms “transitional / mixed dialect”, the development of linguistic geography, the progressing process of Russification and political and ideological factors.

KEYWORDS: dialectology, Belarusian dialects, Russian dialects, Belarusian-Russian linguistic borderland, transitional sub-dialects, ideology.

Zagadnienie zasięgu gwar białoruskich i wyznaczenie areału zamieszkiwanego przez etnos białoruski nurtowało badaczy tego regionu już w XIX w. Kryteria przyjmowane przez poszczególnych naukowców, historyków, etnografów czy lingwistów były różne i zmieniały się nie tylko w zależności od okresu historycznego, ale również aspektów pozanaukowych. Najłatwiejsze stało się określenie zasięgu występowania gwar białoruskich na pograniczu bałtycko-słowiańskim, tj. względem dialektów i języków litewskiego i łotewskiego. Więcej kontrowersji wzbudzała granica zachodnia z Polakami i południowa

z Ukraińcami. Równie kontrowersyjne jest pogranicze białorusko-rosyjskie, które wzbudza wiele emocji ze względu na wykorzystywanie nienaukowych argumentów. Sprzyjają temu bliskość genetyczna języka białoruskiego i rosyjskiego oraz metodologiczne trudności w wyznaczeniu granic funkcjonowania dialektów dwóch pokrewnych sobie języków. Nie mniej ważną rolę odgrywały czynniki polityczne – badacze nie mogli pisać o swoich poglądach ze względu na cenzurę.

W niniejszym artykule prześledzone i opisane zostaną różne punkty widzenia na kwestie zasięgu gwar przez badaczy białoruskich, rosyjskich i polskich, poczynając od połowy XIX w. po najnowsze publikacje lingwistyczne. Analizie poddane zostaną tylko wybrane prace, które, zdaniem autora, najlepiej oddają podejście poszczególnych badaczy tworzących w różnych okresach historycznych.

Prace lingwistów okresu carskiego

W drugiej połowie XIX zainteresowanie etnografią i dialektami wzrosło znacząco, co przekładało się na powstawanie szeregu prac traktujących o etnicznych granicach oraz zasięgu gwar poszczególnych języków. W 1875 r. powstała *Etnograficzna mapa europejskiej Rosji* Aleksandra Ritticha, nieco później *Etnograficzna mapa plemienia białoruskiego* Joachima Karskiego (1903), mapa Mitrofana Downar-Zapolskiego (1919) czy Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej (*Dialektologiczna mapa języka ruskiego w Europie*, 1914).

Granice zasięgu języka białoruskiego zostały już określone w latach 60. XIX w. we wstępie słownika Władimira Dala pt. *Толковый словарь живаго великорусскаго языка* [Даль 1863–1866]. Autor omówił trzy narzecza – wschodnie, zachodnie i południowe. Jak pisze we wstępie, zachodnie narzecze

ciągnie się od Moskwy na zachód i niezauważenie przechodzi w czyste białoruskie, o którym świadczy już nawet gwara w okolicach Wołokołamska, Rugi i Możajska <...>. Narzecze to obejmuje gubernie: smoleńską, witebską, mohylewską, kowieńską, wileńską, grodzieńską, mińską: tam tylko panowie i szlachta mówią po polsku [Даль 1880: LXXIV–LXXV].

Wśród cech białoruskich wymienił takie, jak:

- akanie,
- przejście nieakcentowanego *u* na początku sylaby w *ǔ* niezgłoskotwórcze,
- przejście *v* i *l* w *ǔ* niezgłoskotwórcze,
- protetyczne *v* przed *o*, *u*,
- wymowa przyimka *s* jak *z*,
- dziekanie i ciekanie,
- stwardniałe spółgłoski szumiące *ž*, *š*, *č*,
- alternacja tylnojęzykowych spółgłosek *k*, *h*,

- wydłużenie spółgłosek w pozycji interwokalicznej, /l'/, c'c',
- wymowa *f* jako *chw*,
- końcówka -y w M. Im rzeczowników (*lasy, vokny*),
- miękka końcówka czasowników w 3 os. lp. i Im. (np. *jon chodzić, jany chodzic*) [Даль 1880: LXXV-LXXVI].

W białorutenistyce przywiązuje się ogromną wagę do prac wybitnego sławisty Joachima Karskiego, który, pracując w Carskim Uniwersytecie Warszawskim, odbył w 1903 r. ekspedycję w celu wyznaczenia zasięgu etnosu białoruskiego na pograniczach z sąsiednimi narodami. Podstawą do wyznaczenia tych granic była przede wszystkim mowa badanej ludności, a dokładniej ich codzienna gwara. Na swojej mapie [Карский 1903] badacz wyznaczył zasięg gwar białoruskich: linia przebiega od Korsowki na pograniczu słowiańsko-łotewskim na wschód, powyżej Newła, dalej nieco na południe od Wielkich Łuków i dalej na wschód po Rżew. Stamtąd granica szła na południe, zostawiając po białoruskiej stronie Dorogobuż, Jelnię, Roślawn, Mglin i dobiega do Nowogrodu Siewierskiego, skąd dalej idzie na zachód w stronę Czernihowa, który pozostaje po ukraińskiej stronie. Ze względu na pionierskie badania J. Karskiego i znaczenie dla całej białorutenistyki, poniżej przytaczam obszerniejszy opis lingwisty, w którym ukazuje granicę z narzeczami języka rosyjskiego:

Принимая во внимание указанные особенности белорусских говоров, границу их с великорусским наречьем в Орловской губернии можно провести приблизительно в Трубчевском и Брянском уездах по правому берегу р. Десны. В обоих этих уездах к западу от Десны наблюдается несомненно белорусский тип <...>. Но чистая белорусская речь в Трубчевском уезде лишь в 2-х приходах Семеновом (в 12 верстах от ст. Почеп) и Котовском, лежащих по р. Рожку, притоку Судости <...>. В Брянском уезде чистые белорусы в Акулицкой волости (Акуличи в 35 верстах от ст. Акуличи) и отделенной от нее в последнее время волости лутенской <...>.

Далее граница белорусской области переходит в Жиздринский уезд Калужской губернии <...>. Рассматривая особенности языка этих полевых, приходим к заключению, что жители самой западной части Жиздринского и Масальского уездов, действительно, белорусы, но только принявшие немало особенностей из южновеликорусских говоров. У них, между прочим, уже нет и дзеканья и твердого *р*. Белорусские особенности заметны здесь в большей или меньшей степени лишь в местностях, прилегающих к Десне, по границе Рославльского и отчасти Ельнинского уездов Смоленской губернии [Карский 2006: 43].

Jak widać z zamieszczonego opisu, granicę występowania gwar białoruskich lingwista wyznaczył daleko na wschód od obecnej granicy państwowej – zaliczył do białoruskiego obszaru językowego wszystkie ziemie położone na zachód od miasta Briańsk. W dalszej części opisu również prawie całą historyczną Smoleńszczyznę zakwalifikował jako białoruskojęzyczną:

В Смоленской губернии граница белорусского племени идет по меже между уездами Дорогобужским и Бельским, с одной стороны, и Юхновским, Вяземским и Сычевским – с другой; причем большая часть губернии населена белорусским племенем и лишь четыре восточные уезда (Юхновский, Вяземский, Сычевский и Гжатский) принадлежат южновеликорусскому наречью. Вообще, к востоку от Смоленска по железным дорогам (которых здесь много) белорусская речь уступает место великорусской, как это удалось наблюдать мне лично.

В Тверской губернии белорусские поселения с некоторыми особенностями даже северновеликорусских говоров (взаимная мена ч и ц), начинаются у г. Зубцова, далее тянутся по правому берегу Волги (Молодой Туд), где живут тудовляне, заходя иногда даже и на левый ее берег (по р. Итомле в Ржевском уезде и р. Малой Коше в Осташковском; затем граница белорусских говоров подходит к истокам Волги и Зап. Двины. Белорусское дзеканье, по Далю, слышится в Корчеве и Торжке.

В восточной части Псковской губернии белорусы не простираются дальше Зап. Двины. Затем граница белорусской области идет по южным частям Великолуцкого, Торопецкого, Опоческого уездов <...> [Карский 2006: 43].

Zaprezentowana w 1903 r. przez Joachima Karskiego mapa z granicami narodu białoruskiego i zasięgu gwar białoruskich stała się jedną z najbardziej rozpoznawalnych i cytowanych prac w białoruskim językoznawstwie. Wyniki jego badań nie tylko odegrały bardzo ważną rolę w językoznawstwie białorutenistycznym, ale były i do dzisiaj są często przytaczane nawet przez działaczy białoruskich, odrzucających politykę rusyfikacji.

Kolejną niezmiernie ważną mapą jest sporządzona w 1914 r. przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną *Dialektologiczna mapa języka ruskiego w Europie* [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915]. Autorzy opisali zasięg gwar białoruskich następująco:

Такимъ образомъ, б.-р. нарѣчіе занимаетъ почти всю Витебскую г. безъ с.-з. части (безъ з. частей Люцынскаго, Рѣжицкаго и Двинскаго), ю.-в. часть Илукстскаго у. Курляндской г., с.-в. часть Новоалесандровскаго у. Ковенской г., почти всю Смоленскую безъ Гжатскаго и части Сычевскаго у., ю.-з. часть Ржевскаго у. Тверской г., з. часть (больше половины) Калужской, з. часть Брянскаго и Трубчевскаго у. Орловской г., с. половину Черниговской г. [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915: 48].

Ponadto autorzy ukazują gwary przejściowe pomiędzy białoruskimi a wielkoruskimi [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915: 56]. Przejściowy czy też mieszany charakter gwar np. Smoleńszczyzny, zauważany już był w XIX w. Tak je w 1857 r. opisywał P. Szestakow:

И потому в нынешних обитателях Смоленской губернии мы замечаем двойственность характеров. Жители уездов, отдаленных от Польши, Юхновского, Гжатского, Сычевского, Бельского и (отчасти) Вяземского, носят черты характера великорусов. В прочих уездах преобладает

белорусский элемент. Язык их не чисто великорусский, а какая-то смесь с белорусским и польским [Шестаков 1857: 20, 22–23].

Piotr Golubowski zróznicowania dialektalnego Smoleńszczyzny doszukiwał się w czasach sprzed powstawania plemion wschodniosłowiańskich. Podkreślał, że cechy bardziej ruskie wykształciły się na obszarze zamieszkiwanym wcześniej przez ludy ugrofińskie, z kolei te bardziej białoruskie na dawnym substracie bałtyckim [Голубовский 1895].

Badania lingwistów okresu carskiego charakteryzowało inne podejście metodologiczne niż badaczy współczesnych. Zasięg gwar określali na podstawie kilku wybranych cech fonetyczno-morfologicznych, które klasyfikowali bądź to jako typowo białoruskie, bądź to jako rosyjskie. Należy podkreślić, że kwalifikacja przynależności narzeczy do poszczególnych języków odbywała się przy braku kompleksowych badań arealnych, ukazujących pełny i całościowy zasięg cech fonetycznych czy gramatycznych. Większość lingwistów tego okresu dostrzegała trudności w dokładnym wyznaczeniu granicy, ale zachodnią Briańszczyznę, większą część Smoleńszczyzny oraz południowe ziemie obecnego obwodu pskowskiego kwalifikowali jako obszar białoruskojęzyczny.

Okres międzywojenny: prace lingwistów białoruskich i związanych z Białoruską SRR

Okres międzywojenny, szczególnie lata białorutenizacji, był czasem dużego zainteresowania językiem białoruskim i gwarami białoruskimi. Z ośrodkiem mińskim współpracowały takie osoby, jak Piotr Buzuk, lingwista pochodzący z Odessy, ale potem związany z Instytutem Kultury Białoruskiej oraz Akademią Nauk, czy Paweł Rastorgujew. Osoby te uzyskały edukację jeszcze w okresie carskim i w ich pracach, szczególnie okresu wcześniejszego, dostrzega się liczne nawiązania do tego czasu.

Jednym z najbardziej rozpoznawalnych białoruskich lingwistów był niewątpliwie wspomniany już wcześniej Joachim Karski, który od 1921 r. związał swoją karierę naukową z St. Petersburgiem. W r. 1924 w Leningradzie ukazał się jego podręcznik *Русская диалектология*. Pracę tę warto wspomnieć m.in. dlatego, że lingwista w 1903 r. określił zasięg etnosu białoruskiego na podstawie gwar białoruskich, a obszar ich funkcjonowania był większy niż mapy zaproponowane w publikacji *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе* autorstwa Nikołaja Durnowo, Nikołaja Sokołowa i Dmitrija Uszakowa [Карский 1924]. Od jego wiekopomnej ekspedycji minęło ćwierć wieku i lingwista miał już doświadczenie wielu lat wykładania dialektologii na uniwersytecie, kolejne ekspedycje dialektologiczne i dostęp do wielu nowych publikacji.

W omawianej książce znalazła się charakterystyka gwar rosyjskich, białoruskich oraz ukraińskich, a autor zagadnieniu granic narzeczy białoruskich poświęcił dwie strony:

со стороны великорусов – по самым южным частям уездов Опоческого, Великолуцкого и Торопецкого Псковской губернии, по югозападным окраинам Осташковского и Ржевского уездов Тверской г. (в последнем па верховьям р. Туда); далее граница опускается на юг по Смоленской г., захватывая в белорусскую область Бельский, Поречский, Духовщинский, Смоленский, Красненский, Рославский (отчасти со смешанным населением), Дорогобужский и Ельнинский уезды (кроме восточных окраин двух последних); затем она касается самой западной части Жиздринского у. Брянской губ. И подходит к р. Десне, отделяя в Белорусскую область две крайние волости Брянского уезда и несколько деревень Трубчевского [Карский 1924: 79, 80].

Zasięg funkcjonowania gwar białoruskich na pograniczu białorusko-rosyjskim pokrywa się zatem z mapą 1903 r., którą sporządził sam J. Karski ponad dwadzieścia lat wcześniej. W tym okresie nie zmienił zatem znacząco swoich założeń w odniesieniu do terytorium funkcjonowania białoruszczyzny.

Ważną postacią, z punktu widzenia badania gwar na pograniczu białorusko-rosyjskim, był P. Buzuk. Pracował zarówno na uniwersytecie, jak też w Akademii Nauk. W niniejszym artykule chciałbym zwrócić uwagę na dwie jego publikacje. Pierwsza to monografia nosząca tytuł: *Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч 1. Фонэтыка і морфалёгія. Вып. 1. Гаворкі цэнтральнае і ўсходняе Беларусі і суседніх мясцовасьцях Украіны і Вялікарасіі ў першай чверці XX ст.*, która została wydana w 1928 r. przez Instytut Białoruskiej Kultury w Mińsku. Na początku publikacji P. Buzuk podkreśla duże znaczenie badań geolingwistycznych i poddaje w wątpliwość wcześniejsze badania lingwistów, którzy granice wyznaczali na podstawie jednej czy kilku cech fonetycznych. Jego zdaniem, dokładne wyznaczenie granicy pomiędzy dialektami języków nie jest możliwe bez szczegółowego określenia zasięgu poszczególnych cech fonetycznych czy gramatycznych. P. Buzuk pisał:

праводзячы граніцу між дзьвумя славянскімі мовамі на спрэчнай тэрыторыі пераходных дыялектаў, мы можам толькі базавацца на параўнаньні даных дыялектаў з літаратурнымі мовамі; адкінуўшы адзнакі, агульныя абедзьвюм мовам, мы далей павінны параўнаць колькасьць прымет данага цікавага нас дыялекту, агульных для адной літаратурнай мовы, з колькасьцю рыс, існуючых у другой з гэтых дзьвюх літаратурных моў. Іншыя спосабы азначэньня граніц зьяўляюцца менш здавальняючымі [Бузук 1928: 4].

Badacz nie odrzuca jednak chęci wyznaczenia takowych granic, ale warunkuje to dokładnym prześledzeniem szeregu cech, które z jednej strony są typowe dla języka białoruskiego, z drugiej dla rosyjskiego czy ukraińskiego. Lingwista opracował również wiele map ukazujących zasięg poszczególnych cech, tłumacząc podtytuł swojej publikacji następującymi słowami: “Некаторыя ізоглёсы ўрэзваюцца вельмі далёка ў тэрыторыі вялікарусаў і ўкраінцаў” [Бузук 1928: 6].

Na podstawie swoich szczegółowych badań postrzegał zatem terytorium funkcjonowania języka białoruskiego jako wykraczające poza ówczesne granice administracyjne Białoruskiej SRR. Lingwista, przy analizie poszczególnych cech fonetycznych czy morfologicznych opisywał szczegółowo ich zasięg, porównując badania innych dialektologów z wynikami swoich ekspedycji terenowych.

Efektom takich badań dialektologicznych jest m.in. publikacja pt. *Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага наветаў*, wydanej w 1926 r. w Mińsku przez Instytut Białoruskiej Kultury [Бузук 1926]. Lingwista wymienił szereg cech typowo białoruskich dla powiatu newelskiego, występujących także na północ od Newla, opisał również powiat wieliski, położony na północny wschód od Newla, podkreślając, że występują tam te same elementy, co w gwarach powiatu newelskiego z wyjątkiem kilku cech. Zaznaczył także, że statystycznie liczba elementów białoruskich na badanych obszarze jest mniejsza niż na ziemiach wchodzących w skład Białoruskiej SRR, ale i tak przeważają one nad liczbą cech typowych dla języka rosyjskiego:

Бязумоўна, зьменшыўся лік, якім вызначаюцца адносіны колькасьці характэрных беларускіх зьяў да колькасьці зьяў, больш уласцівых суседняй паўночна-вялікарасійскай падмове, ці наагул расійскай мове, але колькасць першых, г.зн. беларускіх асаблівасцяў ўсё-ткі пераважае [Бузук 1926: 13].

P. Buzuk powiat newelski i część wieliskiego zaliczył zatem do białoruskojęzycznych. Na kolejne badania północnych rubieży d. Wielkiego Księstwa Litewskiego z punktu funkcjonowania gwar białoruskich przyjdzie poczekać prawie sto lat (por. dalej badania M. Jankowiaka i pracowników Instytutu Językoznawstwa NANB przeprowadzane od 2014 r.).

Powojenne prace lingwistów białoruskich

Lata powojenne przyniosły szybki rozwój dialektologii białoruskiej, przede wszystkim w zakresie geografii lingwistycznej, tworzenia atlasów dialektologicznych i słowników. Z drugiej strony widoczna była tendencja

do niewychodzenia w badaniach dialektologicznych poza administracyjne granice Białoruskiej SRR¹. W swoich publikacjach białoruscy lingwiści rzadko poruszali kwestię gwar białoruskich poza granicami Białorusi. Temat ten był też zazwyczaj pomijany w podręcznikach do dialektologii. Jako przykład można podać publikację z 1980 r., tj. czasów względnej swobody w badaniach – *Беларуская дыялекталогія* Eweliny Blinawej i Ewdokii Miacielskiej [Блінава, Мяцельская 1980]. Autorki omawiają cechy gwar funkcjonujących tylko w granicach Białoruskiej SRR. Odnosi się to również do rozdziału poświęconego ugrupowaniom gwar białoruskich na terytorium Białorusi [Блінава, Мяцельская 1980: 201–206]. Zwracali już na to uwagę badacze polscy [Barszczewska, Jankowiak 2012; Kozłowska-Doda 2016].

Podobne podejście zauważalne jest także w chrestomatii dialektologii białoruskiej, która obejmuje tylko gwary występujące w granicach republiki [*Хрэстаматыя беларускай дыялекталогіі* 1962].

Ogromne znaczenie dla dialektologii białoruskiej miał rozwój badań geolingwistycznych. Kompleksowe zbieranie materiałów z całego obszaru Białoruskiej SRR umożliwiło szczegółowe zmapowanie szeregu cech fonetyczno-gramatycznych, składniowych i leksykalnych. Monumentalną pracą jest tutaj *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, wydany w Mińsku w 1963 r. pod redakcją Rubena Awaniesowa. Poza zamieszczonymi trzema mapami (zasięg historycznych plemion, mapa J. Karskiego z 1903 r. oraz mapa Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej z 1914 r.) nie dowiemy się nic o gwarach białoruskich funkcjonujących poza granicami administracyjnymi republiki. Takie podejście wynikało zapewne z dwóch powodów – po pierwsze z braku szczegółowych badań w tym zakresie w sąsiednich krajach, po drugie – z polityki władz.

Niezmiernie ważną pracą jest *Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак* przygotowana pod redakcją R. Awaniesowa, K. Atrachowicza (Kandrata Krapiwy) i J. Mackiewicz. Wydane zostały dwie publikacje pod tym tytułem – pierwsza to książka z opisem (1968), druga to atlas (1969). Przy opisie cech i ukazaniu ich zasięgu autorzy ograniczyli się z dialektem północno-wschodnim tylko do granic Białoruskiej SRR. Jeden niewielki rozdział poświęcony został związkom tego dialektu z gwarami po rosyjskiej stronie granicy. Autorzy mówią o występowaniu tam pewnych cech białoruskich, ale nie piszą o przynależności części Smoleńszczyzny czy południowej Pskowszczyzny do obszaru białoruskojęzycznego:

¹ Wyjątek stanowiły wspólne z Polakami, Litwinami i Łotyszami badania terenowe (latach 70. i 80. XX w.), które posłużyły do wydania *Słownika białoruskich gwar północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza*. Gwary wschodniosłowiańskie na obszarze Polskiej Republiki Ludowej były z kolei badane przez slawistów z Warszawy, Białegostoku czy Lublina.

Гаворкі паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы знаходзяцца ў цеснай сувязі з гаворкамі, якія пашыраюцца далей на ўсход у межах РСФСР. <...> адны з'явы ўласцівы паўночна-ўсходняму дыялекту беларускай мовы, другія – беларускай мове ў цэлым [Лінгвістычная геаграфія 1968: 216, 217].

Ważną rolę w badaniach nad językiem białoruskim odegrała emigracja², a przykładem jest m.in. postać Jana Stankiewicza. W okresie międzywojennym pracował w Polsce, po II wojnie światowej wyemigrował do USA i wiele z jego prac było publikowanych w Nowym Jorku. Poruszał on także kwestię zasięgu gwar białoruskich na pograniczu białorusko-rosyjskim. Według lingwisty gwary Pskowszczyzny i Twerszczyzny należy uznać za krywickie (tj. białoruskie) z dużymi wpływami języka rosyjskiego, przede wszystkim na poziomie leksykalnym [Станкевіч 1951a: 21–22]. Północną granicę zasięgu etnosu białoruskiego wyznaczył po linię jeziora Pskowskiego na północ od Peczory [Станкевіч 1952: 24]. Uczony wyodrębnił cztery dialekty języka białoruskiego: północno-wschodni, południowo-zachodni, wileńsko-oszmiański oraz środkowy. Jego zdaniem, dialekt północno-wschodni znacząco wykraczał poza granice administracyjne ówczesnej Białoruskiej SRR, tj. rozpoczynał się w powiecie połockim (nieco na zachód od miasta) i ciągnął się na północ i wschód, obejmując całą Pskowszczyznę, zachodnią część Twerszczyzny, na wschodzie całą Smoleńszczyznę [Станкевіч 1951b: 117–121].

Prace naukowe białoruskiej emigracji tego okresu wykazywały się zdecydowanie białoruskocentrycznym podejściem do zagadnienia granic etnicznych i językowych Białorusi i w niektórych aspektach mocno różniły się od prac wydawanych w okresie powojennym w granicach Białoruskiej SRR. Poza J. Stankiewiczem kwestie zasięgu gwar białoruskim poruszali na emigracji także M. Ahniawida, Andrej Bahrowicz czy Uładzimir Hłybinny.

Prace lingwistów białoruskich po 1991 roku

Spośród podręczników do dialektologii omówione zostaną dwie pozycje. Pierwsza pt. *Беларуская і руская дыялекталогія* wyszła w 1992 r., czyli tuż po rozpadzie ZSRR, a autorami są Wolha Hulickaja, Miłakaj Hulicki, Lidzija Zlobin i Zinaida Rudakouskaja [Гуліцкая, Гуліцкі, Злобін, Рудакоўская 1992]. Autorzy w swojej pracy omówili cechy fonetyczne, morfologiczne, składniowe i leksykę gwar białoruskich tylko w granicach państwa. Ostatni rozdział poświęcony został ugrupowaniu gwar białoruskich i rosyjskich. Lingwiści przyjęli podział zaproponowany przez Warszawę Orłową i Kapitolinę

² Więcej zobacz w monografii Niny Barszczewskiej pt. *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы* [Баршчэўская 2004].

Zacharową i w publikacji dla grupy zachodniej omówili typowe cechy, których większość jest charakterystyczna dla białoruskiego języka literackiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego [Гуліцкая, Гуліцкі, Злобін, Рудакоўская 1992: 238, 239]. Nie wspomina się o historycznej przynależności tych gwar do białoruskiego obszaru językowego czy nawet o przejściowym białorusko-rosyjskim charakterze.

Kolejnym podręcznikiem jest publikacja autorstwa Aliaksandra Krywickiego pt. *Дыялекталогія беларускай мовы*, która wyszła w Mińsku w 2003 r. Charakterystyce pod względem cech fonetyczno-gramatycznych, składniowych i leksykalnych poddane zostały tylko gwary funkcjonujące w granicach kraju. Białoruski językoznawca krótko omówił badania m.in. rosyjskich lingwistów w odniesieniu do pogranicza białorusko-rosyjskiego. Badacz, w zasadzie, przyjął obecnie obowiązujący podział dialektów rosyjskich za K. Zacharową i W. Orłową:

На аснове матэрыялаў Рускага дыялекталагічнага атласа К.Ф. Захаравай і В.Г. Арловай распрацавана новая групоўка гаворак у складзе рускай мовы і складзена новая дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе. Да гаворак рускай мовы на гэтай карце аднесены ўсе гаворкі тэрыторыі Расійскай Федэрацыі ў яе дзяржаўных межах зараз, у тым ліку і беларускія гаворкі іх мінулае этнагістарычнае агульнасці [Крывіцкі 2003: 248–249].

A. Krywicki uznawał zatem etnohistoryczne granice występowania gwar białoruskich w przeszłości, ale współcześnie przyjął ogólnie obowiązujący podział, tj. uznanie granicy administracyjnej za granicę funkcjonowania gwar białoruskich i rosyjskich na pograniczu białorusko-rosyjskim.

Szczegółowiej pograniczem białorusko-rosyjskim z punktu widzenia cech składniowych zajmowała się Swiatłana Procharawa. Jest autorką szeregu publikacji o tej tematyce, m. in. *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование* (Mińsk 1991) oraz *Еще раз о языковой непрерывности* (Mińsk 2002) [Прохорова 1991; 2002]. Lingwistka uznawała gwary zachodniej Smoleńszczyzny za przejściowe białorusko-rosyjskie:

Сопоставив данные говоров с белорусским и украинским материалом, с данными других славянских, а также балтийских языков, мы пришли к выводу, что в силу исторических причин говоры рассматриваемой территории на синтаксическом, как и на других уровнях, сформировались как переходные русско-белорусские [Прохорова 1991: 100].

Ogromne zasługi w badaniach gwar białoruskich mają pracownicy Instytutu Językoznawstwa im. Jakuba Kołasa dawnej Narodowej Akademii Nauk Białorusi (dziś Instytut działa w ramach Centrum Badań Kultury, Języka i Literatury Narodowej Akademii Nauk w Mińsku). W ostatnich latach

przeprowadzili kilka ekspedycji dialektologicznych tak na terytorium Polski, jak też w regionach Federacji Rosyjskiej przygranicznych z Białorusią. W lipcu 2016 r. odwiedzili rejon gorodocki obwodu witebskiego i newelski obwodu pskowskiego³, a w lipcu 2017 r. rejon wierchniedźwiński obwodu witebskiego oraz rejon siebieski obwodu pskowskiego⁴. Wyjazdy na pogranicze białorusko-rosyjskie były organizowane w ramach międzynarodowego projektu pt. *Лінгвістычны ландшафт руска-беларускага пагранічча: сучасны стан і гістарычная рэтраспектыва* (2016–2018). W sierpniu 2022 r. z kolei zorganizowali ekspedycję do rejonu kościukowickiego obwodu mohylewskiego i kilku wsi rejonu suraskiego obwodu briańskiego⁵.

Ekspedycje te zasługują na szczególną uwagę, przerwały bowiem bardzo długi okres braku takich badań ze strony lingwistów białoruskich. Efektem są publikacje, jak *Лінгвістычны ландшафт віцебска-пскоўскага памежжа: агульнае і адрознае ў сродках сучаснага дыялектнага маўлення* [Курцова 2017] czy wybór tekstów z rejonu newelskiego i siebieskiego obwodu pskowskiego, zamieszczony w piątym tomie *Dialektologii białoruskiej* [Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні 2018].

Prace rosyjskich lingwistów okresu sowieckiego

W rosyjskim językoznawstwie okresu sowieckiego opracowanych zostało wiele podręczników do dialektologii rosyjskiej. Podręczniki dla studentów zazwyczaj nie tylko odzwierciedlają ogólnie przyjęte trendy w badaniach środowiska naukowego, ale nierzadko także korelują z uwarunkowaniami polityczno-ideologicznymi. Pierwszą publikacją, na którą warto zwrócić uwagę, jest książka Rubena Awaniesowa pt. *Очерки русской диалектологии*, wydana w Moskwie w 1949 r., czyli niedługo po zakończeniu II wojny światowej. W okresie tym dominował jeszcze nurt badań z okresu przedwojennego i prym wiodli doświadczeni lingwiści, działający jeszcze w czasach carskich. W rozdziale z analizą gwar południoworosyjskich lingwista wydzieliła tylko trzy grupy – północną, wschodnią i południową oraz podkreśla złożoność w wyznaczeniu dokładnej granicy pomiędzy nimi ze względu na zróżnicowane uwarunkowania historyczno-społeczne [Аванесов 1947: 227]. Lingwista porównuje dialekty wschodniosłowiańskie (białoruskie, ukraińskie i rosyjskie) pod względem struktury, ale nie opisuje zasięgu granic pomiędzy gwarami

³ W ekspedycji udział wzięli: W. Kurcowa, S. Lipnickaja, I. Kapyłou z Instytutu Językoznawstwa NANB oraz S. Myznikow i W. Kryłowa z Instytutu Badań Lingwistycznych RAN.

⁴ W ekspedycji udział wzięli: W. Kurcowa, S. Lipnickaja, I. Kapyłou z Instytutu Językoznawstwa NANB, S. Myznikow i W. Kryłowa z Instytutu Badań Lingwistycznych RAN.

⁵ Na podstawie informacji przekazanych przez dr W. Kurcową, kierowniczkę Zakładu Dialektologii i Geografii Lingwistycznej Instytutu Językoznawstwa NANB.

białoruskimi i rosyjskimi. R. Awaniesow w tym okresie przyjmował podział terytorialny zaproponowany we wcześniejszych opracowaniach.

W swoim podręczniku z 1949 r. doświadczony lingwista nie odważył się zaliczyć przejściowych gwar pskowskich do rosyjskiego areału językowego – nie zostały one uwzględnione w charakterystyce.

Na szczególną uwagę zasługują monumentalne prace naukowe stworzone przez P. Rastorgujewa, który pochodził ze Staroduba, znajdującego się obecnie w zachodniej części obwodu briańskiego Federacji Rosyjskiej. Gwara pogranicza białorusko-ukraińsko-rosyjskiego była zatem językiem rodzinnym badacza zasłużonego tak dla dialektologii białoruskiej, jak i rosyjskiej. Lingwista, który urodził się jeszcze w czasach carskich (gubernia czernihowska), pracował w kilku miejscach, tak w Białoruskiej SRR, jak i w Rosji, dlatego często zaliczany jest do grona i białoruskich, i rosyjskich lingwistów.

Poniżej zwrócona zostanie uwaga na trzy ważniejsze jego publikacje odnoszące się do Briańszczyzny i Smoleńszczyzny. Najstarsza z nich to monografia pt. *Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров* [Расторгев 1927]. Lingwista w swojej publikacji określił podstawę analizowanych gwar jako białoruską, co związane było z faktem zamieszkiwania w przeszłości tych ziem przez Siewierzan. Już sam tytuł określa przynależność opisywanych narzeczy do białoruszczyzny. Jak czytamy na początku publikacji:

Северско-белорусским говором в настоящей работе назван говор, находящийся на территории бывших северных уездов Черниговской губернии, т. е. говор Стародубского, Мглинского. Суражского и Новозыбковского уездов, и говор западной полосы Трубчевского уезда б. Орловской губернии <...>.

Название говора Северско-белорусским впервые вводится здесь и является одним из выводов, к каким производит его изучение. До сих пор этот говор не выделялся в особую группу и относился исследователями к общей массе северо-восточных белорусских говоров. К северо-восточным белорусским относит его акад. Е.Ф. Карский и составители Карты русского языка в Европе [Расторгев 1927: 3].

Niewątpliwie jedną z najbardziej rozpoznawalnych prac P. Rastorgujewa jest jego monumentalna monografia pt. *Говоры на территории Смоленщины*, która wyszła drukiem w Moskwie w 1960 r. [Расторгев 1960]. We wstępie książki lingwista podkreśla, że jego zadaniem nie jest dokładne określenie zasięgu gwar białoruskich względem rosyjskich i że dla jego rozważań w tej publikacji nie stanowi to kluczowego zagadnienia. Autor pisze, że pod terminem Smoleńszczyzna rozumie terytorium, które wchodziło w skład ziem smoleńskich Krywiczów okresu od XI do XII w. i znajduje odzwierciedlenie w licznych badaniach archeologicznych. Dalej badacz zwraca uwagę na fakt,

że analizowane przez niego gwary nie mają jednolitego charakteru z dialektologicznego punktu widzenia i część z nich jest zaliczana przez badaczy przełomu XIX i XX w. do gwar białoruskich, inne do środkowych wielkoruskich a jeszcze inne do przejściowych białorusko-rosyjskich [Расторгив 1960: 3]. Lingwista pisał dalej:

Особый интерес представляет первая группа говоров, занимающая большую часть территории Смоленщины <...>. Исследованию этой основной группы говоров посвящается предлагаемая работа. Средневеликорусским говором и говором, переходным от белорусских к южновеликорусским, будут посвящены отдельные исследования, продолжающие данную работу [Расторгив 1927: 4].

Dalej lingwista podkreśla, że badania przeprowadzone w latach trzydziestych XX w. pokrywają się z wynikami ekspedycji autorów *Опыта диалектологической карты русского языка в Европе* – N.N. Durnowo, N.N. Sokołowa i D.N. Uszakowa [Расторгив 1927: 10]. Można zatem założyć, że P. Rastorgujew, podążając za wcześniejszymi badaczami, zaliczał większą część Smoleńszczyzny do obszaru białoruskojęzycznego.

Trzecią publikacją jest *Словарь народных говоров западной Брянщины*, wydany w Mińsku w 1973 r., już kilkanaście lat po śmierci P. Rastorgujewa [Расторгив 1973]. Jak czytamy we wstępie do słownika, idea jego powstania pojawiła się już w 1903 r. Na podstawie dalszych rozważań lingwisty widzimy, że jego podejście do opisu gwar zachodniej Briańszczyzny zmieniło się wraz z upływającym czasem. Kilkadziesiąt lat po wydaniu publikacji *Северско-белорусский говор* czytamy, że, zdaniem P. Rastorgujewa, należy je nazywać południowowielkoruskimi, które powstały na podstawie białoruskiej:

Особенно усиливается оно [влияние, т.е. wpływ języka rosyjskiego] после Великой Октябрьской социалистической революции: постепенно говоры современной Западной Брянщины утрачивают черты старой своей основы и в непрерывном изменении приобретают южновеликорусский характер. Исходя из этого, говоры современной Западной Брянщины следует называть южновеликорусскими (развивавшимися в прошлом и развивающимися в настоящем) на белорусской основе. Назвать их смешанными нельзя – здесь мы имеем не смешение языковых факторов, а постепенное вытеснение белорусских явлений южновеликорусскими [Расторгив 1973: 19].

Dalej lingwista podkreśla, że gwar zachodniej Briańszczyzny nie powinno się nazywać przejściowymi od białoruskich do południowowielkoruskich, bowiem nie charakteryzują ich cechy (tzn. wielkoruskie) typowe dla zachodniej Briańszczyzny. Badacz krytykuje również podejście innych uczonych, jak Piotra Kuzniecowa, który określił je gwarami rosyjskimi z elementami białoruskimi [Расторгив 1973: 19].

Na przykładzie trzech publikacji R. Rastorgujewa (1927, 1960 i 1973) widać, jak zmieniał się jego podejście odnośnie do przynależności badanych gwar. W starszych pracach traktował je jako białoruskie, w późniejszych już jako rosyjskie, choć podkreślał ich historyczne, białoruskie pochodzenie.

Przełomowe okazały się badania i założenia dwóch rosyjskich lingwistek – K. Zacharowej i W. Orłowej, które w 1970 r. wydały książkę pt. *Дуалектное членение русского языка* [Захарова, Орлова 1970]. Badaczki napisały, że na podstawie najnowszych badań z zakresu geografii lingwistycznej dostrzegły złożoność w określeniu granicy pomiędzy białoruszczyzną a dialektami rosyjskimi [Захарова, Орлова 1970: 33], ale dalej uzasadniają słuszność przyjęcia granicy administracyjnej jako linii zasięgu występowania gwar białoruskich i rosyjskich:

Приведенные факты свидетельствуют о том, что на протяжении национального периода существования восточнославянских языков черты, общие для двух соседних языков (в нашем случае русского и белорусского), вошли в органическое сочетание с элементами языковых систем каждого из этих языков и не могут считаться при описанных условиях территориального распространения характерными преимущественно для одного из этих языков. Этим и объясняется принятая в данной работе в основном возможность проведения языковой границы по линии границы государственной [Захарова, Орлова 1970: 33].

Od tego momentu w rosyjskiej dialektologii powszechnie przyjęto ich podejście co do granicy zasięgu występowania gwar białoruskich i rosyjskich, a narzecza zachodniej Briańszczyzny, zachodniej Smoleńszczyzny i południowe ziemie obwodu pskowskiego zakwalifikowane zostały jako grupa zachodnia dialektu południowego języka rosyjskiego. Wszystko to jest wynikiem przemyślanej polityki językowej byłego ZSRR ukierunkowanej na zawężenie roli języków innych narodów niż rosyjskiego.

Prace lingwistów rosyjskich po 1991 roku

We współczesnych pracach dialektologów rosyjskich podejście do zagadnienia granicy zasięgu gwar białoruskich i rosyjskich nie zmieniło się w stosunku do czasów sowieckich. Najlepszym wyznacznikiem trendów i założeń badawczych są podręczniki akademickie, wydawane z myślą o studentach filologii rosyjskiej czy dla slawistów. To właśnie na ich podstawie budowana jest wiedza studentów i narzucane oficjalne punkty widzenia. Pierwszym przeanalizowanym podręcznikiem jest *Русская диалектология* wydana pod red. Leonida Kasatkina przez Instytut Języka Rosyjskiego im. W.W. Winogradowa Rosyjskiej Akademii Nauk [Касаткин 2005]. Na załączonej na str. 252 mapie widać, że obszar Briańszczyzny, zachodniej Smoleńszczyzny, jak i południowe

ziemie obwodu pskowskiego, należące w przeszłości do guberni witebskiej, zaliczone zostały przez autorów podręcznika do strefy zachodniej dialektu południoworosyjskiego. W krótkim opisie brak jest wzmianki, że wymienione poniżej cechy są typowe również dla języka i gwar białoruskich. Autorzy wymieniają następujące cechy typowe dla strefy zachodniej [Касаткин 2005: 256]:

- postać zaimków osobowych 3. osoby liczby pojedynczej i mnogiej z jotą, typu: *jon* 'on', rzadziej *ўена, ўены*⁶,
- postać zaimka osobowego 3. osoby liczby mnogiej z akcentowaną końcówką -у: *оны, ўены*,
- obecność joty w podstawie zaimków wskazujących, typu: *майа – туйу* oraz *тойе*,
- rozpowszechnienie konstrukcji z użyciem przyimka *s / z* w konstrukcjach typu: *вылес с ямы, приехал з Москвы* zamiast ogólnorosyjskiej postaci przyimka *из*;
- konstrukcje z użyciem imiesłowu typu: *поезд ушовши*.

Jak widać z zamieszczonych powyżej cech dialektalnych, równie dobrze można by je przypisać dialektom białoruskim. Na str. 265 z kolei autorzy wymieniają cechy typowe dla zachodniej grupy dialektu południowego [Касаткин 2005: 265]:

- akanie dysymilatywne typu żyzdryńskiego,
- występowanie tzw. *ў* niezgłoskotwórczego w wyrazach, np. *дала – даў, воўк*,
- postać rzeczowników w mianowniku liczby mnogiej z akcentowaną końcówką typu: *городы, браты, лесы*,
- akcentowane końcówki przymiotników na -yj oraz -ej, np. *малодый, молодэй, плохэй* i in.,
- postać zaimka wskazującego: *тэй*,
- postać nieregularnych czasowników *даць* i *есть*: *дасу, ўесу*,
- liczebniki 2, 3 i 4 łączące się z mianownikiem liczby mnogiej: *два мужики, три столы*,
- partykuła pytająca *чы*: *ми*.

Jak widać, spośród ośmiu cech wymienionych przez autorów podręcznika wszystkie osiem jest typowych dla północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. Autorzy nie tylko nie nazwali ich białoruskimi, ale również nie wspomnieli, że są to cechy wspólne z białoruszczyzną.

Drugim przeanalizowanym podręcznikiem jest *Русская диалектология* autorstwa Sofii Pożarickiej, a wydana przez Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa [Пожарицкая 2005]. Autorka przy opisie strefy zachodniej dialektu południoworosyjskiego zamieściła więcej cech niż we wspomnianym powyżej podręczniku, są to:

⁶ Przykłady wyrazów pochodzą z analizowanego podręcznika.

- akanie dysymilatywne (*мрѣва, дѣла*),
- jakanie dysymilatywne typu żyzdryńskiego,
- występowanie dźwięcznego, frykatywnego h (*парога*),
- wymiana v na ŭ niezgłoskotwórcze (*карова – кароўка, кароў*),
- wymowa chw na miejscu f: *хверма*,
- występowanie protetycznego w: *восинь, вулица*,
- wymiana l na ŭ krótkie: *поўка, поў*,
- twarde spółgłoski c i cz: *цыган, чыста*,
- wymowa miękkich d' i t' z dziekaniem i ciekaniem: *мѣтѣя, дѣдѣя*,
- wymowa dawnej joty jako spółgłoski wzdłużonej, typu: *свиння, плаття*,
- twarda wymowa spółgłosek wargowych w wygłosie: *голуп, сем, кроф*,
- uproszczenie grup spółgłoskowych w wygłosie, typu: *гось*,
- asymilacja typu: *амман, анна* [Пожарицкая 2005: 229–231].

Spośród cech gramatycznych typowych dla białoruszczyzny lingwistka wymieniła następujące:

- formy przymiotników rodzaju męskiego (na -yj) i rodzaju żeńskiego (na -ej): *малодэй, молодый*,
- końcówki dopełniacza przymiotników na -oho, -oha lub -aha,
- występowanie zaimków w postaci *табе, сабе*,
- formy zaimków osobowych z jotą, np. *яна, яны*,
- formy rodzaju żeńskiego w przypadkach zależnych zaimka *тот*: *тая, одна, тую, одну*,
- formy czasowników typu: *идеш, идеть, идем, идете* oraz: *ходють, спють, пашуть*,
- postać czasownika zakończonego na tylnojęzykowe: *неку – некѣш, некѣт*,
- postać bezokolicznika czasowników: *плесть, сечь, печь*,
- postać postfiks w czasownikach zwrotnych na -sia: *садиsia*,
- imiesłowy na -wszy: *пришовши* [Пожарицкая 2005: 230–231].

Jak widać z przytoczonych powyżej przykładów, poza kilkoma cechami, absolutna większość jest typowa dla północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. Student zapoznający się z podręcznikiem nie dowie się jednak, że są to cechy typowe dla białoruszczyzny. Poniżej wymienionych cech rosyjska lingwistka zamieściła przykład tekstu gwarowego, który bez problemu mógłby być zakwalifikowany jako północno-wschodni dialekt języka białoruskiego:

- А ти чула ты, што Іваніхін сын жانیўся?
- Ти праўда? А божа ш мой, јон жа дужа мѣладэй [Пожарицкая 2005: 230, 231].

Trzecim podręcznikiem jest *Русская диалектология* wydana w Moskwie w 2006 r. pod redakcją Władimira Kolesowa [Колесов 2006]. W odróżnieniu od poprzednich dwóch podręczników, autorzy wspominają o trudnościach

w klasyfikacji zachodniej grupy dialektu południoworosyjskiego i przejściowym białorusko-rosyjskim jej charakterze:

Западная группа определяется с наибольшими трудностями, поскольку в регионе их распространения довольно много говоров, переходных от русских к белорусским (особенно в западной части Смоленской и Брянской областей), а в остальных отмечаются частные особенности речи, выделяющие только данные говоры и нигде более не встречающиеся [Колесов 2006: 36].

Ze współczesnych badań warto zwrócić uwagę na publikacje Anastasii Ryko, która bada gwary pogranicza białorusko-rosyjskiego z rosyjskiej strony granicy – tak obszar Smoleńszczyzny, jak i południowych ziem obwodu pskowskiego. Badaczka porównuje statystycznie występowanie cech uznawanych za białoruskie i rosyjskie w gwarach pogranicza witebsko-pskowskiego czy mohylewsko-smoleńskiego. Na przykład w artykule pt. *Между русским и белорусским: говоры Невельского района Псковской области* [Рыко 2018: 318] autorka pisze o dialekcie gorodocko-newelskim, ale nie przypisuje go do konkretnego języka – białoruskiego czy rosyjskiego:

Таким образом, можно заключить, что некоторая нивелировка диалектных черт под влиянием русского и белорусского литературных языков в говорах по разные стороны государственной границы наблюдается, но происходит это лишь на некоторых участках системы и не всегда ярко выражено, что позволяет по-прежнему говорить о существовании единого городocko-невельского диалекта, независимо от того, к какому языку относится данный конкретный говор [Рыко 2018: 318].

Przeciwstawne podejście do dawnych prac dialektologów reprezentują rosyjskie badaczki Irina Bukrinskaja, Olga Karmakowa, Aleksandra Ter-Awaniesowa. Po przeprowadzeniu ekspedycji dialektologicznych w rejonie newelskim w Rosji i gorodockim po białoruskiej stronie granicy, dokonały szczegółowej analizy wybranych cech fonetycznych, morfologicznych i leksyki, uznając, że obszar narzeczy newelskich i gorodeckich stanowi jeden dialektalny areał – tzw. *городocko-невельский диалект*. Dalej autorki stwierdzają, że powstał on na bazie dialektu pskowskiego, na co ukazuje właśnie specyficzna leksyka oraz fonetyczne, morfologiczne i akcentuacyjne cechy [Букринская, Кармакова, Тер-Аванесова 2008: 163; Букринская, Кармакова, Тер-Аванесова 2017]. W ten sposób część północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego uznana została za dialekt rosyjski, u podstaw którego leżą narzecza pskowskie.

Jak widać z przytoczonych powyżej prac lingwistów rosyjskich, widoczna jest zmiana podejścia wynikająca z jednej strony z postępującej rusyfikacji, zmiany metod badawczych, dostępności materiałów z zakresu geografii

lingwistycznej, z drugiej zaś strony czynników pozanaukowych, tj. polityki językowej. Początkowo gwary południowej Pskowszczyzny, zachodniej Smoleńszczyzny czy zachodniej Briańszczyzny uznawane były za białoruskie (czasy carskie, okres międzywojenny i pierwsze lata powojenne), poprzez uznanie granicy państwowej za granicę występowania gwar białoruskich i rosyjskich (od lat 60. XX w.) po próby „oderwania” części północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego do obszaru rosyjskojęzycznego (ostatnie lata).

Prace polskich lingwistów

Polscy lingwiści w zdecydowanej większości skupieni byli na badaniu polszczyzny północnokresowej i południowokresowej oraz językowego pogranicza polsko-białoruskiego czy Polesia. W okresie międzywojennym, jak i powojennym nie powstały poważniejsze prace, które traktowałyby o językowym pograniczu białorusko-rosyjskim. Szczególnie w okresie powojennym, funkcjonowania ZSRR, domena ta była zarezerwowana głównie dla lingwistów ze Wschodu. Jako przykład posłużyć może ogólna praca Władysława Kuraszkiewicza pt. *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej* wydana w latach 60. XX w., a traktująca o dialektach języka białoruskiego, rosyjskiego i ukraińskiego. W okresie tym wydano trzy podobne książki, poświęcone dialektom języków wschodniosłowiańskich, zachodniosłowiańskich i południowsłowiańskich⁷.

Gwarom białoruskim w swojej publikacji badacz poświęcił łącznie 4,5 strony [Kuraszkiewicz 1963: 75–79]. Polski lingwista zamieścił również kilka stron na temat formowania się narzeczy wschodniosłowiańskich w przeszłości. Jak pisze sam Kuraszkiewicz w przedmowie, korzystał on z publikacji wydanych przez takich dialektologów, jak m.in.: R. Awaniesow, P. Buzuk, N. Durnowo czy J. Karski. Badacze ci reprezentowali jeszcze starą, przedwojenną szkołę, uznając zasięg funkcjonowania gwar białoruskich dalej na wschód niż granica administracyjna Białoruskiej SRR. Na załączonej pod koniec książki mapie pt. „Rozwój narzeczy wschodniosłowiańskich w XII–XVI wieku” Kuraszkiewicz poza narzeczem północno-wschodnim białoruskim wyznaczył jeszcze narzecza przejściowe białorusko-rosyjskie, które obejmują Smoleńszczyznę i tereny przylegające do współczesnej granicy Białorusi. Dialektolog nie opisał jednak kwestii zasięgu gwar na pograniczu białorusko-rosyjskim, nadmieniając tylko, że

⁷ Trzy wspomniane publikacje były opracowane i wydane głównie z myślą o studentach kierunków slawistycznych i polonistów.

Narzecze północno-wschodnie nawiązuje do gwar rosyjskich szerokim pasem gwar przejściowych: na północy do narzecza północnorosyjskiego, pskowskiego, a na wschodzie do narzecza południoworosyjskiego, kursko-orłowskiego [Kuraszkiewicz 1963: 75].

Polski lingwista dostrzegł zatem ogromne trudności w jednoznacznym zaklasyfikowaniu sporego obszaru pogranicznego i interesujący nas obszar zaliczył do przejściowych gwar białorusko-rosyjskich.

Bardzo ważną publikacją, wydaną już współcześnie, bo w 2007 r., jest monografia wieloautorska pt. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, przygotowana pod red. Elżbiety Smułkowej i Anny Engelking. Publikacja jest efektem wieloletniego projektu badawczego pt. *Pogranicza Białorusi: historia, kultura, język*, który był realizowany w latach 2001–2006 w ramach Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej przy Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [Pogranicza Białorusi 2007]. W 2004 r. badania terenowe odbyły się w obwodzie mohylewskim i witebskim na Białorusi, czyli objęły pogranicze białorusko-rosyjskie⁸. W monografii znalazło się sześć artykułów poświęconych temu pograniczu, z czego cztery odnoszą się bezpośrednio do gwary tego obszaru: *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym* [Smułkowa 2007]; *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжа. Да пастанойкі праблемы* [Будзько 2007], „Po naszymu” – charakterystyka świadomości językowej mieszkańców pogranicza białorusko-rosyjskiego [Getka 2007], *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim* [Jankowiak 2007].

E. Smułkowa porównuje pogranicze wschodnie z zachodnim, wskazując na różnice religijne i podkreśla, że pomimo rozpadu ZSRR i pojawienia się granicy państwowej pomiędzy Białorusią i Federacją Rosyjską nie dostrzega się rozróżnienia, w wypowiedziach mieszkańców często podkreślana była jedność badanego terenu ze Smoleńszczyzną [Smułkowa 2007: 11, 12]. Lingwistka dalej pisze w następujący sposób:

Jak wynika z przytoczonych rozmów, mieszkańcy wschodniej Mohylewszczyzny zachowują poczucie łączności etnicznej ze Smoleńszczyzną, której pograniczny charakter językowy z białoruskim substratem wykazał swego czasu Rastorgujew w monografii *Говоры на тэрыторыі Смоленишны* [Smułkowa 2007: 12].

⁸ W badaniach na pograniczu białorusko-rosyjskim udział wzięło kilkudziesięciu badaczy, z lingwistów byli to m.in. Elżbieta Smułkowa, Joanna Darczewska (obecnie Joanna Getka) i Mirosław Jankowiak z Warszawy oraz Iryna Budźko, Helena Kazancewa i Olga Guszczeva (obecnie Nestel) z Mińska.

Iryna Budźko w swoim artykule opisuje między innymi charakter gwary pogranicza białorusko-rosyjskiego, opierając się na rozważaniach terminologicznych polskich lingwistów:

З прыведзенага ў табліцы матэрыялу вынікае *пераходны* характар гаворак усходняй Магілёўшчыны (нагадваем, што на дыялекталагічнай карце Яўхіма Карскага 1903 г., а таксама на дыялекталагічнай карце Мікалая Дурнава (1914 і 1927 гг.) Бранскія і Смаленскія гаворкі аднесеныя да беларускіх). Аднак сёння лінгвістычная сітуацыя ў рэгіёне значна змянілася, і звязана гэта з насяленнем на пераходную сістэму гаворкі элементаў рускай мовы, якая вывучаецца ў школах, гучыць у сродках масавай камунікацыі і т. д., такім чынам, падмуркавая *пераходная* лінгвістычная сістэма ў выніку ўплыву сацыяльных фактараў набывае элементы мяшаннага маўлення [Будзько 2007: 265, 266].

Na mieszany, białorusko-rosyjski charakter współczesnej gwary zwraca uwagę i Joanna Getka w swojej publikacji:

I rzeczywiście, określenie dialektu jako „mieszaniny” języka białoruskiego i rosyjskiego opiera się na konkretnych przesłankach, wykazując znaczną systemowość: ów pas gwar mieszanych łączy w sobie cechy północno-wschodnich dialektów białoruskich i zachodnich dialektów rosyjskich [Getka 2007: 283]

Mirosław Jankowiak w swojej publikacji przyjmuje opcję historycznego pochodzenia gwar białoruskich na terenie Smoleńszczyzny czy Briańszczyzny:

Zgodnie z ogólnie przyjętą klasyfikacją okolice Horek leżą w pasie dialektów północno-wschodniej Białorusi (grupy wschodniomohylewskiej). W granicach współczesnej Białorusi obejmują one tereny sięgające na północ do granicy z Łotwą, na zachodzie po linię Wilejka – Smolewicz – Swietłogorsk – Dobrusz aż do granicy białorusko-ukraińsko-rosyjskiej na południu, natomiast na wschodzie opiera się o granicę rosyjską. Poza granicami kraju dialekty te sięgają na tereny Łatgalii, a na wschodzie po Smoleńsk i Briańsk [Jankowiak 2007: 294].

Dalej lingwista zwraca uwagę na zmiany odbywające się w ostatnim czasie, tj. postępującą mocną rusyfikację:

W perspektywie czasu widać więc przejście od jednojęzyczności (gwary o charakterze przejściowym, białorusko-rosyjskim), poprzez dwujęzyczność (gwarę o cechach mieszaniny i lokalny język rosyjski), ponownie do jednojęzyczności (lokalny język rosyjski). W aspekcie diachronicznym można więc mówić o przechodzeniu kolejnych pokoleń od gwary do języka rosyjskiego. Zjawisko to jest widoczne również na poziomie systemu językowego – wraz ze zmianą wieku rośnie natężenie cech rosyjskich, czyli gwarę prymarna ulega nasyceniu rusycyzmami.

O zjawisku tym na terytorium sąsiadującym z naszymi badaniami (tj. na Briańszczyźnie) wspominał już wiele dziesiątków lat temu rosyjski językoznawca

Paweł Rastorgujew, zaznaczając, że podstawą ich uformowania był język białoruski, a nie rosyjski [Jankowiak 2007: 313].

Kolejną książką poświęconą gwarom białoruskim jest *Dialektologia białoruska* autorstwa dvojga warszawskich białorutenistów, tj. Niny Barszczewskiej i Mirosława Jankowiaka [Barszczewska, Jankowiak 2012]. Pierwszy w historii polskiej slawistyki podręcznik do dialektologii białoruskiej swym charakterem wykracza poza typowe kompendium wiedzy dla studentów. Autorzy poświęcili cały odrębny rozdział gwarom białoruskim, funkcjonującym obecnie poza granicami administracyjnymi Białorusi, tj. w Polsce, na Litwie, na Łotwie, w Federacji Rosyjskiej i na Ukrainie. Gwarom białoruskim na obszarze Rosji europejskiej poświęcono aż osiem stron, z przybliżeniem zarysu dziejów regionu, historii badań tego pogranicza oraz specyfiki gwar na obszarze Briańszczyzny, Smoleńszczyzny i południowych ziem obwodu pskowskiego. N. Barszczewska i M. Jankowiak podkreślają nienaukowe podejście wielu rosyjskich dialektologów, którzy za granice występowania gwar białoruskich i rosyjskich przyjmują granicę administracyjną pomiędzy Białorusią i Federacją Rosyjską:

Pokazuje to na pewną tendencję występującą w badaniach dialektologów, przede wszystkim rosyjskich. Odrzucają oni dawne etnohistoryczne granice, które uformowały zasięg gwar białoruskich na tym obszarze, a przynajmniej szeregu cech językowych białoruskich, i pozwalają sobie na uproszczenie w postaci potraktowania współczesnej granicy administracyjnej jako symbolicznej granicy pomiędzy gwarami białoruskimi a rosyjskimi. Podejście takie, mające podtekst polityczny, jest z naukowego punktu widzenia niebezpieczne: będzie promować stereotypowy, niezgodny z historyczno-etnicznymi uwarunkowaniami obraz zasięgu gwar tych dwóch języków, czytelny jedynie dla wąskiej grupy doświadczonych dialektologów [Barszczewska, Jankowiak 2012: 171].

Dalej lingwiści charakteryzują wybrane cechy gwar po rosyjskiej stronie granicy na podstawie dostępnych publikacji, w tym *Dialektologicznego Atlasu Języka Rosyjskiego* [ДАРЯ 1986], ukazujące na białoruski charakter:

W gwarach występujących w zachodniej części Federacji Rosyjskiej, tj. przylegających do Białorusi, występuje szereg cech, które można uznać za typowo białoruskie lub charakterystyczne dla białoruskiego dialektu północno-wschodniego, pomimo że wielu obecnych dialektologów rosyjskich nazywa je np. „zachodnioruskimi”. Niewątpliwie jednym z czynników, które wpłynęły na ten fakt jest to, że obszar ów wchodził w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, a następnie Rzeczypospolitej, co ułatwiało procesy migracyjne i powiększający się obszar występowania białoruszczyzny [Barszczewska, Jankowiak 2012: 171].

N. Barszczewska z Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego w swoich pracach naukowych nawiązywała do badań lingwistów emigracyjnych,

opisujących historyczny zasięg występowania gwar białoruskich, które obecnie znajdują się m.in. w granicach Federacji Rosyjskiej – byli to m.in. M. Ahniawida, A. Bahrowicz, U. Hłybinny czy J. Stankiewicz. Przykładem może być artykuł pt. *Тэрытарыяльны абсяг беларускай народнай мовы – погляд з далёкага замежжя* [Баршчэўская 2012]. Lingwistka wielokrotnie podkreślała dawne etnohistoryczne granice zasięgu języka białoruskiego i gwar białoruskich w swoich publikacjach i wystąpieniach konferencyjnych.

Jedyny artykuł poświęcony Smoleńszczyźnie powstał na bazie istniejących publikacji, napisał go M. Jankowiak: *Gwary białoruskie na zachodniej Smoleńszczyźnie – dzieje agonii* [Jankowiak 2013]. Badacz podkreśla metodologiczną złożoność w dokładnym określeniu granicy:

Jednak w przypadku gwar i dialektów widoczne są już pewne trudności, pogranicza charakteryzuje bowiem często obszar występowania gwar przejściowych czy mieszanych, co pozostawia, w zależności od przyjętej metodologii, duże pole do dyskusji. Niewątpliwie wyznaczenie zasięgu występowania gwar białoruskich i rosyjskich na pograniczu białorusko-rosyjskim należy do najbardziej skomplikowanych zagadnień w dialektologii białoruskiej, dlatego też szereg językoznawców przyjmuje tu granicę państwową⁹ (Kryvitskii 2003, 249), „rozwiązując” problem naukowy przy pomocy nienaukowych argumentów [Jankowiak 2013: 316].

Jak dalej pisze polski lingwista, gwary zachodniej Smoleńszczyzny zostaną w artykule scharakteryzowane z białoruskiego punktu widzenia, tj. etnohistorycznej przynależności do białoruskiego obszaru językowego. Lingwista wylicza szereg cech fonetycznych, morfologicznych, składniowych oraz leksykalnych typowych dla języka białoruskiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. W podsumowaniu autor podkreśla z jednej strony wysoki poziom zrusyfikowania gwar na zachodniej Smoleńszczyźnie, z drugiej strony ich historyczną podstawę, tj. uformowanie się na substracie białoruskim, a nie rosyjskim [Jankowiak 2013: 329].

W ostatnich latach jedynym polskim badaczem, który eksplorował gwary białoruskie na obszarze Federacji Rosyjskiej, jest autor niniejszego artykułu. W latach 2004 i 2005 M. Jankowiak odbył dwie ekspedycje na południowe ziemie obwodu pskowskiego, czyli terytorium, które niegdyś wchodziło w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej. Na podstawie około 20 godzin nagrań z powiatu siebieskiego i newelskiego powstało kilka publikacji: *Współczesne gwary białoruskie na południowej Pskowszczyźnie. Rejon newelski; Говоры Себежского и Невельского районов Псковской области как пример белорусско-русских переходных (смешанных) диалектов;*

⁹ Podejście takie jest zrozumiałe w kontekście funkcjonowania w sąsiedztwie państwa imperialistycznego. Cenzura nie pozwalała na pisanie o gwarach poza granicami republiki.

Leksyka pochodzenia bałtyckiego w mieszanych białorusko-rosyjskich gwarach południowej Pskowszczyzny (rejon Siebieża i Newla); Балто-славянские языковые контакты в Невельском районе. [Jankowiak 2015; Янковяк 2015; Jankowiak 2016; Янковяк 2016].

W pierwszym z artykułów lingwista konsekwentnie nawiązywał do etnohistorycznych granic, które odzwierciedlają się do dzisiaj w mowie mieszkańców:

Badania lingwistyczne pokazują, że dawna przynależność ziem do WKL i Rzeczypospolitej do dzisiaj odzwierciedla się w mowie miejscowej ludności, niezależnie od tego, jaką narodowość deklaruje. Pokazują na to np. kompleksowe badania nad językami WKL L. Bednarczuka (np. Bednarczuk 2012) czy prace N. Barszczewskiej i M. Jankowiaka (Баршчэўская 2012; Jankowiak 2013). Szereg białoruskich cech dialektalnych, występujących w gwarach na terytorium współczesnej Federacji Rosyjskiej, a przylegających do granicy białoruskiej, w dużym stopniu pokrywa się z dawnymi granicami WKL i Rzeczypospolitej (Barszczewska, Jankowiak 2012: 171). Przykładem może być np. granica gwar białoruskich z rosyjskimi gwarami pskowskimi, która przebiegała niegdyś pomiędzy byłą gubernią witebską (dawne ziemie Rzeczypospolitej) a gubernią pskowską (Imperium Rosyjskie) [Jankowiak 2015a: 214].

Lingwista wylicza szereg cech fonetycznych, morfologicznych, składniowych i leksykalnych, które są typowe dla języka białoruskiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego. W podsumowaniu M. Jankowiak stwierdza, że:

Gwary regionu newelskiego stanowiły niegdyś jeden obszar dialektalny z północną Białorusią i łotewską Łatgalią (por. historyczną gubernię witebską). Do dzisiaj zachowało się wiele cech wspólnych, jednak poziom interferencji z językiem rosyjskim jest zdecydowanie mocniejszy w Rosji niż na terytorium Białorusi, czy nawet Łatgalii (por. Jankowiak 2009).

Z punktu widzenia rozważań nad definicją przejściowego lub mieszanego charakteru dialektu (za E. Smułkową) gwary rejonu newelskiego dawniej charakteryzowała ich przejściowość. Obecnie większa część kryteriów wskazuje na charakter mieszany, podobnie jak w przypadku gwar białoruskich na Łotwie [Jankowiak 2015: 227].

Podobne podejście lingwista zaprezentował i w kolejnym artykule traktującym o bałtyzmach w gwarach białoruskich na południowej Pskowszczyźnie: „Gwary na badanym obszarze, zaliczane wcześniej do białoruskich, mają obecnie charakter mieszany, białorusko-rosyjski” [Jankowiak 2016a: 73]. M. Jankowiak poruszył również kwestię gwar przeniesionych z obszaru guberni witebskiej i Inflant na terytorium Pytałowa obwodu pskowskiego (dawniej rejon Abrene, w okresie międzywojennym należący do Łotwy):

Najprawdopodobniej gwary białoruskie na analizowanym obszarze pojawiły się wraz z osadnictwem z innych regionów Łotwy (z Łatgalii) po reformie

rolnej 1922 roku oraz razem z robotnikami sezonowymi przyjeżdżającymi z północnej części Polski. Obydwie grupy ludności były zapewne dwujęzyczne, tj. posługiwały się w większości przypadków gwarami białoruskimi i polszczyzną północnokresową [Jankowiak 2020: 44].

W badaniach polskich lingwistów można wydzielić trzy aspekty poruszane w kontekście pogranicza białorusko-rosyjskiego. Pierwszy z nich to mocne podkreślanie uwarunkowań etnohistorycznych i historycznego białoruskiego charakteru gwar, tj. powstania ich na bazie białoruszczyzny (publikacje N. Barszczewskiej i M. Jankowiaka), metodologicznych rozważań nad przejściowym / mieszanym charakterem pogranicznych gwar (E. Smułkowa, M. Jankowiak) oraz postępujących procesów rusyfikacyjnych, obejmujących w pierwszej kolejności leksykę (E. Smułkowa, M. Jankowiak). Polscy lingwiści z jednej strony przyjmują zatem podejście etnohistoryczne (tj. białoruskie pochodzenie gwar), z drugiej strony nie uciekają od rozważań metodologicznych nad przejściowym czy mieszanym charakterem tychże narzeczy.

Podsumowanie

Na podstawie przedstawionych powyżej publikacji lingwistów pochodzących z trzech krajów można wydzielić kilka okresów. Okres pierwszy odnosi się do czasów carskich, okresu międzywojennego oraz pierwszych lat powojennych, kiedy to większość dialektologów białoruskich, jak i rosyjskich interesujące nas gwary nazywała białoruskimi lub przejściowymi białorusko-rosyjskimi. Zazwyczaj podkreślano z jednej strony powstanie ich na bazie białoruszczyzny w nawiązaniu do czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, a z drugiej strony przejściowy białorusko-rosyjski charakter – ze względu na występujące w nich cechy fonetyczno-gramatyczne, jak też proces powstawania dialektów wschodniosłowiańskich.

Drugi okres wyznaczony przeze mnie, to czasy ZSRR, szczególnie od momentu intensywnego rozwoju badań geolingwistycznych i dzięki powstającym atlasom, zmapowaniu obszarów gwarowych i wyznaczeniu zasięgu licznych izofonów, izomorf, jak też cech składniowych i leksyki. Punktem zwrotnym były tutaj publikacje rosyjskich naukowców – K. Zacharowej i W. Orłowej. W r. 1970 zaproponowały one uznanie zasięgu granic administracyjnych pomiędzy Białoruską i Rosyjską SRR jako granic gwar białoruskich i rosyjskich. Okres ten charakteryzował się mocnymi wpływami ideologicznymi i politycznymi w nauce. W zasadzie od tego czasu absolutna większość rosyjskich dialektologów przyjęła takie założenie i trzyma się go w publikacjach naukowych i podczas publicznych wystąpień z referatami na konferencjach. W rozmowach nieoficjalnych, kuluarowych, przyznają jednak nierzadko, że podział taki jest sztuczny i naukowo wątpliwy.

Trzeci okres to lata po rozpadzie ZSRR, czyli od r. 1991 do teraz. Rosyjska dialektologia pozostała przy założeniach zaproponowanych przez K. Zacharową i W. Orłową, pomimo, przynajmniej oficjalnego, uwolnienia nauki od polityki i ideologii partyjno-komunistycznej. Doskonale pokazują to podręczniki do dialektologii rosyjskiej – to w nich bowiem zawiera się oficjalnie przyjęty zakres terminów i założeń teoretycznych.

Nowością jest zaproponowane przez trzy lingwistki – I. Bukrińską, J. Karmakową i A. Ter-Awaniesową stwierdzenie, że dialekt gorodocko-newelski powstał na bazie dialektu pskowskiego, co jest jednoznaczne z odrzuceniem założenia, że północno-wschodnie rubieże obecnej Białorusi historycznie mają białoruski charakter. Przyjęcie tego założenia może oznaczać, że część dialektologów będzie uznawało fragment Białorusi za historycznie rosyjskojęzyczny.

Ostatnie 30 lat trudno jest określić pod tym względem w odniesieniu do białoruskiego językoznawstwa. Dialektolodzy białoruscy rzadko organizowali ekspedycje dialektologiczne poza granicami Białorusi. Wyjątkiem były badania na terytorium Polski, Litwy i Łotwy. W ostatnich latach pracownicy Instytutu Językoznawstwa Centrum Badań Białoruskiej Kultury, Języka i Literatury NANB przeprowadzili eksploracje na terytorium obwodu pskowskiego i briańskiego, a także badają je i opisują z punktu widzenia dialektologii białoruskiej. Z rozmów kularowych wiadomo, że część dialektologów białoruskich przyjmuje podejście etnicznohistoryczne i gwary funkcjonujące przy granicy z Białorusią uznaje za białoruskie, choć w publikacjach zagadnienie jest przemilczane lub przyjmowany jest podział zaproponowany przez K. Zacharową i W. Orłową.

Polscy lingwiści z kolei najotwarciej mówią o białoruskości gwar funkcjonujących przy granicy Białorusi z rosyjskiej strony, ale podkreślają postępujący proces ich rusyfikacji, jak też poddają pod dyskusję charakter gwar (rozważania teoretyczne nad przejściowym i mieszanym charakterem).

O ile opisywanie badanych gwar na pograniczu białorusko-rosyjskim jako białorusko-rosyjskich przejściowych, mieszanych czy białoruskich z elementami rosyjskimi należy traktować jako dyskusję naukową (punkt widzenia zależy od przyjętych terminów i metod badawczych), to zastosowane przez większość rosyjskich dialektologów założenie, że granica administracyjna jest granicą zasięgu gwar białoruskich i rosyjskich należy traktować jako rozwiązanie pozanaukowe, wpływające z polityki ideologicznej. O ile rozdzielenie języków literackich / ogólnych (białoruskiego, rosyjskiego, ukraińskiego) nie budzi wątpliwości, to gwary pograniczne już nastroczają pewnych problemów teoretyczno-metodologicznych. Ścisłe wyznaczenie granicy dziś jest trudne lub wręcz niemożliwe. Nawet użycie elementów statystyki nie rozwiązuje definitywnie problemu. Wraz z przemieszczaniem się zmienia się nasycenie cech

dialektu A czy dialektu B, ale też powstaje pytanie, ile cech fonetycznych czy morfologicznych powinno być zanotowanych, aby przypisać dialekt do konkretnego języka.

Stosowanie w dialektologii rosyjskiej nienaukowego rozwiązania kwestii zasięgu gwar ma jeszcze jeden aspekt – ideologiczno-dydaktyczny. O ile doświadczony dialektolog zdaje sobie sprawę ze złożoności problemu, o tyle student filologii już niekoniecznie. Brak nawet niewielkiej wzmianki w wielu podręcznikach o tym, że większość cech typowych dla strefy zachodniej dialektu południoworosyjskiego jest typowa też dla języka białoruskiego i / lub północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego należy traktować jako świadome przemilczanie uwarunkowań etnohistorycznych, co działa niekorzystnie na naukowy obraz języka białoruskiego i pozytywnie na wyobrażenie na temat zasięgu języka rosyjskiego.

Zebrane w ostatnim czasie liczne materiały oraz powstające korpusy gwarowe, jak i wydane słowniki gwarowe dają coraz większą szansę na kompleksową analizę także z arealnego punktu widzenia. Sporo informacji przynosi nam *Dialektologiczny Atlas Języka Rosyjskiego* [ДАРЯ 1986] – zasięg niektórych cech pokrywa się w przybliżeniu z dawnymi granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego i I Rzeczypospolitej. Dlatego bardzo ważne są dwa aspekty, pierwszy – badania pogranicznych gwar także z punktu widzenia białoruszczyzny, drugi – tworzenie atlasów gwar białoruskich poza granicami Republiki Białorusi. Przedstawienie białoruskich cech fonetycznych, morfologicznych czy składniowych w pogranicznych narzeczach obszaru Federacji Rosyjskiej, na Łotwie czy na Litwie jeszcze dokładniej ukaże wspólne obszary i da możliwość zweryfikowania założeń wielu dialektologów białoruskich, polskich i rosyjskich.

References

- Avanesov Ruben. 1947. *Očerki russkoj dialektologii*. Moskva: Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoje izdatel'svto Ministerstva prosveščeniya RSFSR [Аванесов Рубен. 1947. *Очерки русской диалектологии*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР].
- Ânkovâk Miroslav. 2015. *Govory Sebežskogo i Nevel'skogo rajonov Pskovskoj oblasti kak primer belorusko-russkich perechodnych (smešannych) dialektov* (224–226). V: *Aktual'nyê problemy russkoj dialektologii. K 100-letiu izdaniâ Dialektologičeskoj karty russkogo jazyka v Evrope. Tezisy dokladov Meždunarodnoj naučnoj konferencii 30 oktobra – 01 noâbrja 2015 g.* Moskva: Rossijskaâ akademiâ nauk. Institut russkogo jazyka im. V.V. Vinogradova [Янковяк Мирослав. 2015. *Говоры Себежского и Невельского районов Псковской области как пример белорусско-русских переходных (смешанных) диалектов* (224–226). В: *Актуальные проблемы русской диалектологии. К 100-летию издания Диалектологической карты русского языка в Европе. Тезисы докладов Международной научной конференции 30 октября – 01 ноября 2015 г.* Москва: Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова].

- Ânkovâk Miroslav. 2016. *Balto-slavjanskije âzykovyê kontakty v Nevel'skom rajone*. „Nevel'skij sbornik” 22: 111–121 [Янковяк Мирослав. 2016. *Балто-славянские языковые контакты в Невельском районе*. „Невельский сборник” 22: 111–121].
- Barščeŭskaja Nina. 2004. *Belaruskaja èmigracyja – abaronca rodnaê movy*. Varšava: Katèdra belaruskaj filâlëgii Varšaŭskaga universitèta [Баршчэўская Ніна. 2004. *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*. Варшава: Катэдра беларускай філялёгіі Варшаўскага ўніверсітэта].
- Barščeŭskaja Nina. 2012. *Tèryтарыjaly absiag belaruskaj narodnaj movy – pogliad z dalëkaga zamežža*. „Studia Białorutenistyczne” 6: 217–232 [Баршчэўская Ніна. 2012. *Тэрытарыяльны абсяг беларускай народнай мовы – погляд з далёкага замежжа*. „Studia Białorutenistyczne” 6: 217–232].
- Barszczewska Nina, Jankowiak Mirosław. 2012. *Dialektologia białoruska*. Warszawa: SOW / Instytut Slawistyki PAN.
- Belaruskaja dyâlektalogiâ: matèryâly i dasledavanni. 2018. Vyp. 5. Minsk: Belaruskaja navuka [Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні. 2018. Вып. 5. Мінск: Беларуская навука].
- Blinava Èvelina, Mâcel'skaâ Èŭdokiâ. 1980. *Belaruskâ dyâlektalogiâ*. Minsk: Vyšèjšaja škola [Блінава Эвеліна, Мяцельская Эўдокія. 1980. *Беларуская дыялекталогія*. Мінск: Вышэйшая школа].
- Budz'ko Iryna. 2007. *Lingvistyčny i sacyâlingvistyčny charaktar belaruskaga pamežža. Da pastanoŭki problemy* (259–280). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [Будзько Ірына. 2007. *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжа. Да пастаноўкі праблемы* (259–280). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego].
- Buzuk Pëtr. 1926. *Da charaktarystyki paŭnočna-belaruskich dyâlektaj. Gutarki Nevel'skaga i Vâliskaga pavetaŭ*. Mensk: Instytut belaruskâe kul'tury [Бузук Пётр. 1926. *Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага павеатаў*. Менск: Інстытут беларускае культуры].
- Buzuk Pëtr. 1928. *Sproba lingvistyčnaê geografii Belarusi. Č. 1. Fonetyka i morfolëgiâ*. Vyp. 1. *Gavorki central'naê i ŭschodnâê Belarusi i susednich mâscovascâj Ukrainy i Vâlikarasiï ŭ peršaj čverci XX st.* Mensk: Instytut belaruskâe kul'tury [Бузук Пётр. 1928. *Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч 1. Фонэтыка і морфолёгія*. Вып. 1. *Гаворкі цэнтральнае і ўсходняе Беларусі і суседніх мясцовасцяў Украіны і Вялікарасіі ў першай чверці XX ст.* Менск: Інстытут беларускае культуры].
- Bukrinskaja Irina, Karmakova Olga, Ter-Avanesava Aleksandra 2008. *Govory belorusko-russkogo pogranič'â*. „Issledovaniâ po slavânskoj dialektologii” 13: 120–179 [Букринская Ірина, Кармакова Ольга, Тер-Аванесова Александра 2008. *Говоры белорусско-русского пограничья*. „Исследования по славянской диалектологии” 13: 120–179].
- Bukrinskaja Irina, Karmakova Olga, Ter-Avanesava Aleksandra 2017. *Izoglossy pskovskovitebskogo pogranič'â*. Pod red. N. Bol'sakovej, L. Kostûčuk. Pskov [Букринская Ирина, Кармакова Ирина, Тер-Аванесова Александра 2017. *Изоглоссы псковско-витебского пограничья*. Под ред. Н. Большаковой, Л. Костючук. Псков].
- Dal' Vladimir. 1880. *Tolkovyj slovar' živago velikoruskago âzyka*. Peterburg-Moskva [Даль Владимир. 1880. *Толковый словарь живаго великорусскаго языка*. Петербург-Москва].

- Dyâlektalagičny atlas belaruskaj movy*. 1963. Pad rëd. R.I. Avanesava. Minsk [Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. 1963. Пад рэд. Р.І. Аванесава. Мінск].
- Durnovo Nikolaj, Sokolov Nikolaj, Ušakov Dmitrij. 1915. *Opyt dialektologičeskoj karty russkago âzyka v Evropë*. Moskva: Sinodal'naâ tipografiâ [Дурново Николай, Соколовъ Николай, Ушаков Дмитрий. 1915. *Опытъ диалектологической карты русскаго языка въ Европѣ*. Москва: Синодальная типография].
- Chrëstamatyâ belaruskaj dyâlektologii*. 1962. Pad rëd. R.I. Avanesava i M.V. Biryly. Minsk: Vydavectva akadëmii navuk Belaruskaj SSR [Хрэстаматыя беларускай дыялекталогіі. 1962. Пад рэд. Р.І. Аванесава і М.В. Бірылы. Мінск: Выдавецтва акадэміі навук Беларускай ССР].
- Getka Joanna. 2007. „Po naszymu” – charakterystyka świadomości językowej mieszkańców pogranicza białorusko-rosyjskiego (281–292). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Golubovskij Piotr. 1895. *Istorâ Smolenskoj zemli do načala XV v. Kiëv* [Голубовский Пётръ. 1895. *Исторія Смоленской земли до начала XV в. Киев*].
- Gulickaâ Vol'ga, Gulicki Mikalaj, Zlobin Lidziâ, Rudakoŭskaâ Zinaida. 1992. *Belaruskâ i ruskaâ dyâlektalogija*. Minsk: Vyšëjšaja škola [Гуліцкая Вольга, Гуліцкі Мікалай, Злобін Лідзія, Рудакоўская Зінаіда. 1992. *Беларуская і руская дыялекталогія*. Мінск: Вышэйшая школа].
- Jankowiak Mirosław. 2007. *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim* (293–316). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Jankowiak Mirosław. 2013. *Gwary białoruskie na zachodniej Smoleńszczyźnie – dzieje agonii*. „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii”, roč. 82, sešit 3: 315–332.
- Jankowiak Mirosław. 2015. *Współczesne gwary białoruskie na południowej Pskowszczyźnie. Rejon newelski*. „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii”, roč. 84, sešit 2: 213–231.
- Jankowiak Mirosław. 2016. *Leksyka pochodzenia bałtyckiego w mieszanych białorusko-rosyjskich gwarach południowej Pskowszczyzny (rejon Siebieża i Newla)*. „Acta Baltico-Slavica” 40: 73–92.
- Jankowiak Mirosław. 2020. *Leksyka obcego pochodzenia w gwarach rosyjskich rejonu pytałowskiego Federacji Rosyjskiej* (37–46). W: *Slovanské dialekty v jazykovém kontaktu. Nářeční lexikum v pomezích oblastech v minulosti a současnosti*. Ed. M. Jankowiak, M. Vašíček. Praha: Slovanský ústav AV ČR.
- Karskij Evfimij. 1903. *Ėtnografičeskaâ karta belarusskago plemeni*. S.-Peterburg [Карский Евфимий. 1903. *Этнографическая карта бѣлорусскаго племени*. С.-Петербургъ].
- Karskij Evfimij. 1924. *Russkaâ dialektologiâ*. Leningrad: Knigoizdatel'stvo Sejatel' E.V. Vysockogo [Карский Евфимий. 1924. *Русская диалектология*. Ленинград: Книгоиздательство Сеятель Е.В. Высоцкого].
- Karskij Evfimij. 2006. *Belorusy. Tom 1. Vvedenië v izučenië jazyka i narodnoj slovesnosti*. Minsk: Belaruskâ èncykapediâ [Карский Евфимий. 2006. *Белорусы. Том 1. Введение в изучение языка и народной словесности*. Минск: Беларуская энцыклапедыя].
- Kasatkin Leonid (pod red.). 2005. *Russkaâ dialektologiâ*. Moskva: Akademiâ / Institut russkogo âzyka im. V.V. Vinogradova [Касаткин Леонид (под ред.). 2005. *Русская*

- диалектология. Москва: Академия / Институт русского языка им. В.В. Виноградова].
- Kolesov Vladimir. 2006. *Ruskaâ dialektologiâ*. Moskva: Drofa [Колесов Владимир. 2006. *Русская диалектология*. Москва: Дрофа].
- Kozłowska-Doda Jadwiga. 2016. *Białoruś jako pogranicze a pogranicza Białorusi: zarys problematyki badań językoznawczych z przełomu XX i XXI*, „Studia Białorutenistyczne” 10: 235–262.
- Kuraszkiewicz Władysław. 1963. *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kryvicki Alâksandr. 2003. *Dyâlektologiâ belaruskaj movy*. Minsk [Крывіцкі Аляксандр. 2003. *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск].
- Kurcova Veranika. 2017. *Lingvistyčny landšaft vicebska-pskoŭskaga pamežža: agul’naê i adroznaê ŭ srodkach sučasnaga dyâleknaga maŭlennâ*. (430–439). V: „Slovo i slovar”. Minsk; Četyre četverti. S. 430–439 [Курцова Вераніка. 2017. *Лінгвістычны ландшафт віцебска-пскоўскага памежжа: агульнае і адрознае ў сродках сучаснага дыялектнага маўлення* (430–439). В: *Слово и словарь*. Минск: Четыре четверти].
- Lingvistyčnaâ geagrafiâ i grupoŭka belaruskich gavorak. 1968. Pad rëd. R.I. Avanesava, K.K. Atrachoviča (Krapivy), J.F. Mackevič. Minsk [Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. 1968. Пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (Крапівы), Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск].
- Lingvistyčnaâ geagrafiâ i grupoŭka belaruskich gavorak. 1969. Pad rëd. R.I. Avanesava, K.K. Atrachoviča (Krapivy), J.F. Mackevič. Minsk [Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. 1969. Пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (Крапівы), Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск].
- Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pożarickaâ Sofja. 2005. *Ruskaâ dialektologiâ*. Moskva: Akademičeskij projekt / Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M.V. Lomonosova [Пожарицкая Софья. 2005. *Русская диалектология*. Москва: Парадигма, Академический проект / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова.
- Prochorova Svetlana. 2001. *Sintaksis perechodnoj rusko-belorusskoj zony: areal’no-tipologičeskoje issledovanije*. Minsk: Universitetskoe [Прохорова Светлана. 2001. *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование*. Минск: Университетское].
- Prochorova Svetlana. 2002. *Eščë raz o âzykovej neprerivnosti*. Minsk: Enciklopedyks [Прохорова Светлана. 2002. *Еще раз о языковой непрерывности*. Минск: Энциклопедыкс].
- Rastorguëv Pavel. 1927. *Seversko-belorusskij govor. Issledovanië v oblasti dialektologii i istorii belaruskich govorov*. Leningrad: Izdanië Instituta belorusskoj kul’tury [Расторгуев Павел. 1927. *Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров*. Ленинград: Издание Института белорусской культуры].
- Rastorguëv Pavel. 1960. *Govory na territorii Smolenščiny*. Moskva: Izdatel’s tvo Akademii nauk SSSR / Institut russkogo âzyka Akademii nauk SSSR [Расторгуев Павел. 1960. *Говоры на территории Смоленщины*. Москва: Издательство Академии Наук СССР / Институт русского языка Академии наук СССР].
- Rastorguëv Pavel. 1973. *Slovar’ narodnych govorov zapadnoj Brânsčiny*. Minsk: Izdatel’s tvo Nauka i Tekhnika / Institut âzykoznaniâ im. Âkuba Kolasa Akademii nauk Belorusskoj

- SSR [Расторгуев Павел. 1973. *Словарь народных говоров западной Брянщины*. Минск: Издательство Наука и Техника / Институт языкознания им. Якуба Коласа Академии наук Белорусской ССР].
- Ryko Anastasiâ. 2018. *Mezdu russkim i belorusskim: govory Nevel'skogo rajona Pskovskoj oblasti*. „Slověne” 2/2018: 303–320 [Рыко Анастасия. 2018. *Между русским и белорусским: говоры Невельского района Псковской области*. „Slověne” 2/2018: 303–320].
- Smułkowa Elżbieta. 2007. *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym* (5–14). W: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DIG / Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Stankevič Ān. 1951a. *Kryvičŭna ŭ „Tolkovym slovarje žyvaŭo velikorusskago ŭzyka” V. Dalâ*. „Veda” № 1: 3–26 [Станкевіч Ян. 1951a. *Крывіччына ў „Толковым словаре живаго велікорускага языка” В. Даля*. „Веда” № 1: 3–26].
- Stankevič Ān. 1951b. *Kutok movy*. „Veda” № 4: 117–121 [Станкевіч Ян. 1951b. *Куток мовы*. „Веда” № 4: 117–121].
- Stankevič Ān. 1952. *Ėtnografičnyâ i gistoryčnyâ terytoryi i granicy Belarusi*. „Веда” № 9–10 (14–15): 257–279 [Станкевіч Ян. 1952. *Этнографічныя і гістарычныя тэрыторыі і граніцы Беларусі*. „Веда” № 9–10 (14–15): 257–279].
- Šestakov Piotr. 1857. *Geografîa Smolenskoj gubernii*. Smolensk [Шестаков Піотр. 1857. *Географія Смоленской губерніі*. Смоленск].
- Zacharova Kapitolina, Orlova Varvara. 1970. *Dialektoje členeniê russkogo ŭzyka*. Moskva [Захарова Капитолина, Орлова Варвара. 1970. *Диалектное членение русского языка*. Москва].

STRESZCZENIE: W artykule omówiono zasięg występowania gwar białoruskich na pograniczu białorusko-rosyjskim w świetle badań lingwistycznych. Analizie poddane zostały wybrane publikacje obejmujące okres od połowy XIX w., teksty okresu międzywojennego, powojenne czasy ZSRR oraz lata po rozpadzie Związku Sowieckiego. Skupiono się na publikacjach autorów białoruskich, rosyjskich i polskich. Podejście do zagadnienia pogranicza językowego zmieniało się chronologicznie w zależności od przyjętych metod badawczych i rozumienia terminów „gwara przejściowa / mieszana”, rozwoju geografii lingwistycznej, postępującego procesu rusyfikacji oraz czynników polityczno-ideologicznych.

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia, dialekty białoruskie, dialekty rosyjskie, językowe pogranicze białorusko-rosyjskie, gwary przejściowe, ideologia.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле прадстаўлены арэал функцыянавання беларускіх гаворак на беларуска-расійскім памежжы ў святле лінгвістычных даследаванняў. Прааналізаваны выбраныя публікацыі, якія ахопліваюць перыяд ад першай паловы XIX ст., тэксты міжваеннага часу, як і пасляваеннага перыяду Савецкага Саюза і надрукаваныя ў апошні час пасля распаду СССР. Для аналізу выбраны публікацыі беларускіх, расійскіх і польскіх даследчыкаў. Падыход да праблемы моўнага памежжа змяняўся храналагічна, у залежнасці ад прынятых метадалогіяў, разумення тэрмінаў „пераходныя / змешаныя гаворкі”, развіцця лінгвістычнай геаграфіі, працэсу русіфікацыі і палітычна-ідэалагічных фактараў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: дыялекталогія, беларускія дыялекты, рускія дыялекты, беларуска-расійскае моўнае памежжа, пераходныя гаворкі, ідэалогія.

Data przesłania artykułu: 25.08.2023

Data akceptacji artykułu: 14.09.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mirośław Jankowiak – Czechy, Akademia Nauk Republiki Czeskiej, Instytut Słowiański; dr hab. nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; specjalność naukowa: językoznawstwo; zainteresowania naukowe: język białoruski, dialektologia białoruska, język Białorusinów poza granicami Białorusi, pogranicze bałtycko-słowiańskie, polszczyzna północnokresowa.

Adres: Slovanský ústav Akademie věd České republiky, Valentinská 1, 11000 Praha 1, Czechy.

Wybrane publikacje (2022–2023):

1. Jankowiak Mirośław. 2022. *Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Praha.
2. Jankowiak Mirośław, Kascian Kiryl (ed.). 2022. *Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*. Praha.
3. Jankowiak Mirośław. 2022. *Image of a border in the memory of Belarusian-speaking inhabitants of South-Eastern Latvia (201–216)*. In: Jankowiak Mirośław, Kascian Kiryl (ed.). 2022. *Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*. Praha.
4. Jankowiak Mirośław. 2022. *Koncepcja tworzenia Atlasu gwar białoruskich na Łotwie*. „Gwary dziś” 15: 39–45.
5. Янковяк Мірослаў. 2022. *Тапонімы на беларуска-латвійскім памежжы як адлюстраванне гістарычна-этнічных кантактаў (344–354)*. У: *Сучасныя праблемы анамастыкі. Зборнік навуковых артыкулаў*. Вып. 1.

Arnold McMillin

University College London, United Kingdom

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6883-9852>

e-mail: a.mcmillin@ucl.ac.uk

The Fate of the Belarusian Literary Language over Half a Century

Losy białoruskiego języka literackiego na przestrzeni pół wieku

Лёс беларускай літаратурнай мовы на працягу паўстагоддзя

ABSTRACT: This article aims to outline the development of the Belarusian literary language from its beginnings before the period of the Grand Duchy of Lithuania, through its rebirth in the 19th century, and its flourishing in the period from 1905 to 1916, and in the 1920s, as well as immediately after the collapse of the Soviet Union. Most of this work concerns the various attempts of Russian leaders (and in time Lukašenka) to demean and assimilate the language, and the poets who vigorously resist this process. It asserts that by using the language they all help to keep this element of national consciousness alive, including those who with word-creation and experiment seek to advance the language's further progress.

KEYWORDS: Belarusian literary language, origins, repression, assimilation, protests, word-creation, experiment.

The early period of the Belarusian literary language goes back to beyond the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, the language of which was described by the distinguished Norwegian linguist Christian Stang (1900–1977) as “middle Belarusian”, implying, of course, an earlier period [Stang 1935: 122]. When the present writer, under the inspiring supervision of Professor Robert Auty (1914–1978), first entered the field of Belarusian studies, there was no question in our minds but that the 19th-century writers, whose vocabulary I attempted to describe and analyse [McMillin 1973] were early representatives of the resurrected literary language, although, of course, its use was forbidden by the Tsarist government during the entire length of this period, the ban being lifted only in 1905. At that time texts were hard

to obtain, many of them published in various forms by ethnographers like Pavel Shpilevskii (1823–1861) and Petr Bessonov (1828–1898), for instance. Belarusian dictionaries were also scarce, the main exception being that of Ivan Nosovič, who, voluntarily or not, called the language a dialect [Носовіч 1870; Насовіч 1984].

In the 20th and 21st centuries the fate of the language fluctuated violently from the early newspapers, “Naša dolia” (1906) and “Naša niva” (1906–1915), through a period of relative liberalization in the first half of the 1920s before the rise of Stalin put an end to national strivings. “Naša niva” was first printed in Latin and Cyrillic script, a duality that was described as an unnecessary collision by distinguished linguist Nina Miačkoŭskaja [Мечковская 1998]. Another duality was between two orthographies rather than scripts: Taraškieviča and the more official Russified Narkomaŭka. This phenomenon is discussed in a comic verse by Usievalad Šcieburaka (b. 1981), in which he suggests that he and his friends enjoy mixing them [Сцебупака 2013: 25]. Anka Upala (b. 1981) uses deliberately anachronistic humour in *Siaredzina*, boldly claiming Vikienci Dunin-Marcinkievič (1808–1884) as a brother, saying that the Taraškievič orthographical system was not compulsory for either of them. In her opinion, the language of the street, the vox populi, was the only true guide to language, expecting that various prominent poets (М. Bahdanovič, А. Pushkin and О. Mandel’shtam) would turn in their graves [Упала 2012: 85].

In the 1920s there was a liberation, even flourishing, of the language before Stalin came to power. As an example of this period is the work of the Instytut bielaruskaj kułtury (Inbielkułt, 1922–1928), predecessor of the Belarusian Academy of Sciences, which published In addition to monographs, thematically arranged journals, all of which were in Belarusian, and some also included items in Hebrew, Polish and other languages. In its last year before the organization was liquidated, “Zapisy addziela humanitarnych navuk” appeared in 1928, with all articles in Belarusian. This was indeed a period for the language comparable only to that immediately after the collapse of the Soviet Union before Aliaksandr Lukašenka came to power.

In the post-war period there ensued a period of assimilation (by Russian), although when moderate free speech became more possible several writers wrote in praise and defence of their native tongue, amongst them Ryhor Baradulin (1935–2014) in *Maja mova*, of which these are the final lines:

І будзе мне сэрца грэць
Кожным ашчадным словам,
Бо як жыта спрадвечная
Беларуская мова!
[Барадулін 1984, 1:138].

With more extrovert passion were Jaŭhieija Janiščyc (1948–1988) in *Mova* and Nina Škliarava (b. 1947) in *Mova maja*:

Памру за цябе без энку
[Янішчыц 2000: 100].
Мова мая! Мой ратунак!
[Шклярава 1971: 6].

London was not inactive in expressing concern for the language in the 1970s and 1980s, publishing or republishing documents that were extremely rare or completely unknown in Soviet Belarus: the earliest was a samizdat *Letter to a Russian Friend* about the increasing assimilation of the Belarusian language in the 1970s; the second was *Listy da Harbačova*, an appeal to a plenary meeting of the Central Committee of the USSR in 1987, which, unsurprisingly, received no reply; the third was a bilingual document, *Nacyjanaŭnaja mova u sacyjalistyčnaj dziaržavie: Dakumient ab stanie bielaruskaj movy u Savieckaj Bielarusi*. The latter document includes an interesting article for studying the fate of the Belarusian language: *The Rebirth of the Byelorussian Language: Programme of the Byelorussian Language Commission of the Byelorussian section of the Soviet Cultural Foundation* [Anon. 1988: 20–38].

There is no space to quote or even list the many protests about the language since Lukašenka (illiterate in both Russian and Belarusian) took power and did his best to minimize the status of the national language, closing almost all the schools and colleges using Belarusian, his attitude being epitomized by one of his many notoriously stupid remarks: “Nothing sensible can be said in Belarusian”, which, incidentally, has not stopped him occasionally addressing the nation in his version of this language, to emphasize the country’s potentially fragile autonomy from Russia.

A few examples of literary protests should give an idea of the fierceness of responses by contemporary poets. First, *Mova* by Hanna Novik (b. 1990) is passionately indignant:

Распляжылі. Патрушчылі.
Знявечылі. Забыліся.
Аскепкі неўміручыя
Усё-ткі зліцца сіяцца
Пакуль не могуць. Множацца
І ў сэрцы колюць дзідамі.
Аж покуль дыхаць можацца,
Не забывай радзімую.
[Новік 2010: 31].

Ihar Kulikoŭ (b. 1988) describes bitterly a writer's position in Belarus with a prose poem, *U pierapiskach nasieŭnicva, nie kažučy...* Here is the third stanza:

Казалі, што ты разумова адсталы і доўга не пражывеш,
што сядзеш на голку, ў турму або, ня дай
божа, паткнешся ў баптыстыя. Але
насамрэч цікавіў ты іх ня болей, чым нейкі
там Банглядэш, Зымбавэ, родная мова,
гомасэксуалістыя.

[Кулікоў 2011: 25].

It is not only officialdom that causes anguish to Belarusian speakers: Hanna Komar (b. 1989) describes in *Zamova* how a Russophone boyfriend affects her:

...праз высокі ціск
з носа майго
сочыцца мова
і пэцкае твае белыя кашулі.
[Комар 2016: 23].

More criticism of the Belarusian language by her friends is to be found in the ironic *Bielaruskaja mova II* by Valzhyna Mort (b. 1981), from which the following two short excerpts come:

Твая мова такая маленькая,
што яшчэ й размаўляць ня ўмее

Гэта не мова,
Бо ў ёй няма аніякай сыстэмы.
[Mort 2008: 106].

Zmitrok Kuzmienka (b. 1980) describes in *Ja maičŭ...* a cruelly damaged bird as an image for his native tongue:

А ў мяне на шматкі
Часам сэрца парвацца гатова:
Тая птушка ў бядзе –
Гэта ж родная мова мая.
[Кузьменка 2012: 80].

Aliėš Baranoŭski (b. 1989) in his *Rodnaja mova* writes despairingly of his barren native land. Here are the opening four lines, the second of which, whilst undoubtedly referring to his own country's various wavering positions, might equally well be applied to Lukašenka's fellow dictator, Vladimir Putin, in his comments on Ukraine:

Пустазеллем парасла зямля.
Пішуць зноў гісторыю нанова...
Самая магутная мая,
Шчырая і ветлівая мова!
[Бараноўскі 2013: 34].

In an indignant poem Z. Kuzmienka writes about people who look down on the Belarusian language:

Хто прыдумаў такі,
быццам, бедная
наша мова?
Хто такое сказаў,
што яна непрыгожа гучыць?.
[Кузьменка 2012: 59].

The poet was clearly thinking of those who had forgotten Mickiewicz's famous remark about the beauty of the Belarusian language, calling it "the most harmonious and least changed of all the Slavonic languages" [Мицкевіч 1955, v. 16: 230].

Admiration for the Czechs who were very successful in keeping alive and modernizing their language as a basic element of national consciousness is reflected in the work of two young poets: *Parohi (trypcich miesta)* by Alieś Jemialianaŭ-Šylovič (b. 1987) and Kuzmienka's *Češkim budzicieliam*. It may be recalled that the prominent poet Larysa Hienijuš (1910–1983) in 1937 fled political persecution to Prague, and that the first Belarusian printer, Frańcišak Skaryna (1490? – 1551?) published two of his biblical translations in that city in the middle of the 16th century. Whilst the two above young poets admire the Czechs, their poems also include fierce criticism of their own country. *Parohi* contains, as well as the wish to die in Prague and an encomium to the Czech language, a bitter ending addressed to the dedicatee, Maks Ščur (b. 1977):

Дружа, хіба не чуў ты пра
тое, што ў роднай краіне
паэтам на'т пасля смерці
не даюць грамадзянства!
[Емельянаў-Шыловіч 2013: 12].

Z. Kuzmienka, realizing how the Czechs have arisen from centuries of oppression (clearly thinking of a comparison with his own country), ends his poem with an enthusiastic description of arising from one's knees. Here are the first and last two stanzas:

У часы векавога прыгнёту.
 Што народ да труны прывялі,
 Нарадзіліся вы патрыёты –
 Не імперыі – роднай зямлі.
 <...>
 Адраджалі забытую мову,
 Ганарыцца вучылі сваім...
 І не сталі дарэмнымі словы,
 Ваш народ не застаўся глухім.
 Ён збудзіўся ад сну пакаленняў,
 Паняверку ў душы сваёй змог,
 З вамі разам узяўся з каленняў.
 Адрадзіўся. Паўстаў. Перамог.
 [Кузьменка 2012: 41].

Macaronic writing, not, of course, to be confused with *trasianka*, is familiar from V. Dunin-Marcinkievič (for instance in his *Idylja* and *Zaloty*) to the ultra-modern Viktor Siamiaška (b. 1980) with whom this survey will end. *Trasianka* is something like British creole but far closer to Ukrainian *suržyk*; it is not just a muddle of two languages, but something that is occasionally used in writing, albeit unconsciously, by young poets and others, although Ścieburaka has suggested, frivolously, that he and his friends use it deliberately in *Bielaruskaja kliasyka*, of which this is the last stanza:

Баронім ‘Ё’, кароцім ‘Ў’
 Трасянку робім моваю
 Звычайную
 Маю
 Тваю
 Мы робім адмысловаю!
 [Ўцебурака 2013: 25].

Completely different was Jaryła Pščaničny (pen-name of Uladzimir Bańko, 1973–2015) who used *trasianka* consistently and creatively in his book *Piščavyja liški* (2022).

Macaronic writing, as such, is not rare in contemporary Belarusian literature. One use of it is employing English to avoid native vulgarisms, usually marked by ellipses [McMillin 2016]. Several poets not only slip foreign words into their texts, but also give them maracaronic titles. Among them, *Dzievianostyja forever* by Siarhieŭ Prylucki (b. 1980) [Прылуцкі 2008]; another example is Anatoł Ivaščanka (b. 1981) who added an English ending to a Belarusian word: *Vieršnick* [Івашчанка 2006], and finally, two examples of the typically inventive and playful approach to this phenomenon by Andrej Chadanovič (b. 1973): *Barmien siuita* (a clear reference to the music based on Bizet’s *Carmen* by Rodion Shchedrin (b. 1932)) [Хадановіч 2004: 7] and

“good porning” [Хадановіч 2003: 89]. Not only from this exceptional poet but also elsewhere many more examples of macaronic writing could be found. On the related question of word-creation, the most distinguished creator was national poet Rychor Baradulin (1935–2014) who in the fourth volume of his collected works provided a huge dictionary of words from his native region, *Vušacki knihazbor* [Барадулін 2002: 373–500]. Another provider of a glossary was Ihar Kulikoŭ in his mysteriously titled *Svamova*, the meaning of which, however, was not included in the list [Кулікоў 2013: 81–88]. The Bielavieža group of Belarusian writers in eastern Poland until recently led by Jan Čykvín (1940–2022) and Sakrat Janovič (1936–2013) were hardly associated with linguistic experiment or other avant-garde strivings. My last example of word-creation, however, is a very enterprising poet and musician, Viktor Siamiaška (b. 1980) who lives in that region and works as a radio journalist there, although in the past he has also occasionally lived in Minsk (where his first book was published). A necessarily anonymous interviewer about his most recent book (with the self-ironic title) *Aŭtar maje racyju zaŭždy* [Anon. 2023: 10] quotes him as saying that it was important for him that a poem should resemble a solo instrument in free jazz, also saying that he has worked not only on sense and content, but also on the form of his work. A possible example of this will appear later.

As has been mentioned, many Belarusian poets have recourse to foreign languages for parts of the body or sexual activity. V. Siamiaška, a deeply religious Catholic, appears to have no such inhibitions, calling one section of his latest book, *Čerap I čeles*; breasts draw various surprisingly bizarre comparisons, as do phalluses, as well as a startling reference to the smell of two women’s vaginas in *Non-stop* [Сямашка 2013: 49]. He also describes scornfully the inhabitants of Belarus and their country: “jeblarusy” and “Jeblarus” in *Nihm* [Сямашка 2013: 33]. Not forgetting deliberate macaronic writing, the first two parts of “VARŠ/TATY” are headed in Polish and Russian, and both are in a mixture of Belarusian and Russian [Сямашка 2022: 78].

Finally, as an example of ludic use of language as well as the musical aspects of Siamiaška’s verse, is *Scherzo*:

Міля, міля
 Фаля, фаля...
 Дом і міс Ольля.
 – Сольямі, фарэля, рэля’до?
 – Фарэля, міс Ольля
 – Фасоль, фамідорэ?
 – Сі, фасоль.
 – Досі соль?
 – Досі. До’! До’!!! Дорэ’м...
 – І фаміля? Фарэ? Сольрэ’мі?

– Мі фаміля доля міфа
 Фаля, фаля...
 Міля, міля...
 Доля-доля...
 [Сямашка 2022: 25].

To conclude, the range of Belarusian poets is, as has been partially demonstrated, great and varied, and all of them, by writing in their own language, whatever their style and background, are helping to keep the country's national identity alive. From its origins even before the Grand Duchy of Lithuania, through to the growth of the modern literary language in the 19th century, even though its use in writing was forbidden, beginning to flourish openly after 1905, when the ban was lifted and right into the first half of the 1920s, before Stalin and his successors started a period of repression and assimilation. Despite this, the literary language has continued to be used and to expand, despite an ignorant dictator, up to the present day. It is certainly an asset worth cherishing.

References

- Anon. 1979. *Letter to a Russian Friend: A 'samizdat' publication from Soviet Byelorussia*. London.
- Anon. 1988. *Nacyjanal'naja mova ŭ sacyjalistyčnaj dzjaržave: Dokument ab stane belaruskaj movy ŭ Saveckaj Belarusi*. London [Нацыянальная мова ў сацыялістычнай дзяржаве: Дакумент аб стане беларускай мовы ў Сацыялістычнай Беларусі. Лёндан].
- Anon. 2023. "Reformation". n. p.
- Baradulin Ryhor. 1984. *Ŭbranyja tvory ŭ dvux tamax*. Minsk [Барадулін Рыгор. 1984. *Выбраныя творы ў двух тамах*. Мінск].
- Baradulin Ryhor. 2002. *Zbor tvoraŭ u pjaci tamax*. Minsk [Барадулін Рыгор. 2002. *Збор твораў у пяці тамах*. Мінск].
- Baranoŭski Ales'. 2013. *Dyjamentavy nimb dlja anëla*. Minsk [Бараноўскі Алесь. 2013. *Дыяментавы німб для анёла*. Мінск].
- Emjaljanaŭ-Šylovič Ales'. 2013. *Parasonečnasc'*. Minsk [Емельянаў-Шыловіч Алесь. 2013. *Парасонечнасць*. Мінск].
- Ivaščanka Anatol'. 2006. *Veršnik*. Mensk [Івашчанка Анатоль. 2006. *Вершнік*. Мінск].
- Janiščyc Jaŭhenija. 2000. *Ŭbranae*. Minsk [Янішчыц Яўгенія. 2000. *Выбранае*. Мінск].
- Komar Hanna. 2016. *Strax vyšyni*. Minsk [Комар Ганна. 2016. *Страх вышыні*. Мінск].
- Kulikoŭ Ihar. 2011. *Pavarot na mora*. Mensk [Кулікоў Ігар. 2011. *Паварот на мора*. Мінск].
- Kulikoŭ Ihar. 2013. *Svatomva*. Minsk [Кулікоў Ігар. 2013. *Свамова*. Мінск].
- Kuz'menka Zmitrok. 2012. *Pakul' žyvu, spadzjavajusja...* Minsk [Кузьменка Змітрок. 2012. *Пакуль жыву, спадзяваюся...* Мінск].
- McMillin Arnold B. 1973. *The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century*. London.
- McMillin Arnold. 2016. *Macaronic Writing by Young Belarusian Poets: The Attraction of English "Barbarisms"*. "Przegląd Wschodnioeuropejski" VII, 2: 197–207.

- Mečkovskaâ Nina. 1998. *Začem odnomu narodu dve azbuki? (Kirillica i latinka v kolliziâh belorusskogo vrozhoženiâ. "Slavia orientalis". No. 2: 337–342 [Мечковская Нина. 1998. Зачем одному народу две азбуки? (Кириллица и латинка в коллизиях белорусского возрождения. "Slavia orientalis" No. 2: 337–342].*
- Mickievič Adam. 1955. *Vybranyja tvory*. Minsk [Мицкевич Адам. 1955. *Выбраныя творы*. Мінск].
- Mort Valzhyna. 2008. *Factory of Tears*. Port Townsend. Washington.
- Nosovič Ivan. 1870. *Slovar' belorusskago narečîâ*. St-Petersburg [Носовичъ Иванъ. *Словарь белорусскаго нарѣчiя*. С.-Петербургъ].
- Novik Hanna. 2010. *Sumioty ahniu*. Minsk [Новік Ганна. 2010. *Сумѣты агню*. Мінск].
- Prylucki Siarhiey. 2008. *Dzievianostyja forever*. Minsk [Прылуцкі Сяргей. 2008. *Дзевяностыя forever*. Мінск].
- Pščaničny Jaryla. 2011. *Piščavyja liški*. Minsk [Пшанічны Ярыла. 2011. *Пішчавыя лішкі*. Мінск].
- Siamaska Viktor. 2013. *Habitacyja*. Minsk [Сямашка Віктар. 2013. *Габiтацыя*. Мінск].
- Siamaska Viktor. 2022. *Aŭtar maje racyju zaŭždy*. Białystok [Сямашка Віктар. 2022. *Аўтар мае рацыю заўжды*. Białystok].
- Stang Christian S. 1935. *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*. Oslo.
- Scieburaka Usievalad. 2013. *Bieh pa samaadčuvanni*. Minsk [Сцебурака Усевалад. 2013. *Бег па самаадчуванні*. Мінск].
- Škliarava Nina. 1971. *Maja vioskâ*. Minsk [Шклярава Нiна. 1971. *Мая вёска*. Мінск].
- Upala Anka. 2012. *Dreva Entalipt*. Minsk [Упала Анка. 2012. *Дрэва Энталiпт*. Мінск].
- Xadanovič Andrèj. 2003. *Staryja veršy*. Mensk [Хадановіч Андрэй. 2003. *Старыя вершы*. Менск].
- Xadanovič Andrèj. 2004. *Listy z-pad koŭdry*. Mensk [Хадановіч Андрэй. 2004. *Лiсты з-пад коўдры*. Менск].

STRESZCZENIE: Artykuł ma na celu zarysowanie rozwoju białoruskiego języka literackiego od jego genezy przed okresem Wielkiego Księstwa Litewskiego, poprzez jego odrodzenie w XIX w., rozkwit w latach 1905–1916 oraz latach 20. XX w., a także bezpośrednio po upadku Związku Radzieckiego. Większość tej pracy dotyczy różnych prób rosyjskich przywódców (a z czasem Łukaszenki) poniżenia i asymilacji języka oraz pracy poetów, którzy stanowczo przeciwstawiają się temu procesowi. Stwierdzono, że białoruscy pisarze używając języka, pomagają utrzymać przy życiu ten element świadomości narodowej, łącznie z tymi poetami, którzy poprzez słowotwórstwo i eksperymenty starają się przyspieszyć dalszy rozwój języka białoruskiego.

SŁOWA KLUCZOWE: białoruski język literacki, geneza, represje, asymilacja, protesty, słowotwórstwo, eksperymenty.

АНАТАЦЫЯ: Мэта гэтага артыкула – акрэсліць шляхі развіцця беларускай літаратурнай мовы ад яе пачаткаў да перыяду Вялікага Княства Літоўскага, у эпоху адраджэння ў XIX ст., падчас яе росквіту ў перыяд з 1905 па 1916 г. і ў 1920-я гг., а таксама адразу пасля распаду СССР. Большая частка гэтай працы прысвячаецца розным спробам расейскіх лідараў (а таксама і А. Лукашэнкі) прынізіць і асіміляваць мову, а таксама працы паэтаў, якія рашуча супраціўляюцца гэтаму працэсу. У артыкуле сцвярджаецца, што праз выкарыстанне мовы ўсе яны дапамагаюць падтрымліваць гэты элемент нацыянальнай свядомасці, у тым ліку і тыя, хто словатворчасцю і эксперыментамі імкнецца паспрыяць далейшаму развіццю мовы.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: беларуская літаратурная мова, вытокі, рэпрэсіі, асіміляцыя, пратэсты, словатворчасць, эксперыменты.

Data przesłania artykułu: 15.06.2023

Data akceptacji artykułu: 26.09.2023

ABOUT THE AUTHOR

Arnold McMillin – Emeritus Professor of University College London. Specialities include Belarusian literature and Russian music.

Address: 53, Witley Court, Coram St, London WC1N 1HD.

Selected publications (2022–2023):

1. McMillin Arnold. 2022. *Vol'ha Hapeeva's Prose and Verse in Three Richly Creative Years*. "Ricerche Slavistiche, nuova serie", v. 5 (LXV): 395–425.
2. McMillin Arnold. 2023. *Nation-building and Its One Opponent, as Reflected in Contemporary Belarusian Poetry*. "New Zealand Slavonic Journal" v. 54–55: 47–70.

Tatiana Savtchouk / Таццяна Саўчук

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларусь /

Belarusian State University, Belarus

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2646-3543>

e-mail: SavtchoukTN@bsu.by

Фонавыя веды ў беларускамоўным навукова-гуманітарным дыскурсе (аргументалагічны аспект)

*Background Knowledge in the Belarusian Scientific and Humanitarian Discourse
(Argumentological Aspect)*

*Podstawowa wiedza w białoruskim dyskursie naukowym i humanitarnym
(aspekt argumentologiczny)*

ABSTRACT: The article presents the results of the linguistic-argumentological (descriptive-normative) analysis of the appeal to background knowledge in the Belarusian-language discourse of the humanities. It is noted that the strategic goal of including background knowledge in humanitarian scientific argumentation is to promote emotional rapprochement with the addressee, based on common life experiences, a common system of assessments, beliefs, and values. Three groups of background knowledge are distinguished: 1) information about the facts of modern life, 2) retrospective information, 3) cultural knowledge. Verbalization techniques are systematized for each group, pragmatic potential is determined, conditions of effective application in scientific and humanitarian argumentative practice are explained. The role of contextual and situational factors (social, historical, cultural background; current model of the addressee) in the interpretation and reconstruction of implicit knowledge and assessments contained in the background information is emphasized.

KEYWORDS: background knowledge, humanitarian discourse, scientific communication, argumentation, Belarusian language.

Уводзіны

Навукова-гуманітарны дыскурс мае аргументатыўную прыроду: канвенцыянальным механізмам уключэння новых навуковых ідэй у культуру з'яўляецца менавіта аргументацыя [Саўчук 2018а: 3–5]. Сэнс

гэтай інтэлектуальна-маўленчай дзейнасці заключаецца ў тым, што яе суб'ект (аргументатар / прапанент) імкнецца абгрунтаваць пэўнае палажэнне (тэзіс) і пераканаць адрасата (рэцыпіента / апанента) у праўдзівасці свайго пункту гледжання.

Поспех пераканальнага камунікатыўнага ўздзеяння наўпрост залежыць ад таго, наколькі суб'екту ўдаецца “наблізіцца” да адрасата, сфарміраваць кагнітыўную аснову для ўзаемапаразумення. З гэтай мэтай у аргументатыўны дыскурс уводзяцца звесткі, якія належаць да агульнага інфармацыйнага фонду ўдзельнікаў камунікацыі. Характар такіх звестак суадносіцца з мадэллю адрасата, спецыфічнай для кожнага тыпу дыскурсіўнага ўзаемадзеяння.

Абагульнены вобраз удзельніка гуманітарнага навуковага дыскурсу вызначаецца тым, што вучоны-гуманітарый не проста спецыяліст, які валодае прафесійнымі ведамі, але інтэлектуал, які мае шырокі круггляд і пэўны досвед, сфарміраваны матэрыяльнымі і духоўнымі ўмовамі яго жыццядзейнасці. З улікам гэтага факта натуральным падаецца выкарыстанне ў гуманітарнай аргументатыўнай практыцы так званых фонавых (прэсупазіцыйных) ведаў.

Метадалогія і матэрыял даследавання

У агульным сэнсе фонавыя веды (далей – ФВ), згодна са слоўніковымзначэннем, гэта “ўзаемнае веданне ўдзельнікамі камунікатыўнага акту рэалій матэрыяльнага жыцця, сітуацыйных і канататыўных рэалій, якія абазначаюцца моўнымі знакамі, неабходнае для інтэрпрэтацыі выказванняў” [Жербило 2010: 434]. Пытанні, звязаныя з функцыянаваннем ФВ, у той ці іншай ступені закранаюцца ў прагматычна, культуралагічна і кагнітыўна арыентаваных лінгвістычных даследаваннях, датычных вывучэння камунікатыўных (дыскурсіўных) працэсаў і розных мысленчых аперацый са структурамі ведаў. ФВ згадваюцца ў сувязі з такімі тэкставымі/дыскурснымі катэгорыямі, як інтэрпрэтацыя, прэсупазіцыя, прэцэдэнтнасць, інтэртэкстуальнасць, імпліцытнасць [гл., напр.: Арутюнова 1981, Гаспаров 1996, Демьянков 2001, Карасик 2002, Макаров 2003, Падучева 2004].

У працах па тэорыі аргументацыі сэнсавае значэнне паняцця ФВ актуалізуецца пры разглядзе “аргументацыйнага поля” – вобласці перакрывавання “мысленных палёў” камунікантаў, што складаецца з ідэнтычных для іх ведаў, поглядаў, ідэй, уяўленняў, ацэнак [Алексеев 1991: 7]; у межах тэорыі “якарэння”, дзе абгрунтоўваецца сувязь новай і вядомай інфармацыі як перадумова паспяховага пераканальнага ўздзеяння [Sluiter 2021]; у кантэксце проблем інтэрпрэтацыі

і рэканструкцыі аргументатыўных выказванняў/тэкстаў [Rees van 2001, Саўчук 2018б].

Звесткі, хоць у нейкай ступені датычныя тэмы, можна знайсці толькі ў замежнай літаратуры (прынамсі, руска- і англамоўнай). Пры гэтым гуманітарны навуковы дыскурс не трапляе ў фокус увагі ні спецыялістаў-аргументолагаў, ні прадстаўнікоў сумежных мовазнаўчых дысцыплін. Разам з тым зварот да ФВ у гуманітарыстыцы – цікавая і актуальная навуковая праблема, вырашэнне якой можа паспрыяць вызначэнню ўмоў эфектыўнасці навуковай камунікацыі ў гуманітарнай сферы.

Міждысцыплінарны характар праблемы патрабуе адпаведнага даследчага інструментарыю. Гэтую патрэбу, як паказвае наш прафесійны досвед, можа задаволіць аргументалагічны падыход. Такі падыход быў апрабаваны пры стварэнні аўтарскай – канвергентнай – тэорыі аргументацыі, рэлевантнай для дыскурсу гуманітарных навук [Саўчук 2018а]. У канвергентнай канцэпцыі пытанне ўключэння ФВ у навуковую камунікацыю не было цэнтральным. Назапашванне эмпірычнага матэрыялу, даследчыцкая цікавасць паспрыялі маштабаванню праблемы і паглыбленню яе аналізу.

Мэта дадзенага даследавання – вызначыць спецыфіку выкарыстання ФВ у беларускамоўнай навукова-гуманітарнай аргументатыўнай практыцы – канкрэтызуецца ў шэрагу задач: сістэматызаваць ФВ, якія ўключаюцца ў навуковы гуманітарны дыскурс, і ахарактарызаваць спосабы іх вербалізацыі; раскрыць прагматычны патэнцыял розных тыпаў ФВ; вызначыць фактары эфектыўнага прымянення фонавых звестак у навуковай камунікацыі гуманітарыяў.

Метадалагічная сувязь даследавання з канвергентнай тэорыяй прадвызначае інтэграцыю дэскрыптыўнага і нарматыўнага аналітычных падыходаў. У адпаведнасці з гэтым выкарыстоўваюцца метады, якія дазваляюць не толькі апісаць моўныя факты, але і ацаніць іх: апісанне, кантэкстуальны, функцыянальны і прапазіцыянальны аналіз, метады сінанімічных пераўтварэнняў і рэканструкцыя.

У якасці крыніц фактычнага матэрыялу выкарыстоўваюцца беларускамоўныя артыкулы, надрукаваныя ў рэцэнзаваных навуковых часопісах гуманітарнага профілю (сацыялогія, псіхалогія, культуралогія, лінгвістыка, журналістыка) у 2001–2022 гг.

**Унутраная дыферэнцыяцыя фонавых ведаў,
прыёмы іх вербалізацыі і прагматычная роля
ў аргументатыўным дыскурсе**

У дачыненні да навукова-гуманітарнай камунікацыі (аргументацыі) ФВ разглядаюцца намі як частка агульнага для камунікантаў інфармацыйнага “банку даных”¹. Спецыфіка ФВ заключаецца ў тым, што яны выходзяць за межы прафесійнага тэзаўрусу вучонага-гуманітарнага. Іх крыніца – агульная эрудыцыя, сфарміраваная шырокім сацыяльным і культурным кантэкстам жыцця і дзейнасці.

ФВ, якія выкарыстоўваюцца ў дыскурсе гуманітарных навук, падзяляюцца на тры групы.

Першую групу складаюць звесткі аб фактах сучаснага жыцця: палітычных, эканамічных, культурных, а таксама штодзённых аспектах сацыяльнай рэчаіснасці. Для ўключэння такой інфармацыі ў навуковыя тэксты ўжываюцца ўстойлівыя вербальныя прыёмы: 1) дыскурсіўныя формулы з абагульненай семантыкай актуальнасці тыпу *Сёння назіраецца; Сёння ўсё больш усведамляецца; Зараз; У наш час; У цяперашні час; У сучасных умовах; У сучасны момант; У сучасным свеце; На сучасным этапе цывілізацыйнага развіцця і г. д.*; 2) фразы з канкрэтызатарамі, якія змяшчаюць указанне на лакальную і/або прадметную сферу прымянення фактуальных даных: *Ва ўмовах сучаснай глабалізаванай інфармацыйнай прасторы; І толькі ў XXI ст., у эпоху інфармацыйнага грамадства; Сацыяльныя і эканамічныя змены, якія адбываюцца ў Беларусі; Сітуацыя ў сучаснай беларускай музычнай журналістыцы такая, што...; На сучасным этапе развіцця дзяржавы палітыка ў галіне культуры; Медыяпрастора сучаснасці вызначаецца...; Сённяшнія ўмовы існавання нацыянальнай літаратуры... і г. д.*; 3) стэрэатыпныя выразы, якія маркіруюць зварот да паўсядзённых ведаў: *Вядома, што; Як вядома; Нам так добра вядомы; Часцей і часцей мы становімся сведкамі; Часцей за ўсё мы гаворым сёння пра; Адлюстроўваецца ў маўленчай практыцы нашых дзён; Хочам мы таго ці не, але аб’ектыўны рух сучаснай цывілізацыі вымушае і інш.* Нароўні з паказчыкамі часу ў падобных маўленчых утварэннях рэгулярна ўжываецца “мы сумеснае”, сэнсавое значэнне якога высвятляецца ў кансітуацыі.

Звесткам пра сучаснае жыццё, якія ўключаюцца ў беларускамоўны дыкурс, надаецца розная ступень абагульнення. У адных выпадках факты маюць гранічна шырокую лакалізацыю, пра што сведчыць наяўнасць у дыскурсе намінацый *людзі, грамадства, чалавецтва*,

¹ Другую частку складаюць экспертныя веды [падрабязна гл. Саўчук 2022].

метанімічных выказаў з лексэмамі *чалавек, асоба*: (1) “Сучасная сацыяльна-культурная сітуацыя² вызначае і феномен *сучаснай* свядомасці <...> **Чалавек** адчуў нестабільнасць і няпэўнасць у будучыні, адбылося нівеляванне **чалавечай асобы**. Праблема кардынальнай светапогляднай пераарыентацыі, якая паўстала **перад чалавецтвам на злome дзвюх эпох**, з’яўляецца **на сённяшні дзень** пануючай” [Смольская 2011: 78]. Тэкставы фрагмент (1) насычаны маркёрамі актуальнасці фонавай інфармацыі, якая тычыцца ўмоў глабальнага сацыякультурнага асяроддзя. Аднесенасць гэтых звестак да беларускай рэчаіснасці ўсталёўваецца з прыцягненнем шырокага кантэксту і метатэкставых паказчыкаў. Улічваецца, прынамсі, загалавак артыкула: *Сучасная беларуская драматургія ў сацыякультурным кантэксце...*

У іншых выпадках акцэнтуюцца нацыянальна-спецыфічны характар фонавых звестак. Дзеля гэтага ўжываюцца лексічныя індикатары кшталту *Беларусь, Рэспубліка Беларусь, беларусы, беларускі*, якія спрыяюць адэкватнай інтэрпрэтацыі “мы-выказванняў”: (2) “**Рэспубліка Беларусь** мае шэраг істотных момантаў, якія звязваюць **нас** з пазітыўным унутраным і знешнім вопытам. **Мы ведаем**, што «еўрапейскі залаты час» заўсёды будзе ў мінулым, як бы **мы** да яго не імкнуліся...” [Ханкевіч 2004: 7]; (3) “Але калі інжынерная думка і тэхнічны прагрэс не ведаюць нацыянальных і дзяржаўных межаў, то гісторыю і мастацтва, мову і філасофскую думку **беларусаў** ніхто, акрамя **нас**, вывучаць не будзе” [Лакотка 2014: 74]; (4) “**Мы, сучасныя беларусы**, узгадняем (напэўна, і з прычыны выхавання ў духу патрыятызму, калектывізму) свае індывідуальныя ацэнкі, прыхільнасці, ідэалы з грамадскімі...” [Каўрус 2011: 51]. Пазіцыя ФВ на шкале “глабальнасць – лакальнасць” абумоўлівае чаканні аргументатара адносна эрудыцыі рэцыпіента. Так, у сітуацыях, падобных да (1), робіцца разлік на дасведчанасць адрасата (беларуса-гуманітарнага) у агульначалавечых сацыяльных працэсах. Адпаведна ў выпадках (2)–(4) прадугледжваецца разуменне мясцовых рэалій. Пры тым, што вербальныя паказчыкі рэферэнцыі ФВ у аргументатыўных разважаннях (2)–(4) падобныя, характар фонавых звестак адрозніваецца: у (2) акцэнт робіцца на эканамічных аспектах жыцця, у (3) – на культурных, у (4) актуалізуецца паўсядзённы грамадскі вопыт.

Зварот да ведання сучасных сацыяльных рэалій шматфункцыянальны. Такі прыём выкарыстоўваецца:

- пры фарміраванні тэзіса, як, напрыклад, у (3), дзе імпліцытна выказваецца наступны пункт гледжання: *Менавіта беларускія навукоўцы мусяць даследаваць і развіваць нацыянальную культуру*;

² Паўтлустым шрыфтам у прыкладах выдзяляюцца вербалізатары ФВ.

- пры пабудове эмпірычнай аргументацыі (фактуальныя звесткі прыводзяць да пэўнага (патрэбнага прапаненту і цалкам відавочнага) абагульнення): (5) “**У сучасных дастаткова складаных сацыяльна-эканамічных умовах** назіраюцца новыя негатыўныя тэндэнцыі ў адносінах дарослых да падлеткаў. <...> Самі падлеткі <...> нярэдка памяркоўна-пагардліва адносяцца да бацькоў” [Грыцкова 2005: 40];
- у складзе каўзальнай аргументацыі, заснаванай на прычынна-выніковых сувязях: (6) “Інфармацыйна-камунікацыйныя тэхналогіі **ў XXI стагоддзі** істотна ўплываюць на лад жыцця людзей і іх камунікацыю, садзейнічаюць уніфікацыі моўнай прасторы, што прыводзіць да знікнення многіх моў. Пры гэтым неабходна разумець, што глабалізацыя інфармацыйнай прасторы – гэта непазбежная **рэалія сённяшняга дня**” [Гусакоў, Каваленя 2020: 397];
- у практычным разважанні (пазітыўная/негатыўная характарыстыка рэчаіснасці служыць довадам на карысць пэўных дзеянняў): (7) “Невыразнасць, няўцямнасць нацыянальнага стылю і почырку **сучаснай масавай Беларусі**, актыўныя працэсы дэмаралізацыі і інтэлектуальна-культурнай дэградацыі ёсць прамым вынікам неіснавання грамадства ў натуральным культурна-моўным кантэксце: нацыянальная культура <...> існуе асобна ад **сучаснага беларускага грамадства**. Менавіта нацыянальная культура можа выступаць суб’ектам **сучаснага** міжкультурнага дыялогу...” [Уладыкоўская 2012: 183];
- як аргументатыўны рэсурс (тлумачэнне, канкрэтызацыя тэарэтычнага палажэння – тэзіса/пасылкі), які забяспечвае псіхалагічную падтрымку абгрунтавання: (8) “**Сучасная духоўна-культурная сітуацыя**, сапраўды, дастаткова востра ставіць пытанне аб ролі, значэнні і прызначэнні навукова-рацыянальных форм ведаў і свядомасці <...>. **Чалавек** не толькі спазнае свет, але і пераўтварае яго, перажывае сваё быццё ў ім, сутыкаецца з самымі рознымі нормаў жыцця, якія не заўсёды могуць мець навуковае тлумачэнне” [Лазарэвіч 2007: 4].

Інтэграцыя ў дыскурс фонавых сінхронных звестак можа разглядацца як своеасаблівы механізм узгаднення мадэляў сучаснага свету вучоных-гуманітарыяў, што стварае спрыяльныя ўмовы для атрымання згоды – ухвалення пэўнай ідэі.

Другую групу ФВ утварае рэтраспектыўная інфармацыя. Увядзенне ў структуру аргументацыі гістарычных ведаў (агульначалавечых, рэгіянальных, нацыянальных) актуалізуе жыццёвы вопыт, набыты на пэўным часавым адрэзку.

Моўнымі індыхатарамі рэтраспектыўнай інфармацыі выступаюць 1) стэрэатыпныя выразы з дакладна не вызначаным часам: *У апошнія гады; Апошнім часам; Не так даўно; Зусім нядаўна; Мы памятаем, як; Усе мы былі сведкамі; Становіцца адрозным ад папярэдніх эпох і інш.*; 2) канструкцыі, якія фіксуюць пэўны прамежак часу ў мінулым: *Перыяд канца XX – пачатку XXI ст. азнаменаваны; Азіраючыся на дваццаць стагоддзяў новага часу; За больш чым дзесяцігадовы перыяд; У савецкія часы; 3 гісторыі народнай гаспадаркі савецкага перыяду вядома; У 1990-я гады; У канцы 80-х гадоў XX стагоддзя, калі практычна ўсе ў СССР верылі; У тагачасным савецкім грамадстве і інш.*

Зразумела, што “пунктам адліку” мінулага з’яўляецца час стварэння тэксту. Адсюль неабходнасць уважлівай інтэрпрэтацыі вербалізатараў кшталту: *На пачатак XXI стагоддзя; На злome дзвюх эпох; На мяжы стагоддзяў і г. д.* Калі яны ўжываюцца ў дыскурсіўнай практыцы пачатку нулявых (першых гадоў), гэта ўмоўна “час цяперашні”, пасля – “час мінулы”. Адпаведна, такія выразы разглядаюцца, у залежнасці ад сітуацыі, як маркёры актуальных або рэтраспектыўных ведаў³. Падобнага даследчыцкага падыходу патрабуюць і вербалізатары тыпу *У апошні час*, для якіх таксама ўласцівая аргументатыўная мнагазначнасць.

Для разважанняў, якія ўтрымліваюць рэтраспектыўныя звесткі, характэрна ўжыванне адпаведных лексічных адзінак, звязаных з канцэптамі памяці, мінулага: *даўно, нядаўна, памятаць, гісторыя, перыяд, тагачасны і інш.* – а таксама *мы-канструкцый*, што падкрэсліваюць агульнасць жыццёвага досведу камунікантаў.

У гуманітарным дыскурсе назіраецца як зварот да нядаўняга гістарычнага мінулага, так і больш глыбокая рэтраспектыва. Аўтары навуковых тэкстаў апелююць да адметных перыядаў нацыянальнай гісторыі: (9) **“Мы памятаем**, якія «перагіны» меліся **не так даўно ў нас, у Беларусі**: калі былі некалі спрэчкі і бітвы паміж ВКЛ і Маскоўскай Руссю – значыць, і ў сучасны момант гісторыі ніякага саюза Беларусі і Расіі быць не можа. І наадварот: Беларусь заўсёды існавала толькі ў складзе СССР, таму цяпер разлічваць на незалежнае ад Расіі існаванне права не мае” [Драко 2008: 58]. Згадваюцца і рэгіянальныя падзеі, што набылі шырокі рэзананс: (10) **“Урокі гісторыі** неабходна добра засвоіць, каб не давялося зноў выконваць «работу над памылкамі» – такая аксіяматычная ісціна яшчэ больш актуалізавалася **ў сувязі з палітычным**

³ Дакладнасць кваліфікацыі такога тыпу моўных паказчыкаў вызначаецца з апорай на кантэкст. Параўн., напрыклад, (1) і (6).

крызісам 2013–2014 гг. ва Украіне і звязанымі з ім трагічнымі падзеямі” [Падаляк 2015: 66].

Значная частка жыцця прадстаўнікоў беларускай навуковай гуманітарнай супольнасці (аўтараў прааналізаваных тэкстаў) звязана з савецкім часам. Таму не здзіўляе шырокае выкарыстанне ў аргументатыўнай практыцы фактаў савецкай гісторыі, датычных розных бакоў грамадскага жыцця – ад палітыка-эканамічных: (11) “проблема дэмакратыі ўяўляла слабае звязно і **ў сістэме савецкага грамадства <...>. Усе мы былі сведкамі** вялізнай разбуральнай сілы ідэй манетарызму, сепаратызму, палітыкі лібералізацыі цэн, прыватызацыі” [Новікаў 2001: 9] да навукова-культурных: (12) “як **часта здаралася ў савецкай гуманітарнай навуцы** і здараецца дагэтуль, уласна лінгвістычная праблематыка набыла ідэалагічную накіраванасць” [Куркова 2001: 17].

Аналіз кантэнту дазваляе вылучыць два знакавыя пункты ў мінулым, да якіх беларускія гуманітарныя рэгулярна пракладаюць “масткі памяці”. Мяркуецца, што гэтыя “пункты” адпавядаюць найбольш уплывовым гістарычным падзеям на момант стварэння тэксту. У артыкулах першай дэкады 2000-х – гэта час разбурэння савецкага ладу: (13) “**У 1990-я гады** сітуацыя кардынальна змянілася **ў выніку вядомых геапалітычных перамен на постсавецкай прасторы**” [Смольскі 2008: 62]; (14) “**Пасля распаду сацыялістычнага лагера і крушэння СССР, які надышоў услед**, дэмакратыя і капіталізм пачалі схіляць да сваёй веры юныя краіны” [Драко 2008: 58].

У дыскурсе апошніх гадоў – гэта інфармацыйная рэвалюцыя, звязаная са з’яўленнем інтэрнэту і распаўсюджваннем яго ў постсавецкім рэгіёне: (15) “**Да з’яўлення інтэрнэту** карпаратыўныя сродкі масавай інфармацыі <...> былі прадстаўлены друкаванымі выданнямі, у асноўным газетамі і зрэдку часопісамі <...>. **Усё змянілася ў 2010-я гг.**, калі практычна кожнае прадпрыемства займела свой сайт у інтэрнэце” [Жаўняровіч 2022: 44].

Дынаміка падзей (і звязанага з гэтым развіцця той ці іншай гуманітарнай сферы) фіксуецца ў моўных схемах, якія адлюстроўваюць пэўныя вехі гістарычнай памяці: *да – пасля; раней – зараз/цяпер; нядаўна – цяпер/сёння (ж); у X часы – пасля – сёння; у X гады – з таго часу – цяпер (жа)* і г. д.⁴: (16) “...актыўнае віртуальнае жыццё стрымлівае рэальную грамадзянскую ініцыятыву, бо зацягвае даступнасцю <...> **Зусім нядаўна**, да ўзнікнення форумаў, чатаў, блогаў, патрэба ў вербальным самавыражэнні

⁴ Прагназуем, што неўзабаве ў навуковых артыкулах можна будзе прачытаць: “да вядомых падзей 2020 г.”, “пасля вядомых падзей 2022 г.”.

задавальнялася на школьных партах, студэнцкіх сталах, сценах і г. д. **Сёння ж** такога тыпу «камунікацыя» перанесена ў віртуальны свет” [Ўчанкаў 2011: 84].

Аргументатыўныя функцыі рэтраспектыўных ведаў у навуковым дыскурсе вызначаюцца з улікам двух фактараў. Па-першае, гістарычныя факты, якія адклаліся ў масавай свядомасці (падсвядомасці), заўсёды маюць каштоўнасцю афарбоўку, што цалкам адпавядае прыродзе гуманітарыстыкі і таму натуральна ўбудовваецца ў тэкстуру аргументацыі. Па-другое, апеляцыя да мінулага прадугледжвае параўнанне (экспліцтнае або імпліцтнае) з цяперашнім станам рэчаў, бо, відавочна, што зварот да мінулага дапамагае зразумець і ацаніць сучаснасць.

Уключэнне рэтраспектыўнай інфармацыі ў аргументатыўны дыкурс пераважна мае крытычную арыентацыю. Зварот да агульнага гістарычнага вопыту фарміруе довады прагматычнай аргументацыі, накіраваныя на падтрымку нарматыўнага тэзіса. Агульная схема разважання (*трэба выканаць дзеянне X, каб...*) імплементаецца некалькімі спосабамі.

Перш за ўсё аналогія з мінулым выступае як перасцярога ад магчымых памылак і, адпаведна, на карысць дзеянняў, якія дапамогуць гэтых памылак пазбегнуць: (17) “Адсюль у сучасным грамадстве ўзнікае неабходнасць <...> адследжвання зваротнай сувязі <...> **каб не паўтарылася сітуацыя, калі** адзін з кіраўнікоў СССР (Ю.В. Андропаў) быў вымушаны публічна прызнаць, што мы не ведаем грамадства, у якім жывём” [Нікіценка 2009: 5] – літаральная рэтраспектыўная аналогія дазваляе аргументатару зрабіць больш пераканаўчым абгрунтаванне ідэі прыярытэтнасці развіцця гуманітарных навук, што спрыяюць “веданню грамадства”.

Сутнасць другога варыянта ў тым, што пры аналізе праблемных сітуацый праводзіцца супастаўленне альтэрнатыўных сцэнароў, адзін з якіх звязаны з негатыўным гістарычным досведам: (18) “Інтэлектуалы як група могуць існаваць у грамадстве, дзе існуюць нейкія дэмакратычныя інстытуцыі <...>. **У іншым выпадку магчыма** з’яўленне не інтэлектуалаў, але дысідэнтаў, **як гэта было ў Савецкім Саюзе**” [Стаселька 2017: 30] – дзякуючы гістарычнай спасылцы робіцца максімальна відавочным кантраст канатацый блізкіх быццам бы паняццяў *інтэлектуал* і *дысідэнт*, размежаванне якіх пераўтвараецца ў супрацьпастаўленне.

Трэці спосаб прагматычнага разважання звязаны з выкарыстаннем рэтраспектыўнай рэфлексіі як падставы для крытыкі сучаснай грамадскай палітыкі і абгрунтавання неабходнасці захоўваць станоўчы вопыт мінулага: (19) “У запале крытычнага стаўлення да мінулага мы губляем пазітыўныя традыцыі, **якія складваліся дзесяцігоддзямі**

і вызначалі аблічча пэўнай сферы грамадскай дзейнасці. Журналісты не выключэнне” [Стральцоў 2003: 154] – аргументуецца меркаванне, што існую сітуацыю (адасабленне беларускіх друкаваных медыя ад грамадства) магчыма пераадолець зваротам да назапашанай пазітыўнай журналісцкай практыкі.

Гісторыка-культурныя звесткі ўдзельнічаюць у фактуальных схемах на аснове ўзору/антыўзору. У гэтым выпадку прапанент разлічвае пераканаць у справядлівасці сваёй думкі адносна новага факта, абавіраючыся на агульнасць пазітыўнай/негатыўнай ацэнкі вядомай рэцыпіенту сітуацыі: (20) “модныя сёння тэлевізійныя спрэчкі даволі часта выліваюцца ў «сварку». Гэта спараджэнне па сутнасці сваёй **не менш небяспечнае, чым рыторыка «выплюхнутай шклянкі» ці «кінутага чаравіка»**” [Іўчанкаў 2011: 86].

Знаёмыя (прэцэдэнтныя) сітуацыі падаюцца лаканічна, у “зашыфраваным выглядзе” – іх расшыфроўка патрабуе дасведчанасці адрасата. Адсутнасць дадатковай інфармацыі (тлумачэння ці каментару) сведчыць, што аргументатар дзейнічае ў адпаведнасці з “прынцыпам даверу да інтэрпрэтатара” [Демьянков 2001: 314]: свядома стварае імплікатары дыскурсу⁵, бо не сумняваецца ў здольнасці навуковай аўдыторыі інфэрыраваць⁶, зразумець і патрэбным чынам ацаніць схаваны (імпліцыраваны) сэнс. Заўважым, што імпліцыраванне (“згортванне”) інфармацыі дазваляе суб’екту сэканоміць маўленчыя намаганні і тэкставую прастору, што немалаважна для пісьмовага дыскурсу.

Рэтраспектыўныя звесткі выкарыстоўваюцца і ў якасці рэсурсу аргументацыі: апеляцыя да паўсядзённага жыццёвага досведу служыць спосабам папулярнага тлумачэння і ацэнкі пэўнай сітуацыі цяперашняга часу: (21) “Новая відэа- і лічбавая тэхніка забяспечыла, здавалася б, лёгкасць здымкі і падштурхнула да памылковай думкі, што «гэта падуладна кожнаму». Узнікла **сітуацыя, параўнальная з той, калі на рынку з’явіліся «фотаапараты-мыльніцы»**, якія дазваляюць аматару <...> рабіць фотаадбіткі, зусім бездапаможныя па кампазіцыі, святлу

⁵ Тэрмін “імплікатура дыскурсу”, або “камунікатыўная імплікатура”, уводзіцца Г.П. Грайсам для абазначэння невербалізаванай інфармацыі выказвання, якая выводзіцца з улікам кансітуацыі і з апорай на прынцып кааперацыі [Саўчук 2018а: 110].

⁶ Тэрмін “інферэнцыя” абазначае працэс семантычнага вываду, а таксама яго вынік – пэўныя веды. Інферэнцыя як неабходны кампанент інтэрпрэтацыі дыскурсу ўтварае суадносную пару для паняцця “імплікатура” [Саўчук 2018а: 111–112]. Інтэрпрэтацыя выказванняў з ФВ прадугледжвае выкарыстанне “прагматычнай інферэнцыі” [Макаров 2003: 125], або ў іншых тэрмінах – “сэнсавай індукцыі” [Гаспаров 1996: 326], што вядзе да праўдападобнага тлумачэння. Падрабязна пра імплікатыўна-інферэнтныя працэсы [гл.: Падучева 2004; Саўчук 2018б].

<...> але прымальныя па экспазіцыі і рэзкасі” [Рэмішэўскі 2003: 76] [гл. таксама (16)].

Агульнавядомыя факты сацыяльнага жыцця пэўнага знакавага перыяду забяспечваюць канкрэтызацыю тэзіса і яго эмпірычнае пацвярджэнне: (22) “Такім чынам, і навукаёмістасць айчыннага ВУП нізкая, і ў тэхналагічным плане Беларусь значна адстае ад вядучых краін свету. **З пачатку 1990-х гадоў** з краіны з’ехалі за мяжу сотні падрыхтаваных спецыялістаў – навукоўцаў, праграмістаў, інжынераў, дзеячаў культуры <...>. **Не сакрэт, што** многія таленавітыя навукоўцы з’ехалі з краін СНД за мяжу не толькі з матэрыяльных прычын, але і таму, што на радзіме яны не знайшлі належнай ацэнкі сваіх напрацовак і іх запатрабаванасці” [Адула 2016: 7].

Як бачна з прыкладаў (19)–(22), крытычны пафас выказванняў падкрэсліваецца вербальна: ацэначнымі лексічнымі сродкамі.

Апеляцыя да агульнага сацыяльна-гістарычнага бэкграўнду спрыяе паразуменню з адрасатам і, як вынік, поспеху пераканальнага ўздзеяння: вядомае і добра асэнсаванае не мае патрэбы ў доказе.

Трэцюю састаўную частку фонавай інфармацыі ўтвараюць культуралагічныя веды, крыніцамі якіх выступаюць мастацкая літаратура, фальклор, традыцыі. Наяўнасць такіх ведаў у кагнітыўным тэзаўрусе гуманітарыя абумоўліваецца сувяззю вучонага з культурным жыццём і назапашаным у выніку духоўным вопытам, прадстаўленым у корпусе прэцэдэнтных феноменаў – вобразаў сітуацый, выказванняў, выразаў, імёнаў, распаўсюджаных у шырокім ужытку.

Уключэнне ў дыскурс прэцэдэнтных артэфактаў афармляецца звычайна як цытаванне, алюзіі, вобразна-метафарычныя выразы / выказванні. ФВ, да якіх апелююць аўтары гуманітарных тэкстаў, маюць, як правіла, агульнакультурны характар: (23) “...па-ранейшаму пануючае становішча займаюць тэхнічныя навукі, а фундаментальная экалогія <...> **знаходзіцца ў стане Папялушкі**” [Лыч 2003: 173]; (24) “Вырашэнне супярэчнасці сацыяльна-экалагічнага развіцця <...> ёсць вырашэнне супярэчнасці паміж свабодай і справядлівасцю, роўнасцю (**нагадаем лозунг Вялікай французскай рэвалюцыі – «Свабода, роўнасць і братэрства»**)” [Захарава 2002: 9]; (25) “Журналісцкія калектывы і аўтары сёння мала цікавяцца, **чым іхняе слова адгукнецца**” [Стральцоў 2003: 157]; (26) “Высветлілася, што грамадскія навукі... не гатовы тэарэтычна адказаць на **традыцыйнае пытанне расійскай інтэлігенцыі: што рабіць?**” [Саладоўнікаў 2001: 26]; (27) “Дэмакратыя і капіталізм віталі рэвалюцыі, якія расставаліся з **«прывідам камунізму»**” [Драко 2008: 58]; (28) “А тэатральны **«караван»** тым часам павольна **рухаецца** сваім напрамкам, сваім ходам” [Смольскі 2008: 66].

Радзей гуманітарыі звяртаюцца да нацыянальна арыентаваных ФВ: (29) “надаецца новы якасны імпульс у фарміраванні магчымай нацыянальнай ідэі **«людзьмі звацца»**” [Нікіценка 2009: 4]; (30) “**«Спадчына», якая застаецца ад ранейшых пакаленняў, належыць усяму народу – нам і адначасова мне як часцінцы гэтай супольнасці людзей**” [Каўрус 2011: 51]; (31) “Творы, вяртанне якіх узбудзіла корпус тэкстаў беларускай літаратуры, **заялі «свой пачэсны пасад»** сярод іншых” [Бязлепкіна 2010: 60].

Прырода фонавых звестак дае ўяўленне пра культурна-адукацыйнае асяроддзе, у якім сфарміраваўся досвед камунікантаў і якое паўплывала на сістэму іх каштоўнасцей.⁷

У складзе гуманітарнага навуковага дыскурсу культуралагічныя веды выконваюць выключна квазіаргументатыўную (рэсурсную) функцыю: (32) “лексема *каханенькі* <...> **так добра вядомая нам** па прыгаворцы «каханенькая, родненькая», якую на працягу ўсёй камедыі Янкі Купалы *Паўлінка* ўжывае Сцяпан Крыніцкі, звяртаючыся да ўсіх дзейных асоб п’есы, мела значэнне ‘любезнейшай’” [Садоўская 2011: 54]. У (32) прыналежнасць звестак да агульнага фонду ведаў, “інклюзіўнасць” камунікацыі падкрэсліваецца адпаведнымі вербальнымі паказчыкамі.

Калі ў прыведзеных вышэй дыскурсіўных фрагментах зрабіць сінанімічную трансфармацыю выразаў / выказванняў, што ўтрымліваюць ФВ [(23), (25)–(31)], або нават іх элімінацыю [(24), (32)], гэта не паўплывае на аргументатыўны сэнс разважанняў, аднак іх прагматычны (экспрэсіўны) эфект страціцца. Такі мысленны эксперымент пацвярджае дапаможную ролю культуралагічных звестак і, акрамя таго, робіць відавочным кагнітыўны механізм іх уздзеяння: усталяванне псіхалагічнай сувязі з адрасатам праз уключэнне яго ў моўную гульню.

Гэтая “гульня” дазваляе высветліць, хто свой, а хто чужы на полі навуковай аргументацыі. Згадванне агульнавядомага культурнага факта ў “аргументатыўнай гульні” маніфестуе спадзяванне вучонага-гуманітарыя на пошук аднадумцаў, якія разумеюць камунікатыўную імплікатуру без тлумачэнняў, а значыць, могуць дакладна інферыраваць (вывесці) сэнс, закладзены ў адным ці некалькіх словах, і рэканструяваць “схаваную” за імі сітуацыю⁸.

Стварэнне імплікатур дыскурсу з удзелам культуралагічных звестак надае выказванню асаблівую эстэтыку, што высока цэніцца ў гуманітарнай навуковай камунікацыі.

⁷ Нельга не заўважыць на беларускамоўнай гуманітарнай тэрыторыі выразны адбітак рускамоўнай (класічнай і савецкай) культуры.

⁸ Сутнасць такога (гульнявога) узаемадзеяння вельмі добра перадаецца тэрміналагічным выразам, які прапанаваны італьянскімі аргументолагамі, – “падміргвальная камунікацыя” (winking communication) [Cortini, Manuti, Mininni 2006: 112].

Пазітыўны эфект “гульнявога” звароту да фактаў культуры бачыцца яшчэ і ў тым, што гэты прыём стымулюе цікаўнасць адрасата праз неабходнасць пошуку інфармацыі (“ключоў” для расшыфроўкі паведзення) і такім чынам спрыяе пашырэнню культурнай эрудыцыі, інтэлектуальна-духоўнаму развіццю⁹.

Выкарыстанне ў адным кантэксце ФВ розных тыпаў рэалізуе комплекс прагматычных задач, што паказвае наступны прыклад: (33) **“Сёння Рэспубліка Беларусь – гэта краіна высокага інтэлектуальнага патэнцыялу, які прызнаны сусветнай навукавай супольнасцю <...>. Аднак доўгі час мы шмат увагі ўдзялялі прапагандзе цяжкіх і складаных старонак айчыннай гісторыі <...> Героем і нават гонарам быў «Пан сахі і касы. Цёмны сам, белы вус. Пядзі дзве валасы».** Як быццам бы імкнучыся выклікаць спачуванне, усяляк дэманстравалі старонкі цяжкага гістарычнага лёсу беларусаў, а па сутнасці «папулярызавалі» сваю славянскую «непаўнацэннасць» [Каваленя 2009: 9]. Адначасовае ўвядзенне актуальных, рэтраспектыўных і культуралагічных звестак у дыскурс, які мае відавочную каштоўнасцю афарбоўку, дазваляе аргументатару выклікаць патрэбны эмацыйны рэзананс з боку адрасата і праз гэта максімальна зблізіцца з ім у абмеркаванні звышсенсітыўнай праблемы (фарміраванне нацыянальнай беларускай самасвядомасці).

Апеляцыя да фонавых ведаў у нарматыўным вымярэнні

Нарматыўны падыход да аргументатыўнага дыскурсу, які ўтрымлівае ФВ, прадугледжвае яго крытычны аналіз і ацэнку, вынікам чаго выступаюць рэгламентацыі адносна дыскурсіўных паводзінаў двух бакоў інтэракцыі – суб’екта і адрасата.

З пазіцыі стваральніка аргументатыўнага тэксту падаецца цалкам зразумелым, што фонавая інфармацыя не патрабуе спецыяльнай верыфікацыі, таму, натуральна, не суправаджаецца спасылкамі: аргументатар разлічвае на дасведчанасць рэцыпіента і, такім чынам, на адэкватнасць інтэрпрэтацыі і рэканструкцыі ім імпліцытных ведаў і ацэнак. Аднак трэба мець на ўвазе, што карпусы ФВ суб’ектаў аргументацыі могуць істотна адрознівацца ў колькасным і якасным планах. У першым выпадку не супадаюць аб’ёмы назапашаных камунікантамі сацыякультурных звестак: у аргументацыйным полі адрасата адсутнічае інфармацыя, якая ўключаецца ў дыскурс пад маркай “(агульна / добра)вядомай”: (34) **“Як вядома, у 70-х гадах у многіх нацыянальных інстытутах мовазнаўства ці на кафедрах філалагічнага про-**

⁹ Дарэчы, прыводзячы прыклады, мы наўмысна не даём гэтыя ключы, каб чытач мог праверыць сваю дасведчанасць і ўключыцца ў моўную гульню на дадзеным тэкставым полі.

філю вышэйшых навучальных устаноў былых савецкіх рэспублік разгарнуліся даследаванні па рэалізацыі комплекснай праграмы «Руская мова ў нацыянальным рэгіёне» [Курцова 2001: 17] – нават з сінхроннай пазіцыі (тэкст апублікаваны ў 2001 г.) наяўнасць рэтраспектыўных фактаў, да якіх апелую аўтарка артыкула, у калектыўнай памяці філалагічнай аўдыторыі падаецца сумнеўнай. Каб “скараціць гістарычную адлегласць” паміж камунікантамі ў (34), дастаткова прыбраць вербалізатар ФВ (як вядома).

Падобная аддаленасць суразмоўцаў у сацыякультурным часе можа стаць прычынай непаразумення, стварэння сэнсавага бар’еру. Каб гэта пацвердзіць, звернемся да прыкладу (20), у якім ужываецца выраз *рыторыка “выплюхнутай шклянкі” ці “кінутага чаравіка”*. Калі “кінуты чаравік” устойліва звязаны ў агульнай свядомасці з вобразам Мікіты Хрушчова і ягонымі эксцэнтрычнымі паводзінамі, то асацыяваць “выплюхнутую шклянку” са спрэчкай Барыса Нямцова і Уладзіміра Жырыноўскага, якая адбылася ў прамым эфіры праграмы “Адзін на адзін” (1995 г.), здольны далёка не кожны. Такое саматэставанне прыводзіць да высновы, што ў імпліцыраванні ФВ заўсёды ёсць пэўная доля рызыкі. Таму добра, каб “рэбусы”, якія стварае аргументатар, былі даступныя для разгадкі – гэта ўмова зацікаўленага ўдзелу рэцыпіента ў дыскурсіўнай гульні.

Якасныя адрозненні ФВ вынікаюць з варыятыўнасці каштоўнасных сістэм суб’ектаў камунікацыі. Ацэнка аднолькавых падзей, сітуацый, фактаў у розных людзей далёка не заўсёды супадае, г. зн. у аднолькавых сацыякультурных умовах людзі атрымліваюць розны досвед. Ігнараванне гэтай аксіёмы робіць уразлівым, напрыклад, наступнае аргументатыўнае разважанне: (35) “Пра буржуазную дэмакратыю **мы цяпер ведаем** не толькі з навукавай і мастацкай літаратуры. Шматпартыйнасць, альтэрнатыўнасць выбараў, магчымасць крытыкаваць каго хочаш, нават прэзідэнта краіны – усё гэта становіцца ўспрынята грамадскай свядомасцю. У той жа час **вельмі пераканаўча выявілася** і сутнасць буржуазнай дэмакратыі як дыктатуры грашовага меха” [Новікаў 2001: 9]. У (35) разыходжанне з адрасатам у светапоглядных, ідэалагічных устаноўках, эстэтычных перавагах падаецца цалкам магчымым, і не выключана, што лінія патэнцыяльнага судотыку аргументатыўных палёў можа стаць лініяй разлому.

Такая ж хібнасць узнікае, калі ФВ, якія ўключаюцца ў структуру аргументацыі, недакладныя і неадназначныя: (36) “Падводзячы папярэднія вынікі **больш чым дзесяцігадовага перыяду** рэфармавання грамадства, **мы павінны пагадзіцца з тым, што за пройдзены час** адбылася пэўная стабілізацыя эканамічнага і сацыяльнага развіцця, вынікова і дастаткова эфектыўна функцыянуе палітычная сістэма, усе галіны і органы ўлады”

[Мыслівец 2004: 11]. У (36) быццам бы відавочны, сумесна зроблены вывад (“сумеснасць” падмацоўваецца *мы-формулай*), які заснаваны на апеляцыі да рэтраспектыўных ведаў, можа хутчэй быць успрыняты не як агульнае пагадненне, а як ціск на адрасата.

Каб пазбегнуць непажаданай рэакцыі навуковай аўдыторыі, як у сітуацыях [(34)–(36)], гуманітарыю-прапаненту варта ўстрымлівацца ад катэгарычнасці пры выказванні сваіх меркаванняў, аргументацыя якіх будзецца з удзелам фонавай інфармацыі. Зразумела, што ў мадэляванні адрасата навуковага дыскурсу прыярытэтнымі з’яўляюцца абагульненыя прафесійныя параметры, але ж у гуманітарнай сферы асобасныя характарыстыкі вучонага (у тым ліку сацыяльная, ідэалагічная, культурная ідэнтычнасць) не могуць быць цалкам выключаны.

Пазіцыя рэцыпіента прадугледжвае ўсведамленне таго, што для фонавых звесткаў уласцівая гістарычная зменлівасць, рухомасць канатацый. Гэта значыць, што аналіз і ацэнку ФВ у аргументатыўным дыскурсе неабходна суадносіць з каардынатамі сацыяльнай прасторы-часу. Іншымі словамі, патрабуецца “сітуацыйная інтэрпрэтацыя дыскурсу”, якая праводзіцца з улікам “сацыяльна, псіхалагічна і культурна значных умоў і абставінаў зносін” [Карасік 2002: 190].

Прафілактыкай некрытычнага ўспрыняцця фонавай інфармацыі ў гуманітарнай камунікатыўнай практыцы (і такіх негатыўных наступстваў, як скажэнне зместу пры цытаванні крыніц, памылковая інтэрпрэтацыя) служыць асаблівая ўвага да выказванняў з маркёрамі актуальных ведаў: (37) **“У цяперашні час** у розных краінах дзейнічае вялікая колькасць партый <...>. У гэтым плане не з’яўляецца выключэннем і наша рэспубліка, дзе **на працягу цэлага рада гадоў дзейнічае** нямала такіх партый” [Ракава 2001: 20]. Тэзіс *Палітычныя партыі з’яўляюцца адным з базавых інстытутаў сучаснага грамадска-палітычнага жыцця Беларусі* праўдзівы ў межах “сучаснасці” дваццацігадовай даўніны (2001 г.). У сінхронным вымярэнні фонавая інфармацыя ў (37) разглядаецца як устарэлая: сітуацыя не адпавядае рэчаіснасці як вынік радыкальных сацыяльна-палітычных зменаў.

(38) “Можна, вядома, знайсці не адну сферу сучаснага рэальнага жыцця, дзе праблемы яе літаральнага выжывання стаяць больш востра. Але асудзіць на такі стан навуку – гэта значыць ахвяраваць усім дасягнутым узроўнем культуры народа і самае небяспечнае – зрабіць гэты народ сапраўды асуджаным. Невыпадкова ў **сучаснай палітыцы беларускай дзяржавы** выключнае значэнне надаецца развіццю навукі” [Лазарэвіч 2007: 9]. У працытаваным тэксце (2007 г.) абгрунтоўваецца вырашальная роля навукі ў развіцці беларускай эканомікі і грамадства, выказваецца пазітыўная ацэнка дзяржаўнай палітыкі ў галіне навукі. Інтэрпрэтацыя

дыскурсу з пазіцый 2023 г. дазваляе інферыраваць супрацьлеглую ацэнку: пазітыўная аргументацыя ператвараецца ў негатыўную.

Адсюль вынікае, што наяўнасць моўных паказчыкаў актуальнасці ў гуманітарным тэксце варта разглядаць як сігнал для ўдакладнення сацыяльных часавых каардынат і дадатковай праверкі фонавай інфармацыі.

“Інтэрпрэтацыйнае майстэрства адрасата” [Дем’янков 2001: 314] патрабуецца і ў іншым выпадку: калі цалкам адпаведная рэчаіснасць фактура набывае непрадказальныя канатацыі, патрапіўшы ў незвычайны сацыяльны кантэкст: (39) **“На мяжы стагоддзяў** становіцца беларускай мовы ў грамадстве істотна змянілася <...>. **У выніку** намаганняў навуковай супольнасці, грамадскасці і дзяржавы быў заканадаўча аформлены афіцыйны статус беларускай мовы. Яна стала дзяржаўнай мовай нашай краіны: **з пачатку 1990-х гадоў** – адзінай, **а з сярэдзіны 1990-х гадоў** – адной з дзяржаўных моў. **Сёння** беларуская мова – гэта не толькі сродак зносін, але і ўвасабленне духу народа <...>. Мы павінны захоўваць і развіваць родную мову як найвялікшы скарб <...>. Захаваем беларускую мову – захаваем беларускую душу! Гэта задача кожнага сапраўднага беларуса” [Гусакоў, Каваленя 2020: 399]. Прапанаваны аўтарамі артыкула рэтраспектыўны аналіз статусу беларускай мовы не выклікаў пытанняў у 2020 г. (час публікацыі): успрымаўся як нейтральны, натуральны, “бяскрыўдны” (пацвярджэнне – быў надрукаваны ў дзяржаўным выданні). Праз тры гады такі аналіз падаецца, мякка кажучы, “неадназначным”, і немагчыма ўявіць, каб артыкул быў прыняты да друку ў Беларусі ў цяперашні час.

Такім чынам, гуманітарны навуковы дыскурс з удзелам фонавай інфармацыі – гэта каштоўны даследчыцкі матэрыял, які дазваляе фіксаваць змену фактаў рэчаіснасці, сацыякультурных прыярытэтаў, ацэнак, інтэрпрэтацый тых ці іншых ФВ у пэўных абставінах матэрыяльнага і духоўнага грамадскага жыцця.

Высновы

У гуманітарнай навуковай практыцы зварот да ФВ – невыверфікаваных даных як часткі агульнага інтэлектуальнага фонду камунікантаў (вучоных-гуманітарных), звязанай з шырокім сацыякультурным кантэкстам іх жыццядзейнасці, – мае заканамерны характар.

Сістэму ФВ утвараюць тры групы, якія падлягаюць унутранай дыферэнцыяцыі: 1) звесткі аб фактах сучаснага жыцця (палітычных, эканамічных, культурных, штодзённых аспектах сацыяльнай рэчаіснасці); 2) рэтраспектыўная (гістарычная) інфармацыя (агульначалавечыя,

рэгіянальныя, нацыянальныя звесткі), якая актуалізуе жыццёвы вопыт, набыты на пэўным часавым адрэзку; 3) культуралагічныя веды, крыніцамі якіх выступаюць мастацкая літаратура, фальклор, традыцыі.

Для кожнай групы ФВ вылучаюцца ўстойлівыя спосабы вербалізацыі – спецыфічныя моўныя сродкі, якія дапамагаюць ідэнтыфікаваць разнастайныя віды фонавай інфармацыі ў гуманітарных тэкстах.

Стратэгічная мэта ўключэння ФВ у гуманітарную навуковую аргументацыю – спрыяць эмацыйнаму збліжэнню з адрасатам дзякуючы агульнаму жыццёваму досведу, агульнай сістэме ацэнак, перакананняў, каштоўнасцей. У дыяпазоне гэтага агульнага прагматычнага значэння рэалізуецца функцыянальны патэнцыял кожнай групы ФВ – ад аргументатыўнай ролі (удзел у фарміраванні тэзіса і довадаў розных тыпаў аргументацыі) да рэсурснай / дапаможнай (выкарыстанне ў якасці тлумачэння і ацэнкі пэўнай сітуацыі, сродку “інтымізацыі” зносінаў праз моўную гульню).

Крытычны аналіз аргументатыўных разважанняў з удзелам ФВ тычыцца двух бакоў камунікацыі – суб’екта і адрасата. Пазіцыя аргументатара прадугледжвае ўсведамленне таго, што кагнітыўныя тэзаўрусы ўдзельнікаў навуковага дыскурсу могуць мець колькасныя і якасныя адрозненні, абумоўленыя сацыяльна-гістарычным і культурным кантэкстам, які ўплывае на асобасную ідэнтычнасць вучонага-гуманітарнага. Магчымасць дасягнення перлакутыўнага эфекту павялічваецца, калі фонавыя звесткі адпавядаюць крытэрыям сапраўднасці, дакладнасці, адназначнасці, рэлевантнасці і выказванне будзеца з разлікам на актуальную мадэль адрасата.

З боку рэцыпіента патрабуецца разуменне, што для адэкватнай інтэрпрэтацыі тэксту, які ўтрымлівае фонавую інфармацыю, неабходна ўлічваць гістарычную зменлівасць, рухомасць канатацый ФВ, а таксама сацыякультурную дэтэрмінаванасць ацэнкі ФВ, якія маюць каштоўнасцю, ідэалагічную афарбоўку.

Вызначаныя ў выніку аргументалагічнага аналізу дэскрыптыўныя і нарматыўныя асаблівасці выкарыстання ФВ у гуманітарным навуковым дыскурсе ствараюць тэарэтычную і практычную аснову для ўдасканалення аргументатыўнай кампетэнцыі вучоных-гуманітарнаў і паляпшэння якасці прафесійнай камунікацыі, якую яны ажыццяўляюць.

References

- Adula Tadèvuš. 2016. *Intelektual'ny kapital u dynamicy hramadstva XXI stahoddzja*. “Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk” № 3: 4–11 [Адула Тадэвуш. 2016. *Інтэлектуальны капітал у дынаміцы грамадства XXI стагоддзя*. “Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук” № 3: 4–11].

- Alekseev Aleksandr. 1991. *Argumentaciâ. Poznanie. Obšenie*. Moskva: MGU [Алексеев Александр. 1991. *Аргументация. Познание. Общение*. Москва: МГУ].
- Arutunova Nina. 1981. *Faktor adresata*. «Izvestiâ AN SSSR. Seriâ literatury i âzyka» t. 40, vup. 4: 356–367 [Арутюнова Нина. 1981. *Фактор адресата*. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка» т. 40, вып. 4: 356–367].
- Biazlepkina Aksana. 2010. *Litaraturnyja dyskusii miažy XX–XXI stst. u SMI i Internecie: nacyjanal'naja spiecyfika*. "Viesnik BDU. Sieryja 4. Filalohija. Žurnalistyka. Piedahohika" № 4: 60–63 [Бязлепкіна Аксана. 2010. *Літаратурныя дыскусіі мяжы XX–XXI стст. у СМІ і Інтэрнэце: нацыянальная спецыфіка*. "Веснік БДУ. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка" № 4: 60–63].
- Cortini Michela, Manuti Amelia, Mininni Giuseppe. 2006. *Rhetorical argumentation in Italian academic discourse*. "Argumentation" vol. 20, № 1: 101–124.
- Dem'ankov Valerij. 2001. *Lingvističeskaâ interpretaciâ teksta: universal'nye i nacional'nye (idioètničeskie) strategii*. V: *Âzyk i kul'tura. Fakty i cennosti*. Red. E. Kubrâkova, T. Ânko. Moskva: *Âzyki slavânskoj kul'tury* [Демьянков Валерий. 2001. *Лингвистическая интерпретация текста: универсальные и национальные (идиоэтнические) стратегии*. В: *Язык и культура. Факты и ценности*. Ред. Е. Кубрякова, Т. Янко. Москва: Языки славянской культуры].
- Drako Ihar. 2008. *Hramadstva i pošuk idej*. "Bielaruskaja dumka" № 1: 54–58 [Драко Ігар. 2008. *Грамадства і пошук ідэй*. "Беларуская думка" № 1: 54–58].
- Gasparov Boris. 1996. *Âzyk, pamât', obraz. Lingvistika âzykovogo sušestvovaniâ*. Moskva: *Novoe literaturnoe obozrenie* [Гаспаров Борис. 1996. *Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования*. Москва: Новое литературное обозрение].
- Hryckova Kacjaryna. 2005. *Spiecyfika siamiejnaha ŭzajemadziejannia ŭ padlietkavym uzroscie*. "Viesci BPDU. Sieryja 1. Piedahohika. Psichalohija. Filalohija" № 1 (43): 40–44 [Грыцкова Кацярына. 2005. *Спецыфіка сямейнага ўзаемадзеяння ў падлеткавым узросце*. "Весці БПДУ. Серыя 1. Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія" № 1 (43): 40–44].
- Husakoŭ Uladzimir, Kavalenja Aljaksandr. 2020. *Zaxavaem belaruskiju movu – zaxavaem belaruskiju dušu*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" t. 65, № 4: 391–400 [Гусакоў Уладзімір, Каваленя Аляксандр. 2020. *Захаваем беларускую мову – захаваем беларускую душу*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" т. 65, № 4: 391–400].
- Iŭčankaŭ Viktor. 2011. *Slova i iscina ŭ paradyhmie sučasnaj žurnalistyki*. "Viesnik BDU. Sieryja 4. Filalohija. Žurnalistyka. Piedahohika" № 2: 83–86 [Іўчанкаў Віктар. 2011. *Слова і ісціна ў парадыгме сучаснай журналістыкі*. "Веснік БДУ. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка" № 2: 83–86].
- Karasik Vladimir. 2002. *Âzykovoï krug: ličnost', koncepty, diskurs*. Volgograd: *Peremena* [Карасик Владимир. 2002. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена].
- Kavalenja Aljaksandr. 2009. *Nacyjanal'naja Akadèmiya navuk Belarusi: vytoki, historyja, sučasnasc'*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 1: 9–21 [Каваленя Александр. 2009. *Нацыянальная Акадэмія навук Беларусі: вытокі, гісторыя, сучаснасць*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 1: 9–21].
- Kaŭrus Ales'. 2011. *Karèktyzmy-rèdaktyzmy, abo Jak robim praŭki: z nazirannaj rëdaktara i navukojcy*. "Rodnae slova" № 5: 47–52 [Каўрус Алесь. 2011. *Карэктызмы-рэдактызмы, або Як робім праўкі: з назіранняў рэдактара і навукоўцы*. "Роднае слова" № 5: 47–52].

- Kurcova Vieranika. 2001. *Ruskamoŭnaje maŭliennie bielarusaŭ: da pytanŭia jaho kvalifikacyjnych acenak*. "Bielaruskaja lŭnhvistyka" вып. 51: 17–22 [Курцова Вера-ніка. 2001. *Рускамоўнае маўленне беларусаў: да пытання яго кваліфікацыйных ацэнак*. "Беларуская лінгвістыка" вып. 51: 17–22].
- Lakotka Aljaksandr. 2014. *Akadèmičnaja navuka – razviccju nacyjanal'naj kul'tury*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 1: 74–87 [Лакотка Аляксандр. 2014. *Акадэмічная навука – развіццю нацыянальнай культуры*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 1: 74–87].
- Lazarèvič Anatolij. 2007. *Ad inavacyj u navucy da inavacyj u hramadstve*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 1: 4–9 [Лазарэвіч Анатолій. 2007. *Ад інавацый у навучы да інавацый у грамадстве*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 1: 4–9].
- Lyč Hienadź. 2003. *Čystaje pavietra zrobić nas bahaciejamy?* "Bielaruskaja dumka" № 2: 168–173 [Лыч Генадзь. 2003. *Чыстае паветра зробіць нас багаццямі?* "Беларуская думка" № 2: 168–173].
- Makarov Mihail. 2003. *Osnovy teorii diskursa*. Moskva: Gnozis [Макаров Михаил. 2003. *Основы теории дискурса*. Москва: Гнозис].
- Mysliviec Mikalaj. 2004. *Sacyjal'nae samavyznačénne i kaštoŭnasnyja aryentacyi belaruskix studèntaŭ*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 4: 11–16 [Мыслівец Мікалай. 2004. *Сацыяльнае самавызначэнне і каштоўнасныя арыентацыі беларускіх студэнтаў*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 4: 11–16].
- Nikicenka Pëtr. 2009. *Humanitarnyja navuki jak pryjarytэтны faktar inavacyjnaha razviccja krajny*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 1: 4–8 [Нікіценка Пётр. 2009. *Гуманітарныя навукі як прыярытэтны фактар інавацыйнага развіцця краіны*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 1: 4–8].
- Novikaŭ Valeryj. 2001. *Rètraspektyŭny pohljad na problemu sacyjal'naha prahrèsu*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 2: 5–10 [Новікаў Валерый. 2001. *Рэтраспектыўны погляд на праблему сацыяльнага прагрэсу*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 2: 5–10].
- Padaljak Taccjana. 2015. *Zlačynstvyy suprac' čalavectva ne majuc' tèrminu daŭnasci: da pytanŭia ab rèabilitacyi (heraizacyi) nacyzmu* "Vesnik BDU. Seryja 4. Filalohija. Žurnalistyka. Pedahohika" № 1: 62–66 [Падаляк Таццяна. 2015. *Злачынствы супраць чалавецтва не маюць тэрміну даўнасці: да пытання аб рэабілітацыі (гераізацыі) нацызму*. "Веснік БДУ. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка" № 1: 62–66].
- Padučeva Elena. 2004. *Implikatura i inferenciâ. V: Dinamičeskie modeli v semantike leksike*. Moskva: Âzyki slavânskoj kul'tury [Падучева Елена. 2004. *Импликатура и инференция. В: Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры].
- Rakava Aksana. 2001. *Sučasnyja palityčnyja partyi ŭ Belarusi*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 3: 20–25 [Ракава Аксана. 2001. *Сучасныя палітычныя партыі ў Беларусі*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 3: 20–25].
- Rees Agnes van. 2001. *Argument interpretation and reconstruction*. In: *Crucial concepts in argumentation theory*. Ed. F. H. van Eemeren. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Rëmišëŭski Kanstancin. 2003. *Neigravoe kino: antynomija èkrannyx medyja*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnyx navuk" № 3: 75–80 [Рэмішэўскі Канстанцін. 2003. *Неігравае кіно: антыномія экранных медыя*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 3: 75–80].

- Sadoŭskaja Anžalika. 2011. *Kaxanne ŭ moŭnaj karcine svetu belarusaŭ*. "Rodnae slova" № 5: 53–57 [Садоўская Анжаліка. 2011. *Каханне ў мойнай карціне свету беларусаў*. "Роднае слова" № 5: 53–57].
- Saladoŭnikaŭ Sjarhej. 2001. *Panjasce chaosu i jaho mesca ŭ razvivci sacyjal'nych skladanyh sistēm*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnykh navuk" № 3: 26–32 [Саладоўнікаў Сяргей. 2001. *Паняцце хаосу і яго месца ў развіцці сацыяльных складаных сістэм*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 3: 26–32].
- Savčuk Tat'âna. 2018a. *Argumentaciâ v rusko- i beloruskoŭžyčnom naučno-gumanitarnom diskurse*. Minsk: BGU [Савчук Татьяна. 2018a. *Аргументацыя в русско- и белорусскоязычном научно-гуманитарном дискурсе*. Минск: БГУ].
- Savčuk Tat'âna. 2018b. *Implicitnye èlementy v strukture argumentacii: problemy interpretacii i sposoby vosstanovleniâ*. "Respectus Philologicus" № 33 (38): 27–37 [Савчук Татьяна. 2018b. *Импліцитныя элементы в структуре аргументацыі: праблемы інтэрпрэтацыі і способы востановлення*. "Respectus Philologicus" № 33 (38): 27–37].
- Savčuk Tat'âna. 2022. *Èkspertnye znaniâ v humanitarnom naučnom diskurse: lingvoargumentologičeskoe izmerenie*. "Viesnik Bresckaha ŭniversiteta. Sieryja 3, Filalohija. Piedahohika. Psichalohija" № 3: 52–61 [Савчук Татьяна. 2022. *Экспертныя веды ў гуманітарным навуковым дыскурсе: лінгвааргументалагічнае вымярэнне*. "Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 3. Філалогія. Педагагіка. Псіхалогія" № 3: 52–61].
- Smol'skaja Kryscina. 2011. *Sučasnaja belaruskaja dramaturhija ŭ sacyjakul'turnym kantèksce: asnoŭnyja kirunki i prablematyka*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnykh navuk" № 1: 77–81 [Смоўская Крысціна. 2011. *Сучасная беларуская драматургія ў сацыякультурным кантэксце: асноўныя кірункі і праблематыка*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 1: 77–81].
- Smol'ski Ryčard. 2008. *Mastacki lider – nie pasada, a misija*. "Bielaruskaja dumka" № 3: 62–67 [Смоўскі Рычард. 2008. *Мастацкі лідэр – не пасада, а місія*. "Беларуская думка" № 3: 62–67].
- Sluiter Ineke. 2021. *Old Is the New New: The Rhetoric of Anchoring Innovation*. In: *The Language of Argumentation*. Eds. R. Boogaart et al. Dordrecht: Springer.
- Stasel'ka Kiryl. 2017. *Intèlektual'naja asoba ŭ sučasнай sacyjal'най prastory*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnykh navuk" № 4: 23–32 [Стаселька Кірыл. 2017. *Інтэлектуальная асоба ў сучаснай сацыяльнай прасторы*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 4: 23–32].
- Stralcoŭ Barys. 2003. *Masavaja infarmacyja biez udzielu mas?* "Bielaruskaja dumka" № 12: 154–158 [Стральцоў Барыс. 2003. *Масавая інфармацыя без удзелу мас?* "Беларуская думка" № 12: 154–158].
- Uładykoŭskaja Ljuboŭ. 2012. *Sacyjakul'turnae vymjarènne sučasnasci: da pytanŭ belaruskaj kul'turnaj stratèhii*. «Sociologičeskij al'manah» вып. 3: 174–186 [Уладыкоўская Любоў. 2012. *Сацыякультурнае вымярэнне сучаснасці: да пытання беларускай культурнай стратэгіі*. «Соцыялагічны альманах» вып. 3: 174–186].
- Xankevič Andrèj. 2004. *Infarmatyzyacija sacyjal'naha hramadstva*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnykh navuk" № 4: 5–10 [Ханкевіч Андрэй. 2004. *Інфарматызацыя сацыяльнага грамадства*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 4: 5–10].
- Zaxarava Natallja. 2002. *Aptymizacyja ŭzaemadzejannja faktaraŭ sacyjapryrodnaha razvivcja*. "Vesci NAN Belarusi. Seryja humanitarnykh navuk" № 3: 5–10 [Захарава Наталля. 2002. *Аптымізацыя ўзаемадзеяння фактараў сацыяльна-прыроднага развіцця*. "Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук" № 3: 5–10].

- Žaŭnjarovič Pjatro. 2022. *Rėdaktarski analiz belaruskamoŭnaha kantėntu karparatyŭnaha saŭta (na prykladze saŭtaŭ kampaniŭ "Alivaryja" i "Krynica")*. "Časopis BDU. Źurnalistyka" № 2: 43–49 [Жаўняровіч Пятро. 2022. *Рэдактарскі аналіз беларускамоўнага кантэнту карпаратыўнага сайта (на прыкладзе сайтаў кампаній "Аліварыя" і "Крыніца")*. "Часопіс БДУ. Журналістыка" № 2: 43–49].
- Žerbilo Tat'āna. 2010. *Slovar' lingvističeskikh terminov*. Nazran': OOO "Piligrim" [Жербило Татьяна. 2010. *Словарь лингвистических терминов*. Назрань: ООО «Пилигрим»].

STRESZCZENIE: W artykule przedstawiono wyniki językowej analizy argumentacyjnej (opisowo-normatywnej) odwołującej się do wiedzy ogólnej w białoruskojęzycznym dyskursie humanistycznym. Zauważa się, że strategicznym celem włączenia wiedzy podstawowej do humanistycznej argumentacji naukowej jest promowanie zbliżenia emocjonalnego z adresatem, opartego na wspólnym doświadczeniu życiowym, wspólnym systemie ocen, przekonań i wartości. Wyróżnia się trzy grupy wiedzy ogólnej: 1) informacje o faktach współczesnego życia, 2) informacje retrospektywne, 3) wiedza kulturowa. Dla każdej grupy systematyzowane są techniki werbalizacji, określany jest potencjał pragmatyczny, wyjaśniane są warunki skutecznego zastosowania w naukowo-humanistycznej praktyce argumentacyjnej. Podkreślono rolę czynników kontekstowych i sytuacyjnych (tło społeczne, historyczne, kulturowe; aktualny model adresata) w interpretacji i rekonstrukcji wiedzy Implicitnej i ocen zawartych w informacjach ogólnych.

SŁOWA KLUCZOWE: wiedza ogólna, dyskurs humanistyczny, komunikacja naukowa, argumentacja, język białoruski.

АНАТАЦЫЯ: Прадстаўлены вынікі лінгвааргументалагічнага (дэскрыптыўна-нарматыўнага) аналізу апеляцыі да фонавых ведаў у беларускамоўным дыскурсе гуманітарных навук. Адзначаецца, што стратэгічная мэта ўключэння фонавых ведаў у гуманітарную навуковую аргументацыю – спрыяць эмацыйнаму збліжэнню з адрасатам, абапіраючыся на агульны жыццёвы досвед, агульную сістэму ацэнак, перакананняў, каштоўнасцей. Вылучаюцца тры групы фонавых ведаў: 1) звесткі аб фактах сучаснага жыцця, 2) рэтраспектыўная інфармацыя, 3) культуралагічныя веды. Для кожнай групы сістэматызуюцца прыёмы вербалізацыі, вызначаецца прагматычны патэнцыял, эксплікуюцца ўмовы эфектыўнага прымянення ў навукова-гуманітарнай аргументатыўнай практыцы. Падкрэсліваецца роля кантэкстуальна-сітуацыйных фактараў (сацыяльны, гістарычны, культурны фон; актуальная мадэль адрасата) у інтэрпрэтацыі і рэканструкцыі імпліцытных ведаў і ацэнак, якія ўтрымліваюцца ў фонавай інфармацыі.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: фонавыя веды, гуманітарны дыкурс, навуковая камунікацыя, аргументацыя, беларуская мова.

Data przesłania artykułu: 06.06.2023

Data akceptacji artykułu: 12.09.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Tatiana Savtchouk / Таццяна Саўчук – Białoruś, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Katedra Lingwistyki Stosowanej; dr hab, profesor; specjalność naukowa: teoria języka; zainteresowania naukowe: pragmatyka językowa, teoria argumentacji, kognitologia, analiza dyskursu.

Adres: Katedra Lingwistyki Stosowanej Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, ul. Karła Marksa 31, 220030 Mińsk, Białoruś.

Wybrane publikacje (2022):

1. Савчук Татьяна. 2022. Способы рационального усиления аргументации в письменном дискурсе гуманитарных наук (описание и оценка). «Журнал Белорусского государственного университета. Филология» № 1: 16–29.
2. Савчук Татьяна. 2022. Аргументативный потенциал аналогии в дискурсе гуманитарных наук. «Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание» Т. 21, № 2: 46–57.
3. Савчук Татьяна. 2022. Аргументативный дискурс: векторы лингвистического анализа (61–68). В: Язык – текст – дискурс: дискурсивное измерение языковых процессов : сб. науч. ст. по материалам VIII междунар. науч. конф. Отв. ред. Н.А. Илюхина. Самара: Самарская гуманитарная академия.
4. Саўчук Таццяна. 2022. Псіхалагічнае акцэнтаванне як спосаб эмацыянальнага ўзмацнення аргументацыі ў беларускамоўным дыскурсе гуманітарных навук. “Беларуская лінгвістыка” Вып. 88: 59–78.
5. Савчук Татьяна. 2022. Тактика эмоционального усиления аргументации в письменном научно-гуманитарном дискурсе. «Вестн. Том. гос. ун-та» № 478: 30–43.

Katarzyna Węgorowska

Uniwersytet Zielonogórski, Polska /

University of Zielona Góra, Poland

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5851-706X>

e-mail: k.wegorowska@ifp.uz.zgora.pl

Wyróżniki dawnego męskiego stroju bielsko-hajnowskiego zwerbalizowane w dwóch etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych

*Distinctive features of men's Bielsko-Hajnowski costume verbalized
in two ethnographic, popular and scientific studies*

*Адрозненні бельска-гайнаўскага мужчынскага строя, вербалізаваныя
ў двух этнаграфічных навукова-папулярных даследаваннях*

ABSTRACT: Traditional folk clothing is an important element of regional culture and national heritage, but folk items of dress that document positively charged cultural interactions and interferences perpetuated also through, and in, language are crucial for native material heritage. There is no denying that the archaic, Belarusian-influenced attention-worthy – even in modern times – modest, yet elegant Bielsko-Hajnowski national dress belongs to the group of items of such traditional significance. Thus, the purpose of this article is an attempt of linguocultural reconstruction of old men's clothing worn in villages near Bielsko Podlaskie and Hajnówka, verbalized in two ethnographic popular studies by Elżbieta Piskorz-Branekova and Jarosław Górski. On the basis of the “linguistic data” that was recorded in them and incorporated into descriptions packed with linguistic details, it was possible to reconstruct the specifics of the formerly worn men's costume of Bielsko-Hajnówka consisting of: 1) different headwear, such as straw hats, Maciejówka caps, and sheepskin caps; 2) different types of trousers including ones made of homespun materials, urban cut trousers, and breeches; 3) different outer garments such as cloth shirts with a border cut, burqas, and sheepskins 4) various types of footwear, including summer footwear made of jute, valances, shoes with uppers, and slippers; 5) foot-wrapping puttees; 6) various accessories such as selvedges, and rectangular leather belts; and 7) embroidered decorative ornaments.

KEYWORDS: men's costume of Bielsko-Podlaskie, ethnography, verbalization, nomenclature, cultural-linguistic interference.

*Znamienity ubiór, cnota lepszy niż bryła złota.
Nie ubiór, ale zasługa zdobi człowieka.
Ubiór czyni człowiekiem.*

O tym, że ubiór / strój był jednym z najistotniejszych elementów kultury wsi przekonują zbliżone, ale nie identyczne, interdyscyplinarne uwagi jego znawców, zdaniem których:

Strój, właściwie stroje, bo tak rzecz każe traktować ogromne zróżnicowanie regionalne zjawiska – to nie tylko ważny, ale też barwny i, by tak powiedzieć – najbardziej rzucający się w oczy składnik artystycznej kultury chłopskiej w naszym kraju. <...> To, co upiększa, zdobi, dekoruje, stroi. To podstawowe znaczenie w kolokwialnie używanym zwrocie: strój ludowy, jakby się zaciera, zamazuje [Gawor b. r.: 9]; Ubiór, będący przedmiotem codziennego użytku, jest zarazem wytworem kulturowym, podlegającym w ciągu dziejów różnym przemianom. Podobnie też ubiór chłopski spełniał i spełnia różne funkcje, przechodził różnorodne koleje, różnie był oceniany i wartościowany [Głapa 1960: 497]; Ubiór ludowy jest elementem kultury chłopskiej, od dawna budzącym zainteresowanie etnografów i artystów. Pierwsi dostrzegli w nim relikwiny czasów odległych, bądź podstawy do wyznaczania zasięgów grup regionalnych, drugich urzekła malowniczość i estetyczne wartości stroju ludowego. <...> Strój ludowy, będący elementem dziedzictwa i tradycji, może skłaniać do refleksji nad przeszłością. Współcześnie staje się symbolem, wizytówką regionu [Karwicka 1995: 7]; Słowo strój jest pewnego rodzaju synonimem odświętnego ubrania reprezentacyjnego. <...> Zainteresowanie strojami ludowymi w Polsce tak, jak kulturą ludową i ich znaczeniem dla kultury narodowej sięgają XVIII wieku. Stopniowo też, zwłaszcza w dobie zaborów i utraty wolności szerzące się idee patriotyczne oraz słowianofilskie sprzyjały rozwojowi tych zainteresowań. Skłaniały one nie tylko do poznania przeszłości i historii narodu polskiego, ale także zwrócenia uwagi na wartości tradycji i roli kultury chłopskiej w społeczeństwie [Bazielich 2000: 7, 12]; Strój ludowy to jeden z najefektowniejszych elementów kultury wsi. <...> Najstarsze formy i kolejne etapy rozwoju strojów ludowych uzależnione były od wielu czynników, a przede wszystkim od warunków geograficznych i klimatycznych, typu gospodarki i stosunków gospodarczo-społecznych w danym regionie, a także od losów historycznych poszczególnych dzielnic Polski. <...> Szczytowy okres rozwoju stroju ludowego i jego najistotniejszych przeobrażeń przypada w Polsce na drugą połowę XIX i początek XX wieku. Wiąże się to między innymi z uwłaszczeniem chłopów i ich przejściem od gospodarki samowystarczalnej do towarowej oraz gwałtownym w tym czasie rozwojem różnych dziedzin przemysłu. W okresie międzywojennym strój ludowy powoli, ale systematycznie zmieniał swoją podstawową funkcję. Przestał być powszechnie noszoną odzieżą, a stał się reprezentacyjnym i scenicznym kostiumem, po drugiej wojnie światowej proces ten jeszcze się pogłębił. <...> Tradycyjny strój świadczył o przynależności do określonej grupy społecznej, był wykładnikiem stanu posiadania, swym bogactwem podkreślał wagę uroczystości, zarówno związanych z cyklem kalendarza obrzędowego, kościelnego, jak i indywidualnych wydarzeń w życiu człowieka, stanowił także odbicie lokalnych gustów i upodobań estetycznych [Piskorz-Branekova 2006: 5].

Owe „lokalne gusta i upodobania estetyczne” wykształciły się także na północnokresowym obszarze, o którym wiadomo, że

do dziś region wokół Bielska Podlaskiego to największa w Polsce enklawa mniejszości białoruskiej <...> dumnej ze swoich korzeni i kultywującej własną tożsamość religijną. <...> W środkowo-wschodniej części Podlasia, we wsiach położonych na Równinie Bielskiej w dwóch powiatach mających siedziby w Bielsku Podlaskim i Hajnówce, do dziś mieszka prawosławna ludność mówiąca w domu po białorusku (w Bielsku Podlaskim około 40 procent mieszkańców jest wyznania prawosławnego). <...> We wsiach wokół Bielska Podlaskiego i Hajnówki do dziś większość ludności mówi po białorusku [Górski 2013: 3–4].

To właśnie tu pod zaborem rosyjskim, a także w II Rzeczypospolitej mieszkańcy regionu bielsko-hajnowskiego nie byli oddzieleni granicą od pozostałych Białorusinów. Dlatego też noszony przez nich strój regionalny oraz kultywowane tam zwyczaje i tradycje ludowe rozwijały się pod wpływem białoruskim [por. Górski 2013: 4].

O stanowiącym przedmiot niniejszych rozważań dawnym męskim ubiorze ludowym owego regionu wiadomo, że ma on wiele wspólnych elementów z dawnymi ubiorami białoruskimi, bowiem „krój tradycyjnego stroju kształtował się tutaj w XIX w., kiedy żadna granica nie oddzielała tutejszych mieszkańców od pozostałych Białorusinów” [Górski 2013: 4]. Dlatego sygnuje się go dwoma znaczącymi dlań przymiotnikami „archaiczny i prosty” [Górski 2013: 4].

Na taką archaiczność i prostotę wpływał z pewnością fakt, że

Podlasie, a szczególnie jego wschodnia część, to region niezbyt bogaty, tradycyjnie utrzymujący się z rozdrobnionego rolnictwa na niezbyt żyznych glebach, gospodarki leśnej, z tego, co mogła dostarczyć pobliska rzeka. <...> Podlaskie wsie nie zachwycały wymyślną architekturą czy urokliwym położeniem. Były biedne i skromne. <...> W XIX wieku mieszkańcy podlaskich wsi żyli bardzo skromnie [Górski 2013: 4, 11, 13].

Tego, że dziewiętnastowieczni podlascy chłopcy żyli bardzo skromnie dowodzą wyszczególnione przez etnografa surowce służące do przygotowania strojów męskich i żeńskich:

Długo więc do produkcji odzieży używało się [na wschodnim Podlasiu – K. W.] surowców najtańszych i takich, które można było pozyskać w najbliższym otoczeniu. Wielkie znaczenie miały: uprawiany na mokradłach len, wełna z owiec wypasanych na łąkach, włókna konopne na koszule, krajki, podeszwy i sznurówki łapci, słoma na letnie kapelusze i torby, drzewne łyko do wyplatania prostych łapci oraz mocne sitowie znad rzek. Oprócz bydłęcych i świńskich skór oraz baranich kozuchów do wyrobu ubrań używano także skórek dzikich zwierząt [Górski 2013: 4].

Przekonuje o tym także refleksja Elżbiety Piskorz-Branekovej, według której

strój na Podlasiu zawsze był prosty, w większości szyty z lnianych i wełnianych tkanin samodziałowych. Niezbyt kolorowy, raczej skromny, a mimo to elegancki i swoisty w formie oraz charakterze [Piskorz-Branekova 2007: 109].

Przedmiotem, a tym samym celem niniejszych rozważań, których inspiracją stało się stwierdzenie „odzież na tym terenie nie została nigdy szczegółowo opisana, nie powstały też zbyt bogate jej kolekcje” [Piskorz-Branekova 2007: 112], są uwiecznione w dwóch, przytaczanych powyżej, komplementarnych etnograficznych popularnonaukowych publikacjach – *Polskie stroje ludowe*, cz. 2 autorstwa E. Piskorz-Branekovej z 2007 r. oraz *Bielszczanka* autorstwa Jarosława Górskiego z 2013 r. – „dane językowe” pozwalające na rekonstrukcję jednego z najciekawszych męskich północnokresowych strojów ludowych, o którym wiadomo m.in., że

tradycyjny ubiór z okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki, który zakładano powszechnie jeszcze w połowie okresu międzywojennego, i którego poszczególne elementy z czasem zaczęła zastępować odzież wyrobiona fabrycznie, noszono w powiecie bielskim i hajnowskim, czyli we wschodniej części Podlasia zamieszkaną w dużej części przez ludność białoruską [Piskorz-Branekova 2007: 110].

Na podstawie ustaleń poczynionych przez E. Piskorz-Branekovą wiadomo, że dawny męski strój z okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki składał się z „nakrycia głowy (czapki typu maciejówka i futrzana), koszuli, pasa (krajka lub pasek skórzany), spodni, okrycia wierzchniego (kaftan, burka, kozuch, żupica zwana też żupicia) i obuwia” [Piskorz-Branekova 2007: 115].

Tę ogólną charakterystykę doprecyzowują kolejne językowe / werbalne świadectwa współtworzące bardziej obrazowe, często wzbogacone dodatkowymi wyjaśnieniami i językowymi detalami / językowymi szczegółami, dokładne opisy:

1) wiosennych, letnich i jesiennych nakryć głowy:

Mężczyźni latem nosili kapelusze z prostą główką i szerokim rondem plecione ze słomy i przepasane otokiem z barwnej krajki. Takie nakrycie głowy było lekkie, wygodne i praktyczne, chroniło nie tylko przed palącym słońcem, ale także dzięki starannemu ścisłemu splutowi przed deszczem [Górski 2013: 4]; Najlepszym używanym nakryciem głowy były maciejówki zwane tu szapki [Piskorz-Branekova 2007: 112]; W chłodniejsze dni noszono maciejówki oraz popularne na Białorusi szersze okrągłe czapki z nieco wyższym otokiem i sztywnym lakierowanym daszkiem [Górski 2013: 4];

2) zimowych czapek:

Zimą popularnością cieszyły się czapki baranie w kształcie stożka z brunatnego lub czarnego futra, z wełną na wierzchu [Górski 2013: 4]; Zimą noszono czapki futrzane. Miały one zwykle kształt stożkowy, szyto je z ciemnych skór baranich (czarnych lub brązowych) runem do wierzchu, podszywano cieńszym futrem lub tkaniną, niekiedy ocieplano dodatkowo wełną lub watą [Piskorz-Branekova 2007: 112];

3) spodni:

Nahawici, czyli spodnie, latem szyto z białego samodziałowego płótna, zimowe wykonywano z ciemnej wełnianej tkaniny [Górski 2013: 6]; Znano kilka typów spodni męskich (nohawici, nahawici). Najstarsze szyto z białych lub barwionych ciemno samodziałów lnianych. Miały one długie, prostokątne, dość szerokie nogawki, nieskomplikowany krój (każda nogawka z jednego płata tkaniny), w kroku poszerzający klin. Do pierwszej wojny światowej noszono je także do stroju odświętnego, z czasem ich miejsce zajęły spodnie o kroju miejskim i bryczesy (spodnie galife) – w części górnej (do kolan) szerokie, wręcz bufiaste, od kolana w dół ściśle opasujące łydkę (wąska część nogawki rozcięta, sznurowana). Szyto je przede wszystkim z tkanin fabrycznych, ale także z wełnianych samodziałów [Piskorz-Branekova 2007: 114];

4) koszul:

Męskie płócienne koszule o kroju przyramkowym zwano w okolicach Bielska Podlaskiego soroczkami. Miały one charakterystyczne boczne rozcięcia przy stojce (zwanej kownerem), sięgające do połowy piersi i zapinane na guziczki lub wiązane troczki. <...> Soroczka była dość długa, sięgała za pośladki, czasem nawet do połowy uda. Latem noszono ją wypuszczoną na spodnie i przepasaną wełnianą krajką, zimą wkładano w spodnie [Górski 2013: 4]; Koszule (soroczki) o kroju przyramkowym szyte były z samodziałów, na codzienne przeznaczano pośledniejsze gatunki płótna. Miały one niesymetryczne rozcięcia na piersiach, przy szyi kołnierzyk – stojkę (kownier, kowner), przymarszczone rękawy wszyte w mankiet. Koszulę zapinano na małe, szklane, często granatowe guziki przyszyte wzdłuż lewej poły i przy kołnierzyku. <...> Do pierwszej wojny światowej koszule noszono wpuszczone w spodnie, później noszono je jak w okresie letnim, kiedy to przepasane krajką ze spodniami płóciennymi lub z tkaniny fabrycznej stanowiły część okrycia wierzchniego [Piskorz-Branekova 2007: 112];

5) letnika:

W chłodniejsze dni letnie lub jesienią na koszulę wpuszczoną w ciemne spodnie nakładano letnik, czyli kaftan z ciemnego płótna lub lekkiego sukna, który pełnił funkcję marynarki [Górski 2013: 6]; Do spodni o kroju miejskim i bryczesów latem noszono kaftan (letnik), o kroju miejskiej marynarki, z gładkiego, cienkiego materiału fabrycznego, samodziału lub sukna [Piskorz-Branekova 2007: 114];

6) potwierdzającej fakt, iż „częstym zjawiskiem było naśladowanie i zapożyczanie pewnych elementów z mundurów wojskowych <...> mimo, że feudalne przepisy dokładnie określały rodzaj i formę ubioru przysługującego wieśniakom” [Piskorz-Branekova 2006: 5], uzupełniającej go zimowej burki:

Letnik noszono także zimą, a wtedy okryciem wierzchnim była długa burka. Ta sięgająca czasem do kostek kapota czasem ocieplona watoliną wszytą pod podszewkę miała kołnierz z szerokimi kłapami. Przypominała nieco rosyjskie wojskowe szynele z drugiej połowy XX wieku, na których najprawdopodobniej była wzorowana. <...> Burkę w bardzo mroźne dni można było spiąć pasem i doczepić do niej kaptur [Górski 2013: 6]; Okryciem zimowym była także burka z grubego brązowego sukna z przypinanym na guziki kapturem o owalnym kształcie, podszytym od spodu grubą śliską podszewką. Burka miała zapięcie imitujące dwurzędowe, ale zapinano ją tylko na jeden rząd dużych okrągłych guzików. Na plecach w talii miał dużą dwuczęściową kłapkę złączoną guzikami, wszystkie jej brzegi i krawędzie dla wzmocnienia ozdoby przyszyte były ciemną nitką [Piskorz-Branekova 2007: 114–115];

7) kożuchów:

Niektórzy bogaci gospodarze w czasie ostrych mrozów zakładali baranie kożuchy zakrywające pośladki, a czasami długie do łydki lub nawet do kostek (długość kożucha świadczyła o zamożności gospodarza) – [Górski 2013: 6]; Zimą natomiast przywdziewano kożuchy, burki i żupnice. Kożuchy mogły mieć różną długość, sięgały powyżej linii bioder, nad kolana lub do kostek. Szyto je z wyprawionych na ciemnobrązowo skór baranich, miały duży wykładany kołnierz z czarnego futra. Ich przody, dolną krawędź i rękawy zdobiły opuchy z takiego samego futra jak to użyte na kołnierz, ich szerokość świadczyła o zamożności [Piskorz-Branekova 2007: 114];

8) dopełniającej je żupnicy:

W czasie śnieżycy, wielkich mrozów i wypraw do lasu na kożuch zakładano jeszcze żupnicę (żupicia) [Piskorz-Branekova 2007: 115];

9) różnego rodzaju obuwia:

a) łapci:

Latem zarówno mężczyźni, jak i kobiety nosili łapcie (postoły) plecione z łyka, na drewnianej podeszwie. <...> Tutaj, inaczej niż w innych regionach kraju, nikogo nie dziwił widok wieśniaków w łapciach uczestniczących w mszy lub tańczących na weselu. Takie łapcie szybko się zużywały, więc niemal w każdym domu był ktoś, kto umiał je pleść i strugać nożem podeszwy [Górski 2013: 6]; Do stroju codziennego noszono najczęściej postoły z łyka, mocowane do stopy sznurkiem konopnym przewlekany przez uszka znajdujące się wzdłuż ich boków. W wypadku braku łyka używano też postołów z pasów plecionych w war-kocze słomy [Piskorz-Branekova 2007: 115];

b) walenek:

Zimą często noszono postoły z dodatkową wełnianą onucą lub walanki, czyli buty uszyte z jednego kawałka filcu [Górski 2013: 6]; W zimie noszono powszechnie walanki [Piskorz-Branekova 2007: 115];

c) obuwie świąteczne:

Jednak bogatsi gospodarze na specjalne okazje zakładali czarne buty z cholewami lub trzewiki o wojskowym kroju [Górski 2013: 6]; Do stroju świątecznego zakładano buty z cholewami (czoboty), przed ich założeniem także owijano stopę onucą, lub czerewiki, czyli kamasze [Piskorz-Branekova 2007: 115];

10) wkładanych do nich onuc:

Łapcie nakładano na długie płóciennie onuce (robione często ze znoszonych koszul lub portek) i wiązano wzdłuż łydki przeplecionymi przez specjalne uszka konopnymi sznurkami [Górski 2013: 6]; Przed założeniem tego obuwia, niezależnie od użytego na ich wykonanie surowca, nogę owijano onucami, znano ich dwa rodzaje, mniejsze i delikatniejsze nazywano „onuczki”, a większe i grubsze „onuczi”. Niekiedy zakładano także dwie pary; delikatniejszymi bezpośrednio owijano stopę, a na nie dopiero grubsze [Piskorz-Branekova 2007: 115];

11) wymienianej już *krajki*, którą

tkano w różnych kolorach, zwykle zdobiły ją geometryczne motywy, często romboidalne w kolorze kontrastowym do tła. Mężczyzna opasywał się nią w pasie, a potem wiązał w węzeł, końce krajki opadły luźno wzdłuż koszuli [Piskorz-Branekova 2007: 113];

12) przywoływanych powyżej *prostokątnych pasków skórzanych*,

zapianych na metalowa sprzączkę. Wsunięte w szlufki podtrzymywały spodnie o kroju miejskim i bryczesy (spodnie galife) [Piskorz-Branekova 2007: 113];

13) haftowanych ornamentów dekoracyjnych:

Na połe pod stójką noszono prostokątny płat płótna, który często zdobiono czerwonym, czarnym lub czerwono-czarnym ornamentem geometrycznym lub roślinnym wyszywanym haftem krzyżykowym lub liczonym. Podobny ornament zdobił mankiety rękawów [Górski 2013: 4]; Czerwono-czarny haft liczony lub krzyżykowy zdobił prostokątny płat płótna naszyty asymetrycznie na prawą połe soroczki (wzdłuż rozcięcia na piersiach), kołnierzyk-stójkę i mankiety. W haftach liczonych dominowały motywy geometryczne, w krzyżykowych zgeometryzowane roślinne [Piskorz-Branekova 2007: 113].

Współtworzące podstawę niniejszych rozważań, bogate i jeszcze bardziej uszczegółowione pozostałe „dane językowe”, dowodzą ponadto, że poddany

tu lingwokulturowologicznej charakterystyce męski strój bielsko-hajnowski składał się z: 1) naturalnych tworzyw i materiałów, jak: *łyko* – miękka, lekko wilgotna, mięsista warstwa drzew i krzewów, znajdująca się pod korą, przewodząca w roślinie wodę i inne substancje organiczne; *plótno samodziałowe* – tkanina o wyrazistym splocie, w której nitki wątku i osnowy przecinają się pod kątem prostym; *wątek* – układ nici biegnących w poprzek tkaniny wprowadzony pomiędzy nitki osnowy w czasie tkania; *osnowa* – układ nici wzdłuż długości tkaniny, stanowiący jej podstawę, zawsze prostopadła do wątku i zwykle w odróżnieniu od niego z nici mocniejszych, silniej skręconych i mocniej naprzężonych; *samodział (tkanina samodziałowa)* – tkanina o wyraźnym splocie, w której nitki wątku i osnowy pokrywają się w układzie szachownicy. W Polsce najczęściej lniana lub wełniana, niekiedy bawełniana wykonana na ręcznym warsztacie tkackim, lniana zwykle gładka, wełniana najczęściej pasiasta [Piskorz-Branekova 2007: 9–10, 13]; 2) konkretnych ubraniowych części, elementów i dodatków, jak: *nohawicy / nahawici* – wszelkiego typu spodnie męskie; *bryczesy (spodnie galife)* – w części górnej (do kolan) szerokie, wręcz bufiaste, od kolan w dół ściśle opasujące łydkę (wąska część nogawki rozcięta, sznurowana); *burka* – męskie okrycie wierzchnie o przodach krojonych razem z częścią pleców, jednoczęściowych plecach z pionowym zszyciem do linii pasa, dzięki któremu od pasa w dół powstała głęboką kontrafałda, wykończone pod szyją wykładanym dwuczęściowym kołnierzem, z czterema kieszeniami (na piersiach skośne, wpuszczane i poniżej linii talii proste wpuszczane, przysłonięte klapką); *letnik* – kaftan męski; *soroczki* – męskie koszule noszone zarówno do stroju codziennego, jak i świątecznego; *żupica / żupicia* – długie męskie okrycie wierzchnie z bardzo grubego brązowego sukna samodziałowego; *onuce (onuczki, onuczi)* – kwadratowe lub prostokątne płaty najczęściej lnianego samodziału; *opuchy* – świadczące o zamożności właściciela, szerokie pasy futra baraniego zdobiące kożuchy; *kownier / kownier* – kołnierzyk zarówno przy koszulach, jak i innych elementach odzieży; *krajka* – rodzaj pasa z przędzy wełnianej, tkany na specjalnym warsztaciku, wzdłuż węższych boków wykończony frędzlami z nitek osnowy; *maciejówka (szapka)* – okrągła czapka z jasnoszarej tkaniny z daszkiem w tym samym kolorze, a także z granatowego lub czarnego sukna z daszkiem czarnym, usztywnionym, lakierowanym [Piskorz-Branekova 2007: 112, 113, 114, 117]; 3) tkanin o odpowiednim kroju i zdobiących je haftów, jak: *krój przyramkowy* – rodzaj kroju koszul męskich. Charakterystyczna jest zasada, że wszystkie elementy koszuli (przód, plecy, rękawy, przyramki, klipy pod pachami) są prostokątnymi lub kwadratowymi kawałkami płótna zszywanymi wzdłuż linii prostych, bez jakichkolwiek podcięć i wykrojów; *przyramki* – prostokątne płaty materiału łączące na ramionach przód i plecy koszuli, a od strony zewnętrznej koszulę z rękawami. Pełnią one nie tylko funkcję konstrukcyjną, ale także

wzmacniają koszulę na ramionach. Zwykle widoczne spod innych elementów stroju, często ozdobione haftem; *haft krzyżykowy* – tworzą go dwie nitki przecinające się pod kątem prostym (na planie kwadratu lub prostokąta); *haft liczony* – wyszycie ściśle związane ze strukturą tkaniny, wykonane różnymi ściegami zgodnie z biegiem nitek tkaniny [Piskorz-Branekova 2007: 10–11]; 4) różnych rodzajów obuwia, jak: *czereвики* – męskie kamasze sznurowane, sięgające do kostek; *czoboty* – męskie buty z cholewą sięgającą pod kolano; *trzewiki* – wysokie sznurowane buty na obcasie; *postoly* – plecione obuwie z łyka najczęściej lipowego, niekiedy wierzbowego lub wiązowego, ocieplone w części pod wyściółką („podszywką”); *walanki* – obuwie męskie w kształcie skarpety z grubego filcu sięgające do połowy łydki, o pięcie wzmocnionej naszyciem ze skóry świńskiej, dla zabezpieczenia przed podarciem zakładano na nie krótkie kalosze [Piskorz-Branekova 2007: 13, 113, 115, 117].

Bogactwa owego, jakże rzadko eksponowanego, regionalnego symbolu bielsko-hajnowskiej kultury materialnej dowodzą zatem zarówno pojedyncze nazwy, jak i wielocłonowe, czasami dodatkowo definiowane, określenia współtworzących go desygnatów reprezentowane przez miana: 1) różnych rodzajów odzieżowych tworzyw: skóra, skóra barania, skóry baranie, wyprawiane na ciemnobrązowo skóry baranie, skóry bydlęce, skóra świńska, skóry świńskie, skórki dzikich zwierząt, futro, cieńsze futro, czarne futro, runo; wełna, wełna z owiec, wełniana tkanina, wełniane samodziały, przędza wełniana, filc; len, łyko, łyko lipowe, łyko wiązowe, łyko wierzbowe, sitowie, słoma, słoma na letnie kapelusze i torby, konopie, włókna konopne, włókna konopne na koszule, krajki, podeszwy i sznurówki łapci, drewno; sukno, lekkie sukno, grube sukno, samodziałowe sukno, płótno, gatunki płótna, ciemne płótno, płótno samodziałowe / samodziałowe płótno, samodział, samodziały, samodział lniany, samodziały lniane, tkanina, tkanina bawełniana, tkanina lniana, tkanina fabryczna, tkaniny fabryczne, nitki wątku i osnowy, osnowa, wątek; watolina, wata, metal; 2) różnych rodzajów nakryć głowy: letnie kapelusze, kapelusze z prostą główką i szerokim rondem plecione ze słomy i przepasane otokiem z barwnej krajki, kapelusze z prostą główką, kapelusze z szerokim rondem, kapelusze plecione ze słomy, kapelusze przepasane otokiem z barwnej krajki, szersze okrągłe czapki z nieco wyższym otokiem i intensywnym lakierowanym daszkiem, wyższy otok, sztywny lakierowany daszek, czapka, czapki, czapka maciejówka, maciejówka, maciejówki, maciejówka z daszkiem w tym samym kolorze, maciejówka z daszkiem czarnym, usztywnionym, lakierowanym, czarny, usztywniany lakierowany daszek, czapka futrzana, czapki futrzane, czapki baranie w kształcie stożka z brunatnego lub czarnego futra z wełną na wierzchu, czapki futrzane szyte z ciemnych skór baranich czarnych lub brązowych runem do wierzchu, czapki futrzane niekiedy ocieplane dodatkowo wełną lub wata, czapki futrzane podszywane

cieńszym futrem lub tkaniną, czapki w kształcie stożka, czapki z brunatnego lub czarnego futra, czapki z wełną na wierzchu; 3) różnych rodzajów spodni: spodnie, nahawici, kilka typów spodni męskich, spodnie latem szyte z białego samodziałowego płótna, spodnie płócienne, najstarsze spodnie szyte z białych samodziałów lnianych, najstarsze spodnie szyte z barwionych ciemno samodziałów lnianych, zimowe spodnie wykonane z ciemnej wełnianej tkaniny, spodnie z tkaniny fabrycznej, ciemne spodnie, długie, prostokątne dość szerokie nogawki, nieskomplikowany krój (każda nogawka z jednego płata tkaniny), klin poszerzający w kroku, spodnie o kroju miejskim, spodnie o kroju miejskim szyte z wełnianych samodziałów, spodnie o kroju miejskim szyte z tkanin fabrycznych, bryczesy – spodnie galife, bryczesy (spodnie galife) – w części górnej (do kolan) szerokie, wręcz bufiaste, od kolan w dół ściśle opasujące łydkę (wąska część nogawki rozcięta, sznurowana), bryczesy (spodnie galife) szyte z wełnianych samodziałów, bryczesy (spodnie galife) szyte z tkanin fabrycznych, szlufki; 4) różnych rodzajów okryć wierzchnich, ich elementów i współtworzących je dodatków: okrycie wierzchnie, koszula, koszula z rękawami, przód koszuli, plecy koszuli, rękawy koszuli, przyramki koszuli, przyramki, klin pod pachami, płócienne koszule o kroju przyramkowym, krój przyramkowy, koszule o kroju przyramkowym szyte z samodziałów, koszule noszone ze spodniami płóciennymi, koszule noszone ze spodniami z tkaniny fabrycznej, koszule wpuszczone w spodnie, koszula wpuszczona w ciemne spodnie, koszule codzienne z późniejszych gatunków płótna, koszula zapinana na małe, szklane, granatowe guziki, koszule przepasane krajką, soroczka wkładana w spodnie, soroczka wypuszczana na spodnie i przepasana wełnianą krajką, krajka, wełniana krajka, przymarszczone rękawy wszyte w mankiet, mankiet, mankiety rękawów, rękawy, boczne rozcięcie przy stojce, sięgające do połowy piersi i zapinane na guziczki lub wiązane troczki, niesymetryczne rozcięcie na piersiach, kołnierzyk – stojka, guziki, guziczki, małe szklane, granatowe guziki przyszyte wzdłuż lewej poły i przy kołnierzyku, wiązane troczki, poła pod stojką; letnik, kaftan, letnik – kaftan z lekkiego sukna, kaftan z ciemnego płótna, letnik z gładkiego, cienkiego materiału fabrycznego, letnik z samodziału, letnik z sukna, letnik – kaftan, który pełnił funkcję marynarki, letnik – kaftan o kroju miejskim marynarki, letnik nakładany na koszulę wpuszczoną w ciemne spodnie, letnik – kaftan noszony do spodni o kroju miejskim, letnik – kaftan noszony do bryczesów, okrycie zimowe, burka, burka – sięgająca do kostek kapota, ocieplona watoliną wszytą w podszewkę, mająca kołnierz z szerokimi klapami, burka – okrycie zimowe z grubego brązowego sukna z przypinanym na guziki kapturem o owalnym kształcie, podszytym od spodu grubą śliską podszewką, zimowa burka, długa burka, watolina wszyta pod podszewkę, kołnierz z szerokimi klapami, wykładany dwuczęściowy kołnierz, burka z grubego

brązowego sukna, kaptur, burka z doczepionym kapturem, burka z przypinanym na guziki kapturem, kaptur o owalnym kształcie, kaptur podszyty od spodu grubą śliską podszewką, gruba śliska podszewka, burka z zapięciem imitującym dwurzędowe, zapięcie imitujące dwurzędowe, guziki, burka zapinana na jeden tylko rząd dużych okrągłych guzików, duża dwuczęściowa klapka złączona guzikami, brzegi i krawędzie dla wzmocnienia ozdoby przyszyte ciemną nitką, pas, burka spięta pasem, głęboka kontrafałda, cztery kieszenie, kieszenie na piersiach, kieszenie skośne, kieszenie wpuszczane, kieszenie wpuszczane przysłonięte klapką, kieszenie proste, kozuch, kozuchy, baranie kozuchy, baranie kozuchy zakrywające pośladki, baranie kozuchy długie do łydki, baranie kozuchy długie do kostek, kozuchy mające różne długości, kozuchy sięgające powyżej linii bioder, kozuchy sięgające do kolana, kozuchy sięgające do kostek, kozuchy szyte z wyprawionych na ciemnobrązowo skór baranich, kozuchy z dużym wykładanym kołnierzem z czarnego futra, duży wykładany kołnierz z czarnego futra, przody, dolna krawędź i rękawy zdobione opuchami z takiego samego futra jak użyte na kołnierz, dolna krawędź kozuchów, przody kozuchów, rękawy kozuchów, futro użyte na kołnierz, żupnica, żupicia, żupicia zakładana na kozuch; 5) różnych rodzajów obuwia i dopełniających je elementów, jak: plecione obuwie z łyka, plecione obuwie z łyka ocieplone w części pod stopą wyściółką („podszywką”), wyściółka – podszywka, łapcie, łapcie plecione z łyka na drewnianej podeszwie, drewniana podeszwa, postoły z łyka, postoły z łyka mocowane do stopy sznurkiem konopnym przewlekany przez uszka znajdujące się wzdłuż boków, sznurek z łyka przewlekany przez uszka znajdujące się wzdłuż boków postoiłów, uszka znajdujące się wzdłuż boków postoiłów, postoły z pasów plecionej w warkocz słomy, postoły z dodatkową wełnianą onucą, sznurówki łapci, walanki, czyli buty uszyte z jednego kawałka filcu, jeden kawałek filcu, walanki z grubego filcu, walanki o pięcie wzmocnionej naszyciem ze skóry świńskiej, pięta wzmocniona naszyciem ze skóry świńskiej, naszycie ze skóry świńskiej, krótkie kalosze dla zabezpieczenia przed podarciem, buty z cholewami (czo-boty), czarne buty z cholewami, buty z cholewą sięgającą po kolano, cholewa, cholewa sięgająca po kolano, cholewy, wysokie buty na obcasie, sznurowane buty na obcasie, trzewiki o wojskowym kroju, czerewiki, czyli kamasze, męskie kamasze sznurowane, męskie kamasze sięgające kostek; 6) różnych rodzajów chroniących stopy onuc, jak: onuca, wełniana onuca, onuce, onuczki – mniejsze i delikatniejsze onuce, delikatniejsze onuce, mniejsze onuce, onuczi – większe i grubsze onuce, grubsze onuce, większe onuce, długie płóciennne onuce, długie płóciennne onuce robione ze znoszonych koszul, długie płóciennne onuce robione ze znoszonych portek, długie płóciennne onuce wiązane wzdłuż łydki przeplecionymi przez specjalne uszka konopnymi sznurkami, konopne sznurki, przeplecione przez specjalne uszka konopne sznurki, uszka, specjalne

uszka; 7) różnych ubraniowych akcesoriów i współtworzących je detali, jak: krajka, krajka z przędzy wełnianej, krajki, krajki tkane w różnych kolorach, węższe boki krajki wykończone frędzlami z nitek osnowy, frędzle z nitek osnowy, motywy romboidalne, motywy romboidalne w kolorze kontrastowym do tła, motywy geometryczne, pas, pasek skórzany, prostokątne paski skórzane, prostokątne paski skórzane zapinane na metalową sprzączkę wsunięte w szlufki, metalowa sprzączka, szlufki, torby; 8) różnych rodzajów haftów i wyszywanych nimi elementów dekoracyjnych, jak: haft krzyżykowy, haft krzyżykowy – zgeometryzowane motywy roślinne, czerwono-czarny haft krzyżykowy, czerwono-czarny haft krzyżykowy zdobiący prostokątny płat płótna naszyty asymetrycznie na prawą połę soroczki (wzdłuż rozcięcia na piersiach), kołnierzyk-stójkę i mankiety, haft krzyżykowy w zgeometryzowane motywy roślinne, ornament geometryczny wyszywany haftem krzyżykowym, ornament roślinny wyszyty haftem krzyżykowym, prostokątny pas płótna zdobiony czerwonym, czarnym lub czerwono-czarnym ornamentem geometrycznym, haft liczony, haft liczony – motywy geometryczne, czerwono-czarny haft liczony, czerwono-czarny haft liczony zdobiący prostokątny płat płótna naszyty asymetrycznie na prawą połę soroczki (wzdłuż rozcięcia na piersiach), kołnierzyk-stójkę i mankiety, ornament geometryczny wyszywany haftem liczonym, ornament roślinny wyszywany haftem liczonym, ornament geometryczny, ornament roślinny.

Dla językoznawcy – dialektologa-lingwokulturologa pochyłającego się na owymi integralnymi elementami kultury północnokresowej wsi istotne są również, świadczące o interferencji kulturowo-językowej, utrwalone przez oboje autorów badanych etnograficznych tekstów popularnonaukowych, czasami wariantywne, regionalne nazwy i nazwy o regionalnym brzmieniu i regionalnej proveniencji, jak: czerewiki = kamasze, czoboty = buty z cholewami, kownier / kowner = kołnierzyk, stójka, krajka = rodzaj pasa z przędzy wełnianej, letnik = kaftan z ciemnego płótna, nohawici / naha-wici = spodnie, spodnie męskie, onuczki = mniejsze i delikatniejsze onuce, onuczi = większe i grubsze onuce, postoly = łapcie, soroczki = płócienne koszule o kroju przyramkowym, szapki = czapki maciejówki, maciejówki, żupica / żupica = długie męskie okrycie wierzchnie z bardzo grubego brązowego sukna samodziałowego.

Znamienną cechą interpretowanych etnograficznych opisów jest też, oddziałująca na zmysły, werbalna wizualizacja charakteryzowanego stroju i współtworzących go części oraz ubraniowych dodatków, których językowymi wykładnikami są utrwalone w celowo przytaczanych cytatach: 1) chromatyczne nazwy barw, jak: białe samodziały lniane, białe samodziałowe płótno, maciejówka z jasnoszarej tkaniny, czarne buty z cholewami, duży wykładany kołnierz z czarnego futra, maciejówka z czarnego płótna, maciejówka

z czarnym daszkiem, czerwono-czarny haft liczony, prostokątny pas płótna zdobiony czerwonym, czarnym lub czerwono-czarnym ornamentem geometrycznym lub roślinnym, grube brązowe sukno, brązowe sukno samodziałowe, wyprawione ciemnobrązowo skóry baranie, brunatne lub czarne futro, granatowe guziki, maciejówka z granatowego sukna, ciemna nitka, ciemna wełniana tkanina, ciemne spodnie, ciemne skóry baranie (czarne lub brązowe), barwione ciemno samodziały lniane, barwna krajka, motywy romboidalne w kolorze kontrastowym do tła, krajki tkane w różnych kolorach; 2) nacechowane przestrzennością nazwy figur, kształtów i wzorów, jak: geometryczne figury, zgeometryzowane motywy roślinne, ornament geometryczny, ornament roślinny, motywy geometryczne, motywy romboidalne, tkanina lniana zwykle gładka, nitki wątku i osnowy pokrywające się w układzie szachownicy, tkanina wełniana najczęściej pasiasta, płótno o wyrazistym splocie, splot płócienny – nitki wątku i osnowy przecinające się pod kątem prostym, pleciona w warkocz słoma, kaptur o owalnym kształcie, duże okrągłe guziki, maciejówka – okrągła czapka, prostokątne paski skórzane, prostokątny pas płótna, wszystkie elementy koszuli to prostokątne kawałki płótna, onuce – prostokątne płyty lnianego samodziału, onuce – kwadratowe płyty lnianego samodziału, wszystkie elementy koszuli to kwadratowe kawałki płótna, czapki baranie w kształcie stożka, czapki futrzane o stożkowym kształcie, walanki – obuwiu męskie w kształcie skarpety; 3) nazwy wskazujące na długość, wielkość, ilość i grubość, jak: długie płóciennne onuce, mniejsze i delikatniejsze onuce, większe i grubsze onuce, gruba śliska podszewka, burka z grubego brązowego sukna, bardzo grube brązowe sukno samodziałowe, długa burka, dość długa soroczka, baranie kozuchy długie do łydki, baranie kozuchy długie do kostek, żupnica – długie męskie okrycie wierzchnie, walanki – obuwiu męskie z grubego filcu, walanki – obuwiu męskie sięgające do połowy łydki, wysokie buty na obcasie, męskie kamasze sięgające kostek, krótkie kalosze, cholewa sięgająca pod kolano, duża dwuczęściowa klapka, duże okrągłe guziki, duży wykładany kołnierz z czarnego futra, szersze okrągłe czapki, jeden kawałek filcu, jeden tylko rząd dużych okrągłych guzików.

Cenne są też w nich nacechowane aksjologiczne, wartościujące „dane językowe”, jak: maciejówka – najlepsze używane nakrycie głowy, nakrycie głowy lekkie, wygodne i praktyczne, najstarsze spodnie szyte z białych lub barwionych ciemno samodziałów lnianych, zimą popularnością cieszyły się czapki baranie, nieskomplikowany krój, staranny ścisły splot, koszule codzienne z posledniejszych gatunków płótna.

Do nielicznych należą zwroty i wyrażenia werbalizujące czynności wykonywane nad poszczególnymi elementami dawnego męskiego stroju bielsko-hajnowskiego, jak: pleść łapcie, strugać podeszwy, owijać stopę onucą, krajka – rodzaj pasa tkany na specjalnym warsztaciku, wszystkie elementy

koszuli zszywane wzdłuż linii prostych, bez jakichkolwiek podcięć i wykrojów, tkanina wykonana na ręcznym warsztacie tkackim.

Swoistą lingwokulturolologiczną ciekawostką jest poddane eliptycznej uniwerbizacji wyrażenie *czapka maciejówka* zredukowane do rzeczownika *maciejówka* (*czapka maciejówka* → *maciejówka*; *czapka maciejówka* = *maciejówka*).

Z powyższych ustaleń wynika, że także dzięki współczesnej polszczyźnie – językowemu depozytariuszowi kulturowego dziedzictwa dawnej społeczności bielsko-hajnowskiej, który „nie jest przypadkowym zlepkiem nazw i określeń – jest systemem, poprzez który poznajemy otaczający nas świat, a więc musi to być system pełny i precyzyjny” [Pabisowa 2019: 19] można zrekonstruować, a tym samym ocalić od zapomnienia jeden z mało znanych północnokresowych męskich regionalnych strojów współtworzących „uznaną za szczególnie wypracowaną i najbardziej udaną dziedzinę ludowej twórczości artystycznej wyrażoną w kształcie, barwie i linii dekoracyjnej” [Manugiewicz 1955: V].

References

- Bazielich Barbara. 2000. *Odzież i strój ludowy w Polsce*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Gawor Stanisław. b. r. *Strój ludowy w Polsce*. Warszawa: Fundacja Kultury Wsi.
- Glapa Adam. 1960. *Ubiór chłopski* (497–507). W: *Kultura ludowa Wielkopolski* t. 1. Red. J. Burszta. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Górski Jarosław. 2013. *Bielszczanka*. Warszawa: De Agostini Polska Sp. z o. o.
- Karwicka Teresa. 1995. *Ubiory ludowe w Polsce*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Manugiewicz Jan. 1955. *Polskie stroje ludowe*. Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Pabisowa Iryda. 2019. *Zamiast wstępu* (13–20). W: K. Węgorowska. *Od Gorgony do Kolberga. Rzecz lit(h)olingwistyczno-kulturolologiczna o koralach / koralowcach w polszczyźnie*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Piskorz-Branekova Elżbieta. 2006. *Polskie stroje ludowe cz. 1*. Warszawa: Sport i Turystyka – MUZA SA.
- Piskorz-Branekova Elżbieta. 2007. *Polskie stroje ludowe cz. 2*. Warszawa: Sport i Turystyka – MUZA SA.

STRESZCZENIE: Tradycyjny ubiór ludowy to istotny element kultury regionalnej i spuścizny narodowej. Dla rodzimego dziedzictwa materialnego ważne są te ludowe artefakty, które dokumentują pozytywnie nacechowane interakcje i interferencje kulturowe utrwalone również poprzez język i w języku. Do grupy takich tradycyjnych desygnatów należy z pewnością, godny uwagi także współcześnie, mało znany, archaiczny, skromny, ale elegancki, powstały pod wpływem białoruskim, jeden z najciekawszych męskich północnokresowych ubiorów – strój bielsko-hajnowski. Celem rozważań jest zatem próba lingwokulturolologicznej rekonstrukcji dawnej męskiej odzieży noszonej we wsiach okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki, zwerbalizowanej w dwóch etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych autorstwa Elżbiety Piskorz-Branekovej i Jarosława Górskiego. Na podstawie utrwalonych w nich „danych językowych” wkomponowanych w pełne językowych detali /

językowych szczegółów opisy udało się odtworzyć specyfikę noszonego dawniej męskiego stroju bielsko-hajnowskiego współtworzonego przez: 1) różne nakrycia głowy, jak: kapelusze ze słomy, czapki maciejówki, czapki baranie; 2) różne typy spodni, jak: spodnie z samodziałów, spodnie o kroju miejskim, bryczesy; 3) różne okrycia wierzchnie, jak: płócienne koszule o kroju przyramkowym, burki, letniki, kozuchy, żupnice; 4) różne rodzaje obuwia, jak: łapcie, walanki, buty z cholewami, trzewiki; 5) owijające stopy onuce; 6) różne dodatki, jak: krajki, prostokątne paski skórzane; 7) haftowane ornamenty dekoracyjne.

SŁOWA KLUCZOWE: męski strój bielsko-podlaski, etnografia, werbalizacja, nazewnictwo, interferencja kulturowo-językowa.

АНАТАЦЫЯ: Традыцыйны народны ўбор – важны элемент рэгіянальнай культуры і нацыянальнай спадчыны. Для роднай матэрыяльнай спадчыны важныя народныя артэфакты, якія дакументуюць становадзкі адрознічальны культурны ўзаемадзеянні і інтэрферэнцыю, зафіксаваныя таксама праз мову і ў мове. Да групы такіх традыцыйных абазначэнняў, безумоўна, належыць і сучасны, малавядомы, архаічны, сціплы, але эlegantны, створаны пад беларускім уплывам, адзін з самых цікавых мужчынскіх строяў паўночнага памежжа – бельска-гайнаўскі. Такім чынам, мэтай разгляду з’яўляецца спроба лінгвакультуралагічнай рэканструкцыі старога мужчынскага адзення, якое насілі ў вёсках наваколляў Бельска-Падляскага і Гайнаўкі, вербалізаванай у двух этнаграфічных навукова-папулярных даследаваннях: Эльжбеты Піскаж-Бранековай і Яраслава Гурскага. На аснове замацаваных у іх «моўных даных», уключаных у поўныя лінгвістычных дэталі апісання, удалося ўзнавіць спецыфіку бельска-гайнаўскага мужчынскага строя, які насілі раней: 1) розныя галаўныя ўборы, такія, як *капелюшы з саломы, шапкі-мацееўкі, баранавыя шапкі*; 2) розныя тыпы штаноў, як *даматканяны штаны, штаны гарадскога крою, брыджы*; 3) розныя верхнія апрананні, як *палатняныя кашулі з аблямоўкай, буркі, летнікі, кажухі, жупніцы*; 4) розныя тыпы абутку, як *лапці, валёнкі, боты з халёвамі, чаравікі*; 5) *анучы для абкручвання ног*; 6) розныя аксэсуары, як *пругі, прамавугольныя скураныя рамяні*; 7) *вышытыя дэкаратыўныя арнаменты*.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: бельска-падляскі мужчынскі строй, этнаграфія, вербалізацыя, наменклатура, культурна-моўная інтэрферэнцыя.

Data przesłania artykułu: 20.06.2023

Data akceptacji artykułu: 15.07.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Katarzyna Węgorowska – Polska, Uniwersytet Zielonogórski, Pracownia Języka i Kultury Ludowej UZ; dr hab., prof. UZ; specjalność: językoznawstwo polskie; zainteresowania naukowe: polszczyzna i kultura Kresów Północno-Wschodnich, lit(h)olingwistyka (ambronimia, gemmonimia, gliptonimia, tezauronimia), językowe wyróżniki prawdziwej oraz sztucznej biżuterii.

Adres: Pracownia Języka i Kultury Ludowej UZ, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Zielonogórski, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, Polska.

Wybrane publikacje (2022):

1. Katarzyna Węgorowska. 2022. Elf, wróżka, kameleon... *metaforyczno-symboliczny portret polskiej Safo zwerbalizowany w książce Marioli Pryzwan Lilka*. Pawlikowska-Jasnorzewska we wspomnieniach i listach. „Białostockie Archiwum Językowe” 22: 325–344.
2. Katarzyna Węgorowska. 2022. *Językowo-kulturowe prawdy o lubuskich miódach (na podstawie wybranych kulinarnych opracowań poświęconych regionalnym specjałom Ziemi Lubuskiej)* (135–153). W: *Prace Aksjologiczne. Język. Literatura. Kultura. Media*, t. 3: *Dobro, prawda, piękno*. Red. M. Kaczor, P. Kładoczny. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Да 140-годдзя з дня нараджэння ВАЦЛАВА ЛАСТОЎСКАГА і 100-годдзя аповесці *Лабірынты*

Nadzeya Chukichova / Надзея Чукічова

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Беларусь /

Yanka Kupala State University of Hrodna, Belarus

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4763-5236>

e-mail: chukicheva83@gmail.com

Once Again about Vlast's *Labyrinths* as a Historical Precedent in the Formation of National Artistic Prose¹

*Jeszcze raz o Labiryntach Vlasta jako historycznym precedensie w kształtowaniu
się narodowej prozy artystycznej*

*Яшчэ раз пра Лабірынты Власта як гістарычны прэцэдэнт у станаўленні
нацыянальнай мастацкай прозы*

ABSTRACT: The article investigates the specificity of narrative solutions in *Labyrinths* – the most surprising among Vaclav Lastousky's works, which has no analogues in the Belarusian literature of that time. A number of significant examples are analyzed (the first encounter's event, invisible publisher's existence, the play by paratext etc.), which are the direct evidence of attempts of conscious "implementation" of internal dialogic possibilities of artistic expression as well as of author's idea of polysubject narration creating. Among the author's active use of polyphonic statement dialogized text constructions in a continuous discourse of an I-narrator are studied, as well as the change of observation focus on different narration sections and relatively developed characters nomination system. Thus, the "Labyrinths" should be attributed as the story, in which for the first time for Belarusian literature a completely new author's strategy of a literary work composing is revealed.

KEYWORDS: author, narration, narrator, discourse, focalization, actor, character's nomination.

¹ The article has been translated into English by Anatol Bahdzevich, Associate Professor of the English Philology Chair of Yanka Kupala State University of Hrodna, PhD in Philology.

The 1920s are considered as a period of national revival in the cultural and literary life of Belarus. This is the time of emergence of a great constellation of writers and public figures who consider themselves as representatives of one of the oldest nations with its own history and tradition, once forcibly interrupted. Vaclau Lastousky (1883–1937), a well-known Belarusian writer and poet, politician, historian, publicist, literary critic, ethnographer, one of the most erudite intellectuals of his time, became a devoted companion of the revivalist surge of Belarusian culture in the early 20th century.

The fantasy story *Labyrinths* (1923), written in line with a completely new, and, most importantly, unexpected in the conditions of the Belarusian literary process modernist aesthetics, is the most intriguing against the general background of Vaclav Lastousky's – Vlast's literary and artistic work². The story tells about an incredible journey to the otherworldly super-civilization. At the invitation of an amateur archaeologist Ivan Ivanavich, the story's protagonist leaves for the ancient city of Polatsk. There he meets several members of the local society of connoisseurs of antiquity – the "Archaeological Free Confraternity" – among whom a silent old man nicknamed "Underground Man" was introduced as an expert-connoisseur of ancient Polatsk architecture. After dinner, a new acquaintance invites the main character to visit the mysterious labyrinth, where, according to him, the famous Polatsk library is hidden. But before accompanying him to the hidden treasury, the venerable man takes from him a promise to keep everything he sees further in secret. When the exciting words of the oath sound in the echoing vaults of the dungeon, the Underground Man "dies," accidentally stumbling. After a short search for a way out of the trap, the character unexpectedly meets Ivan Ivanavich. It turns out that even now the glorious ancestors of the Belarusians-Kryviches live and work on scientific discoveries deep underground, waiting for the time when "they will have to go out to their people again". Finally, Ivan Ivanavich leads the character to the rarest library in the world... Waking up in the morning in a hotel room, the character is somewhat confused: was everything that happened to him a reality or a fantastic dream? The hotel servant gives the guest an urgent telegram received in his absence; the character is forced to return back to Vilna.

Many Belarusian literary critics spoke about a decisively different approach, not similar to the established approaches to recreating reality, presented by the author in *Labyrinths* (Dzmitry Buhayou [Быраёў 2003: 31–48], Alaksiej Kauka [Каўка 1998: 53–57], Yuraś Patsyupa [Пацюпа 1994,

² Vlast is one of the numerous pseudonyms (Yu. Verashchaka, Yury Verashchaka, Last., V. Last., Ulast, Artsyom Muzyka, Svayak, Veritatis, Miles, Wlast, Peregrinus). Under this pseudonym, the story *Labyrinths* was published in the journal "Kryvich".

8: 14–23], Ludmila Sinkova [Сінькова 2010, 2: 153–157], Uladzimir Konan [Конан 1994, 8: 23–26], Volha Barysenka [Барысенка 2000, 1: 116–119; Барысенка 2006, 2: 63–72] etc.). Indeed, young Belarusian literature did not know domestic analogues of the story, unexpectedly performed in the style of a Gothic novel. But Vlast's work is also notable for the fact that it implements the possibilities of a "many-voiced" statement, when the intentions and horizons of many characters "break into" the general discourse of the narrator. The story within the framework of a single narrative discourse reveals the presence of several independent subdiscourses. The number of voices that we have identified in the text of the work (undoubtedly bigger than the number of subjects of the utterance) eloquently indicates that the chronicler's speech is not monologue. V. Lastousky organizes the story in such a way that for the first time in Belarusian literature, "silent" characters in one way or another receive the status of a "speaking" instance.

Let us consider some particular examples that directly point to the author's initiative to create a polysubject narrative.

So, the whole story of *Labyrinths* is told on behalf of a nameless character – the main participant in the events depicted. At the "voice" level, the story is often structured in such a way that episodes with a monologue type of presentation are intertwined with text inclusions, within which a "speech hybrid" is highlighted. Such dialogized constructions in the general discourse of the narrator can be recognized without much difficulty. For example, in the scene where the character-narrator meets the members of the Polatsk Archaeological Society:

The second was a former local landowner who had abandoned his farm, had sold the land and now lived in Polatsk, in his own house with a garden, from his capital. His father had some kind of close relation to the Basilians, and he himself was mainly interested in demonology, cabalistics etc. He possessed, as Ivan Ivanavich mentioned while introducing him to me, a "warlock library", which he did not show to anyone and did not let anyone read. He knew the Hebrew language and liked to go to the synagogue to the Jews from time to time to have a discussion [Ласоўскі 1997: 48].

In the very opening phrase of the above fragment ("The second one was a former local landowner..."), two voices sound simultaneously: the voice of the character-narrator, who observes and depicts the event of the first meeting with the landowner, and the voice of the as yet unnamed "intermediary" who is present at the first meeting of the two characters. This someone indeed has much more information about the members of the Confraternity than each of the members of the group would have time to tell about himself to an outside lover of antiquity. Even the first sentence of the paragraph summarizes all the key points in the biography of the former landowner.

We read: *He was a former local landowner, but he abandoned farming and now lived in his own house with a garden, from his own capital.* It is quite obvious that such facts as the abandonment of the farm, the sale of farmland, moving to the city the narrator “voices” as though from the words of a third person. And this person could well be the one who directly introduces those present to the guest, or the implicit narrator himself, but in the subsequent phrase (“His father had some close relation to the Basilians...”), the focus is slightly narrowed. Somewhat a casually uttered word “*some*” stylistically indicates some narrowing of the visual perspective, the narrator here clearly imitates the direct speech of the character-intermediary. Finally, everything becomes absolutely clear in the third remark (“He possessed, as Ivan Ivanavich introduced him to me, a “warlock library”), in which the main “source” of additional information about the object of narration appears to be Ivan Ivanavich. It is his, Ivan Ivanavich’s, voice that we clearly hear in this piece of the text as a quotation within the actual narrative discourse of the character.

Talking about the configuration of the voices of the story as a whole, we, of course, should point out a certain discontinuity of the main storyline, regularly interrupted by additional episodes, internal monologues, encyclopedic reviews of Belarusian history and culture, and, accordingly, the alternation of at least two subdiscourses: authorial (auctorial) and personal (actorial). However, there is one more interesting fact that in the system of voices that carry out the narration, we can identify an invisibly present independent voice – the voice of the “publisher”, completely rendered by Vlast in the so-called zone of paratext notes-comments. This has absolutely nothing to do with paratext though; the invisible “publisher” is a character as the others, placed by the author inside the depicted world of characters. The “publisher’s” voice sounds in the author’s explanatory remarks, as though confirming from the outside the veracity of what is being said. At the same time, the voice carrier (subject) is distinguished graphically and grammatically: the “non-authorial” footnote begins with the words “*From the publisher*”, and the explicit subject of the narrative speaks in the first person, designating himself with the pronoun “we”.

Let’s take two examples for comparison: one is a fragment of the so-called “publisher’s” note that supplements the main text, the other is the author’s footnote:

1. *From the publisher. We entrusted the head of our publishing house to verify what was stated here about Ziamelchytza, who gave us the following information: <...> [Лacroŭcki 1997: 60];
2. ****Kronos* (Greek) – time. *Kon* – circle, annual circle; as in German *Gott* – year (Belarusian – hod) [Лacroŭcki 1997: 60].

Both comments, as a source of additional information, are performed by the author in the text in different ways. The first, referring directly to the voice of a real-life publisher, is designed to enhance the reader's sense of the authenticity of the events described by the narrator. On the other hand, compositionally this footnote is an example of the writer's conscious orientation towards the instance of the implicit reader. In this particular case, to an active, inquisitive person, an "ideal" recipient who has declared his increased interest in the subject of the story. The second note is a "classic" one, explaining the meaning of the description "The Eternal *Kon*, who gave the laws (Belarusian – *zakon*) of life to all living things, appointed the "kon" – destiny, fate and determined the end (Belarusian – *kanets*), death (Belarusian – *skon*)" (italics ours. – *N. Ch.*), emphasizes the play on words and their linguistic meanings, marked by the author as keywords in the proposed context.

The polysubject type of narration in *Labyrinths* is also clearly visible at the focalization level, i.e., the level of interaction between voice and consciousness (who speaks and who sees). V. Tyupa in his work *The Analytics of the Artistic* uses the term "focalization" in a slightly different meaning from that of Genette's. He argues that this term is applicable rather "to each specific phrase, because throughout the narrative, the focus of inner vision constantly changes from sentence to sentence" [Тюпа 2001: 63–64] than diegesis in general (as "the focus of narration"). A change in the observational focus on one or another segment of the diegesis, as a rule, means a change in the dominant subject of perception, and such an alternation of "points of view" within the narration provides a dialogue of consciousnesses and worldview angles. The artistic reality depicted by V. Lastousky is refracted through the perception of not one, but several "narrators".

Let us consider a fragment of the text, in which the character-narrator describes an evening discussion between the participants of the "Confraternity":

The conversation stopped for a moment, but then it gradually switched to the famous Polatsk library, which, having conquered Polatsk in 1572, Ivan the Terrible was looking for and did not find. It was entrusted by Pope Gregory XII³ to Possevino⁴ to be found and transported to Rome. Everyone unanimously asserted that this library was then well hidden and today remains somewhere

³ Apparently, this does not mean Pope Gregory XII (Angelo Correr; papacy years: 1406–1415), but Pope Gregory XIII (Ugo Boncompagni; papacy years: 1572–1585).

⁴ Antonio Possevino (1534–1611) was one of the most enterprising and influential members of the "Society of Jesus", who established himself as an experienced diplomat and preacher. The first Jesuit who visited Moscow. The purpose of his visit was to mediate in the negotiations between the Russian Tsar Ivan IV the Terrible and the Polish King Stefan Batory on a truce in the Livonian War. At the same time, on behalf of the Roman curia, Possevino tried to use the status of "vicar" (vice-regent) in order to persuade Ivan IV to union with Catholicism in public disputes about faith.

in the underground vaults of Polatsk. Ivan Ivanavich said that he had read with his own eyes in the old metrics, in the archive of the Vitebsk Lutheran church, a marginal entry that the abbot of the Belchitsky monastery, before the siege of the city by Muscovy, having laid down all the monastery treasures and books, sailed down the Dvina to keep it all in dungeons of the Upper Castle. The old official listed which books are in the surviving library [Ластоўскі 1997: 52].

We see that the conversation of the characters is “retold” by means of free indirect speech, and this method of rendering a long conversation in time is the most economical, since it allows focusing on the character’s “remarks” that are especially important for the development of the plot. The choice of these event “fragments” belongs, of course, to the narrator. The author as though entrusts him, as an agent, with his story. The task of the narrator is to lay a common “sense line” (G. Simmel) through a multitude of events and incidents and to coordinate these events on the basis of their relevance to the story being told. So, the facts about how the richest Polatsk library was miraculously hidden from the Russian tsar and the Jesuits become significant for the narrator in the evening conversation of the members of the archaeological society. The selection of plot elements (1572, the siege of Polatsk by Ivan the Terrible, the vain search for a library, the order of the Pope of Rome regarding the book depository, the transfer of books and treasures to the dungeon of the monastery, the entry on the margins of the old metric, etc.) opens up a certain point of view for us – the focus of the vision of the character who is interested in the history of ancient Polatsk (“Our gray-humped Polatsk has long attracted me to itself with its romantic past, starting from legendary times...” [Ластоўскі 1997: 47]). The initial situation of the dialogue largely corresponds to the observational position of the character-witness telling about the events. But still, the filtered elements that predetermine the further course of the story, and their combination in a given situation, the conversation of archaeologists are carried out not by the character, but by the narrator. In other words, at the present moment of narration in the mind of the character the situation of the evening conversation of the members of the Confraternity does not exist, it emerges in the mind of the narrator, who lays his “sense line” in this particular case through the thinking and observational position of the character, i.e. guided by the personal point of view. But if we look at the quoted passage from an internal focalization perspective, we will find the very heterogeneity of the diegesis which is meant by V. Tyupa. “Everyone unanimously” asserts about the secret existence of a unique library to this day, Ivan Ivanavich talks about what he read “*with his own eyes*” in the archive, an old bibliophile official shares his experience of collecting materials on the history of the region “*with his own*” word (i.e., through direct speech). All these “voices” are organized and framed by the

"voice" of the narrator, who combines the events described by the interlocutors as facts of consciousness in accordance with the focus of the vision of the character-witness.

An important indicator of the author's use of the polysubjective type of storytelling is a relatively developed system of nominations, through which a direct or indirect assessment of any character is expressed in narrative discourse. Behind the name assigned to an actor is another ("alien") way of evaluating this actor. The choice and introduction by the author into the literary text of each instance of "someone else's" nomination depends on the observational position of the primary subject of speech (B. Korman). In this case, the character's nomination appears in the general narrative discourse in the form of a kind of "inclusion"-citation, which highlights the modal assessment of the character.

For example, one of the central characters of *Labyrinths* is "Hryhor N., a local Polatsk tradesman". In the original source published in the journal "Kryvich" (1923), Hryhor's surname is given by the Latin letter N, and in the text of the edition cited by us from the series "Belaruski knihazbor" (1997) – by the Cyrillic H (which is equivalent to the Latin N). Such editorial "pranks", of course, are unacceptable in regard of character nominations, since the Latin N is not just an empty initial letter, but the so-called alleged name (I. Famenka), which means the author's setting for intrigue. "Alleged" character names, having no independent lexical meaning, make the hero, in fact, nameless. Behind the Cyrillic H the real name is meant and not a claim to it, as behind the Latin N.

It is with such a nomination – "the local Polatsk tradesman Hryhor N." – in the short discourse of the objectified narrator, for the first time (and only once!) the Underground Man is mentioned in the work – "a silent, gray-whiskered old man who stubbornly spoke only in Belarusian, and sometimes pretended that he did not understand some words in Russian..." [Ластоўскі 1997: 48–49]. According to the statement of a Belarusian literary scientist and critic Anton Adamovich, "this trait of the real personality of one of the «Nashanivets's» is <...> Yanka Stankevich⁵" [Адамовіч 1983: 23]. We should emphasize that the character is not called Hryhor N. by the character-narrator, to whom "he was introduced under the name of the Underground Man". The subject of speech in this case is the omniscient author-narrator, although graphically the text seems to continue the actor's discourse of the self-narrator. Just in one fragment, the voice of the author-narrator and the vision of the character-narrator are combined: Hryhor N. will become

⁵ Yanka Stankevich (1891–1976) – Belarusian linguist, historian, politician, associate of V. Lastousky.

a “silent gray-whiskered old man” already from the height of the character’s observational position.

Then is the additional name “Hryhor N.” necessary at all as part of a nominative description, if the author could “do” with the “local Polatsk tradesman” the same thing as with the rest of the participants of the Confraternity: “a Russified German official”, “a former district landowner”, “a middle-aged teacher of a city school”? Throughout the entire further narrative, the character is never called Hryhor N. This means that the nomination does not perform the function of the character identification, although such a function seems to be inherent in a personal noun. Hypothetically, the name-requisite “Hryhor” could also act as an identifying feature of the actant. In the preface to the “Kryvian-Belarusian name-list” [Власт 1923, 6: 34–43] Lastousky notes that in a Belarusian family, the forms of names (both male and female) were confined to the corresponding family status of a person: for a child – Antsik, Petryk, Hrys, for a teenager – Antuk, Pyatruk, (H)Ryhuk, for a guy – Antos (I), Petrus, (H)Ryhas, for a husband – Anton, Pyatro, (H)Ryhor, for an elderly man – Antukh, Pyatrash, Hryn. In this case, the name Hryhor, according to the old-fashioned custom, would not be used for a “gray-whiskered old man”, but for a family man who had not yet managed to marry any of his sons. The author’s nomination is opposed by an estranged substantive metaphor “Underground Man”. Of course, the oxymoron character’s name, which combines concepts of different meanings, “grew” from a certain opinion about the character and its conceptualization with the help of another subject or other subjects: “He was introduced to me as the Underground Man, whose specialization was knowledge of different mysterious legends about underground passes and marvels, hidden there, which stories he could tell in a wonderfully realistic manner” [Ластоўскі 1997: 49]. An unusual nickname reveals the main purpose of the actant: the Underground Man is a medium between the world of people and the underground country. In this regard, the character-narrator repeatedly calls him “my guide”. But in the discourse of a hotel servant, the nominative modification “Undergrounder” (obviously different from the nomination “Underground Man”) becomes a synonym for his personal name, such as Hryhor N., completely losing its original metaphorical meaning.

Noteworthy in terms of evaluation is the nominative row of the character Ivan Ivanavich. Modern researchers consider Ivan Lutskevich, Ivan Ivanavich, by the way, a Belarusian public and political figure, an outstanding connoisseur of the history and culture of the region, an archaeologist and a collector, to be the prototype of the character. The same A. Adamovich testifies: “in his [character’s. – *N. Ch.*] mouth [Lastousky. – *N. Ch.*] put in many statements on the topics of the prehistory of the Slavs and Belarusians in particular, which he remembered from conversations with the real “Ivan Ivanavich”

(that's the way the editors of "Nasha Niva" usually called Ivan Lutskevich) [Адамовіч 1983: 22–23]. In the work, however, the character's surname is never mentioned. The actors respectfully refer to him only as "Ivan Ivanavich", and he himself signs in short notes exactly like this: "Your Ivan Ivanavich". There is though a single moment in the discourse of the self-narrator, when the character appears in the form of a ghost figure: "I saw <...> a human silhouette in a white robe and a white miter-like hood on his head. <...> In the meantime, a white figure respectfully began to approach me" [Ластоўскі 1997: 58]. The nomination is motivated by the internal perception of the character-narrator and includes his (actant) view of this character. Further, in a restricted character's perspective, the mysterious person suddenly turns out to be Ivan Ivanavich in disguise: "Peering with widened eyes at it [white figure. – *N. Ch.*], I with considerable surprise recognized the appearance of Ivan Ivanavich" [Ластоўскі 1997: 58]. The character is again given his own name. The minimal variance of the nominations of the character of Ivan Ivanavich with the obvious change of focalizations included in the continuous narrator's discourse allows us to judge not only and not so much about the coincidence of "alien" modal assessments of the character, but about the repetition of the same interpretation of these assessments by the author. Such "mono-nominativeness" in relation to the character, perhaps, is a direct reflection of an assessment, which with some degree of probability can be attributed to the real author of the story.

The nomination as a sign of the "alien" for the observational position cited by the narrator, of course, plays an important role in understanding the image and essence of the character. The system of nominations for the two main characters of *Labyrinths* is represented by anthroponyms, primarily identifying (for example, *an old man, a gray-whiskered old man*) – i. e., those that indicate certain "identifying" features and properties of the character. On the other hand, an additional means of the author's characterization and evaluation of a literary character is a kind of non-expansion of the nominative series, when the variance of repeated nominations of a character with the change of narrative instances is reduced to a minimum (for example, *Ivan Ivanavich*). In addition, modified nominations (for example, *Underground Man*) can be considered as a separate type of re-nomination in the author's arsenal of character names. In the conditions of the formation of young Belarusian literature, all this is a manifestation of a new author's strategy for building intersubjective relations in a work of art, based on the technique of opposing a monophonic nomination and an internally dialogic, oriented to another subject, "alien" name.

Thus, based on the observations of the three "sections" of narration (voice, focalization, and the so-called "nominative"), one should speak about

the exceptional degree of the author's activity of V. Lastousky in using the internal dialogicity of the literary word. On the other hand, with all the bold desire to embody in diegesis a dialogue of different consciousnesses and worldviews, due to the lack of literary samples of a multi-subject narration, there is some immaturity of the artistic technique adopted by the author of the story from other authors' traditions of text construction (fuzziness of the contours of the author's and non-author's statements, insufficient development of indirect forms of transferring someone else's speech). And yet, the first "precedent" with the artistic word in line with the Belarusian literature that was just beginning its life can be considered essentially aesthetically successful.

References

- Adamovič Anton. 1983. *"Jak dux zmahan'nja Belarusi" (Da 100-x uhodkaŭ narodžën'nja Ivana Luckeviča)*. N'ju-Ėrk: Vydан'ne hazëty "Belarus" [Адамовіч Антон. 1983. *"Як дух змаганьня Беларусі" (Да 100-х угодкаў нараджэньня Івана Луцкевіча)*. Нью-Ёрк: Выданьне газэты "Беларус"].
- Barysenka Vol'ha. 2000. *Vaclaŭ Lastoŭski jak pradstaŭnik postmadèrnizmu ŭ belaruskaj litaratury* (116–119). U: *Terra Alba*. T. 1: *Prablemy belaruskaha litaraturaznaŭstva (da 85-hoddzja z dnja narodžennja A. Kuljašova)*. Rėd. S.I. Danilenka i Ja.Ja. Ivanoŭ. Minsk: Maladžežnae navukovae tavarystva [Барысенка Вольга. 2000. *Вацлаў Ластоўскі як прадстаўнік постмадэрнізму ў беларускай літаратуры* (116–119). У: *Terra Alba*. Т. 1: *Праблемы беларускага літаратуразнаўства (да 85-годдзя з дня нараджэння А. Куляшова)*. Рэд. С.І. Даніленка і Я.Я. Іваноў. Мінск: Маладзёжнае навуковае таварыства].
- Barysenka Vol'ha. 2006. *Poklič kel'ckaj kryvi: ab litaraturnaj spadčyne V. Lastoŭskaha* (63–72). U: *Belaruskae litaraturaznaŭstva*, вып. 2: 63–72 [Барысенка Вольга. 2006. *Покліч кельцкай крыві: аб літаратурнай спадчыне В. Ластоўскага* (63–72). У: *Беларускае літаратуразнаўства*, вып. 2: 63–72].
- Buhaëŭ Dzmitryj. 2003. *Pra Vaclava Lastoŭskaha (Rozdum nad knihaj adradžënca)* (31–48). U: *Služënne Belarusi: prablem. art., lit. partr., èsè, usпамiny*. Minsk: Mastackaja litaratura [Бугаёў Дзмітрый. 2003. *Пра Вацлава Ластоўскага (Роздум над кнігай адраджэнца)* (31–48). У: *Служэнне Беларусі: праблем. арт., літ. партр., эсэ, успаміны*. Мінск: Мастацкая літаратура].
- Vlast. 1923. *Kryŭska-Belaruski Imennik*. "Kryvič" № 6: 34–43 [Власт. 1923. *Крыўска-Беларускі Іменнік*. "Крывіч" № 6: 34–43].
- Kaŭka Aljaksej. 1998. *U xrame vedy i krasy: Vaclaŭ Lastoŭski i èstëtyčnas'c' litaratury* (53–57). U: *Budam žyč'!: Pra toe samae*. Mensk, Maskva: ВНАКС [Каўка Аляксей. 1998. *У храме веды і красы: Вацлаў Ластоўскі і эстэтычнасць літаратуры* (53–57). У: *Будам жыць! : Пра тое самае*. Менск, Масква: БГАКЦ].
- Konan Uladzimir. 1994. *Valxvec belaruskaha fundamentalizmu*. "Krynica" № 8: 23–26 [Конан Уладзімір. 1994. *Валхвец беларускага фундаменталізму*. "Крыніца" № 8: 23–26].
- Lastoŭski Vaclaŭ. 1997. *Ŭbranyja tvory*. Minsk: Belaruski kniazbor [Ластоўскі Вацлаў. 1997. *Выбраныя творы*. Мінск: Беларускі кнігазбор].
- Pacjupa Juras'. 1994. *Moŭnaja utopija V. Lastoŭskaha jak slavjanskaja transfarmacyja*

- futuryzmu. "Krynica" № 8: 14–23 [Пацюпа Юрась. 1994. *Моўная утопія В. Ластоўскага як славянская трансфармацыя футурызму*. "Крыніца" № 8: 14–23].
- Sin'kova Ljudmila. 2010. *Postmadèrnisckaja intèrtèkstual'nasc' i jae rolja ŭ sučasnaj mižkul'turnaj kamunikacyi* (153–157). U: *Vremia. Iskustvo. Kritika*. Vyp. 2. Red. L.P. Saenkova. Minsk: BNU [Сінькова Людміла. 2010. *Постмадэрнісцкая інтэртэкстуальнасць і яе роля ў сучаснай міжкультурнай камунікацыі* (153–157). У: *Время. Искусство. Критика*. Вып. 2. Ред. Л.П. Саенкова. Минск: БГУ].
- Tûpa Valerij. 2001. *Analitika hudožestvennogo (vvedenie v literaturovedčeskij analiz)*. Moskva: Labirint, RGGU [Тюпа Валерий. 2001. *Аналитика художественного (введение в литературоведческий анализ)*. Москва: Лабиринт, РГГУ].

STRESZCZENIE: Artykuł analizuje specyfikę rozwiązań narracyjnych w "Labiryntach" – najbardziej nieoczekiwanej opowieści w twórczości Wacława Łastowskiego, nie mającej odpowiednika w ówczesnej literaturze białoruskiej. Analizie poddano szereg przykładów ilustracyjnych (wydarzenie pierwszego spotkania z bohaterem, istnienie niewidzialnego "wydawcy", zabawa z paratekstem itp.), które bezpośrednio świadczą o próbie świadomego "wdrożenia" możliwości wewnętrznej dialogiczności słowa artystycznego i autorskiej inicjatywy stworzenia wielosubiektywnej narracji. Do wyznaczników aktywnego posługiwania się przez autora mową polifoniczną zaliczają się dialogizowane konstrukcje tekstowe w ciągłym dyskursie narratora, zmiana skupienia obserwacyjnego na tym czy innym segmencie narracji oraz stosunkowo rozwinięty system nominacji postaci. Tym samym "Labirynty" należy przypisać opowieści, w której po raz pierwszy w warunkach białoruskiego procesu literackiego objawia się zasadniczo nowa autorska strategia konstruowania dzieła sztuki.

СЛОВА КЛУЧОВЕ: autor, opowiadanie, narrator, dyskurs, focalizacja, aktor, nominacja postaci.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле даследуецца спецыфіка апавядальных рашэнняў у *Лабірынтах* – самай нечаканай аповесці ў творчасці Вацлава Ластоўскага, якая не мае аналагаў у беларускай літаратуры свайго часу. Аналізуецца шэраг паказальных прыкладаў (падзея першай сустрэчы з персанажам, існаванне нябачнага "выдаўца", гульня паратэкстам і інш.), якія наўпрост сведчаць пра спробу свядомага "ўкаранення" магчымасцяў унутранай дыялагічнасці мастацкага слова і пра аўтарскую ініцыятыву стварэння полісуб'ектнага аповеду. Сярод маркераў актыўнага выкарыстання аўтарам шматгалосага выказвання разглядаюцца дыялагізаваныя тэкставыя канструкцыі ў суцэльным дыскурсе я-апавядальніка, змена назіральнага фокусу на тым ці іншым адрэзку нарацыі і адносна развітая сістэма персанажных намінацый. Такім чынам, *Лабірынты* варта атрыбутаваць як аповесць, дзе ўпершыню праяўляе сябе прынцыпова новая ва ўмовах беларускага літаратурнага працэсу аўтарская стратэгія пабудовы мастацкага твора.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: аўтар, апавед, наратар, дыкурс, факалізацыя, актар, персанажная намінацыя.

Data przesłania artykułu: 14.09.2023
Data akceptacji artykułu: 1.10.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Nadzeya Chukichova / Надзея Чукічова – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Filologii Rosyjskiej; doktor nauk filologicznych; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: teoria literatury, poetyka historyczna, literatura białoruska XIX – początku XX w.

Adres: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна, Беларусь.

Wybrane publikacje (2022–2023):

1. Чукічова Надзея. 2022. *Скарына ў адным беларускім радаводзе* (32–38). У: *Спадчына І.Я. Навуменкі і актуальныя праблемы літаратуразнаўства. Зборнік навук. арт. Вып. 4*: Рэд. І. Ф. Штэйнер. Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны.
2. Чукічова Надзея. 2022. *“Формула Пропа” і пошукі ўніверсальнай граматыкі літаратуры* (68–80). У: *Казка ў еўрапейскай прасторы 2: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы II Міжнароднага Форуму даследчыкаў беларускай казкі*. Уклад. Ю.В. Пацюпа. Мінск: НАН Беларусі.
3. Чукічова Надзея. 2022. *Беларускі нацыянальны сюжэт: initium est exitium* (86–90). У: *Рэгіянальнае, нацыянальнае, агульначалавечае ў славянскіх літаратурах. Матэрыялы VIII Міжнар. навук. чыт., прысв. памяці нар. пісьм. Беларусі, акадэміка І. Я. Навуменкі*. Рэд. І. Ф. Штэйнер. Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны.
4. Чукічова Надзея. 2022. *“Апавяданне аб іконніку і залатару” ў станаўленні паэтыкі беларускага літаратурнага сюжэта. “Acta Albaruthenica” № 22: 221–227.*
5. Чукічова Надзея. 2023. *У педагагічнай майстэрні Ігара Жука* (20–26). У: *Шляхам яго жыцця: успаміны, роздумы, доследы. Матэрыялы круглага стала, прысв. памяці І.В. Жука*. Рэд. Н.П. Чукічова. Гродна: ГрДУ ім. Я. Купалы.

Camilla Gironi

Independent researcher

ORCID: <https://0000-0003-2405-9405>

e-mail: gironicamilla@gmail.com

A new Belarusian Partisan Republic? World War II Narratives between Myth, Revisionism and State Propaganda in Lukašenka's Speeches in the Post-2020 Presidential Election Era

Nowa Białoruska Republika Partyzancka? Dyskurs II wojny światowej pomiędzy mitem, rewizjonizmem i propagandą państwową w przemówieniach Łukaszenki po wyborach prezydenckich w 2020 r.

Новая Беларуская партызанская Рэспубліка? Наратыў Другой сусветнай вайны паміж міфам, рэвізіянізмам і дзяржаўнай прапагандай у прамовах Лукашэнкі пасля прэзідэнцкіх выбараў 2020 г.

ABSTRACT: The 2020 presidential elections in Belarus marked a watershed for the country's history. Since then, Alaksandr Lukašenka has been instrumentalising the memory of the Great Patriotic War to tackle the political imperatives of the present. Building on the instrumentalist school of thought within memory studies, this paper aims at providing a comprehensive overview of the uses and abuses of the memory of WWII in Belarus through the analysis of presidential speeches delivered after 2020. The narratives about the Great Patriotic War in Lukašenka's speeches are embedded with myth, state propaganda and revisionist processes to uphold a certain rhetoric. The WWII heritage has now been attributed new meanings in Belarus, which are useful both for domestic politics issues such as the 2020 protests and foreign policy ones, especially when analyzing the relationship between Belarus and the West or Minsk's involvement in the war in Ukraine.

KEYWORDS: Belarus, Lukašenka, politics of memory, World War II, narratives.

The 2020 presidential elections have forever changed the face of Belarus. Well before the latest presidential round of voting, OSCE and other monitoring

missions had depicted elections in Belarus as being rigged. Still, the 2020 elections' results differed as they triggered an unprecedented popular uprising. The Belarusian authorities' repression of the protests has been massively criticized by the international community, which has resulted in progressive international isolation of Belarus. At a time of extreme polarization in world politics, the memory of World War II (WWII) permeates every aspect of life. History, or better say memory, has become the lenses, through which the present is observed and analysed.

The rejection of the short-lived experience of the Belarusian Democratic Republic and the absence of a historical event in the pre-Soviet era, which is not divisive among Belarusians have led the political elites to look back at the Soviet heritage. According to Alaksandr Lukašenka, it is important not to forget "that as a nation we were finally formed during the Soviet era. It was then that the history of the Belarusian state began. For real" [*Совещание по вопросам...*, online].

Within those 'bloodlands' recalled by American historian Timothy Snyder, the territory where Belarus is located is the one that has paid the highest price in terms of human lives during the Second World War. Because of this reason and the fact that the relevance of this historical period has rarely been contested in the country, the Great Patriotic War has become the most politically usable period in Belarusian contemporary history.

The analogies between WWII and nowadays perform well because nearly all the families living in current Belarus have experienced the horrors of war and can thus feel a sense of continuity between past and present suffering. After 1994, eternal President A. Lukašenka has brought the Great Patriotic War back to the centre of the political discourse in the country. For instance, it is at the Brest Fortress that A. Lukašenka has met in the past years several foreign leaders such as former Russian President Dmitry Medvedev [Marples 2014: 233].

IR theory and politics of memory

The expression *politics of memory* can be used to refer to "a subjective experience of a social group that essentially sustains a relationship of power" and revolves around the questions "who wants whom to remember what, and why" [Confino 1997: 1393]. Three major approaches towards collective memory have been identified: historical determinism, instrumentalism, and culturalism. Historical determinism stresses the role of past events, instrumentalism focuses on how certain actors manipulate memory for their own purposes and culturalism emphasizes how cultural tools define the narratives adopted by some actors [Berger 2012: 12].

According to the instrumentalist approach to memory studies, agents like governments or elites can create a useful narrative about past events to legitimize their actions in the present. Instrumentalism has been shaped on Niccolò Machiavelli's works and the study of politics and the very word "instrumentalism" refers to the need to look for a "usable past" [Berger 2012: 19]. In fact, "to remember is to place a part of the past in the service of conceptions and needs of the present" [Schwartz 1982: 374]. As claimed by Peter Novick, memory is simplistic and sees events from a single committed perspective, while history is characterized by features such as variety or complexity of events [Novick 2000: 3-4].

Reese and Fivush argue that memory is not a static body of knowledge and is something intersubjectively constructed, which means that it can be manipulated and even erased by different actors or over time [Reese & Fivush 2008: 208]. Collective memory is indeed a site of active contestation and negotiation. This process usually takes place between local groups and the elites that try to control the official version of the past [Wertsch 2008: 319].

As Alison Landsberg argues, memory is not a transhistorical phenomenon, which remains intact over time [Landsberg 2004: 3]. It must be rather understood as a dynamic entity, which is subject to contestation, reinterpretation, and supplantation by other kinds of memories. The crafting and recrafting of memories are mainly linked to the political, social, and cultural imperatives of the present [Maurantonio 2014: 1].

Despite being a site of active negotiation, the memory of WWII in Belarus has been subject to a process of forced appropriation by the ruling elites. The decision to focus on presidential speeches lies in the fact that what we are witnessing in Belarus is a catechization of the population, which leaves no space for alternative views on WWII other than the ones provided through this top-down approach. Decision making within the Belarusian political system mostly lies in the hands of the president. By analysing political speeches and interviews, the major narratives of instrumentalization of the war can thus be highlighted.

The definition of "narrative" is a highly contested one in scholarly production. It particularly refers to the way, in which an agent makes sense of the reality and constructs facts [Patterson & Monroe 1998: 315]. Within this paper the definition used when talking about the "official historical narrative" is "a semantic scheme that describes the genealogy of the macro political community constituting <...> a state, which 'explains' how its past 'determines' its present and future", which "is articulated in texts and practices that are performed on behalf of the state" [Malinova 2018: 86].

Memory politics in post-Soviet Belarus is an object of growing academic interest, not least due to recent heated public battles over the interpretation

of the Soviet past and the memory wars in Eastern Europe. The political use of the memory of WWII in Belarus has already been investigated by several scholars such as Rudling [Rudling 2008: 43–62], Marples [Marples 2014: 1–403] or Goujon [Goujon 2010: 6–25]. The present study aims at enriching the existing literature. First, it restricts the research to a specific time frame bringing fresh material on memory politics in Belarus after 2020, since the above-mentioned works concern other periods of time. Second, this piece of research focuses on political uses of the war memory in presidential speeches since the major focus of scholarly attention on Belarusian memory politics has been paid to other agents of memory such as monuments or museums.

The analysis will proceed through a selection of official speeches delivered by President A. Lukašenka after the 2020 presidential elections in several different contexts, such as Victory Day or at the National Assembly, but also interviews for domestic and foreign media. The importance of choosing different contexts lies in the fact that the narrative proposed by Belarusian authorities encompasses the audiences it is facing, by providing a univocal approach regarding the Great Patriotic War.

The analysis is not conducted by discussing every single speech, not only due to space, but also because it would not have been functional to the purpose of this research. The speeches thus become just a means to recollect the use of such a memory in present times. The present analysis rather focuses on the similarities between the speeches and the common narrative, by providing clear examples of the major tropes and analysing the language and tone used. Moreover, this study aims at uncovering why such instrumentalization of the past is needed as a weapon by Belarusian authorities in the current domestic and international environment.

A never-ending war

The underlying idea in all the analysed presidential speeches is that the Second World War has never ended for Belarus. Rather than a new war, Belarus has been experiencing a never-ending conflict, which has just changed its face, turning into a modern one, in which soldiers are not at the forefront. “We have been at war for a long time. It’s just that the war has taken on other forms. There will be no more those kinds of wars, in which thousands of soldiers will trample at these gates”, this is what A. Lukašenka declared while laying flowers at the Brest Fortress [*Выступление Александра Лукашенко на церемонии возложения венков в мемориальном комплексе “Брестская крепость-герой”*..., online]. In fact, according to A. Lukašenka,

classic wars are no longer being waged today, hybrid wars are in vogue, when an attack is preceded by inciting internal conflict, we remember this, cyber-attacks are partly attempts to paralyze the system of state administration and disorient society [Послание белорусскому народу..., online].

When analyzing political communication focusing on the language and the tone used by political leaders remains imperative. In the case of A. Lukašenka, his speeches give us a sense of both fear coming from the various threats, but also reassurance, just like a father caring for his sons, i. e., the Belarusian population. It is thus interesting to notice the use of the word *blitzkrieg*, which is a specific term that immediately reminds us of one specific conflict, i. e., World War Two.

The use of specific terms such as *blitzkrieg* raises the moral level of the present threats, equating them to a world conflict. Therefore, the same people who experienced the Great Patriotic War are mobilized to counter this existential threat. According to his view, in fact, “this is a modern war: remember, the *blitzkrieg*, pressure through the media, and then the economic and financial war, which is expressed in sanctions” [Торжественное собрание..., online], “the *blitzkrieg* of the opponents of the government failed, and many have already appreciated it, they themselves are calling for order” [Лукашенко: что касается фашизма..., online] and “OMON saved us from the *blitzkrieg*” [Интервью Лукашенко российским..., online]. In this last sentence, A. Lukašenka has used the term *blitzkrieg* to justify the use of the riot police OMON, which has been harshly criticized for the repression of Belarusian people and civil society.

Since the war has only been subject to a process of transformation, there are several ways, in which the war is manifesting itself. “Unceremonious interference in our internal affairs, militant rhetoric and sanctions demarches, border provocations have become the norm of their aggressive policy”, these are A. Lukašenka’s words from the 2022 Day of the Defenders of the Fatherland and the Armed Forces [Торжественное собрание..., online]. Another noteworthy aspect is the use of the word *front*, referring to the place where fighting takes place in a war. This term is in fact used when describing the perceived new warfare methods employed by the West. “Another front of attack on Belarus is the one of sanctions” [Послание белорусскому народу..., online].

The issue of sanctions fits particularly well in this kind of WWII narratives, since in June 2021 German chief diplomat Heiko Maas announced that the European Union had decided on the adoption of restrictive economic measures against Belarus. This episode has become central to Lukašenka’s narrative. First, the date of adoption of those sanctions is symbolic since June 22 marks the anniversary of the beginning of Operation Barbarossa. “It’s been 80 years, so what? A new hot war. Look: what is this? Symbolism?

Yesterday, economic sanctions were imposed against our people and businesses. On June 22, at night. Indeed, history has not taught them anything" [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 76-й годовщины...*, online].

Second, the emergence of Germany as being one of the major supporters of the EU packages of sanctions has indirectly helped Belarusian state propaganda, since Germans are now uniquely seen as "the heirs of Nazis" in opposition to "the heir of the winners", namely Belarusians. A. Lukašenka has exploited this heritage to draw a line between "us" and "them".

Referring to Maas's announcement, A. Lukašenka declared: "I would like to ask the author of these lines, a certain Maas, the German Foreign Minister: Mr. Maas, who are you? A repentant German or an heir of the Nazis? Who are you? Answer publicly" [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 76-й годовщины...*, online]. This comparison first came out when German lawyers in May 2021 filed a suit against A. Lukašenka's Belarus over alleged torture. At that moment, the ruling Belarusian President answered by saying that "Not the heirs of fascism. <...> Who are you to judge me? For protecting you and my country?!" [*Лукашенко после жалобы ...*, online]. Third, sanctions are used to legitimize the idea of continuously being under attack or at war. "Now we are holding an economic blow. I would like to know what's next. Intervention?" [*Выступление Александра Лукашенко на церемонии возложения венков в мемориальном комплексе «Брестская крепость-герой»...*, online].

In this regard, the war in Ukraine has been framed by Belarusian authorities within the schemes of the memory of the Second World War.

Nazi followers⁶ are obsessed with the idea of revenge. But they are not ready to fight openly with the heirs of the Soviet people. They have learnt their lessons well, which is probably why they are pumping Ukraine with weapons, fighting with memorials, symbols, veterans, concentration camp prisoners and even their families [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 77-й годовщины...*, online].

Indeed, according to Lukašenka,

the new Nazism is no longer just raising its head, it has risen to its full height. We see it in the geopolitical appetites of our Western neighbors, who eagerly look at the border Belarusian and Ukrainian territories. And they don't even hesitate to openly talk about a possible annexation [*Лукашенко: новый нацизм...*, online].

⁶ Editor's note: "the West".

In fact, according to Lukašenka's speeches, Nazism is incredibly rising again in Ukraine, which is a country that survived under the boots of the Nazi occupiers. In his view, the West should bear accountability since it "nurtured this monster, overthrew the legitimate government, armed the newly minions of Bandera and Šuhevich to the teeth, made Nazism a state ideology, pushed the brothers Ukrainians and Russians against each other" [*Lukašenko rasskazal, kakim..., online*].

The new Western *Drang nach Osten* and self-victimhood

Nowadays according to the official speeches "the war will begin and always begins in modern conditions from within the state" [*Выступление Александра Лукашенко на церемонии возложения венков в мемориальном комплексе "Брестская крепость-герой"..., online*]. The idea of a war orchestrated from the outside is the formal explanation given for the unravelling of the colour revolutions in the post-Soviet space. A. Lukašenka sees liberal norms such as human rights or democracy as threatening for its regime. Even though the Belarusian President has always refrained from using the expression "colour revolution" to depict the 2020–2021 protests in Belarus, it is clear from his speeches that he regards those protests as a foreign intervention on Belarusian soil.

Colour revolutions are in fact seen by A. Lukašenka as threats coming from the democracy and human rights promotion agenda. As argued by Cooley and Nexon, "this <...> convinced many authoritarian powers that the United States was itself a revisionist power when it came to sovereignty norms" [Cooley & Nexon 2020: 113]. This explains the comparison between World War Two and the current situation.

Following this comparison, according to the Belarusian establishment the fact that the North Atlantic Treaty Organization (NATO) has been expanding eastward and has been moving its infrastructure near the Western Belarusian borders must be seen as a throwback to the Great Patriotic War.

And do not lull us to sleep with stories about defensive exercises and NATO's peacefulness. We have had enough of this since 1941, when we believed you, and did not learn lessons from history after the victory giving you Eastern Europe (the so-called Warsaw Pact countries) in exchange for your promises that you will never take a step in our direction and will not, as it is fashionable to say now, expand NATO to the East. You are at least liars; at most you are scoundrels. You've been lying all the time, you've been deceiving us, and today it won't work [*Выступление Александра Лукашенко на церемонии возложения венков в мемориальном комплексе "Брестская крепость-герой"..., online*],

this is what Lukašenka declared at the Brest Fortress in June 2021.

"The collective West continues to dream of a new 'throw to the East', world domination and the seizure of rich resources east of Belarus, we see it perfectly" [*Выступление Александра Лукашенко на церемонии возложения венков в мемориальном комплексе "Брестская крепость-герой"...*, online]. Here again the use of the expression 'throw to the East' clearly refers to the Nazi policy of *Drang nach Osten* to point to their intent to expand Germany into Slavic territories of Central and Eastern Europe. Within this trope of the comparison between NATO's expansion eastward and the Nazi advance on the Eastern Front, there is another interesting aspect that concerns today's relationship between NATO (and broadly speaking the West) and Belarus.

In fact, A. Lukašenka's addresses employ the idea that the West has been disrespectful towards Belarusians and Russians since it has not recognized the role and the suffering of those people in liberating Europe from Nazi-Fascism. This represents a strategy that has long been exploited by the Russian President too, since Belarusian memory politics is moving toward assimilation together with the Russian one [Ioffe 2022, online].

Look at how the history of our nearest neighbors is distorted. On the streets of European capitals liberated by the Red Army, there are marches of young men with fascist swastikas, Nazis are revered as heroes, torchlight processions are held in their honor, monuments to Soviet soldiers-liberators are demolished. Could we have imagined this literally a dozen years ago? [*Послание белорусскому народу...*, online].

Instead, according to A. Lukašenka, the West should just be thankful to Belarus and kneel down in front of such a people that freed Europe.

You should not just repent. You must kneel before the Belarusian people for another 100 years and pray that you could have been born after that war. You must do everything to heal the wounds of this war in our hearts and souls. You don't have to strangle us. You must carry us on your hands – Germans, Poles, the so-called European Union. Because we saved you from the brown plague. And you would have walked with us, the whole Soviet people, slaves, if they had taken over [*Выступление Александра Лукашенко на церемонии возложения венков в мемориальном комплексе "Брестская крепость-герой"...*, online].

This common motive in A. Lukašenka's speeches is crucial in the current domestic and foreign atmosphere because it elevates the sanctions or other restrictive measures to the crimes carried out by *Einsatzgruppen* and Nazi troops and raises the level of the moral threat that the West is posing to Belarus, leading also to a victimization of the Eastern European country.

Some scholars have theorized memory's relationship with foreign policy making. This is the case of Italian scholar Matteo Dian, who provides us with five ideal-type narratives: glorification, self-victimhood, amnesia, acknowledgement,

and contrition [Dian 2017: 24]. Self-victimhood consists in depicting oneself as the victim of an appalling event. This is the case of those national memories that revere national defeats as much as they do with victories. Usually, these defeats or victories can become a tool for blaming the others [Khazanov 2000: 40].

According to this kind of narrative, the Belarusian people is portrayed as a pacific people, while foreigners are the root cause of all interferences and wars that have been waged against Belarus.

Here is their face – a vile, fascist, Nazi face. They have always been like this, look at history. Not even every century, but every half century, they threw up problems – one war, then another. Do I really need to convince you that Belarusians are holy people? They have never imposed problems on their neighbors or even non-neighbors. If we fought, it was only when they came to us with a sword. [“Что же вы...”, online].

Within the current context of the war in Ukraine, according to the official Belarusian discourse, the collective West condemns Minsk and Moscow for being aggressors, but “there, abroad, no one cares that the Belarusian army is not fighting. What we did for the speedy cessation of hostilities at our time⁷, and even now we are trying to behave in this way is ignored” [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венка в мемориальном комплексе “Курган Славы”* (2022), online].

Moreover, this kind of perspective also highlights the exceptionality of the Belarusian people, which thanks to its historical experience is now able to bear hard times, such as the ones they are now living under sanctions. This is a skilled move from the Belarusian ruling elites, which by linking past and present suffering, are morally relieving their people, and pushing them to resist to what is perceived as a new storm. “We are a nation capable of surviving in this turbulent world only when we are united, when we are together. Our support is a rich historical experience. We are the heirs of great generations of Belarusians”, this is how Lukašenka sent his best wishes to its people on New Year’s Eve in 2021 [*Новогоднее обращение ...*, online].

The forgotten “Holocaust of Belarusian people” and mnemonic constitutionalism

In this respect, the use of the Belarusian experience of the Holocaust in Lukašenka’s speeches is worthy of mention.

I have already said that we started doing this by investigating the crimes of Nazism on Belarusian soil. This is akin to the Belarusian Holocaust, or

⁷ Author’s note: “at the time of World War Two”.

the Holocaust of the Belarusian people. The Jews were able to prove it. The whole world worships them today, they are even afraid to point a finger at them, and we are so tolerant, so kind, we did not want to offend anyone. They jumped to the point that they offended us. That's why we started this process,

the ruling President declared in July 2021 [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венка в мемориальном комплексе «Курган Славы»* (2021), online]. A. Lukašenka in fact has frequently been using the expression “one out of three” (*kazhdyj tretij*) to refer to the number of Belarusians who perished during the Nazi occupation [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венка в мемориальном комплексе «Курган Славы»* (2021), online].

Nazis considered the nations living in the East, especially the Slavs, to be *Untermenschen* ('subhuman') and believed that the conquest of a *Lebensraum* ('living space') and its Germanization would primarily serve the scope of reinvigorating the German economy and fuelling of their war machine, as it would provide space for German colonization. Belarusians were depicted as a primitive and peasant people (*Bauernvolk*) and as inappropriate for Germanization [Rein 2011: 88-89].

Even though Hitler's campaign against Jewish Bolshevism did not clearly represent a liberation campaign for the Soviet minorities, there is no international recognition of the killing of the Belarusian people during the Nazi occupation as a genocide. The reasons behind this does not lie in the scale of the killings, which was indeed considerable, but on the very definition that is given to the term “genocide”. According to the Rome Statute of the International Criminal Court, “genocide” refers to any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial, or religious group, such as killing members of the group or deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part [International Criminal Court 2002: 3]. What is missing in the case of Belarus in opposition to the Holocaust (a term, which together with *Shoah* has been specifically coined for the genocide of European Jews during WWII) is the planned organization of the massacre with the intent to annihilate a specific ethnic group.

From the Belarusian authorities' point of view, there cannot be a distinction between the genocide of Jews and the killing of thousands of Belarusians, as these deaths fall under the same category, i.e., the Holocaust of the Belarusian people. In such oppressive environment the decree on the Belarusian genocide adopted in January 2022, which envisages up to eight years of imprisonment for alternative interpretations of this historical event, could be used to tackle domestic dissent.

As the law entered into force, according to Lukašenka the Prosecutor General's Office has been "opening more and more new places of mass graves of people – shot, hanged, burned alive" [*Обращение к соотечественникам...*, online]. One of the features of war memory in Belarus has been the search for mass graves and specific missing bodies both by the bereaved families and by students especially under the Belarusian Republican Youth Union. This committed search for the dead has had an "immediate impact of making the war seem a recent event. <...> In an instant seventy years of time are removed" [Marples 2014: 261].

The appropriation of the term Holocaust emphasizes suffering to mobilize the people, keep this historical memory alive and oppose the West in this field too. "Today, the historical policy is for us a strategy of self-preservation in the context of the global redistribution of spheres of influence in the world" [*Совещание по вопросам...*, online]. In line with this argument 2022 has been declared the "Year of historical memory" by decree [*On declaring 2022...*, online] and memory has been inserted into the constitution after the constitutional referendum that was held in February 2022.

Mnemonic constitutionalism positions the authority and legitimacy of a state into the boundaries of a certain historical paradigm, whereas current and future attitudes and behaviours of state actors derive from and are limited by moral lessons of the past" [Belavusau 2022, online]. This is clear from sentences such as "the national feat is an integral part of the national idea [*Приветствие участникам...*, online], in which the national feat refers to the victory of the Great Patriotic War.

The new Partisan Republic and the passing of the baton

According to the view of its current ruling elites, Belarus finds itself encircled by foreign troops and manipulated from the inside. What is noteworthy from this perspective is that Belarusian authorities usually link this domestic and foreign environment to the myth of Belarus being a partisan republic. Continuously exploiting the fact of being under attack makes the use of harsh repressive measures more acceptable, such as the ones that have been applied to protesters or to non-governmental organizations. Instrumentalising such a myth also means providing a reason to legitimize the elections' results and the credibility of who is in power.

One of the motives in A. Lukašenka's speeches is in fact the link between Belarusian partisans, who undoubtedly played a crucial role in repelling the Nazi invasion, and future generations. On Victory Day a tradition has been established, in which the President meets the veterans and former partisans from WWII. In this way veterans and partisans become the archetype of pat-

riotism that needs to be followed. Usually in fact, when meeting the direct witnesses of WWII, A. Lukašenka addresses to young generations, as if Belarus was still a partisan republic and as if a passing of the torch was happening today in a country, which still needs its partisans and defenders. In 2021, at a meeting at Kurgan Slavy, A. Lukašenka turned to the young and declared:

You are the future of our country. [...] I would very much like you not to lose this country, it is up to you, so that you come to the leadership of our country and preserve everything that we have created over a quarter of a century ago [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венка в мемориальном комплексе "Курган Славы"* (2021), online].

Furthermore, in June 2022 A. Lukašenka talked about his initiative of creating a people's militia and declared that "in the event of military action, the people's militia units can transform into a partisan movement" [*Лукашенко рассказал...*, online].

In this sense, it appears imperative to make 'them' (i. e., the West) know that "we did not forget, that Belarus remembers" [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 77-й годовщины Великой Победы*, online]. One of the central narratives developed by the authorities lies on the idea that Belarus should let the "others" know that it has learnt from this memory and is thus ready to counter-attack if history was to repeat itself. "Belarus still stands as an indestructible Brest fortress in the way of any enemy" [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 77-й годовщины Великой Победы*, online].

In fact, it is crucial to highlight how this idea helps legitimizing the massive military build-up that we are witnessing in the post-2020 election period and in the context of the war in Ukraine. "After the last tragic lesson, since the middle of the last century, we have continuously strengthened our defense potential. Today, the modern Belarusian army is mobile, compact, and equipped with the most modern weapons and military equipment", declared A. Lukašenka on the Day of the defenders of the Fatherland [*Торжественное собрание...*, online].

Moreover, the idea of remembering sometimes takes on the meaning of a sort of wake-up call for the West, which in his view is sliding into a fearful climate, by claiming: "Let the mournful bells of Khatyn be heard today by those who sow the seeds of evil and hatred, trying to split the country, destroy peace and tranquillity in our society" [*Обращение по случаю...*, online]. Indeed, even during the 80th anniversary of the Khatyn massacre in March 2023, Lukashenko declared that it is nowadays imperative not to forget what happened in Khatyn by highlighting that "this is our pain. This is our memory <...> Everything is forgotten and erased from memory, but this is

how we deal with these times in Belarus, while in other places something is not just forgotten and Nazis are walking down the streets” [Лукашенко: Хатынь..., online].

The myth of the unity of Belarusian people during World War Two

Another important aspect of the instrumentalisation of the Second World War in A. Lukašenka’s discourses is the fact that Belarus should remain united like a monolith to resist the current “war” that has been waged against it.

To preserve Belarus, its sovereignty and independence, we need the simplest thing – to be close, to unite <...> It is necessary to strengthen the unity of the people by all means, so that our children, grandchildren and great-grandchildren, sacredly preserve the heroic heritage of their ancestors [Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 76-й годовщины Великой Победы, online].

According to the ruling elites, Belarus must look at its veterans and partisans and follow their example of unity to fight back the enemies. Still, this perspective shows how the political elite of Belarus is engaging in what can be called “historical revisionism”. While it is undoubtedly true that the Belarusian people wholeheartedly resisted the Nazi invasion, it is nevertheless true that then Byelorussian Soviet Socialist Republic (BSSR) was by no means a compact entity during the war. Firstly, it must be noted that the partisan movement was never united. The first partisan units were in fact constituted by Red Army soldiers who had escaped German pockets and had lost contact with their military units. While the Soviets were eager to control this movement, not every partisan unit active on Belarusian soil was a Soviet one. There were Jewish detachments such as the one headed by the famous Bielski brothers or Polish ones [Rein 2011: 278–279].

Secondly, there were episodes of both civilian and military-police collaboration. The most complex entity of civilian collaboration is represented by the Belarusian Central Council. Collaborationists were active in the politics of repression and the Holocaust, even though the local attitude changed when the process of extermination of Jews became clear. No less important was the role played by the local auxiliary police and the Belarusian Home Defence.

An evergreen *reductio ad Hitlerum*

Given the above-mentioned context, Second World War has become a means of comparison used for every crisis that directly concerned Belarus

in the post-2020 period. This for instance happened during the 2020–2021 protests, the creation of opposition mechanisms, the migrant crisis, and the current war in Ukraine. The definition of “fascists” or “Nazis” has been juxtaposed to all of those who have criticized or have antagonized the Belarusian ruling elites.

The wide-spread use of the white-red-white flags by the Belarusian opposition has triggered a turn in A. Lukašenka’s memory politics, since in his speeches he has associated that symbol to the collaborationist body of the Belarusian Central Council to delegitimize the domestic opposition. “I don’t walk under fascist white-red-white flags. And I openly say that this is fascist symbolism” [*Лукашенко: что касается фашизма..., online*]. In his view,

under that symbolism is the blood of our people, the crying and moaning of our children, the children of Khatyn, women and the elderly! There are the screams of the people of the Minsk ghetto, the crying and groaning of people tortured in concentration camps. There is a shame of betrayal and collaboration. I emphasize once again: no flag and coat of arms are to blame for this (we know who is to blame). But we can’t worship it [*Почему не бчб-флаг..., online*].

Furthermore, the Coordination Council for the Transfer of Power created by presidential candidate Sviatlana Tsikhanouskaya to facilitate a democratic transfer of power was depicted as a group consisting of “openly untethered Nazis” [*Лукашенко о координационном..., online*]. The Coordination Council established in the aftermath of the 2020 presidential elections is in fact depicted by the Belarusian authorities as an illegal attempt to seize power.

Women have been at the forefront of the protests in 2020–2021 in Belarus. Some of them gathered for weekly marches on Sundays with flowers and flags around the streets, others risked and faced harassment and long-term prison sentences. As all the other ‘enemies of the state’ they were not spared from the use of WWII narratives. “Our men began to hide behind women and children. It’s like it was 75–80 years ago, like the fascists who let women go ahead”, Lukašenka stated to the microphones of *Govorit Moskva* [*Лукашенко сравнил протестующих..., online*].

Later, while Belarusian authorities were flooding their neighbouring countries with migrants mainly coming using them as a weapon, the definitions of Nazism and Fascism has been associated with the authorities of Lithuania and Poland, which were implementing harsh policies to repel these waves of migrants. Referring to the Polish military, A. Lukašenka declared that “these bastards organized a hunt for people. Hunting! They ran and shot in the woods! Hundreds of people who were looking for happiness in Europe, where they were invited, were shot in the woods, and buried in graves! Isn’t this fascism?!” [*Послание белорусскому народу..., online*].

Another example can be found in a meeting on foreign policy priorities in 2021, when the de-facto Belarusian President focused on the attitude of the Lithuanian side towards migrants who were detained when crossing the border and compared the conditions of detention of refugees with concentration camps. Within that speech he declared that: "They took away their documents, tore their passports in front of their eyes and trampled them. Armed. They took them to the Belarusian-Lithuanian border, put them in front, like fascists" [*Что же вы...*, online].

The same narrative was used by A. Lukašenka in July 2021, when speaking at a meeting with the heads of Belarus' diplomatic missions abroad he blamed the European Union's policy for the recent increase in illegal immigration.

They got rid of Muammar Gaddafi and Saddam Hussein. I have been to their countries. They were rich states that were normally developing. <...> They caused havoc to the Middle East, there is still a war in Libya and Syria. They destroyed Iraq, the richest country. For what? Did they bring democracy under the wing of jet fighters? No democracy. They devastated Afghanistan and then withdrew their troops. <...> And people are fleeing the war, rescuing their kids to get a piece of bread somewhere and feed them. You invited them, why are you, like the Nazis, pushing them away now? [Nosava 2021, online].

Even the Roman Catholic Church of Belarus was accused of popularizing the work of Nazi collaborators. In July 2021, police officers arrived at the Blessed Virgin Mary Cathedral, voicing accusations over the singing of a religious anthem criticized by A. Lukašenka. Speaking at a gathering of top government officials on Independence Day, he linked the anthem *Mahutny Boža* sung within the Catholic Church to Nazi collaborators, describing his political opponents as their descendants who sought to "exonerate their grandfathers and great-grandfathers and finish what they started" [Šklovskij 2021, online]. Besides, Roman Catholic priest Viačaslaŭ Barok, the head of the St. Josaphat Kuntsevych Church in Rasony, was charged with violating regulations governing mass gatherings, because of "promoting or publicly displaying Nazi symbols" for posting online an anti-Lukašenka poster depicting a red-and-green swastika with Belarus' state emblem at the center [Ščarbakov 2021, online].

During the war in Ukraine, the exploitation of the memory of the Great Patriotic War has served the scope of legitimizing the support for the Russian aggression. During the latest Victory Day, A. Lukašenka in fact declared that:

Belarusians are not aggressors but remaining an ally and strategic partner of fraternal Russia, we will support it in every possible way. We are united and inspired by the examples of heroes of the past, responsibility to our

children and a Great Victory that we will never give to anyone" [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 77-й годовщины Великой Победы*, online].

Furthermore, this instrumental use of memory lies on the idea that the West has started a new "Nazi crusade" against the Slavic brotherhood between Belarusians, Ukrainians, and Russians [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 77-й годовщины Великой Победы...*, online]. Moreover, A. Lukašenka has used this rhetoric artefact to explain the Belarusian role in the "special operation" carried out by Russia in Ukraine.

I have already explained our participation in the special operation a long time ago. <...> we will not allow anyone to shoot a Russian man in the back. And we took up the defense from the Brest fortress along the southern borders to prevent this blow in the back of the Russians from the NATO troops [*Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венка в мемориальном комплексе "Курган Славы" (2022)*, online].

Conclusion

Building on the instrumentalist approach to memory studies, the core argument of this paper is that A. Lukašenka's speeches provide a wealth of empirical evidence of the use of the memory of World War Two, having it become the most politically usable historical period in Belarusian history. Thanks to an in-depth analysis of more than 50 speeches and interviews in the post-2020 presidential period, it is possible to argue that the Great Patriotic War is being exploited in an opportunistic way, which is functional both in Belarusian domestic and foreign policy.

Analysing the speeches delivered by Lukašenka in a country, in which the President detains most of the powers gives us the possibility to extract the official narrative upheld by Belarusian authorities and to understand which are the major strategies of instrumentalization of the Second World War. First, the authorities have managed to create a sense of continuity between WWII and today's idiosyncrasy between Belarus and the West. This creates a polarization and a situation of "us" versus "them", in which Belarusians become the "heirs of the winners", while Germans and the collective West are depicted as the "heir of the Nazis".

Second, Operation Barbarossa and the concept of *Drang Nach Osten* are now being exploited to condemn NATO's expansion eastwards. Belarusians thus become the focus of a renewed attack, which lies in contraposition to its peaceful attitude to international relations. This narrative of self-victimhood particularly highlights the exceptionality of Belarusians as a people.

Third, the Belarusian authorities have started a process of appropriation of the concept of Holocaust to emphasize Belarusian suffering both in the past and in present days. Belarus thus becomes the new “Partisan Republic”, which still needs its defenders and is entitled to make use of mnemonic constitutionalism so much so that current and future attitudes and behaviour of state actors derive from the moral lessons of the past. In this sense, the ruling President finds it useful to cultivate a myth on the unity of Belarus to resist the current “war” that has been waged against Belarus, to keep the Belarusian “camp” compact and avoid any kind of resistance or opposition.

Last, a continuous *reductio ad Hitlerum* is tangible in almost every address delivered by A. Lukašenka. As Nazism and Fascism nowadays represent the evils of the twentieth century, they become effective terms to identify all the “enemies of the state”, starting from domestic opposition and expanding to the West and the Ukrainian elites.

References

- Belavusau Uladzimir. 2022. *The “year of historical memory” and mnemonic constitutionalism in Belarus* [online] <https://verfassungsblog.de/mnemonic-constit-belarus/> [access: 10.09.2022].
- Berger Thomas. 2012. *War, guilt, and world politics after World War II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Confino Alon. 1997. *Collective memory and cultural history: Problems of method*. “The American historical review” 102(5): 1386–1403.
- Cooley Alexander & Nexon Daniel. 2020. *Exit from hegemony: The unraveling of the American global order*. Oxford: Oxford University Press.
- “Čto že vy, kak nacisty, ih vytalkivaete?” – Lukašenka o besčelovečnom obrašenii s migrantami v Litve [“Что же вы, как нацисты, их выталкиваете?” – Лукашенко о бесчеловечном обращении с мигрантами в Литве] [online] <https://www.belta.by/president/view/chto-zhe-vy-kak-natsisty-ih-vytalkivaete-lukashenko-o-beschelovechnom-obraschenii-s-migrantami-v-litve-451304-2021/> [access: 24.04.2022].
- Dian Matteo. 2017. *Contested memories in Chinese and Japanese foreign policy*. Amsterdam: Elsevier.
- Fedor Julie, Kangaspuro Markku, Lassila Jussi & Zhurzhenko Tatiana. 2017. *War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus*. London: Palgrave Macmillan.
- Goujon Alexandra. 2010. *Memorial narratives of WWII partisans and genocide in Belarus*. “East European Politics and Societies” 24(1): 6–25.
- International Criminal Court (2002). *Rome Statute*: 1–58.
- Interv’u Lukašenka rossijskim žurnalistam [Интервью Лукашенко российским журналистам] [online] <https://www.rbc.ru/politics/09/09/2020/5f5773e29a7947dc1133af3a> [access: 16.05.2022].
- Ioffe Grigorij. 2022. *Belarus’s Politics of Memory Swing Back Toward Russo-Centrism*. “The Jamestown Foundation” [online] <https://jamestown.org/program/belarus-politics-of-memory-swing-back-toward-russo-centrism/> [access: 11.07.2022].
- Khazanov Anatoly. 2000. *Selecting the past: the politics of memory in Moscow’s history museums*. “City & Society” 12(2): 35–62.

- Landsberg Alison. 2004. *Prosthetic memory: The transformation of American remembrance in the age of mass culture*. New York: Columbia University Press.
- Lukašenko: čto kasaetsja fašizma, ko mne eto nikak ne prikleiš' [Лукашенко: что касается фашизма, ко мне это никак не приклеишь] [online] <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-chto-kasaetsja-fashizma-ko-mne-eto-nikak-ne-prikleish-416531-2020/> [access: 12.06.2022].
- Lukašenko: Hatyn' – èto naša bol', èto naša pamât' [Лукашенко: Хатынь – это наша боль, это наша память] [online] <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-hatyn-eto-nasha-bol-eto-nasha-pamjat-556812-2023/> [access: 28.03.2023].
- Lukašenko: novyj nacizm uže vstal v polnyj rost [Лукашенко: новый нацизм уже встал в полный рост] [online] <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-novyj-natsizm-uzhe-vstal-v-polnyj-rost-511475-2022/> [access: 8.08.2022].
- Lukašenko o koordinacionnom sovete oppozicii: eto popytka zahvata vlasti so vseimi vytekašimi posledstviâmi [Лукашенко о координационном совете оппозиции: это попытка захвата власти со всеми вытекающими последствиями] [online] <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-o-koordinatsionnom-sovete-oppozitsii-eto-popytka-zahvata-vlasti-so-vsemi-vytekajuschimi-403259-2020/> [access: 27.07.2022].
- Lukašenko posle žaloby v Germanii zaâvil, čto "ne naslednikam fašizma ego sudit'". [Лукашенко после жалобы в Германии заявил, что «не наследникам фашизма его судить»] [online] <https://www.interfax.ru/world/764990> [access: 6.06.2022].
- Lukašenko rasskazal, kakim vidit narodnoe opolčenie v Belarusi [Лукашенко рассказал, каким видит народное ополчение в Беларуси] [online] <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-rasskazal-kakim-vidit-narodnoe-opolchenie-v-belarusi-505717-2022/> [access: 15.07.2022].
- Lukašenko sravnil protestuûših belorusov s fašistami [Лукашенко сравнил протестующих белорусов с фашистами] [online] <https://lenta.ru/news/2020/09/09/faschi/> [access: 18.08.2022].
- Malinova Olga. 2018. *Constructing the "usable past": the evolution of the official historical narrative in Post-Soviet Russia*. In: *Cultural and Political Imaginaries in Putin's Russia*. "Brill": 85–104.
- Marples David R.. 2014. *'Our Glorious Past': Lukashenka's Belarus and the Great Patriotic War*. New York: Columbia University Press.
- Maurantonio Nicole. 2014. *The politics of memory* (1–17). In: *The Oxford handbook of political communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Nosava M. 2021. *Lukašenka blames EU's policy for recent increase in illegal migration*. "Belapan". [online] no more available because the news agency was declared an extremist group in Belarus.
- Novick Peter. 2000. *The holocaust in American life*. Boston: Mariner Books.
- Novogodnee obrašenie Prezidenta Respubliki Belarus' Aleksandra Lukašenko k belorusskomu narodu [Новогоднее обращение Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко к белорусскому народу] [online] <https://president.gov.by/ru/events/novogodnee-obrashchenie-1640948656> [access: 27.06.2022].
- Obrašenie k sootečestvennikam po slučau Dnâ vsenarodnoj pamâti žertv Velikoj Otečestvennoj vojny i genocida belorusskogo naroda [Обращение к соотечественникам по случаю Дня всенародной памяти жертв Великой Отечественной войны и геноцида белорусского народа] [online] <https://president.gov.by/ru/events/obrashchenie-k-sootechestvennikam-po-sluchayu-dnya-vsenarodnoy-pamyati-zhertv-velikoy-otechestvennoy-voyny-i-genocida-belorusskogo-naroda> [access: 5.08.2022].

- Obraŭshenie po slučai 78-j godovshiny Hatynskoj tragedii* [Обращение по случаю 78-й годовщины Хатынской трагедии] [online] <https://president.gov.by/ru/events/obrashchenie-po-sluchayu-78-y-godovshchiny-hatynskoy-tragedii> [access: 3.06.2022].
- On declaring 2022 year of historical memory. Decree n.1 of January 1, 2022* [online] <https://president.gov.by/en/documents/ukaz-no-1-ot-1-yanvarya-2022-g-1641208594> [access: 26.04.2022].
- Patterson Molly & Monroe Kristen Renwick. 1998. *Narrative in political science*. "Annual review of political science" 1(1): 315–333.
- Počemu ne bčb-flag i pogonâ? Lukaŭŭenko prâmo otvetil na vopros o gossimvolike* [Почему не бчб-флаг и погоня? Лукашенко прямо ответил на вопрос о госсимволике] [online] <https://www.belta.by/president/view/pochemu-ne-bchb-flag-i-pogonja-lukashenko-prjamo-otvetil-na-vopros-o-gossimvolike-500446-2022/> [access: 28.05.2022].
- Poslanie belorusskomu narodu i Nacional'nomu sobranii* [Послание белорусскому народу и Национальному собранию] [online] <https://president.gov.by/ru/events/Alaksandr-lukashenko-28-yanvarya-obratitsya-s-ezhegodnym-poslaniem-k-belorusskomu-narodu-i-nacionalnomu-sobraniyu> [access: 14.07.2022].
- Privetstvie učastnikam meždunarodnoj konferencii "Istoričeskâ pamât': Velikâ Pobeda, dobytaâ edinstvom"* [Приветствие участникам международной конференции "Историческая память: Великая Победа, добытая единством"] [online] <https://president.gov.by/ru/events/privetstvie-uchastnikam-mezhdunarodnoy-konferencii-istoricheskaya-pamyat-velikaya-pobeda-dobyтая-edinstvom> [access: 6.07.2022].
- Reese Elaine & Fivush Robyn. 2008. *The development of collective remembering*. "Memory" 16(3): 201–212.
- Rein Leonid. 2011. *The kings and the pawns: collaboration in Byelorussia during World War II*. (Vol. 15). New York: Berghahn Books.
- Rudling Per Anders. 2008. *For a Heroic Belarus!: The Great Patriotic War as Identity Marker in the Lukashenka and Soviet Belarusian Discourses*. "Sprawy Narodowościowe" 32: 43–62.
- Schwartz Barry. 1982. *The social context of commemoration: A study in collective memory*. "Social forces" 61(2): 374–402.
- Soveŭŭanie po voprosam realizacii istoričeskoj politiki* [Совещание по вопросам реализации исторической политики] [online] <https://president.gov.by/ru/events/soveshchanie-po-voprosam-realizacii-istoricheskoy-politiki> [access: 16.05.2022].
- Stephen Legg. 2005. *Sites of counter-memory: The refusal to forget and the nationalist struggle in colonial Delhi*. "Historical geography" 33: 180–201.
- Ščarbakov Z. 2021. *Catholic priest charged over photograph depicting white-red-white flag moves to Poland*. "Belapan" [online] no more available because the news agency was declared an extremist group in Belarus.
- Šklovskij Georgij. 2021. *Kostël v Belorussii populâriziruet tvorčestvo posobnikov nacistov*. "Regnum.ru" [Шкловский, Георгий. 2021. Костёл в Белоруссии популяризирует творчество пособников нацистов. "Регнум.ру"] [online] <https://regnum.ru/news/3316644.html> [access: 17.05.2022].
- Toržestvennoe sobranie, posvâŭŭennoe Dnû zaŭitnikov Otečestva i Vooružennyh Sil Respubliki Belarus'* [Торжественное собрание, посвященное Дню защитников Отечества и Вооруженных Сил Республики Беларусь] [online] <https://president.gov.by/ru/events/torzhestvennoe-sobranie-posvyashchennoe-dnyu-zashchitnikov-otechestva-i-vooruzhennyh-sil-respubliki-belarus> [access: 2.04.2022].
- Vystuplenie Aleksandra Lukaŭŭenko na ceremonii vozloženiâ venkov v memorial'nom komplekse «Brestskâ krepost'-geroj»* [Выступление Александра Лукашенко на церемонии возложения венков в мемориальном комплексе «Брестская крепость-герой»]

-зепой»] [online] <https://www.belta.by/president/view/vystuplenie-prezidenta-belarusi-Alaksandra-lukashenko-na-tseremonii-vozlozhenija-venkov-v-memorialnom-447186-2021/> [access: 16.07.2022].

Vystuplenie Prezidenta Belarusi na ceremonii vozloženia venka v memorial'nom komplekse "Kurgan Slavy" [Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венка в мемориальном комплексе "Курган Славы"] [online] <https://www.belta.by/president/view/vystuplenie-prezidenta-belarusi-na-tseremonii-vozlozhenija-v-memorialnom-komplekse-kurgan-slavy-448858-2021/> [access: 28.05.2022].

Vystuplenie Prezidenta Belarusi na ceremonii vozloženia venka v memorial'nom komplekse "Kurgan slavy" [Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венка в мемориальном комплексе "Курган Славы"] [online] <https://www.belta.by/president/view/vystuplenie-prezidenta-belarusi-na-tseremonii-vozlozhenija-venka-v-memorialnom-komplekse-kurgan-slavy-511555-2022/> [access: 23.08.2022].

Vystuplenie Prezidenta Belarusi na ceremonii vozloženia venkov po slučau 76-j godovšiny Velikoj Pobedy [Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 76-й годовщины Великой Победы] [online] <https://www.belta.by/president/view/vystuplenie-prezidenta-belarusi-na-tseremonii-vozlozhenija-venkov-po-slučaju-76-j-godovschiny-velikoj-440713-2021/> [access: 9.08.2022].

Vystuplenie Prezidenta Belarusi na ceremonii vozloženia venkov po slučau 77-j godovšiny Velikoj Pobedy [Выступление Президента Беларуси на церемонии возложения венков по случаю 77-й годовщины Великой Победы] [online] <https://www.belta.by/president/view/vystuplenie-prezidenta-belarusi-na-tseremonii-vozlozhenija-venkov-po-slučaju-77-j-godovschiny-velikoj-500682-2022/> [access: 27.07.2022].

Walke Anika. 2018. *Split Memory: The Geography of Holocaust Memory and Amnesia in Belarus*. "Slavic Review" 77(1): 174–197.

Wertsch James V. 2008. *The narrative organization of collective memory*. "Ethos" 36(1): 120–135.

STRESZCZENIE: Wybory prezydenckie na Białorusi w 2020 r. były przełomem w historii kraju. Od tego czasu Alaksandr Łukaszenka instrumentalizuje pamięć o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, aby stawić czoła politycznym imperatywom współczesności. Artykuł, bazując na instrumentalistycznej szkole myślenia w zakresie studiów nad pamięcią, ma na celu kompleksowy przegląd zastosowań i nadużyć pamięci o II wojnie światowej na Białorusi poprzez analizę przemówień prezydenckich wygłoszonych po r. 2020. Dyskurs o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej w przemówieniach Łukaszenki jest osadzony w mitach, propagandzie państwowej i procesach rewizjonistycznych z celem podtrzymania pewnej retoryki. Dziedzictwu II wojny światowej nadano obecnie na Białorusi nowe znaczenia, przydatne zarówno w kwestiach polityki wewnętrznej, takich jak protesty 2020, jak i polityki zagranicznej, zwłaszcza przy analizie relacji Białorusi z Zachodem czy zaangażowania Mińska w wojnę na Ukrainie.

SŁOWA KLUCZOWE: Białoruś, Łukaszenka, polityka pamięci, II wojna światowa, narracje.

АНАТАЦЫЯ: Прэзідэнцкія выбары 2020 г. у Беларусі сталі пераломным момантам у гісторыі краіны. З таго часу Аляксандр Лукашэнка інструменталізуе памяць пра Вялікую Айчынную вайну для барацьбы з палітычнымі імператывамі сучаснасці. Гэты артыкул абавіраецца на інструменталістычную школу мыслення ў галіне даследаванняў памяці. Ён мае на мэце даць поўны агляд выкарыстання і злоўжывання памяццю аб Другой сусветнай вайне ў Беларусі праз аналіз прэзідэнцкіх выступаў, прамоўленых пасля 2020 г. Наратывы прасякнуты міфамі,

дзяржаўнай прапаганды і рэвізіянісцкімі працэсамі для падтрымання пэўнай рыторыкі. Спадчыне Вялікай Айчыннай вайны ў Беларусі нададзены новы сэнс, які выгадны як для ўнутранай палітыкі, напрыклад, датычна пратэстаў 2020 г., так і для знешняй палітыкі, асабліва пры аналізе дачыненняў паміж Беларуссю і Захадам або ўдзелу Мінска ў вайне ва Украіне.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Беларусь, Лукашэнка, палітыка памяці, Другая сусветная вайна, наратывы.

Data przesłania artykułu: 28.11.2022

Data akceptacji artykułu: 26.09.2023

ABOUT THE AUTHOR

Camilla Gironi holds a joint MA degree in Interdisciplinary Research and Studies on Eastern Europe at University of Bologna, Vytautas Magnus University and Zagreb University. Her research interests focus on Belarus, Russia and the post-Soviet space, particularly on politics of memory, official narratives and foreign policy.

Selected publications (2022–2023):

1. Gironi Camilla. 2023. *Decolonizing Kyiv's politics of memory: current and potential implications of Russia's 2022 invasion of Ukraine on Ukrainian monuments and toponyms*. "The Journal of International Relations, Peace Studies, and Development" 8: 1–19.

Sviatlana Hanchar / Святлана Ганчар

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Беларусь /

Yanka Kupala State University of Hrodna, Belarus

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8427-6025>

e-mail: gonchar_sv@grsu.by

Праблемна-мастацкае ўвасабленне “паўднёвага пытання” ў рамане Карла Леві *Хрыстос спыніўся ў Эболі*

Problematic-artistic embodiment of the “southern question” in Carlo Levi’s novel

Christ Stopped at Eboli

Problematyczno-artystyczne ucieleśnienie „kwestii południa” w powieści

Carla Leviego Chrystus zatrzymał się w Eboli

ABSTRACT: In the late 19th century “The Southern question” as a complex of problems caused by the sharp economic, social and cultural backwardness of the southern Italian regions, became one of the central themes in the literature of Italian verism. As being not resolved till the end, this problem appears again in the literature of neorealism in the works of Francesco Jovine, Rocco Scotellaro, Leonardo Sciascia and others. European reader is familiar with this problem first of all in the connection with the novel *Christ stopped at Eboli* by Carlo Levi that was translated and published in 1955. This article is the attempt of historical-anthropological interpretation of the novel by Levi: the results of author’s complex conception of the world and human are presented; the main stylistic principles and devices of South Italy social and economical problems realization in the context of the literature of neorealism are revealed; Levi’s conceptual-stylistic innovation and his conception of “The Southern question” solution by means of fiction literature are discussed.

KEYWORDS: Italian literature, Carlo Levi, neorealism, social criticism, “The Southern question”.

У літаратуры любой эпохі ёсць аўтары, творчасць якіх немагчыма ўпісаць у адзіную культурную ці часавую парадыгму, бо іх творы дапускаюць мноства тлумачэнняў і інтэрпрэтацый. Менавіта такім аўтарам для італьянскай літаратуры неарэалізму стаў Карла Леві. Яго раман

Хрыстос спыніўся ў Эбали (*Cristo si è fermato a Eboli*, 1945) можна чытаць як мемуары, успаміны пра адзін, верагодна, самы важны год (1935) жыцця пісьменніка, праведзены ў выгнанні ў Луканіі (гістарычная назва Базілікаты, адміністрацыйнага рэгіёну на поўдні Італіі). Але гэты ж яго раман можна чытаць і як сур'ёзнае сацыялагічнае даследаванне жыццёвага ўкладу, звычаяў і традыцый сельскай абшчыны поўдня Італіі. Менавіта магчымасць такога чытання робіць раман К. Леві актуальным і ў нашы дні, бо “паўднёвае пытанне”, да якога К. Леві імкнуўся прыцягнуць увагу палітычнай і інтэлектуальнай эліты сучаснай яму Італіі, і на сённяшні дзень застаецца нявырашаным.

“Паўднёвае пытанне” як комплекс праблем, абумоўленых рэзкай эканамічнай, сацыяльнай і культурнай адсталасцю паўднёвых абласцей Італіі, стаў адной з цэнтральных тэм палітычнага і сацыяльнага жыцця Італіі канца XIX ст. Упершыню “паўднёвае пытанне” было сфармулявана яшчэ ў 1873 г. дэпутатам Антонія Біліа, які адзначыў эканамічную і сацыяльную адсталасць поўдня ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі. У сацыяльна-эканамічнай прасторы аб'яднанай Італіі “паўднёвае пытанне” не толькі не знайшло свайго вырашэння, але і набыло яшчэ большую актуальнасць. На фоне прамыслова і аграрна развітой поўначы паўднёвыя рэгіёны Італіі ўражвалі поўнай адсутнасцю інфраструктуры (дарог, мастоў, камунальных паслуг і школ) і татальнай непісьменнасцю насельніцтва (каля 90%) [Villari 1961: 56]. Ні палітыкі, ні эканамісты, аднак, гэтую праблему вырашаць не спяшаліся. І тады за “паўднёвае пытанне” ўзяліся пісьменнікі, даступнымі ім літаратурнымі сродкамі яны паспрабавалі пракрасціся ў псіхалогію італьянскага поўдня, каб знайсці там вытокі праблемы і прапанаваць новыя смелыя праекты вырашэння.

У дадзеным артыкуле мы звярнуліся да комплекснага гісторыка-літаратурнага аналізу рамана *Хрыстос спыніўся ў Эбали* К. Леві, каб паказаць своеасаблівасць аўтарскай канцэпцыі свету і чалавека, а таксама арыгінальныя мастацкія прынцыпы і прыёмы выяўлення сацыяльнай і эканамічнай рэальнасці Паўднёвай Італіі ў кантэксце літаратуры неарэалізму.

Хрыстос спыніўся ў Эбали – далёка не адзіны літаратурны твор, прысвечаны “паўднёваму пытанню”. Тут можна ўспомніць імёны Франчэска Джавінэ [Землі Сакрамэнта (*Le terre del Sacramento*), 1950], Рока Скатэlara [Людзі поўдня (*Contadini del Sud*), 1950], Віталіяна Бранкаці, Джузепе Тамазі дзі Лампедуза [*Leanapd* (*Il Gattopardo*), 1958], Леанарда Шаша [Сіцылійскія родзічы (*Pirandello e la Sicilia*), 1960; Дзень савы (*Il giorno della civetta*), 1961].

Выступаючы на старонках сваіх твораў, прасякнутых песімізмам і адчаем, супраць несправядлівасці і эксплуатацыі сялянства, выкры-

ваючы палітыкаў, якія не стрымалі абяцанняў, італьянскія пісьменнікі-мерыдыяналісты¹ ў лепшых традыцыях верызму² скрупулёзна малююць карціны сялянскага побыту: “Суворае жыццё пастухоў у Аспрамонтэ зімой, калі каламутныя патокі вады накіроўваюцца да мора, змываючы ўсё на сваім шляху. Пастухі туляцца ў хатах, пабудаваных з галінак і бруду, і спяць у іх разам з жывёламі пад аглушальны роў водных струменяў”, – так рэалістычна адлюстроўвае жыццё сялян Калабрыі ў гады фашысцкага рэжыму ў Італіі Карада Альвара ў аповесці *Людзі з Аспрамонтэ* (*Gente in Aspromonte*, 1930). У сваіх літаратурных даследаваннях жыцця поўдня Італіі Вінчэнца Бучына [*Нешанцаванне* (*La mala sorte*), 1963], Васка Праталіні [*Сямейная хроніка* (*Cronaca familiare*), 1947], *Аповесць аб бедных закаханых* (*Cronache di poveri amanti*) і іншыя пісьменнікі-неарэалісты не абмяжоўваюцца натуралістычнымі апісаннямі заняпаду, беззаконня і пакут сялян. Яны знаёмяць чытача з паўднёвымі дыялектамі, выяўляюць прыныпова іншую сістэму каштоўнасцяў, што надае іх творам не толькі літаратурную, але і лінгвістычную, палітычную і сацыялагічную значнасць. *Хрыстос спыніўся ў Эбалі* стаў свайго роду апафеозам “паўднёвай” літаратуры: уласцівая аўтару глыбокая эмпатыя дазволіла яму паглядзець на “паўднёвае пытанне” не з пазіцыі апавядальніка-назіральніка, але непасрэднага ўдзельніка падзей. Больш за тое, інтэлектуал і гарадскі жыхар, К. Леві здолеў заглыбіцца ў самую сутнасць жыцця сельскай абшчыны, да гэтага часу яму зусім чужой, дадаючы “новыя ноты ў гучанне «паўднёвага пытання»” [Раál 1999: 170].

Можна сказаць, што К. Леві і іншыя згаданыя вышэй аўтары ў сваіх працах распачалі дыскусію па “паўднёвым пытанні” на нацыянальным узроўні (і не толькі ў літаратуры, але і ў антрапалогіі, і іншых сацыяльных навук). І ўсё ж, калі ўзяць пад увагу гістарычны кантэкст, стане відавочна, што *Хрыстос...* ствараўся ў эпоху, адзначаную для Італіі не толькі заканчэннем Другой сусветнай вайны, звяржэннем аўтарытарнага рэжыму і пераходам ад манархіі да рэспублікі. Другая палова 40-х гг. XX ст. стала для Італіі часам з’яўлення на палітычнай і сацыяльнай арэне

¹ Ад італьянскага *meridionalismo* – барацьба за адраджэнне поўдня Італіі.

² Верызм (іт. *verismo*, ад *vero* – праўдзівы) – кірунак у італьянскай літаратуры, музыцы, выяўленчым мастацтве канца XIX ст. Прынцыпам верызму стала дакументальнае, фактаграфічна дакладнае ўзнаўленне непрывабнай, “голай” праўды жыцця. Супрацьпаставіўшы сябе мастакам-рэалістам, якія змянялі і згладжвалі, верысты жыццёвую рэальнасць паказвалі, паказвалі ў вельмі натуралістычным ключы, адлюстроўвалі праявы чалавечага запалу, імкнуліся агаліць антыгуманнае і знішчыць яго. Найбольшую ўвагу пісьменнікі-верысты надавалі апісання побыту сялян і гарадской беднаты, праяўляючы цікавасць да народнай мовы, нораваў, звычаяў і шырока выкарыстоўваючы мясцовы каларыт.

простых людей, прынамсі, сялянства поўдня, якое актыўна ўступіла ў барацьбу за перадрзел земляў. У гэтай сацыяльнай сітуацыі, як адзначае Альберта Чырэзе, “тугія вузлы «паўднёвага пытання» сталі развязацца самі сабой” [Cirese 1984: 79].

З іншага боку, менавіта гэты этап італьянскай гісторыі азнаменавалася пераходам ад класічнай традыцыі сузірання, заснаванай на прынцыпах гістарычнага ідэалізму Бенедэта³, да канцэпцыі ваяўнічага неарэалізму, натхнёнай філасофіяй Антонія Грамшы. Інтэлектуальная эліта таго часу проста не магла заставацца ўбаку ад вырашэння лёсавызначальных для Італіі пытанняў і заняла вельмі актыўную палітычную пазіцыю. Пісьменнікі-неарэалісты лічылі сваёй місіяй стварэнне адзінай нацыянальнай культуры, у якой знойдзецца месца прадстаўнікам усіх рэгіёнаў і ўсіх сацыяльных пластоў, што адкрывала новыя гарызонты для сялянства поўдня Італіі, да таго часу выключанага са сферы культурных і літаратурных інтарэсаў. І пальма першынства ў гэтым пытанні, бяспрэчна, належыць К. Леві.

У анталогіі *Даследаванні сельскіх абшчын у Еўропе* (Rural Community Studies in Europe, 1976) знаходзім 41 працу, прысвечаную поўдню Італіі; шэсць з іх – даследаванні Луканіі (Базілікаты), і храналагічна першая з іх – раман К. Леві, які стаў першым “спеваком” трагедыі італьянскага поўдня, ён прымусяў загучаць “голас поўдня” ў італьянскай літаратуры сярэдзіны XX ст., менавіта яму літаратуразнаўства абавязана ўдакладненнем зместу тэрміна “мерыдыяналізм”, дзякуючы яго раману чалавецтва даведалася аб існаванні “іншай” Італіі, “іншага свету, свету вечнай цяглічасці, задушанай смуткам і звычаямі, адхіленай Гісторыяй і Дзяржавай” [Villari 1961: 35]. Упершыню ў гісторыі італьянскай літаратуры мастацкі твор паслужыў штуршком да сур’ёзных антрапалагічных даследаванняў “паўднёвага пытання”. Менавіта К. Леві, які шчасліва сумясіў у сабе выключную адчувальнасць лекара, мастака, пісьменніка і антрапалага, глыбока працуў і не проста ў драбнютках нюансах апісаў, але пражыў і перажыў сацыяльныя праблемы Паўднёвай Італіі.

У цэнтры апавядання жыццё сялян Альяна (у рамане Гальяна) – невялікай камуны ў рэгіёне Луканія (Базіліката), у правінцыі Матэра, куды К. Леві за сваю актыўную антыфашысцкую дзейнасць быў сасланы ў 1935 г. пасля некалькіх месяцаў турэмнага зняволення. Героі яго

³ Сапраўды, у творах класіка верызму Джавані Верга [*Сям’я Малаволья* (I *Malavoglia*), 1881], *Жыццё сярод палёў* [Vita dei Campi], 1888] сялянства выступае носьбітам здаровых, перш за ўсё хрысціянскіх, каштоўнасцяў, менавіта ў сялянскім асяроддзі аўтар бачыць надзею на збаўленне і абнаўленне для ўсяго італьянскага народа. Аднак гэтае бачанне яшчэ вельмі далёкае ад сацыяльнага пратэсту ваяўнічага неарэалізму К. Леві, які стаіць на пазіцыях верызму.

рамана – сяляне, на першы погляд, “зусім аднолькавыя – маленькія, абпаленыя сонцам, з чорнымі, пазбаўленымі бляску, нібы невідучымі, падобнымі на пустыя вокны, вачамі” [Levi 1955: 75]. Дарэчы, яны сталі не толькі героямі рамана *Хрыстос спыніўся ў Эбалі*, але і героямі жывапісных палотнаў К. Леві (*Тры хлопчыкі з Гальяна, Партрэт Джуліі, Дзеці вядзьмаркі*)⁴.

Апынуўшыся ў Гальяна, К. Леві спрабуе зразумець менталітэт гэтых “маленькіх” людзей, пакінутых на волю лёсу не толькі італьянскім урадам, але, здаецца, і самім Богам: “Мы не хрысціяне, не людзі, нас не лічаць людзьмі, мы жывёлы, уючныя жывёлы, і нават горш чым жывёлы, мы сухія галінкі, чарацінкі, якія жывуць першабытным, дэманскім або анёльскім жыццём” [Levi 1955: 13]. І ў душах гэтых зламаных жыццём людзей К. Леві знаходзіць толькі бясконцую пакору і пакуты, якія сталі пад прыгнётам часу амаль ладам іх жыцця. З сучаснай яму Італіі К. Леві нібы пераносіцца ў далёкае мінулае, у забыты ўсімі куток свету, дзе няма нічога, акрамя штодзённых клопатаў аб хлебе надзённым. Выжыванне – вось тое натуральнае, тое адзінаважнае імкненне, якое непазбежна адсоўвае на другі план усё сацыяльнае, наноснае, якое навязваецца звонку. Жыццё сялян Гальяна ў літаральным і пераносным сэнсе – гэта “жыццё да Хрыста”:

Хрыстос сапраўды спыніўся ў Эбалі, дзе шаша і чыгунка адыходзяць ад узгоркаў Салерна і мора і паглыбляюцца ў закінутыя землі Луканіі. Хрыстос ніколі не заходзіў сюды, сюды не заходзілі ні час, ні жывая душа, ні надзея, ні розум, ні Гісторыя... Хрыстос не заходзіў сюды, як не заходзілі рымляне, якія ўмацоўвалі вялікія дарогі, не паглыбляючыся ў горы і лясы; не заходзілі і грэкі, якія квітнелі на морах Метапонта і Сібарыса; ніхто са смелых людзей Захаду не прыносіў сюды пачуцці рухомага часу, сваёй дзяржаўнай тэакратыі, сваёй сталай, якая вырастае з самой сябе дзейнасці. Ніхто не чапаў гэтую зямлю ні як заваёўнік, ні як вораг, ні як нічога не зразумеўшы гасць [Levi 1955: 14].

Хрыстос спыніўся ў Эбалі – гэтая прымаўка, вынесеная аўтарам у назву твора, – нашмат глыбейшая, чым проста сімвал наіўнага, дахрысціянскага светаўспрымання паўднёўцаў. Яна ў літаральным сэнсе выкрывае сутнасць існавання жыхароў Гальяна: жыццё сярод яроў і камянёў, жыццё ў ізаляцыі і забыцці, жыццё на краі цывілізацыі. Нядзіўна таму, што пісьменнік “прыехаў сюды неахвотна, не спадзеючыся ўбачыць нічога добрага” [Levi 1955: 15]. У Гальяна заканчваецца дарога, а разам

⁴ Пазбаўлены ў выгнанні магчымасці весці медыцынскую практыку, К. Леві шмат і ахвотна назірае за жыццём сялян і рэалізуе свае назіранні ў жывапісе. Ідэя рамана нарадзілася нашмат пазней, у 1943 г., у акупаванай фашыстамі Фларэнцыі.

з ёй заканчваецца і цывілізацыя: “Мястэчка на першы погляд не было падобным на мястэчка, яно здавалася хутчэй невялікай купкай асобных белых хатак, у якіх скрозь убоства прадзімала прэтэнцыёзнасць”, – такое першае ўражанне К. Леві ад месца, дзе яму трэба было правесці ў выгнанні тры гады “ўдалечыні ад дарог і свету людзей” [Levi 1955: 28]. Тут няма трагічнай суровасці горнага Грасана, які б лепей падышоў для палітычнага выгнанніка, нішто тут не дае пачуцця скаванасці, а тутэйшыя прыгажосці і прасторы амаль дысануюць з жаданнямі аўтара: “Бо зняволенаму лягчэй знаходзіцца ў камеры з кратамі, чым у звычайным пакоі” [Levi 1955: 16]. Маленечкае мястэчка, маленькія людзі з прымітыўным запалам, да якіх гараджаніну па нараджэнні і ладу думкі К. Леві трэба было “падабраць ключ”.

Не з халоднай скрупулёзнасцю даследніка, але з глыбокай сімпатыяй і суперажываннем К. Леві спрабуе пракрасціся ў прычыны гаротнага становішча поўдня Італіі. Туга і аднастайнасць тут прыгнятаюць не толькі людзей, але, здаецца, і жывёл: “Тысячы мух чарнелі ў паветры і пакрывалі сцены; стары руды сабака ляжаў, расцягнуўшыся, на падлозе, нібы пагружаны ў векавую нуду” [Levi 1955: 19]. Новы дзень не нясе нічога новага, а толькі паўтарае папярэдні і так “з манатоннасцю марскога прыліву” праходзіць жыццё ў гэтым “асаблівым цёмным, таямнічым свеце, свеце без надзеі” [Levi 1955: 62]. У апісанні гэтага свету дамінуюць цёмныя колеры: чорныя дзверы сялянскіх хат, чорныя вочы мясцовых жанчын, ды і апрануты сяляне пераважна ў цёмнае: “Дзверы амаль усіх хат, якія нібыта віселі над безданню, патрэсканых, гатовых абрынуцца, былі дзіўным чынам апраўленыя чорнымі сцягамі, то новымі, то выцвілымі ад сонца і дажджоў, так што ўсё мястэчка, здавалася, было ў жалобе” [Levi 1955: 18]. Гэтыя панурыя тоны падыходзяць Гальяна куды больш, чым “геральдычныя колеры іншай Італіі, незразумелай, свавольнай і жорсткай”: “чырвоны, вясёла-нахабны, зялёны, асабліва недарэчны тут, дзе нават дрэвы шэрыя, а трава не расце, таму што вакол адна толькі гліна. Гэтыя, ды і ўсе іншыя колеры – гэта дваранскія выдумкі, яны падыходзяць для шчытоў сінёраў або для сцягоў гарадоў” [Levi 1955: 122]. Сяляне ж ведаюць толькі адзін колер – “колер сваіх сумных вачэй і адзення, і гэта нават не колер, гэта цемра зямлі і смерці” [Levi 1955: 122].

Гальяна – свет без колеру, але, што яшчэ больш сімвалічна, Гальяна – свет без музыкі. Тут не іграюць на музычных інструментах і не спяваюць “ні раніцай, калі ідуць на працу, ні апоўдні, калі абедуюць, ні ўвечар, калі вяртаюцца доўгімі чорнымі чародамі з асламі і козамі да хат на гары, ніводны голас не парушае цішыню краю” [Levi 1955: 40]. Адзіныя гукі, якія парушаюць шматвяковую цішыню, маюць выключна прыроднае

паходжанне: “бесперапыннае гудзенне мух, <...> стук асліных капытоў па камянях вуліцы і бляянне коз” [Levi 1955: 42–43]. Такім убогім, змрочным, маўклівым і чужым, здаецца, самому жыццю, паўстае Гальяна на старонках рамана К. Леві.

Сяляне вядуць нікчэмнае існаванне, у іх хатах няма нават мэблі. Яны вымушаны ўставаць зацемна, каб здзейсніць двух-, трох-, а часам і чатырохгадзінны пераход да сваіх палёў, “што ляжаць каля нездаровых рэчышчаў Агры і Саўра або на схілах далёкіх гор” [Levi 1955: 43]. Іх рацыён бедны: “трохі хлеба з сырам, некалькі маслін і нязменны сухі інжыр” – ежа багацеяў, што ж датычыцца беднякоў, то “яны ядуць увесь год адзін хлеб, зрэдку дадаючы акуратна нарэзаны недаспелы памідор або часнок з аліўкавым алеем, або іспанскі перац, з тых, што па-д’ябальску пякуць” [Levi 1955: 43].

Зрэшты ў Матэры⁵, дзе праездам апынулася сястра К. Леві па дарозе ў Гальяна, справы ідуць яшчэ горш – тут людзі жывуць у пячорах, куды паветра і святло пранікаюць толькі праз дзверы. У некаторых няма і дзвярэй, у іх уваходзяць зверху па трапах і лесвічках. У гэтых чорных дзірах з землянымі сценамі спяць усе разам: мужчыны, жанчыны, дзеці, жывёлы. Іх дваццаць тысяч чалавек. Трахома, вошы, малярыя, чорная ліхаманка – нязменныя спадарожнікі беднасці і антысанітарыі ператвараюць існаванне гэтых людзей у пекла на зямлі. Тут просяць не грошай, але хініну, каб хоць неяк аблегчыць свае пакуты.

Хінін, зрэшты, застаецца ў мясцовых дактароў лекамі ад усіх хвароб: “Сяляне нам не давяраюць, не клічуць нас у выпадку хваробы. Альбо яны не жадаюць плаціць. Яны хочуць, каб іх лячылі, але плаціць – нічога падобнага! <...> Яны ўпартыя, як аслы. Так-так! Ім даеш і даеш хінін, а яны не жадаюць яго прымаць” [Levi 1955: 24]. Для мясцовых лекараў, не заўсёды нават дасведчаных у медыцыне, сяляне, якія не жадалі ў іх лячыцца, – гэта злачынцы, якія не плацяць падаткі, ворагі, якім жадаюць толькі хутчэйшай смерці: “Вы бачылі сёння чалавека, які не захацеў мяне паклікаць. Ён пайшоў у Стыльяна. Пасля паклікалі вас. Ён памёр, і так яму і трэба” [Levi 1955: 24].

Вядзьмарскае зелле і магічныя заговоры – вось альтэрнатыва медыцыне ў глухім Гальяна: “кабалістычныя і астралагічныя знакі, выявы святых, манеты, ваўчыныя зубы, жабіныя косткі і таму падобнае – цэлы традыцыйны арсенал” [Levi 1955: 207]. Народная магія “лечыць” усе хваробы і амаль заўсёды толькі з дапамогай замоў і заговораў: “Існуюць замовы для зрастання костак, ад зубнога болю, ад болю жывата і галавы;

⁵ Невялікі гарадок, размешчаны на ўсходзе Базілікаты, амаль на мяжы з рэгіёнам Апулія.

ёсць замовы, якія пераносяць боль на іншага чалавека ці на жывёлу, на расліну ці прадмет, вызваляюць ад благога вока і вядзьмарства. Так ад ацалення тут лёгка пераходзяць да супрацьлеглага, да спосабаў прымусіць захварэць і памерці, ці да іншай, таксама вельмі важнай галіны народнай магіі, да майстэрства прымусіць кахаць ці вызваліцца ад кахання” [Levi 1955: 208].

У тым, што да любові, Гальяна таксама далёкі ад хрысціянскай традыцыі. У аснове ўзаемадачынненняў тут ляжыць старажытны звычай, які забараняе мужчыну і жанчыне заставацца сам-насам без сведкаў, паколькі каханне тут разумеюць выключна як жарсць,

як магутную сілу прыроды, якой не можа супрацьстаяць ніякая воля. Калі мужчына і жанчына знаходзяцца разам, без сведак, нішто не можа спыніць іх – ні пратэсты, ні цнота, ніякія іншыя перашкоды; і калі нават выпадкова нічога паміж імі не адбываецца, гэта нічога не мяняе; быць удваіх – значыць займацца каханнем [Levi 1955: 93].

Тут не існуе і не можа існаваць сапраўднай маралі і нават ніякага асуджэння незаконнага кахання: тут “мноства незамужніх маці, і яны не падвяргаюцца выгнанню або пагардзе”, тут “незаконныя дзеці не з’яўляюцца ганьбай для жанчын” і яшчэ менш яны ганьбяць мужчын, тут дзеці ёсць нават у святароў [Levi 1955: 94–96]. Няма тут і самога кахання ў хрысціянскім яго разуменні, толькі “струмень жадання, які зыходзіць з вачэй і нібы напаўняе паветра гэтага краю”, “толькі пако-рлівасць лёсу, вышэйшай сіле, якую нельга адолець” [Levi 1955: 95].

Поўдзень Італіі паўстае на старонках рамана адсталым не толькі эканамічна. Сюды не дабраліся не толькі будаўнікі дарог і фабрык. Цывілізацыя нібы ўвогуле абышла бокам гэты куток свету. Людзі тут жывуць забабонамі і сярэднявечнымі прымхамі, тут сцёртыя межы паміж чалавечым светам і таямнічым светам жывёл і пачвар, тут жывуць незвычайныя істоты з падвойнай прыродай:

жанчына-карова, мужчына-воўк, Барон-леў, каза-д’ябал – гэта толькі най-больш вызначаныя і выразныя выявы; але кожны чалавек, кожнае дрэва, кожная жывёла, кожны прадмет, кожнае слова заключае ў сабе дваістасць [Levi 1955: 106].

Сяляне жывуць гэтак жа, як жылі іх дзяды і прадзеда. Гарадская цывілізацыя не закрунула Луканію. “Хрыстос спыніўся ў Эбалі”, хрысціянская культура не дайшла да Луканіі, і наогул ніякая культура не дасягала гэтых месцаў. Гэты свет застыў у часе, нібы дагістарычная кузурка ў кроплі смалы, казачна выдатны ў сваёй першароднай

несапсаванасці, але чужы любому прагрэсу. Ужо з першых старонак рамана адчуванне статыкі ні на секунду не пакідае чытача: тут няма пачуцця руху, усё манатонна і нерухома, тут пануюць традыцыя і стагнацыя. Не дзіва таму, што “ўсе колькі-небудзь здольныя юнакі і тыя, хто могуць пракласці сабе хоць нейкую ўласную дарогу, пакідаюць гэты край. Найбольш прадпрымальныя з’езджаюць у Амерыку; іншыя – у Неапаль ці ў Рым, і ўжо больш не вяртаюцца на радзіму. Тут застаюцца толькі непаўнаватасныя, тыя, хто нічога не можа рабіць, людзі з фізічнымі недахопамі або ні да чаго не прыдатныя і лянівныя” [Levi 1955: 10].

К. Леві ўздымае вельмі балючую для італьянскай гісторыі тэму – тэму эміграцыі. Аб’яднанне Італіі выклікала да жыцця феномен “лішніх людзей”⁶, якія не маглі знайсці працу не толькі на сельскагаспадарчым Поўдні, які адчуваў дэфіцыт зямлі, але і ў прамысловых гарадах Поўначы. Струмень эмігрантаў, сярод якіх пераважалі мужчыны працаздольнага ўзросту, лінуў на пошукі зямлі запаветнай. Для сотняў тысяч паўднёўцаў гэтай зямлёй стала Амерыка. Сімвалічна таму, што са сцен большай часткі дамоў Гальяна маўкліва пазіраюць “два непадзельныя ідалы-апекуны”: “З аднаго боку чорны хмурны твар і вялікія нечалавечыя вочы Мадонны Віджана; з другога, наадварот, каляровая карцінка, на якой відаць жывыя вочы за бліскучымі акулярамі, шырокі шэраг зубоў, адкрытых у ветлай усмешцы – партрэт прэзідэнта Рузвельта” [Levi 1955: 111]. Вось толькі боскае і зямное ў Гальяна, здаецца, памяняліся ролямі:

Мадонна была тут лютая, бязлітасная, цёмная архаічная багіня зямлі, уладарка сатурналіі гэтага свету; прэзідэнт – нешта накшталт Зеўса, добра-зыхліва ўсмішлівага бажка, гаспадар іншага свету. Часам трэцяя выява складала з гэтымі дзвюма нешта накшталт тройцы – папярковы долар, апошні з прывезеных адтуль або дасланы ў лісце мужам ці сваяком, быў прышпілены цвіком да сцяны пад выявай Мадонны ці прэзідэнта або паміж імі, як нейкі святы дух, пасланец неба ў свет мерцвякоў [Levi 1955: 111].

З аднаго боку, эміграцыя ў Амерыку становіцца для жыхароў Поўдня Італіі нечым накшталт зыходу яўрэяў з Егіпта, уцёкамі да лепшай рэальнасці⁷.

⁶ Дзякуючы некатораму паляпшэнню санітарна-гігіенічных умоў жыцця насельніцтва, многія сем’і атрымалі доступ да бальнічнага абслугоўвання, якога да гэтага не мелі, у тым ліку на перанаселеным поўдні Італіі. Гэта абумовіла зніжэнне ўзроўню смяротнасці (асабліва дзіцячай) і павелічэнне працягласці жыцця.

⁷ З пачатку 1900-х гг. і да пачатку Другой сусветнай вайны пlynь італьянскіх эмігрантаў павялічвалася ў сярэднім на 600 тысяч чалавек за год. Падрабязней пра гэта гл. працу С. Абылкалікава *Італія і міграцыя: наперадзе планеты ўсёй?* [Абылкаліков 2013: 102].

Не Рым ці Неапаль, а Нью-Ёрк мог бы быць для Луканіі сапраўднай сталіцай, калі гэтыя людзі, якія не маюць дзяржавы, маглі б здабыць яго. І так яно і ёсць – у адзіным сэнсе, які існуе для іх, у сэнсе міфалагічным – з прычыны сваёй дваістай прыроды Амерыка як месца для працы іх не цікавіць: там, як і ўсюды, живуць як жывёлы, запражаныя ў воз, і зусім абыхава, па якіх дарогах яго цягнуць; але як рай, як нябесны Іерусалім, яна недасягальная, яе можна толькі сузіраць з-за мора, не ўдзельнічаючы ў яе жыцці [Levi 1955: 111].

З іншага боку, эміграцыя падзяліла мястэчкі Луканіі напалову, падзяліўшы сем'і, абяскровіўшы Поўдзень: “у Гальяна тысяча дзвесце жыхароў, у Амерыцы дзве тысячы гальянцаў” [Levi 1955: 94]. Луканія апускаецца ў матрыярхат, тут непадзельна пануюць жанчыны-маці: “Яны кахаюць, любяць, песцяць дзяцей, трымцяць, калі яны хварэюць, гадамі кормяць грудзмі, не пакідаюць іх ні на хвіліну, носяць з сабой на руках”, але дзеці непазбежна вырастаюць, “становяцца мужчынамі, з'язджаюць на вайну ці ў Амерыку” [Levi 1955: 95].

Здавалася б, эміграцыя адкрыла для гальянцаў новы шлях, падаравалі ім надзею здабыць *сваю* краіну, *сваю* дзяржаву. Але, з'язджаючы ў Амерыку, сяляне Поўдня застаюцца ў сярэдзіне свайго замкнёнага кола:

у Амерыцы яны живуць адасоблена, падтрымліваюць адносіны толькі з землякамі, не ўдзельнічаюць у амерыканскім жыцці, гадамі ядуць адзін хлеб, каб адкласці некалькі даляраў, і, вяртаючыся праз дваццаць гадоў, прыязджаюць сапраўды такімі, якімі з'язджалі: праз тры месяцы нешматлікія англійскія словы забытыя, нешматлікія амерыканскія звычкі адкінутыя – і вось яны зноў сяляне, у іх ёсць асёл і каза, вось яны зноў адпраўляюцца кожную раніцу да далёкіх малярыйных ускраін [Levi 1955: 113].

Паступова яны вяртаюцца да звыклага жыцця ў галечы, а разам з тым “вяртаюцца пакора, цяпленне і ўсе старыя сялянскія звычкі; неўзабаве гэтыя “амерыканцы” ўжо нічым не адрозніваюцца ад іншых сялян, хіба што яны больш сумныя ды час ад часу ўздыхаюць аб страчаных дабротах” [Levi 1955: 112–113].

Поўдзень Італіі, такім чынам, паўстае на старонках рамана асаблівым светам, светам па-за часам, па-за гісторыяй, па-за цывілізацыяй. Але менавіта тут, у Гальяна – дзе ў мясцовых сялян няма нічога індывідуальнага, “нават індывідуальнай свядомасці”, дзе людзі стагоддзямі живуць у свеце, які не мае пэўных абрысаў, дзе не могуць існаваць ніякія індывідуальныя пачуцці – ні шчасце, ні надзея, а толькі маўклівая пасіўнасць сумнай прыроды – у выгнанні (у мясцовым дыялекце замест “confinato” – ссыльны, выкарыстоўваецца слова “esiliato” – выгнаны) К. Леві адчуў сябе датычным да агульнага лёсу, адчуў сябе часткай адзінага чалавечага рою.

Яму адкрываецца з ўсёй відавочнасцю сутнасць паўднёвага пытання. Гэта не “чыста эканамічная і тэхнічная праблема”, яе не вырашыць “асушваннем глебы, індустрыялізацыяй, унутранай каланізацыяй або сацыялістычнымі праграмамі “перабудовы Італіі” [Levi 1955: 214]. Праблема шмат глыбей, піша К. Леві, і праблема гэтая “значна больш складаная, чым вы думаеце. У ёй тры розныя аспекты, тры абліччы адной і той жа рэальнасці, якія нельга зразумець і вырашыць паасобна” [Levi 1955: 215]. Культурны фактар абумоўлены адрозненнем паміж горадам і вёскай:

Мы стаім перад абліччам існавання дзвюх розных цывілізацый, ні адна з якіх не можа асіміляваць іншую. Вёска і горад, культура дахрысціянская і культура ўжо нехрысціянская стаяць твар у твар; і да таго часу, пакуль другая будзе навязваць першай сваю дзяржаўную тэакратыю, разлад будзе працягвацца. <...> Сялянская цывілізацыя будзе заўсёды пераможана, але не зможа быць цалкам задушана, а захаваецца пад покрывам цяжкіх, успыхваючых час ад часу; і смяротны крызіс будзе працягвацца вечно [Levi 1955: 215].

Фактарам эканамічным выступае беднасць Поўдня:

Землі становяцца ўсё больш бязплоднымі, лясы высечаны, рэкі ператварыліся ў раўчкі, жывёл становіцца ўсё менш, на месцы дрэў, лугоў і лясоў тут упарта культывуюць пшаніцу, хоць зямля непрыдатная для гэтага. Няма капіталаў, няма прамысловасці, няма зберажэнняў, няма школ, эміграцыя стала немагчымай, падаткі невыносныя і непрапарцыйныя; і паўсюль пануе малярыя [Levi 1955: 215].

Але апрача культурнага і эканамічнага фактараў у рашэнні «паўднёвага пытання» важна ўлічваць і фактар сацыяльны. І менавіта апошні, на думку К. Леві, мае першараднае значэнне:

Прынята казаць, што найстрашнейшы вораг – буйны землеўладальнік. Але калі буйны землеўладальнік, які жыве ў Неапалі, у Рыме ці ў Палерма, – вораг сялян, усё ж ён не самы вялікі і не самы шкодны. Сапраўдны вораг, які адбірае ўсюкую свабоду і ўсюкую магчымасць існавання для сялян, – гэта дробная буржуазія вёсак, клас, які даўно ўжо маральна і фізічна вырадзіўся, які няздольны выконваць свае функцыі і які жыве толькі традыцыйным феадальным правам. Пакуль гэты клас не будзе прыгнечаны і заменены, няма чаго і думаць аб рашэнні паўднёвай праблемы [Levi 1955: 215–216].

К. Леві ўсведамляе, што “паўднёвая праблема не вырашаецца ўнутры сучаснай дзяржавы”, як усведамляе і тое, што яе нельга вырашыць сіламі аднаго толькі поўдня: “У апошнім выпадку ў нас пачнецца грамадзянская вайна, новае жудаснае разбойніцтва, якое, як заўсёды, скончыцца паразай

сялян і ўсеагульным няшчасцем” [Levi 1955: 216]. Карэннае абнаўленне магчыма толькі аб’яднанымі сіламі ўсёй Італіі:

Трэба, каб мы былі здольныя задумаць і стварыць новую дзяржаву, якая не павінна быць ні фашысцкай, ні ліберальнай, ні камуністычнай, якія з’яўляюцца рознымі па форме, але субстанцыйна аднолькавымі ў сваёй рэлігійнай дзяржаўнасці. Яна вырашыцца толькі па-за імі, калі мы здолеем стварыць новую палітычную ідэю і новую форму дзяржавы, якая будзе таксама і дзяржавай сялян, якая вызваліць іх ад гвалтоўнай анархіі і ад непазбежнай цяпер абьякавасці [Levi 1955: 216].

Год “падземнага жыцця” зацвердзіў К. Леві ва ўпэўненасці, што ніякая дзяржава немагчымая па-за інтарэсамі чалавека, бо “індывід і дзяржава супадаюць у сваёй сутнасці і павінны супасці ў сваёй штодзённай практыцы, каб існаваць сумесна” [Levi 1955: 217]. Аграрны Поўдзень Італіі чужы, як, зрэшты, і заўсёды заставаўся чужым, палітычным гульням прамысловай Поўначы. Аб’яднанне Італіі не апраўдала сябе ні ў эканоміцы, толькі павялічыўшы прорву паміж паўночнымі і паўднёвымі рэгіёнамі, ні ў рэалізацыі нацыянальнай ідэі. Адзінае выйсце з тупіку, у якім апынулася фашысцкая Італія 1930-х гадоў, К. Леві бачыць у “сялянскай цывілізацыі”, інакш, у палітычнай і эканамічнай аўтаноміі Поўдня.

Дзяржава, – заключае ён свае развагі па “паўднёвым пытанні”, – не можа быць нічым іншым, як сумай незлічоных аўтаномій, арганічнай федэрацыяй. Для сялян адзіная дзяржаўная ячэйка, з дапамогай якой яны могуць удзельнічаць у калектыўным жыцці, – аўтаномная сельская абшчына. Гэта адзіная дзяржаўная форма, якая можа прывесці да адначасовага рашэння трох узаемазвязаных аспектаў “паўднёвай праблемы”; гэтая форма зробіць магчымым суіснаванне дзвюх розных цывілізацый без таго, каб адна душыла або абцяжарвала другую [Levi 1955: 218].

Апублікаваны ў 1945 г., на досвітку новага этапу італьянскай гісторыі, але напісаны дваццаццю гадамі раней *Хрыстос спыніўся ў Эбалі* ўяўляе сабой асэнсаванне не толькі асабістага досведу К. Леві (высылка ў Аліяна), але і гістарычнага мінулага, і дня сённяшняга паўднёвых рэгіёнаў аб’яднанай Італіі. Змест рамана, аднак, не зводзіцца да сухога сацыялагічнага апісання праблем Поўдня Італіі сярэдзіны 30-х гг. XX ст. Ён глыбока псіхалагічны, поўны пачуццяў і эмоцый, кожная яго старонка не проста напісана, але пражыта і перажыта аўтарам, і перажыванні гэтыя апісаны ім у падрабязнасцях. Сіла перажыванняў К. Леві і ўласцівая яму глыбокая эмпатыя ператварылі яго з апавядальніка-назіральніка ў непасрэднага ўдзельніка падзей, дазволілі пранікнуць у самую сутнасць сельскай абшчыны, да гэтага часу яму, інтэлектуалу і гарадскому жыхару, зусім чужой.

Стаўшы, па словах Італа Кальвіна, “вяшчальнікам сялянства”, К. Леві адкрыў чытачу дагэтуль незнаёмы яму свет – свет Паўднёвай Італіі, якая застыла ў часе і ўпарта супрацьстаяла любому прагрэсу. Адчуванне неверагоднай статыкі, нерухомасці і стагнацыі, якія характарызуюць у рамане Луканію (ад прыродных з’яў і характарыстык ландшафту да сацыяльных аспектаў жыцця), штучна створанае аўтарам экспліцытна (“тут час, здаецца, спыніўся”, “тут усе пейзажы аднолькавыя ў сваім убодстве”, “тут нічога не мяняецца”, “гэта велізарнае мора бясформеннай зямлі” і “бясформеннае мора нуды”) стварае абсалютна новы хранатоп. Луканія К. Леві – гэта месца, дзе прастора і час страцілі звыклых канатацыі і пераплятаюцца, ствараючы асаблівы архетып – “сялянскай цывілізацыі”.

Такая цывілізацыя гістарычна супрацьстаіць у прасторы і ў часе цывілізацыі гарадской, цывілізацыі па сутнасці сваёй варожай, якая не імкнецца зразумець і прыняць спецыфіку паўднёвых рэгіёнаў, але падпарадкаваць і асіміляваць іх, што супярэчыць самой ідэі аб’яднанай Італіі. Сялянская цывілізацыя, паводле К. Леві, – гэта свет па-за нацыянальнай ідэяй, а значыць і па-за дзяржаўнай палітыкай: тут няма фашыстаў, няма лібералаў ці сацыялістаў, “таму што палітыка іх не датычыцца, таму што яны належаць да іншага свету” [Levi 1955: 72]. Дзяржава для паўднёўцаў, – сцвярджае К. Леві, – такое ж вечнае і непазбежнае зло, як град, абвалы, засуха, малярыя. Поўдзень Італіі можа існаваць і развівацца толькі на ўмовах палітычнай і эканамічнай аўтаноміі, а значыць “паўднёвае пытанне” застаецца нявырашаным і сёння.

References

- Abylkalikov Salavat. 2013. *Italiâ i migraciâ: vperedi planety vsej?* «Sovremennââ Evropa» № 1: 97–106 [Абылкаликов Салават. 2013. *Италия и миграция: впереди планеты всей?* «Современная Европа» № 1: 97–106].
- Cirese Alberto Mario. 1984. *Cultura egemonica e culture subalterne. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale*. Palermo: Palumbo.
- Levi Karlo. 1955. *Hristos остановилъ в Ёболи*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury [Леві Карло. 1955. *Христос остановился в Эболи*. Москва: Издательство иностранной литературы].
- Paál Zsuzsanna. 1999. *Il tessuto antropologico del “Cristo” di Levi (Aliano, una comunità rurale in Lucania)*. “Verbum” №1: 169–176.
- Villari Rosario. 1961. *Mezzogiorno e contadini nell’eta moderna*. Bari: Laterza.

STRESZCZENIE: „Kwestia południowa” jako zespół problemów spowodowanych ostrym zacofaniem gospodarczym, społecznym i kulturowym południowych regionów Włoch stała się jednym z głównych tematów literatury włoskiego weryzmu końca XIX w. Problem ten, nie do końca rozwiązany, pojawia się ponownie w literaturze

neorealizmu w twórczości Francesco Giovine, Rocco Scotellaro, Leonardo Shacha i innych. Artykuł jest próbą historyczno-antropologicznej i literackiej analizy powieści *Chrystus zatrzymał się w Eboli* Carla Leviego: przedstawiono wyniki wszechstronnej analizy autorskiej koncepcji świata i człowieka; ukazane są główne zasady i metody artystyczne ucieleśnienia problemów społecznych i gospodarczych południowych Włoch w kontekście literatury neorealistycznej; zaprezentowano ideowo-artystyczną innowacyjność Leviego oraz oryginalność autorskiego rozwiązania „kwestii południa” za pomocą estetycznego wyrazu rzeczywistości.

SŁOWA KLUCZOWE: literatura włoska, Carlo Levi, neorealizm, krytyka społeczna, „kwestia południowa”.

АНАТАЦЫЯ: “Паўднёвае пытанне” як комплекс праблем, абумоўленых рэзкай эканамічнай, сацыяльнай і культурнай адсталасцю паўднёвых абласцей Італіі, стала адной з цэнтральных тэм у літаратуры італьянскага верызму канца XIX ст. Так да канца і не вырашаная, гэтая праблема зноў паўстае ў літаратуры неарэалізму ў працах Франчэска Джавіне, Рока Скатэлара, Леанарда Шаша і інш. Артыкул уяўляе сабой спробу гісторыка-антрапалагічнага і літаратуразнаўчага аналізу рамана *Хрыстос спыніўся ў Эбалі* Карла Леві: прыведзены вынікі комплекснага аналізу аўтарскай канцэпцыі свету і чалавека; выяўлены асноўныя мастацкія прынцыпы і прыёмы ўвасаблення сацыяльных і эканамічных праблем Паўднёвай Італіі ў кантэксце літаратуры неарэалізму; прадстаўлена ідэйна-мастацкае наватарства К. Леві і своеасаблівасць рашэння аўтарам “паўднёвага пытання” сродкамі эстэтычнага выказвання рэальнасці.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: італьянская літаратура, Карла Леві, неарэалізм, сацыяльная крытыка, “паўднёвае пытанне”.

Data przesłania artykułu: 14.09.2023

Data akceptacji artykułu: 1.10.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Sviatlana Hanchar / Святлана Ганчар – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Wydział Filologiczny; dr, docent; specjalność naukowa: literaturoznawstwo; zainteresowania naukowe: literaturoznawstwo porównawcze, translatoryka.

Adres: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, вул. Леніна 32–4, 230023 Гродна, Беларусь.

Wybrane publikacje:

1. Ганчар Святлана. 2022. *Філасофска-эстэтычныя суадносіны гуку і колеру (на прыкладзе санета Арцюра Рэмбо “Галосныя”)* У: “Acta Albaruthenica” № 22: 221–230.
2. Гончар Светлана. 2019. *Наполеон Бонапарт: портрет литературный и живописный (277–290)*. У: *Studia polonica. Да юбілею прафесара Святланы Піліпаўны Мусіенка. Зборнік артыкулаў*. Пад навук. рэд. А.У. Бразгунова, М.М. Хмяльніцкага. Мінск: Кнігазбор.

Uladzislau Ivanou / Уладзіслаў Іваноў

Эўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт, Літва /

European Humanities University, Lithuania

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1493-0017>

e-mail: uladzislau.ivanou@ehu.lt

Як перадаць па-беларуску з'яву небінарнасці: новыя выклікі гендарнай лінгвістыкі¹

*Conveying the phenomenon of non-binary identities in Belarusian:
new challenges for gender linguistics*

*Jak oddać zjawisko niebinarności w języku białoruskim: nowe wyzwania
lingwistyki genderowej*

ABSTRACT: The article presents an analysis of the inclusive Belarusian language, especially such an understudied segment as non-binary, non-binary identity, and how it is presented in the Belarusian language. This is the first attempt in Belarusian linguistics to respond to these new challenges and analyse both the internal resources of the language (pronouns, neuter noun, epicenity, neologisms, etc.) and external resources (for example, borrowings) in connection with the needs of non-binary individuals. In addition to the Belarusian case, the article presents a comparative perspective – the experience of other languages (English, French, Ukrainian and Lithuanian) in the development of non-binary vocabulary, and other linguistic tools for self-determination are analysed. Special attention in the text is devoted to neology as the most effective and promising means of developing a non-binary vocabulary.

KEYWORDS: Language and gender, Non-binary and language, Inclusive Language, Gender Inclusive Language, Gender-neutral language, Gendered language, Gendered Pronouns, Genderless language, neologisms.

Уступ

Адной з найноўшых і найбольш дыскутаваных тэмаў заходняй гендарнай лінгвістыкі з'яўляецца інклюзіўная мова, інклюзіўнае вымярэнне мовы [Multilingual 2021; Cordoba 2022; Baron 2020; Beaumont

¹ Tekst artykułu jest drukowany w redakcji autorskiej [red.].

2022; Swamy, Mackenzie 2022]. Пры гэтым поле інклюзіўнай, то бок гendarна-актыўнай мовы пастаянна пашыраецца і цяпер унутры гэтай тэмы на першае месца выходзіць небінарнасьць і спосабы перадачы яе ў мове. Калі заходнія калегі ўжо некалькі гадоў працуюць з новай тэмай і спрабуюць зрэагаваць на новыя выклікі, беларуская (сацыя)лінгвістыка толькі пачынае адкрываць для сябе гэтую тэму. Такое спазьненне абумоўлена перадусім аўтарытарнай і антыгendarнай сытуацыяй у краіне, маласпрыяльнай падобным пошукам і дасьледаваньням, а таксама тым, што небінарнасьць, як і наагул часьцяком гendarная тэма ў Беларусі, рэдка артыкулюецца па-беларуску, а пераважна па-расейску і/ці па-ангельску. То бок беларускай гendarнай лінгвістыцы па гэтай прычыне не хапае матэрыялу для аналізу.

Тым ня менш, на навуковым (мовазнаўчым, культуралёгічным, сацыялёгічным), пэдагагічным і перакладніцкім узроўнях перад намі ў беларускай сацыяльна-культурнай прасторы паўстала важнае пытаньне: як па-беларуску азначыць, перадаць небінарныя ідэнтычнасьці? Як уключыць небінарных асобаў у мову? І пакуль па пералічаных вышэй прычынах з боку афіцыйнага беларускага мовазнаўства адказаў няма. Але ва ўмовах дыяспары, замежжа, у якім апынулася шматлікае беларускае дасьледніцтва апошнім часам, у беларускай мове пачалі знаходзіцца адказы і рэакцыі на новыя выклікі гendarнай лінгвістыкі. Панятак “інклюзіўная мова” не зьяўляецца новым: па-беларуску існуе шэраг публікацыяў, парадаў у дадзенай тэме [Kalita, Tulus... 2017; Kedron 2014; Іваноў 2019; *Гendarнае вымярэньне...* 2022]. А вось пра небінарнасьць тэкстаў пакуль няма. Таму адной з мэтаў дадзенага артыкула зьяўляецца спроба распачаць размову на малавядомую тэму і сабраць першасны матэрыял для аналізу. Але спачатку спынімся на асноўных панятках, якія сустракаюцца ў тэксьце:

Гendarаваная мова – мова праз прызму гendarу, гendarнага аналізу, падыходу, як вынік патрыярхальнай культуры і асымэтрычнай (аднабаковай) моўнай палітыкі ў мінулым і як вынік аспрэчваньня гэтага фэмінісцкімі, гendarнымі падыходамі. Гendarаваная мова складаецца з словаў і фраз, якія прыпісваюць гendarныя атрыбуты або паказваюць схільнасьць да аднаго полу. Напрыклад, слова “беларусы” (слова мужчынскага роду множнага ліку) нібыта апісвае ўсіх беларусаў і беларусак. Слова ж “беларускі” афіцыйна падразумявае толькі жанчынаў. Такім парадкам, гendarная атрыбуцыя прысутнічае ў словах, у мове.

Негendarаваная ці бязгendarная мова – мова (напрыклад, вугорская, фінская ці эстонская), у якой няма разьмежаваньня на граматычны род – а таксама катэгорыі, якія вымагаюць марфалёгічнага ўзгадненьня паміж іменьнікамі і зьвязанымі зь імі займеньнікамі, прыметнікамі,

артыкуламі ці дзеясловамі. Гэтыя мовы звычайна ня маюць патрэбы ў канкрэтнай гендарнай інклюзіўнай стратэгіі, за выключэннем вельмі канкрэтных выпадкаў, якія абмяркоўваюцца ў спецыяльных рэкамендацыях [Abbou 2014].

Гендарна-нэўтральная мова – гэта агульны тэрмін, які ахоплівае выкарыстаньне несэксісцкіх словаў, інклюзіўнай мовы або гендарна-карэктнай мовы. Мэта гендарна-нэўтральнай мовы – пазьбегнуць выбару словаў, якія могуць быць неаб'ектыўнымі, дыскрымінацыйнымі або зьневажальнымі ў апісаньні полу і/ці гендару асобы [Gender-neutral language... 2018].

У вузкім гендарным бінарным значэньні *інклюзіўная мова* – сукупнасьць графічных і сынтаксычных пазнакаў, якія дазваляюць забясьпечыць роўнасьць рэпрэзэнтацыі абодвух палоў [Haddad 2019]. Напрыклад, *грамадзяне і грамадзянкі, беларусы і беларускі!*

У шырокім значэньні *інклюзіўная мова* – комплекс правілаў і практык, скіраваных на вынішчэньне ці, прынамсі, мінімізацыю дыскрымінацыі пэўных носьбітаў мовы: кабетаў перадусім, а таксама ўсіх іншых катэгорый, якія раней ігнараваліся, не апісваліся (напрыклад, асобы з ЛГБТК-супольнасьці). Цяпер у гэтыя маргінальныя і часта забытыя ў мове катэгорыі ўключаюць небінарных асобаў. І тады гутарка йдзе пра *інклюзіўную небінарную мову*.

Небінарная (інклюзіўная) мова – набор графічных, сынтаксічных, лексычных пазнакаў і нэалэгчыных практыкаў, якія дазваляюць апісаць небінарную ідэнтычнасьць, то бок выйсьці па-за бінарную сыстэму мужчынскіх або жаночых ідэнтычнасьцяў. Напрыклад, выкарыстаньне ў ангельскай мове гендарных займеньнікаў *they/their and ze/zir* [Gender Inclusive... 2023; Bongiovanni, Jimerson 2018] альбо больш актыўнае ўжываньне ніякага роду на карысьць небінарных асобаў у беларускай мове.

Небінарнасьць – агульны тэрмін, які выкарыстоўваецца ў сацыяльных і гуманітарных навуках і ў ЛГБТК+ лексыконе для клясыфікацыі розных небінарных гендарных ідэнтычнасьцяў, якія ня ўпісваюцца ў бінарную сыстэму мужчынскіх або жаночых ідэнтычнасьцяў. Небінарныя людзі могуць ідэнтыфікаваць сябе з двума ці больш гендарамі (двугендарная, полігендарная); ня мець гендару (агендарная, фры-гендарная); альбо мець калываньні ідэнтычнасьці (гендарна-флюідная ідэнтычнасьць) [Kouri-Towe, Bobker 2022].

Гендарныя займеньнікі, нэазайменьнікі ці *небінарныя займеньнікі* – набор займеньнікаў, якія вызначаюцца чалавекам і якім аддаецца перавага для выкарыстаньня іншымі ў адносінах да гэтага чалавека для адлюстраваньня ягонай гендарнай ідэнтычнасьці. Маюцца на ўвазе перадусім асабістыя займеньнікі (напрыклад, “ён”, “яна”, “яны”).

Мэтадалягічна артыкул базуецца на аналізе:

- другарадных матэрыялаў (беларускіх СМІ, старонак ЛГБТК-суполак, замежных мовазнаўчых і гendarных дасьледаваньняў),
- назіраньняў,
- параўнаньня з досьведам іншых моваў (украінскай, польскай, французскай, ангельскай, летувіскай),
- абмеркаваньня тэмы з калегамі падчас канфэрэнцыяў, сэмінараў і перакладаў гendarнай літаратуры [*Новы гendarны зін... 2023*],
- нэалёгіі (у заходняй практыцы якраз праз стварэньні нэалёгізмаў небінарныя асобы, а таксама мовазнаўцы спрабуюць вырашыць праблему адсутнасьці ці недахопу словаў для апісаньня і самавызначэньня) [Ashley 2019: 4–5].

Зрэшты, інтарэс да дадзенай тэмы выкліканы ня толькі і перадусім мовазнаўчым імператывам, а да ўсяго перакладніцкім і пэдагагічным. Бо менавіта падчас перакладаў і выкладаньня (і размоваў зь небінарным, у тым ліку беларускамоўным студэнцтвам) давялося зразумець актуальнасьць і важнасьць разьвіцьця беларускай мовы з улікам небінарнасьці.

Інклюзіўная мова: пашырэньне поля

Як адзначалася, тэма небінарнай мовы ў заходнім мовазнаўстве, дакладней у гendarнай лінгвістыцы, паўстала ў межах інклюзіўнай мовы. Поле інклюзіўнай мовы, такім парадкам, паступова пашырылася: апрача ўжо вядомых і сталых афіцыйнымі і нават звыклымі ва ўжытку фэмінітываў, эпіцэнаў ці словаў супольнага роду, гendarна-нэўтральнай мовы мовазнаўцы заняліся таксама тэмай небінарнай мовы. Аднак пры гэтым варта адзначыць пэўныя складанасьці, неадназначнасьці, што ўзьнікаюць падчас пашырэньня поля інклюзіўнай мовы. Так, інклюзіўная мова, адкрываючыся адным гістарычна маргінальным катэгорыям (жанчынам), застаецца ў бінарным дыскурсе, а таму закрытай для такіх катэгорыяў, як небінарныя асобы, трансасобы, часам лесьбійкі. Сучасная гendarная лінгвістыка актыўна і прынцыпова разьвівае і артыкулюе тэму фэмінізацыі мовы, фэмінітываў, выкарыстоўвае іх нароўні з маскулінітывамі, што зьяўляецца важным сымбалічным дасягненьнем для вялікай колькасьці жанчынаў і актыўным, эфэктыўным задзейнічваньнем моўнага лексычнага рэсурсу. Пры гэтым мы павінны разумець, што ў пэўныя моманты і ў дачыненні да некаторых катэгорыяў гэтае дасягненьне не працуе – фэмінізацыя не апісвае, ніяк не азначае і не дапамагае, напрыклад, небінарным асобам. А таму ўнутры інклюзіўнай мовы варта ўжываць розныя практыкі, стратэгіі, моўныя рэсурсы падчас пісьма і маўленьня, зьвязваючыся да розных катэгорыяў. Часам варта

ўжываць гендарна-нэўтральную мову, а часам прыбываць да небінарнай мовы. Гэтыя стратэгіі ўзаемадапаўняльныя.

Хоць інклюзіўнае пісьмо не з'яўляецца панацэяй для вырашэння структурнай адмовы ці ігнаравання небінарных, а таксама транс-людзей, яно ўсё ж робіць першыя крокі па-сапраўднаму ўлічыць новыя небінарныя і транс-рэаліі і выходзіць з этычнай адкрытасці і ўзаемнасці [O'Laughlin 2022: 122].

Рэсурс беларускай мовы ў апісанні небінарнасці

Афіцыйна небінарнай мовы па-беларуску яшчэ не існуе. Інтэрэс да тэмы застаецца пакуль пераважна тэарэтычным з першымі практычнымі спробамі, якія адбыліся падчас ананімізаваных размоваў з некаторымі беларускімі небінарнымі асобамі ў Вільні ўжывую і віртуальна. У выніку размоваў, а таксама на аснове параўнання з тым, што адбываецца ў іншых мовах (ангельскай, французскай, украінскай, летувіскай) былі вылучаныя наступныя актыўныя і ўжо задзейнічаныя моўныя рэсурсы для развіцця беларускай небінарнай мовы:

1. Займеньнікі / нэазайменьнікі / гендарныя займеньнікі: то бок набор займеньнікаў, якія вызначаюцца чалавекам і якім аддаецца перавага для выкарыстання іншымі ў адносінах да гэтага чалавека для адлюстравання ягонай гендарнай ідэнтычнасці [Baron 2020; Srinivasan 2020]. Пры выкарыстанні выбраных займеньнікаў звычайна дэманструюцца асабістыя займеньнікі ў назоўным і родным склонах (напрыклад, “ён/яго”, “яна/яе” альбо “яны/ix”), хоць часам указваецца толькі назоўны склон (“ён”, “яна”, “яны”). У 2019 г. слоўнік Merriam-Webster дадаў *they* (яны) у якасці займеньніка для “адзіночнага чалавека, чья гендарная ідэнтычнасць небінарная”. За два гады да гэтага, у 2017 г., *they* (яны) як гендарна-нэўтральная форма было дададзенае ў *Зборнік стыляў* Associated Press, своеасаблівы залаты стандарт для журналістаў. У ангельскай мове для пазначэння небінарнай ідэнтычнасці таксама могуць быць ужытыя прыналежныя займеньнікі (he/him/his, she/her/hers). Хоць, напрыклад, Эўрапейскі парлямэнт рэкамендуе пазбягаць такіх камбінаваных формаў, як “ён/яна”, “яго/яе”, “ён/ён”, а раіць спыніцца на *they* (яны) [Gender-neutral language... 2018: 10]. У французскай мове неафіцыйна актыўна ўжываюцца нэазайменьнікі: iel, ielle, yel, al, ellui [Alpheratz, 2018]. Хоць афіцыйна ані Французская акадэмія, ані Квэбэцкі Офіс французскай мовы не рэкамендуюць ужываць у афіцыйнай мове нэазайменьнікаў [Désigner les personnes non

binaires... 2021]. Так, у 2015 г. Швэцыя дадала ў афіцыйны слоўнік краіны слова “*hen*” – гendarна-нэўтральны займеньнік, які лінгвісты прапанавалі ў якасьці альтэрнатывы мужчынскаму займеньніку “*han*” і жаночаму “*hon*” [Berger 2019]. У беларускай мове катэгорыі “гendarныя займеньнікі” пакуль не існуюць. Пакуль панятка выкарыстоўваецца пераважна для апісаньня зьявы ў іншых мовах. Аднак нельга абысьці ўвагай займеньніка “вы”, які выкарыстоўваецца для ветлівага звароту, які шмат стагодзьдзяў распаўсюджаны ў беларускай мове. Так, калі мы звяртаемся на “ты”, то ўказваем род, напрыклад: “ты мог бы” або “ты магла б”. Але пры звароце на “вы” такога ўдакладненьня няма, ужываецца неазначальны ў гendarным сэнсе множны лік: “вы маглі б”. Улічваючы гэты нюанс, – тое, што “вы” ўжываецца пры звароце да некалькіх асобаў, а таксама як ветлівая форма звароту да адной асобы [Тлумачальны слоўнік беларускай... 1996: 120], – дадзены займеньнік зьяўляецца важным актыўным рэсурсам беларускай небінарнай мовы.

Цікава адзначыць, што беларускія небінарныя асобы часта для самавызначэньня выкарыстоўваюць ангельскія нэазайменьнікі ці гendarныя займеньнікі, нават калі яны размаўляюць ці пішуць па-расейску ці радзей па-беларуску. Часьцей за ўсё выкарыстоўваюцца нэазайменьнікі *she/he*, *he/she* і *they*. Увосень 2022 г. у Вільні падчас апытаньня і гульні ў нэалягізмы беларускімі небінарнымі асобамі былі прапанаваныя два наступныя гendarныя займеньнікі: **янё** (яна + ён); **ёна** (ён+яна). Таксама па аналёгіі з ангельскай мовай (*they*) прапануецца ўжываньне займеньніка “яны” для адзіночнага чалавека, чыя гendarная ідэнтычнасьць небінарная. Такім парадкам, можна сказаць, што любая небінарная мова ў сьвеце пачынаецца з (нэа)займеньнікаў, бо яны важныя для самавызначэньня асобаў.

2. Іншыя важныя і патэнцыйныя рэсурсы ў беларускай мове, якія можа ўзбагаціць небінарную мову – супольныя ці агульныя роды. Часам словы супольнага роду называюцца эпіцэнамі [Гарбацкі 2012]. Звычайна эпіцэны, ці назоўнікі супольнага роду, абазначаюць асобаў мужчынскага або жаночага роду: *пустамяля*, *выдаўца*, *плакса*, *прапойца* [Сучасная беларуская літаратурная мова... 2017: 211]. З улікам небінарнай мовы супольны род можна пашырыць і вывесці зь бінарнасьці, дадаўшы вымярэньне ніякага роду. Безумоўна, тут паўстануць пэўныя праблемы, звязаныя з скланеньнем такіх назоўнікаў, напрыклад, у творным склоне. Таму пытаньне вымагае дыскусіі і дапрацоўкі.

3. Таксама ў беларускай мове ёсць такія важныя і ня цалкам выкарыстаныя дасюль рэсурсы, як ніякі род. Беларуская мова разам з іншымі славянскімі і некаторымі германскімі мовамі належыць да тых моваў, якія ўспадчылі ад старых індаэўрапейскіх моваў трохродавую сыстэму [Corbett 2008]. Сэмантычна назоўнікі ніякага роду азначаюць неадусаўлёныя (мэтро, радыё) і адушаўлёныя (кацяня, дзіця) дэсыгнаты. Падаецца, патэнцыял адушаўлёнасьці якраз можна выкарыстаць актыўней на патрэбу небінарнай мовы. Дарэчы, пэўныя спробы актывізаваць ніякі род і задзейнічаць яго для апісаньня небінарнасці ўжо прадпрымаецца актывісцкім колам: так, падчас ананімізаванага апытаньня беларускіх небінарных асобаў у Вільні былі зафіксаваныя прыклады выкарыстаньня нэалягізмаў ніякага роду. Напрыклад, замест мастака і мастачкі адна небінарная асоба апісала сябе, як *мастачко* (нэалягізм). Таксама побач зь бінарнымі словамі *сябра* і *сяброўка* гучаў небінарны варыянт *сябро*. Дарэчы, падобная тэндэнцыя па стварэньні і пашырэньні нэалягізмаў ніякага роду назіраецца ва ўкраінскай [Лишка, online], а таксама польскай мове (*reżysero, twórco*) [Andrea 2022, online; Konopielko 2023; Gębka-Wolak 2022; Walkiewicz 2022].
4. У арсэнале мовы ёсць такія рэсурсы, як назоўнікі з зборным значэньнем, то бок словы, якія абазначаюць сукупнасьць асобаў (напрыклад, спадарства) [Іваноў 2019: 234–235]. Гэты рэсурс вядомы здаўна: мовазнаўца Мікалай Паўленка на прыкладзе старабеларускай мовы паказаў досыць актыўную задзейнічанасьць і важнасьць падобных назоўнікаў у тэкстах XVI–XVII стст.: рыцарства, жаўнерства, хлопства, батрацтва, школьніцтва, серадняцтва, казацтва, інцілягенства і г. д. [Паўленка 1958]. Таму і ў сучаснай беларускай мове з улікам небінарнай мовы можна пашырыць ужытак назоўнікаў з зборным значэньнем: спадаства, студэнцтва, дасьледніцтва і пад.
5. Нароўні з вышэй пералічанымі рэсурсамі часта застаецца стратэгія апісальніцтва з дапамогай прыметнікаў: так, напрыклад, каб разнастайніць мову і не выкарыстоўваць увесь час назоўнікі з зборным значэньнем і не загрузваць тэкст нэалягізмамі, можна досыць эфэктыўна абысьціся прыметнікамі ў множным ліку (нэўтральны і адначасова небінарны варыянт “мае шаноўныя”, “мае дарагія” замест “дарагія калегі”, “шаноўныя студэнты” ці нават “шаноўнае студэнцтва”).
6. І, вядома, найбольш моцным, творчым і пэрспэктыўным рэсурсам у разьвіцьці і папайненьні небінарнай мовы застаецца нэалёгія

[Ashley 2019: 4]. Бо ў ёй прымаюць актыўны ўдзел патэнцыйна ўсе моўцы, і перадусім небінарныя асобы. Як мы бачылі вышэй, нэалёгія ўжо актыўна задзейнічаная на ўсіх роўнях мовы: створаныя гendarныя ці небінарныя займеньнікі, ствараюцца новыя словы ніякага роду і пад. Нэалёгічны ўплыў зьведалі таксама і ганаратывы, то бок формы ветлівасьці [Brown, Levinson 2011]. Нароўні з клясычнымі бінарнымі ганаратывамі паўсталі нэўтральныя ганаратывы: так, у ангельскай мове нароўні з Mr. (спадар) і Ms. (спадарыня) паўстаў нэўтральны ганаратыў “Mx”. У беларускай мове працягвае дамінаваць бінарная мадэль: сп. (спадар), спдн. (спадарыня). Як варыянт нэўтральнага ганаратыву можна проста задзейнічаць ужо існы назоўнік з зборным значэннем – спст. (ад спадарства).

Зразумела, у дадзенай працы далёка ня ўсе рэсурсы беларускай мовы былі ахопленыя як патэнцыйна карысныя небінарным асобам. Тым ня менш, былі пералічаныя і сыцісла прааналізаваныя асноўныя, якія ўжо ў той ці іншай ступені задзейнічаныя моўцамі.

Параўнаньне зь іншымі мовамі

Параўнаўчая шматмоўная пэрспэктыва аналізу небінарнай мовы важная і карысная для беларускай мовы як з пазыцыі ацэнкі стану і патэнцыйнай адновы нутраных рэсурсаў, якія можна задзейнічаць на карысьць інклюзіі і небінарнасьці, у прыватнасьці, так і з пазыцыі магчымых запазычанняў мадэляў і практыкаў зь іншых, перадусім блізкароднасных моваў (напрыклад, украінскай).

1. *Ангельская мова*: найбольш актыўная распрацоўка і рэфармаваньне мовы з улікам небінарнасьці заўважаецца менавіта ў ангельскай мове. Так сталася і таму, што ангельская мова зьяўляецца своеасасблівай сучаснай *lingua franca*, і таму, што небінарныя супольнасьці найбольш актыўныя і шматлікія ў англамоўным сьвеце (ЗША, Вялікабрытаніі, Аўстраліі, Канадзе). Асабліва бурліва разьвіваюцца ў ангельскай мове гendarныя ці небінарныя займеньнікі. Так, большасьць англамоўных небінарных асобаў аддаюць перавагу выкарыстаньню нэўтральных займеньнікаў, асабліва займеньніку “they”, то бок “яны” ў адзіночным ліку [Montañez 2017: 50–51]. Між іншым, займеньнік “they” быў прызнаны “словам дзесяцігодзьдзя” (2010–2020) Амэрыканскім дыялектным таварыствам [Krémer 2021]. Апрача “they” ў ангельскай мове выкарыстоўваюцца іншыя займеньнікі, такія, як zie/hir/hirs, xe/xem/xyr і ey/em/eir [Matsuno, Budge 2017: 116–120].

Варта адзначыць, што гendarныя займеньнікі ангельскай мовы моцна ўплываюць на фармаваньне падобных займеньнікаў у іншых мовах, а да ўсяго яны наўпрост выкарыстоўваюцца небінарнымі моўцамі іншых моваў у адсутнасьць сваіх уласных нэазайменьнікаў. Іншая важная зьмена з улікам небінарнага выкліку ў ангельскай мове датуецца 2015 г. і датычыць ветлівых формаў звароту: так, нароўні зь існымі бінарнымі зваротамі Mr (Sir) або Mrs (Madam) зьявіўся ветлівы небінарны зварот Mx, які дапамагае пазьбегнуць указаньня полу і гендару асобы [A gender neutral honorific... 2015]. Рэдактар Оксфардскага слоўніка ангельскай мовы тлумачыць, што гэта “прыклад таго, як ангельская мова прыстасоўваецца да патрэбаў людзей, дазваляючы ім выкарыстоўваць мову так, як ім зручна, а не дазваляць мове навязваць ім сваю ідэнтычнасьць” [Victory for transgender people...2015, online].

2. *Француская мова*: У французскай мове ніякі ці нэўтральны граматычны род, які вынікае з лацінскай сыстэмы родаў, захаваўся толькі рэшткава: *ce, ceci, cela*, прыметнік *pis*. Аднак існуюць прапановы па стварэньні нэўтральнага граматычнага роду (сыстэма Альфэрац [Alpheratz 2018], прапановы Фляранс Эшлі (Ашлі) [Ashley 2019]), а таксама інклюзіўныя тыпаграфікі (небінарныя шрыфты Cirrus Cumulus і VG500 франка-бэльгійскага “калектыву” Bye Bye Binary [Ossel 2021], інклюзіўны шрыфт Трыстана Барталіні [Mourgues 2020]). Франкамоўныя небінарныя асобы выкарыстоўваюць шмат нэалэгізмаў, якія афіцыйнымі моўнымі інстытуцыямі крытыкуюцца і не падтрымліваюцца: нэазайменьнікі (Iel, iels, ille, illes, ellui, elleux [Ashley 2019]), нэартыклі (Laa, læ, lea [Ashley 2019]), а таксама негendarаваныя займеньнікі і артыклі. Іх ужываньне вар’юе як ад кожнай небінарнай асобы [Lexie 2021: 47–51], так і ад франкамоўнай краіны: так, квэбэцкая французская мова значна сьмялей і актыўней распрацоўвае моўны рэсурс з улікам небінарнасьці. Нэазайменьнік “ille” зьяўляецца адным з найбольш распаўсюджаных адпаведнікаў ангельскага варыянта “they”. Так, Фляранс Эшлі (Ашлі), квэбэцкая небінарная асоба, якая займаецца гendarнай лінгвістыкай, біяэтыкай і правам, зьяўляецца найбольш вядомай і ўплывовай у франкамоўным сьвеце па пытаньнях французскай небінарнай мовы [Baillargeon 2021].
3. *Летувіская мова*: Як і ў беларускай мове, у летувіскай мове апісаньне небінарнасьці сустыкаецца з пэўным кансэрватызмам, архаізмам мовы і перадусім моўных інстытуцыяў [Lytis ir tapatybė...

2022, online]. Летувіскія небінарныя асобы часта выкарыстоўваюць для самавызначэння ангельскія гendarныя займеньнікі, бо сваіх нэазайменьнікаў пакуль не паўстала. Паказальным зьяўляецца і тое, што дасюль у летувіскай мове няма свайго слова для азначэння небінарнасьці: афіцыйна ўжываецца барбарызм *non-binary*. На дадзены момант найбольш важныя дэбаты, якія цікавяць нас з пазыцыі гendarнай лінгвістыкі і небінарнай мовы ў Летуве, адбываюцца ў сфэры гendarна-нэўтральных (жаночых) прозьвішчаў [*Laisvietė Pakarklytė kviečia diskutuoti...* 2023, online]. На пачатку траўня 2023 г. дэпутатка і сябра Лібэральнай партыі Ева Пакаркліце падрыхтавала папраўкі ў закон аб напісаньні імёнаў і прозьвішчаў у дакумэнтах. Прапановы дазвалялі б жанчынам ствараць і выбіраць прозьвішча з канчаткам *-a* альбо *-я*, калі прозьвішча ўтворана ад мужчынскай формы з падобным канчаткам: Рымша, Шарка, Стундзя, Наўседа і г. д. [*Laisvietė Pakarklytė kviečia diskutuoti...* 2023, online]. Пакуль што прозьвішчы ў летувіскай мове надзвычай гendarаваныя, да ўсяго, жаночыя прозьвішчы падкрэсьліваюць узроставы, шлюбны стан кабеты. Таму дадзеная спроба афіцыялізаваць гendarна-нэўтральныя прозьвішчы, спачатку для жанчынаў, маюць вялікае сымбалічнае значэньне: па-першае, адмовіцца ад “узростава-шлюбнай прапіскі” жанчыны, а, па-другое, у пэрспэктыве дазволіць небінарным асобам выкарыстоўваць адзін з рэдкіх у летувіскай мове гendarна-нэўтральных рэсурсаў. Такім парадкам, зрухі ў гэтым кірунку могуць паспрыяць больш актыўнай нэалаягічнай небінарнай дзейнасьці ў летувіскай мове.

4. *Польская мова*: У апошнія пяць гадоў тэма небінарнай мовы апынулася ў цэнтры пільнай увагі як польскіх мовазнаўцаў [Ziemińska 2018; Adamczyk 2019: 97–98; Misiek 2021: 288; Walkiewicz 2022; Gębka-Wolak 2022], так і небінарных асобаў, і ЛГБТК-супольнасьці шырэй гледзячы [*Nie-binarny język polski* 2019, online; @andrea 2021, online; @andrea 2022, online; Jastrzębska 2022, online]. Да ўсяго, знаходзячыся ў ЭЗ і зьяўляючыся адной з афіцыйных моваў агульнай Эўропы, польская мова зьведвае пэўны вонкавы ўплыў – рэкамендацыі Эўрапейскага парлямэнту, напрыклад [*Język neutralny płciowo w Parlamencie Europejskim* 2018, online]. Польскія мовазнаўцы актыўна займаюцца тэмай і рэагуюць на небінарныя актывісцкія, а таксама літаратурна-перакладніцкія заклікі і дыскусіі. У выніку сытуацыю можна рэзюмаваць так: з аднаго боку, у польскай мове існуюць пэўныя традыцыйныя, цяжка пераадольныя абмежаваньні: абавязковая прывязка

амаль кожнага назоўніка да аднаго з трох радоў: мужчынскага, жаночага ці ніякага, што ў сваю чаргу ўздзейнічае на залежныя ад іх склонавыя часьціны мовы, гэта значыць на прыметнікі і большасць формаў дзеяслова. Гэта азначае, што польскамоўнай небінарнай асобе амаль немажліва захаваць гendarную нэўтральнасць [Misiek 2021: 288]. Аднак зь іншага боку, ужо задзейнічаныя смелыя спробы як актывісцкага кола, так і лібэральных мовазнаўцаў на шляху да сацыяльнага, гendarнага рэфармавання мовы (пашырэнне такога рэсурсу, як ніякі род, на аснове гэтага актывацыя такога рэсурсу, як “нэўтратывы” (*neutratywy*), нэалегічная праца ў сфэры займеньнікаў, досыць частае ўжываньне нэазайменьнікаў-англіцызмаў (*they, he/she*) і пад.) [*U progu językowej rewolucji* 2022, online]. У звязку з гэтым мовазнаўцы Аляксандра Валькевіч і Мальгажата Гэмбка-Воляк кажуць пра тое, што польскае грамадства “стаіць на парозе непазбежнай лінгвістычнай (і сацыяльнай) (р)эвалюцыі” [*U progu językowej rewolucji* 2022, online]. Зрэшты, для поўнай карціны варта прыгадаць зьмястоўны і карысны з пункту гледжаньня аналізу польскай небінарнай мовы партал *zaimki.pl*, на якім прадстаўленыя займеньнікі, назоўнікі, прыметнікі і спражэньне дзеясловаў для небінарных людзей.

5. *Українська мова*: Сытуацыя з апісаньнем і падачай небінарнасці ва ўкраінскай мове вельмі падобная да той, што назіраецца ў беларускай мове: з аднаго боку, кансэрватызм моўных інстытуцыяў [Коккіна, Марінашвілі 2021], а зь іншага, досыць гнуткі і пэрспектыўны і дасюль не задзейнічаны ў дачыненні да небінарнасці нутраны рэсурс мовы [Лишка 2022, online; Колектив «Рада нейтральної мови» 2023, online]. Ёсць і адно прынцыповае адрозьненне: калі небінарных беларускамоўных асобаў і супольнасцяў пакуль не зафіксавана, то па-ўкраінску небінарная мова разьвіваецца, бо існуюць небінарныя моўцы па-ўкраінску. Праўда, часта і ўкраінскія небінарныя асобы выкарыстоўваюць ангельскія гendarныя займеньнікі. Цікава, што ва ўкраінскай мове пачатку ХХ ст. займеньнік-зварот “вони / їх, їм, їхні” ўжо быў распаўсюджаны ў маўленьні і тэкстах (Леся Українка, Паўло Тычына), але быў падзабыты [Лишка 2022, online]. Зь небінарным выклікам українська мова рэабілітуе гэты рэсурс мовы. Таксама даволі распаўсюджаным варыянтам перадачы небінарнасці асобы ва ўкраінскай пісьмовай мове зьяўляецца падкрэсьліваньне ў слове перад канчаткам, які вызначае пол (“в_ін”, “в_она”, “я б хоті_ла” і г. д.). Таксама ўсё

часьцей выкарыстоўваецца ніякі род як альтэрнатыва мужчынскаму і жаночаму роду [Лишка 2022, online; *Колектив «Рада нейтральнай мовы»* 2023, online]. Украінская гістарыца Яна Лішка пазначае шэраг нутраных рэсурсаў і перадумаў да разьвіцця небінарнай мовы. Так, існуе ніякі род, які традыцыйна можна ўжываць у пэўных значэньнях да людзей. У прыватнасьці, ніякі род ужываецца ў народнай, экспрэсыўна-размоўнай мове. Напрыклад, выраз «таке воно хороше людисько» пры звароце да чалавека выклікае прыхільнасьць. Таксама ніякі і супольны род ужываюцца ў адносінах да людзей з прэфіксамі *-иц-*, *-иск-* або *-ац-*: «те дідище», «те дівчисько», «те ледащо» і г. д. Напрыклад, імя ў мужчынскім варыянце вядомае як Ян, а ў жаночым – як Яна, у ніякім родзе павінна гучаць як «Янісько» [Лишка 2022, online]. Як і ў беларускай мове, ва ўкраінскай маюць небінарны патэнцыял ветлівы зварот-займеньнік «вы», а таксама катэгорыя супольнага роду. Дзякуючы дэмакратычным пераўтварэньням ва Ўкраіне разьвіццё небінарнай мовы не выклікае сумненьня і не сутыкаецца з прынцыповымі перашкодамі.

Заканчэньне

Апошнім часам – няхай пакуль і ня ў межах афіцыйнага, а хутчэй альтэрнатыўнага мовазнаўства – назіраецца пашырэньне поля беларускай інклюзіўнай мовы, якая дасюль цалкам ігнаравала зьяву небінарнасьці. Разьвіваецца інклюзіўная, а таксама гendarна-нэўтральная мова, у межах якой паўстае зацікаўленьне тэмай небінарнасьці і ейнай перадачай у мове. Пры гэтым, як выявіў сацыялінгвістычны аналіз, небінарная мова па-беларуску не распрацаваная на актывісцкім роўні, адпаведна не рэглямэнтаваная інстытуцыйна. Да ўсяго, беларускія небінарныя асобы ўжываюць шмат гendarных, небінарных англіцызмаў (they, he/she), радзей русізмаў для самавызначэньня, што зноў абумоўлена маргінальным станам беларускай мовы ў Беларусі.

Аналіз беларускай мовы і параўнаньне яе зь іншымі мовамі на прадмет інклюзіі ў дачыненні да небінарных асобаў дае цікавыя вынікі: унутры беларускай мовы ёсьць рэсурсы [(нэ)займеньнікі, ніякі род, супольны род, нэалёгіія], перадумовы да разьвіцця небінарнай лексыкі і сродкаў да апісаньня, перадачы небінарнасьці. Параўнаньне розных моваў у пытаньні перадачы і апісаньні небінарнасьці прывяло да наступнай важнай высновы: унутры некаторых моваў (француская, ангельская) разьвіваюцца досыць сьмелыя, наватарскія і часам радыкальныя падыходы па зьмяненні мовы (ствараюцца ня проста шматлікія

небінарныя наватворы, радыкалізуецца сынтаксіс, прапануецца ўвесці, напрыклад, ніякі ці нэўтральны род у французскай мове, якога не існуе ў сучасным варыянце мовы). Пры гэтым у некаторых іншых мовах (беларускай, украінскай і польскай) задзейнічаюць менш радыкальныя падыходы: перадусім актывізуецца нутраны моўны рэсурс (ніякі і супольны род, займеньнік “вы” і пад.) і толькі потым прыбягаюць да нэалёгіі.

Зрэшты, досвед іншых моваў сьведчыць на карысць усё большага задзейнічання гendarных і небінарных нэалёгізмаў, каб зрэагаваць на новыя выклікі і даць небінарным моўцам рэсурс для самавызначэння. Гendarная і небінарная нэалёгія карысная для мовы, для моўцаў і сацыяльнай стабільнасці і разнастайнасці культуры. Ня варта забываць правераны стагодзьдзямі сацыялінгвістычны і наагул мовазнаўчы пастулят: “жыццяздольнасць слова сьцьвярджаецца узусам” [Beaumont 2022]. Нэалёгізмы, якія праходзяць праверку часам, становяцца неадымнай і натуральнай часткай мовы: так, між іншым, сталася з шматлікімі ўжо клясычнымі словамі любой мовы, у тым ліку беларускай.

References

- Abbou Julie. 2014. *Gender variations in genderless languages* [online] <https://variama.hypotheses.org/files/2014/08/presentation-Variamu-Aix.pdf> [доступ: 20.06.2023].
- Adamczyk M. 2019. *Interseksualny a interplciowy – poza binarnością*. „Poradnik językowy” 10: 97–103.
- A gender neutral honorific, ‘Mx’, could be added to the Oxford English Dictionary very soon. 2015 [online] <https://www.pbs.org/newshour/world/oxford-english-dictionary-soon-include-gender-neutral-title-mx> [доступ: 10.06.2023].
- Alpheratz. 2018. *Grammaire du français inclusif* [online] <https://www.alpheratz.fr/linguistique/genre-neutre/> [доступ: 10.06.2023].
- @andrea. 2021. *Manifest Niebinarnej Polszczyzny* [online] <https://zaimki.pl/manifest> [доступ: 20.08.2023].
- @andrea. 2022. *Skąd bierzemy neutratywy i jak je odmieniać?* [online] <https://zaimki.pl/tworzenie-neutratyw%C3%B3w> [доступ: 20.06.2023].
- Ashley Florence. 2019. *Les personnes non-binaires en français: une perspective concernée et militante*. H-France Salon Volume 11, Issue 14, #5.
- Baillargeon Stéphane. 2021. *Dis son pronom: les mots de la non-binarité* [online] <https://www.ledevoir.com/societe/615933/des-mots-pour-mieux-dire-dis-son-pronom-les-mots-de-la-non-binarite> [доступ: 15.06.2023].
- Baron Dennis. 2020. *What’s Your Pronoun? Beyond He and She* [online] <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v42/n13/amia-srinivasan/he-she-one-they-ho-hus-hum-ita> [доступ: 15.06.2023].
- Beaumont (de) Éléonore. 2022. *Trouble dans le genre grammatical: exprimer des identités non-binaires en français*. “Acta fabula” 23, 8 [online] <http://www.fabula.org/acta/document14742.php> [доступ: 20.06.2023].
- Berger Miriam. 2019. *A guide to how gender-neutral language is developing around the world* [online] <https://www.washingtonpost.com/world/2019/12/15/guide-how-gender-neutral-language-is-developing-around-world/> [доступ: 15.06.2023].

- Bongiovanni Archie, Jimerson Tristan. 2018. *A Quick & Easy Guide to They/Them Pronouns (Quick & Easy Guides)*. Limerence Press.
- Brown Penelope, C. Levinson Stephen. 2011. *Politeness. Some Universals in Language Usage (= Studies in interactional sociolinguistics. Band 4)* 21 [online] <https://books.google.de/books?id=OG7W8yA2XjcC> [доступ: 15.06.2023].
- Corbett G. Greville. 2008. *Number of Genders*. In: *Martin Haspelmath, Matthew S. Dryer, David Gil, Bernard Comrie (Hrsg.): The World Atlas of Language Structures*. Max Planck Digital Library, München: 30.
- Cordoba Sebastian. 2022. *Non-Binary Gender Identities, The Language of Becoming*, Routledge [online] <https://www.routledge.com/Non-Binary-Gender-Identities-The-Language-of-Becoming/Cordoba/p/book/9780367637095#> [доступ: 15.06.2023].
- Désigner les personnes non binaires*. 2021 [online] <https://vitrinelinguistique.oqlf.gouv.qc.ca/25370/la-redaction-et-la-communication/feminisation-et-redaction-epicene/redaction-epicene/formulation-neutre/designer-les-personnes-non-binaires> [доступ: 15.06.2023].
- Gębka-Wolak Małgorzata. 2022. *Językowe wykładniki niebinarności płci w polszczyźnie. Część 2: Innowacje a system i tendencje rozwojowe*, "Prace Językoznawcze" XXIV/1: 101–116.
- Gender Inclusive Language Guidelines* [online] <https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/about/Gender-Inclusive-Language-Guidelines> [доступ: 15.06.2023].
- Gender-neutral language in the European Parliament*. 2018 [online] https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/151780/GNL_Guidelines_EN.pdf [доступ: 15.06.2023].
- Haddad R. 2019. *Manuel d'écriture inclusive* [online] <https://www.motscles.net/ecriture-inclusive> [доступ: 10.05.2023].
- Harbacki Uladzislaŭ. 2012. *Ab hêtak zvanux "ëpicënaŭ"* [Гарбацкі Уладзіслаў. 2012. *Аб гэтак званых "эпіцэнаў"*] [online] <https://news.arche.by/by/page/science/filialogianavuka/8771> [доступ: 15.06.2023].
- Hendarnae vymjarë'n'e sacyjalinhvistyki. Razmova z Uladzislavam Harbackim*. 2022. [Гендарнае вымярэнне сацыялінгвістыкі. Размова з Уладзіславам Гарбацкім. 2022] [online] https://www.youtube.com/watch?v=PNFvKla3rfo&ab_channel=%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%83%D1%81%D0%BA%D1%96%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8E%D0%BC [доступ: 15.06.2023].
- Ivanoŭ Uladzislaŭ. 2019. *Ab inkljuzyŭnaj belaruskaj move*. "Acta Albaruthenica" 19: 231–240 [Іваноў Уладзіслаў. 2019. *Аб інклюзыйнай беларускай мове*. "Acta Albaruthenica" 19: 231–240].
- Jastrzębska Anna. 2022. *„Języka nie skrzywdzisz, ale możesz skrzywdzić człowieka”*. *Andrea Vos i Anna Tess Gołębiowska o języku neutralnym płciowo* [online] <https://www.glamour.pl/artukul/jezyka-nie-skrzywdzisz-ale-mozesz-skrzywdzic-czlowieka-andrea-vos-i-anna-tess-golebiowska-o-jezyku-neutralnym-plciowo-221205101113> [доступ: 25.08.2023].
- Język neutralny płciowo w Parlamencie Europejskim*. 2018 [online] https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187107/GNL_Guidelines_PL-original.pdf [доступ: 26.09.2023].
- Kalita Inna, Tulus Taciana i in. 2017. *Gender in Languages, Speech and Dialects, Belarusian Experience*. Usti nad Labem.
- Kedron K. 2014. *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*. Karolinum [online] <https://www.kosmas.cz/knihy/195556/genderove-aspekty-ve-slovanske-frazeologii-na-materialu-belorustiny---a-cestiny/> [доступ: 26.05.2023].
- Kokkina L., Marinašvili M. 2021. *Ġenderno nejtral'na mova v sučasnomu suspil'stvi âk perekladoznavča problema*. U: *Problemi humanitarnih nauk: zbirnik naukovih prac'*

- Drogobic'kogo deržavnogo pedagogičnogo universitetu imeni ĭvana Franka. Seriâ "Filologîd" 46: 47–56* [Коккіна Л., Марінашвілі М. 2021. Гендерно нейтральна мова в сучасному суспільстві як перекладознавча проблема. У: Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія "Філологія" 46: 47–56].
- Kolektiv "Rada nejtral'noi movi". 2023 [Колектив "Рада нейтральної мови". 2023] [online] <https://ua.pronouns.page/> [доступ: 26.08.2023]].
- Konopielko Dominika. 2023. *Wera Makowskx – nebinarne reżysero, twórco "sweet and romantic" w TR Warszawa* [online] <https://poptown.eu/wera-makowskx-niebinarne-rezysero-tworco-sweet-romantic/> [доступ: 26.05.2023].
- Kouri-Towe Natalie, Bobker Danielle. 2022. *Gender-inclusive, non-binary, and gender-neutral language in English writing* [online] <https://www.noslangues-ourlanguages.gc.ca/en/blogue-blog/writing-gender-inclusive-non-binary-gender-neutral-eng> [доступ: 24.06.2023].
- Krémer Pascale. 2021. *"He/she", "il/elle", "iel": la transidentité bouscule les façons de se présenter* [online] https://www.lemonde.fr/m-perso/article/2021/02/05/bonjour-quel-est-ton-pronom-la-transidentite-bouscule-les-facons-de-se-presen-ter_6068818_4497916.html [доступ: 24.06.2023].
- Laisvietė Pakarklytė kviečia diskutuoti dėl lyčiai neutralių moteriškų pavardžių. 2023. [online] <https://alkas.lt/2023/05/30/laisviete-pakarklyte-kviecia-diskutuoti-del-lyciai-neutraliu-moterisku-pavardziu/> [доступ: 24.06.2023].
- Lexie. 2021. *Une histoire de genre*. Marabout.
- Lytis ir tapatybė. Ekspertė paaiškina, ką reiškia Vakaruose paplitęs „non-binary“ terminas. 2022 [online] <https://www.lygybe.lt/lt/lytis-ir-tapatybe-eksperte-paaiskina-ka-reiskia-vakaruose-paplitęs-non-binary-terminas> [доступ: 24.06.2023].
- Liška Ąna. 2022. *Nebinarni formi zvertannâ v ukraińs'kij movi* [Лишка Яна. Небінарні форми звертання в українській мові] [online] <https://transunity.life/buti-trans/nebinarnist/nebinarni-formi-zvertannja-v-ukrainskij-movi/> [доступ: 24.06.2023]].
- Matsuno Emmie & Budge Stephanie L. 2017. *Non-binary/Genderqueer Identities: a Critical Review of the Literature*. "Current Sexual Health Reports" 9, 3: 116–120.
- Misiek Szymon. 2021. *Niebinarność płciowa w języku polskim. Badanie pilotażowe*, "Etnolingwistyka. Problemy Języka i kultury" 33: 287–303.
- Montañez Amanda. 2017. *Beyond XX and XY*. "Scientific American" 317, 3, 15: 50–51.
- Mourgues Elsa. 2022. *L'alphabet épique de Tristan Bartolini* [online] <https://www.radiofrance.fr/franceculture/l-alphabet-epicene-de-tristan-bartolini-7621284> [доступ: 24.06.2023].
- Multilingual Matinée. 2021. *How do gendered languages accommodate for non-binary terms?* [online] <https://matinee.co.uk/blog/gendered-languages-non-binary-terms/> [доступ: 24.06.2023].
- O'Laughlin Logan Natalie. 2022. *Réflexions transnationales sur la corporéité des pronoms non-binaires*. У: Vinay Swamy, Louisa Mackenzie. *Devenir non-binaire en français contemporain*. Genre(s) et création, Sylvie Brodziak.
- Nie-binarny język polski / seminarium naukowe. 2019 [online] https://www.youtube.com/watch?v=YOEB6Ixp048&ab_channel=QueerUW [доступ: 24.08.2023].
- Novy hendarny zin "Kartahrafija tvajoj seksualnaści" žjaviŭsia pa-bielarusk. 2023 [Новы гэндарны зін "Картаграфія тваёй сэксуальнасці" з'явіўся па-беларуску. 2023] [online] <https://novychas.online/kultura/novy-hendarny-zin-kartahrafija-tvajoj-seksualnasc> [доступ: 24.06.2023]].
- Ossel Daphné Van. 2021. *Changement climatique, inclusivité : comment la typographie peut parler* [online] [https://archive.wikiwix.com/cache/index2.php?url=https%](https://archive.wikiwix.com/cache/index2.php?url=https%3F)

- 3A%2F%2Fwww.rtb.be%2Finfo%2Fsociete%2Fdetail_changement-climatique-inclusivite-comment-la-typographie-peut-parler%3Fid%3D10744886#federation=archive.wikiwix.com&tab=url [доступ: 24.06.2023].
- Paŭljenka Mikalaj. 1958. *Nazoŭniki na -stv-o (-stv-a) sa zbornym značenniem u bielaruskaj movie* [Паўленка Мікалай. *Назоўнікі на -ств-о (-ств-а) са зборным значэннем у беларускай мове*] [online] http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/175406/1/паўленка_назоўнікі.pdf [доступ: 20.06.2023].
- Srinivasan Amia. 2020. *He, She, One, They, Ho, Hus, Hum, Ita*. London Review of books, Vol. 42 No. 13 2 July [online] <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v42/n13/amia-srinivasan/he-she-one-they-ho-hus-hum-ita> [доступ: 24.06.2023].
- Sučasnaja bielaruskaja litaraturnaja mova*. 2017. Pad red. Dziatko D.V. Minsk: Vyšejšaja škola. [Сучасная беларуская літаратурная мова. 2017. Пад рэд. Дзяцка Д.В. Мінск: Вышэйшая школа].
- Swamy Vinay, Mackenzie Louisa. 2022. *Devenir non-binaire en français contemporain*. Paris, Éditions Le Manuscrit.
- Tłumačalny sloŭnik bielaruskaj litaraturnaj movy*. 1996. Minsk: Bielaruskaja Encykłapiedyja. [Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. 1996. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя].
- U progę językowej rewolucji*. 2022 [online] <https://portal.umk.pl/pl/article/u-progu-językowej-rewolucji> [доступ: 24.07.2023].
- Victory for transgender people: Mx to join Mr and Mrs in the dictionary*. 2015 [online] <https://www.express.co.uk/news/uk/574705/Victory-transgender-people-Mx-join-Mr-and-Mrs-dictionary> [доступ: 24.06.2023].
- Walkiewicz Aleksandra. 2022. *Językowe wykładniki niebinarności płci w polszczyźnie. Cz. 1: Wprowadzenie do problematyki i próba systematyzacji*. „Prace Językoznawcze” XXIV/1: 85–100.
- Ziemińska Renata. 2018. *Niebinarne i wielowarstwowe pojęcie płci: próba inkluzji danych o osobach interpłciowych i niebinarnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

STRESZCZENIE: W artykule podjęto próbę analizy inkluzywnego języka białoruskiego, zwłaszcza tak niedostatecznie zbadanego segmentu, jak niebinarna tożsamość oraz sposobów jej reprezentacji w języku białoruskim. Jest to pierwsza w językoznawstwie białoruskim, a zwłaszcza w lingwistyce genderowej, próba odpowiedzi na nowe wyzwania i analizy zarówno zasobów wewnętrznych języka (zaimki, rodzaj nijaki, neologizmy itp.), jak i zasobów zewnętrznych (np. zapożyczenia) w związku z potrzebami osób niebinarnych. Oprócz przypadku białoruskiego w artykule przedstawiono perspektywę porównawczą – przeanalizowano doświadczenia innych języków (angielskiego, francuskiego, ukraińskiego i litewskiego) w rozwoju słownictwa niebinarnego i innych narzędzi językowych do samostanowienia. Szczególną uwagę w tekście poświęcono neologii, jako najskuteczniejszej i najbardziej obiecującej metodzie rozwijania słownictwa niebinarnego.

SŁOWA KLUCZOWE: językoznawstwo genderowe, język niebinarny, język inkluzywny, język inkluzywny płciowo, język neutralny płciowo, język genderowy, zaimki płciowe, neologizmy.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле зробленая спроба аналізу інклюзіўнай беларускай мовы, асабліва такога недасядаванага сегмэнту, як небінарнасьць, небінарная ідэнтычнасьць, і спосабы яе падачы ў беларускай мове. Гэта першая спроба ў беларускім мовазнаўстве, у прыватнасьці ў гэндарнай лінгвістыцы, зрагаваць

на новыя выклікі і прааналізаваць як нутраныя рэсурсы мовы (займеньнікі, ніякі род, супольны род, нэалягізмы і інш.), так і вонкавыя (напрыклад, запазычанні) у звязцы з патрэбамі небінарных асобаў. Апрача беларускага выпадку, у артыкуле прадстаўленая параўнаўчая пэрспектыва – аналізуецца досвед іншых моваў (ангельскай, французскай, украінскай і летувіскай) у выпрацоўцы небінарнай лексыкі і іншых моўных сродкаў для самавызначэння. Асабліва ўвага ў гэтым прыведзена нэалёгія як найбольш эфектыўнаму і пэрспектыўнаму сродку выпрацоўкі небінарнай лексыкі.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: гendarная лінгвістыка, небінарная мова, інклюзіўная мова, гendarная інклюзіўная мова, гendarна-нэўтральная мова, гendarаваная мова, гendarныя займеньнікі, негendarаваная мова, нэалягізмы.

Data przesłania artykułu: 24.06.2022

Data akceptacji artykułu: 27.09.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Uladzislau Ivanou / Уладзіслаў Іваноў – Litwa, Wilno, Europejski Uniwersytet Humanistyczny, Wydział Nauk Społecznych; dr., profesor nadzwyczajny; specjalność naukowa: socjolingwistyka; zainteresowanie naukowe: lingwistyka płci, polityka i język, gender studies, etnolingwistyka.

Adres: Europos Humanitarinis Universitetas, Savičiaus g.17, 01127 Vilnius, Lietuva / Litwa.

Wybrane publikacje (2021–2023):

1. Уладзіслаў Іваноў. 2021. *Фэномэн жанчынаў у белым: гendarнае вымярэнне беларускіх пратэстаў другой паловы 2020 – пачатку 2021 году*, „Topos” 2: 142–166.
2. Ivanou Uladzislau. 2022. *Le féminisme athée, Dictionnaire du genre en traduction / Dictionary of Gender in Translation / Diccionario del género en traducción*, IRN WORLD GENDER.
3. Ivanou Uladzislau. 2022. *De la honte linguistique: le cas du bélarussien, Représentations des langues au confluent du temps et de l'espace Sous la direction de / Edited by: Julie Boissonneault, Ali Reguigui et Gerardo Acerenza*, Université Laurentienne, 55–72.
4. Ivanou Uladzislau. 2022. *Gender situation in Belarus: state-level imitation and public activism*. “Belarusian yearbook” 169–175.
5. Уладзіслаў Іваноў і Андрэй Клішын. 2023. *Картаграфія тваёй сэксуальнасці / Mapping Your Sexuality*, European Humanities University, Vilnius (пераклад з ангельскай на беларускую).

Dzmityr Kliabanau

Uniwersytet Jagielloński, Polska /

Jagiellonian University, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4606-630X>

e-mail: dzmityr.kliabanau@uj.edu.pl

Między ideologią a wyobraźnią literacką: spór o jednostkę i jej miejsce w historii (na przykładzie noweli *Łaska Księcia Hieronima* Uładzimira Arłoua)

Between ideology and literary imagination: the disputes about the individual and his place in history (based on the novella PRINCE HIERONIM'S GRACE by Uładzimir Arłou)

Паміж ідэалогіяй і літаратурнаю фантазіяй: спрэчка пра асобу і яе месца ў гісторыі (на прыкладзе апавесці МІЛАСЦЬ КНЯЗЯ ГЕРАНІМА Уладзіміра Арлова)

ABSTRACT: Belarusian authorities have a very specific perception of historical memory and have made a number of attempts trying to verify national history and to question the value of some parts of the national heritage. Official propaganda looks at the history of Belarus through the prism of West Russianism and the idea of the trinity of the Russian nation. Uładzimir Arłou in his literary works focuses on creating an image of history through the prism of human behavior, moral principles and choices, which were made in specific circumstances – both by direct participants and eyewitnesses of history. In the novel *Prince Hieronim's Grace* (1987), the main theme is the clash between the individual and the authorities. It forces the individual to make a choice in the face of pressure and the desire to maintain one's own identity – belonging to "our own people" represented in the novel by Ivan Karpac and clearly contrasted in terms of their values with "outsiders", represented by prince Hieronim Radziwiłł.

KEYWORDS: Belarusian literature, Uładzimir Arłou, ideology, historical memory, individual, imagology.

W 2023 r. na mocy rozporządzenia Ministerstwa Szkolnictwa i Oświaty Białorusi do programu nauczania wprowadzono dwa cykle zajęć fakultatywnych: „Świątynie kraju ojczystego” oraz „Dziedzictwo duchowe Białorusi (IX w. – 1569 r.)”. W ramach zajęć uczniowie szkół podstawowych i średnich będą zapoznawać się z zabytkami białoruskiej kultury materialnej, nadal istniejącej i tej utraconej, zabytkami archeologii, obiektami o szczególnym znaczeniu duchowym. Za cel nadrzędny owych zajęć uchodzi dostarczenie i usystematyzowanie rozszerzonej wiedzy z zakresu specyfiki kultury materialnej i duchowej państwa białoruskiego oraz jego poszczególnych regionów, systemu wartości tradycyjnej kultury białoruskiej oraz szerzenie idei świadomości swej odrębności kulturowej, patriotyzmu i konieczności dbania o dziedzictwo narodowe.

Pojawienie się w programie nauczania wymienionych cykli zajęć jest tym bardziej znamienne w sytuacji, kiedy panujące obecnie na Białorusi elity demonstrują bardzo specyficzne podejście do kwestii pamięci historycznej oraz podejmują próby weryfikacji historii i wartościowania dziedzictwa narodowego [Котов 2022]. Wydarzenia ostatnich lat sprawiły, że do łask zaczęły powracać poglądy i mity determinujące rozwój historiografii białoruskiej w okresie istnienia ZSRR. Imperialne w gruncie rzeczy podejście do ujmowania historii Białorusi jako kraju zniewolonego przez litewskich i polskich panów i Białorusinów jako chłopskiego narodu snującego na przeciągu stuleci marzenie o powrocie do macierzy – Rosji i zjednoczeniu z jej wielkim narodem – Rosjanami – wielokrotnie pojawiało się w pracach radzieckich historyków białoruskich, którzy kwestię odrębności językowej i kulturowej Białorusinów traktowali jako element zupełnie marginalny albo wcale nie odnosili się do tej kwestii, skupiając się jedynie na walce Białorusinów z Wielkim Księstwem Litewskim i Rzeczpospolitą Obojga Narodów:

Белорусский народ тесно связан с великим русским народом общностью исторического прошлого, близостью территории, родством языка и культуры. Оказавшись в составе Великого княжества Литовского, а затем Речи Посполитой, он через столетия пронес свое стремление к воссоединению с русским народом. Это находило выражение как в постоянно крепнувших русско-белорусских торговых, политических и культурных связях, так и в открытой вооруженной борьбе белорусского народа за воссоединение с Россией. Попытки литовских и польских феодалов подавить это стремление оказались безуспешными [Игнатенко 1974: 5–6].

Znamienne w owym kontekście jest stanowisko Lwa Kryštapoviča, znanego propagandysty tzw. „oficjalnego spojrzenia” na historię Białorusi przez pryzmat zachodniorusizmu i postulatu o trójjedności narodu rosyjskiego. W wielu swoich publikacjach L. Kryštapovič powtarza tezy historyków radzieckich o litewskich i polskich feudałach ciemiężących chłopstwo białoruskie,

a nawet posuwa się nieco dalej – wręcz kwestionuje odrębność narodową i kulturową Białorusinów:

белорус, точно так же, как и украинец, выступают не столько под своими современными этническими обозначениями, сколько под общим названием древнего русского народа. Понятие «русский» было одновременно и синонимом понятия белоруса и украинца. Все источники <...> не противопоставляют русский народ белорусскому или украинскому – наоборот, подчеркивая особенность национального духа коренного населения, именно говорят о древнем русском народе, сохранившем в первозданной чистоте свою русскую веру, полученную от восточных патриархов <...>. Мысль о русской природе белоруса постоянно присутствует на страницах исторических источников. В известном смысле она даже приобретает императивную окраску, когда требуется подчеркнуть национальную особенность коренного жителя [Криштопович, 2012: 28].

Dokonując porównania poglądów na historię Białorusi L. Kryštapoviča i Aleksandra Ihnacenki, można dostrzec zarówno podobieństwo, jak i zasadniczą różnicę w ocenach: A. Ihnacienka twierdzi, że białoruscy burżuazyjni nacjonaliści i falsyfikatory historii – Mitrafan Doŭnar-Zapolski, Vaclaŭ Łastoŭski i inni – zniekształcali i zakłamywali historię walki klasowej narodu białoruskiego [Игнатенко 1974: 6–7]. L. Kryštapovič również bardzo negatywnie odnosi się do prac dotyczących historii Białorusi, które wyszły spod pióra działaczy ruchu narodowego końca XIX – początku XX w. Różnica polega jedynie na tym, że na pogardliwy stosunek ze strony propagandysty zasługują działacze na rzecz narodowego odrodzenia Białorusi także z okresu ostatnich dziesięcioleci XX – początku XXI w. walczący z radzieckim mitem o braku u Białorusinów własnych elit intelektualnych i politycznych i o niezwykle pozytywnej roli Rosji w samostanowieniu narodu białoruskiego:

под видом национальных ценностей белорусам стремятся навязать ценности какой угодно истории, но только не своей, белорусской. Характерный пример – «белорусизаторская» трактовка польско-литовских магнатов как белорусских интеллектуалов. Во всех этих «белорусизаторских» измышлениях идет безудержное восхваление польского панства под видом якобы столпов выдающихся белорусских родов. <...> Польские паны для «белорусизаторов» – это «наши паны». <...> Выставлять польских панов белорусскими патриотами (а именно такая идея пропагандируется во всех публикациях и выступлениях «белорусизаторов») – значит становиться на позиции польских оккупантов, быть фальсификатором белорусской истории [Криштапович 2020].

L. Kryštapovič zdaje się być zupełnie anachroniczny w swoim spojrzeniu na historię Białorusi. Jego stanowisko jest de facto osadzone na podejściu do tej kwestii panującym wśród pewnej części elit rosyjskich w drugiej połowie XIX w. Nie odbierano Białorusinów jako odrębnego naród, a zajmowane

przez nich tereny – za obce terytorium. Jak podaje białoruski badacz Andrej Cichamiraŭ,

szczególnie po 1863 roku w przekonaniu większości Rosjan te ziemie były niekwestionowaną spuścizną państwa i narodu rosyjskiego. Białorusinów i Ukraińców zaliczano do „wielkiego narodu rosyjskiego”, widząc w nich tylko pewną specyfikę regionalną, ukształtowaną pod wrogim wpływem „cywilizacji zachodniej”, głównie Kościoła katolickiego, kultury polskiej, żydowskiej i niemieckiej. Do rozpowszechnienia takiej wizji przyczynili się głównie historycy pochodzący z terenów „guberni zachodnich” (tak w tym czasie określano tereny litewskie, białoruskie i ukraińskie). Wśród nich największym wpływem i autorytetem cieszył się profesor Petersburskiej Prawosławnej Akademii Duchownej Michaił Kojałowicz <...> zrobił szybką karierę naukową w Petersburgu oraz przyczynił się do kształtowania rosyjskiej polityki imperialnej [Tichomirow 2018: 167–168].

Reprezentowane przez L. Kryštapoviča poglądy pozwalają twierdzić, że dzisiejszy oficjalny dyskurs historyczny jest wręcz jeszcze bardziej zakłamanym względem czasów radzieckich, gdyż znajduje się pod wyraźnym wpływem imperialnego postrzegania Białorusinów i Ukraińców promowanego przez oficjalnych historyków rosyjskich wraz z ideologią „rosyjskiego świata”. Dla porównania: A. Ihnacenka krytycznie podchodzi do tez zachodniorusistów – Briancewa, Kojałowicza, Miakotina, Pietrowa i innych – o tym, że Białoruś to część Rosji i że carowie rosyjscy mają prawo do władania terytorium białoruskim [Игнатенко 1974: 5–6]. Z kolei, zdaniem L. Kryštapoviča, Białorusini jako naród są wystawiani na próbę oderwania od „trójjedności” leżącej u podstaw tzw. „rosyjskiego świata”. W jego publikacjach wielokrotnie pojawia się nacechowane negatywnie określenie „białorutenizacja”, pogardliwy stosunek do ukierunkowanych narodowo historyków i pisarzy; L. Kryštapovič de facto utożsamia poglądy działaczy ruchu narodowego na historię Białorusi z rusofobią, polonofilstwem i dążeniem do spolonizowania Białorusinów.

Na antypolskość oficjalnego dyskursu białoruskiego będącego skutkiem wzmożonej ekspansji propagandy rosyjskiej zwraca uwagę ukraiński badacz Taras Poljowij:

На протяжении последних лет Россия проводит целенаправленную деятельность, целью которой является информационно-пропагандистская экспансия. <...> С началом политического кризиса 2020 года в Беларуси обозначилось расширение российского влияния в стране <...> упомянутые процессы сопровождаются навязыванием белорусскому обществу пророссийских нарративов относительно соседних государств и российскоцентрической картины мира, в которой последние позиционируются как агрессивные и враждебно настроенные по отношению к Беларуси и России [Польовий 2021: 166].

W kontekście poruszanych przez białoruskich historyków zarówno radzieckich, jak i współczesnych kwestii polskiego zagrożenia dla tożsamości i odrębności Białorusinów, warto przytoczyć poglądy jednego z prominentnych polityków II Rzeczypospolitej Polskiej Leona Wasilewskiego, który w latach 1918–1919 kierował resortem spraw zagranicznych państwa polskiego. W pracy *O wschodnią granicę Państwa Polskiego* L. Wasilewski podkreślał, że rozszerzanie terytorium Polski we wschodnim kierunku powinno zatrzymać się na umownej granicy między Wschodem a Zachodem, a owa granica powinna odzwierciedlać przynależność religijną ludności zamieszkującej owe tereny. Przy tym – w przeciwieństwie do obecnie propagowanego przez L. Kryštapoviča podejścia do rozumienia Białorusi, Ukrainy i Rosji jako części składowych zjednoczonej ogólnoruskiej / rosyjskiej cywilizacji [Криштопович 2012: 111] – sformułowana ponad sto lat wcześniej koncepcja L. Wasilewskiego nie zakładała zjednoczenia ziem Białorusinów, Litwinów i Ukraińców w obrębie państwa polskiego i spolonizowania rdzennej ludności. Polski polityk podkreślał przynależność kulturową owych narodów do cywilizacji Zachodu i twierdził, że związek z Polską jawi się dla Białorusinów, Litwinów i Ukraińców gwarancją zachowania tożsamości etnicznej i kulturowej:

Nie ulega bowiem wątpliwości, że <...> pierwociny odrodzenia białoruskiego wyszły z łona miejscowego społeczeństwa polskiego. Tylko w oparciu o Polskę żywioły te mają zagwarantowaną przyszłość rozwoju, gdy przeciwnie oddanie ich Rosji oznacza dla nich śmierć mniej lub bardziej szybką <...>. Nie ulega bowiem wątpliwości, że tak żywiół litewski, jak białoruski, ani ukraiński nigdzie indziej by nie znalazły takich warunków rozwoju narodowego, jak właśnie na gruncie państwowości polskiej [Wasilewski 1917: 13, 15].

W ramach niniejszego artykułu nie sposób przedstawić wyczerpująco zagadnienie punktu widzenia elit polskich na kwestię białoruską – należy jedynie zaznaczyć, że wizja L. Wasilewskiego nie stanowiła jedyne podejścia elit rodzącego się państwa polskiego na przyszłość ziem za Bugiem oraz losy tamtejszej ludności. Nie ma zatem nic dziwnego, że prominentny działacz Białoruskiej Republiki Ludowej Anton Łuckievič swego czasu zaznaczał, że w środowisku narodowym zbliżenie się z Polską było odbierane jako potencjalne zagrożenie wynarodowienia [Луцкевіч 2015: 96].

Nie ulega jednak wątpliwości, że powoływanie się na publikacje przedstawicieli przedwojennej Narodowej Demokracji i przywracanie do współczesnego dyskursu politycznego kwestii rzekomych dążeń do zajęcia przez Polskę terenów Białorusi [Польовий 2021; Елисеев 2023; Тиханский 2023] służy jako narzędzie manipulacji i stanowi jeden z kamieni węgielnych narracji prowadzonych przez propagandę rosyjską i prorosyjską na Białorusi. Czyni

to w swoich publikacjach chociażby współczesna rosyjska badaczka Daria Korotkowa. Przyznając wprawdzie, że projekt Lenina zakładający powstanie w ramach realizacji prawa na samostanowienie narodów na terytorium dawnego Imperium Rosyjskiego republik narodowych, w tym także Białorusi, był jedynie formalnością, gdyż Moskwa nie zamierzała pozwolić na usamodzielnienie się tych republik, i że utrzymanie kontroli nad Białorusią było zgodne z interesem życiowym Rosji, D. Korotkowa natychmiast obrusza się na Polskę, zarzucając Warszawie przyjmowanie postawy wrogiej wobec państwowości białoruskiej.

W związku z powyższym, zwłaszcza w sytuacji zdominowania współczesnej historiografii białoruskiej przez ideologię państwową, szczególnego znaczenia nabiera to, czy w dyskursie społecznym jest miejsce dla alternatywnego poglądu na powyższą problematykę. Rolę takiej alternatywy bierze na siebie literatura, jest bowiem przestrzenią, gdzie staje się możliwe patrzenie na wydarzenia historyczne przez pryzmat jednostki, jej sytuacji życiową, okoliczności, w których się znajduje w określonym momencie historii, a także posiadaną przezeń pamięć historyczną. Jest to niezwykle aktualne dla społeczeństwa białoruskiego, które w ostatnich latach jest pogrążone w coraz poważniejszym kryzysie – przede wszystkim społeczno-politycznym i ideowo-światopoglądowym. Literatura jest zwierciadłem, w którym odbija się pamięć historyczna i narodowa, cała złożoność powiązań i przeciwności, doświadczenia różnych pokoleń. Dostarcza ona różnych wzorców zachowań i staje się źródłem inspiracji dla obecnie żyjących. Możliwość zdystansowania się w sytuacji, kiedy utwór literacki odnosi się do wydarzeń mniej lub bardziej dalekiej przeszłości, daje predyspozycję tworzenia bardziej obiektywnego i wyważonego podejścia do historii i do pamięci.

Pamięć, w tym też pamięć historyczna, przechowuje informację za pomocą znaków i symboli, łączy fakty i wydarzenia, segreguje je, nadaje sensy i dodatkowe znaczenia, pomagając tworzyć przyszłość – zarówno w przypadku jednostki, jak i pewnej społeczności czy wręcz całego społeczeństwa. Należy też mieć świadomość tego, że wskutek właściwości pamięci jako mechanizmu psychologicznego obraz postaci, wydarzeń i faktów z biegiem czasu traci na dokładności i ostrości, staje się bardziej wygładzony, a wewnętrzne sprzeczności i niespójność ulegają wygładzeniu i łagodzeniu. Dochodzi zatem *de facto* do zapisywania w pamięci historycznej obrazów nieco zdeformowanych względem tego, jak wyglądały w rzeczywistości. Ponadto, w utworach literackich o tematyce historycznej wspomniana deformacja jest dodatkowo wzmożona wskutek konieczności dostosowania do intencji pisarskiej. Piśmiennictwo Uładzimira Arłoua cechuje wielkie zainteresowanie historią Białorusi i Białorusinów, wskutek czego mamy do czynienia z temporalnym przesunięciem – z zainteresowania przyszłością do konieczności poznania

przeszłości, która potencjalnie może znacząco wpłynąć na strategię funkcjonowania społeczeństwa, jego wybory i preferowany system wartości. Czas bowiem jest swoistym spoiwem między przeszłością a przyszłością; za pomocą temporalnych miar dokonuje się opisów rzeczywistości z uwzględnieniem całej palety interpretacyjnej zawierającej podejścia zarówno subiektywne, obiektywne jak i intersubiektywne. Czas posiada zdolność nadawania pamięci historycznej i dziedzictwu kulturowemu określonego znaczenia i wartości [Halska-Pionka 2022: 275]

Kategoria temporalności pozwala porównać różne sposoby patrzenia i rozumowania czasu oraz stosunku do niego: spojrzenie na określone wydarzenie czy postać historyczną zależy od ogólnego kontekstu, od czasu powstania percepcji, od dotychczasowych doświadczeń osoby odnoszącej się do owych obiektów percepcji. Stąd w literaturze mamy mnogość interpretacji będących częścią składową strategii autorskiej i odzwierciedlających talent pisarski, możliwości operowania symbolami i metaforami etc.

U. Arłou jako historyk z wykształcenia ma świadomość tego, jak ważna jest dla funkcjonowania społeczeństwa, jego teraźniejszości i przyszłości znajomość niezakłamanej historii własnego kraju. Jest to bowiem warunek konieczny budowania tożsamości narodowej i odpowiedniego systemu wartości, który zapewni ciągłość pokoleń i historii narodu. W utworach o tematyce historycznej powstałych w latach 80. XX w.¹, kiedy zakładane były zręby nowego białoruskiego odrodzenia narodowego, U. Arłou unika charakterystycznych dla historyków okresu radzieckiego uproszczeń i oceniania wydarzeń i postaci pod kątem walki klasowej. Pisarz koncentruje się na tworzeniu obrazu historii przez pryzmat ludzkich zachowań, zasad moralności oraz wyborów dokonywanych w określonych okolicznościach – zarówno przez bezpośrednich uczestników, jak i naocznych świadków wydarzeń. U. Arłou tworzy historię, zamieszkałą przez realne oraz wymyślone postaci, wskutek czego staje się ona bliższa i bardziej zrozumiała dla czytelnika, pozwala skupić się nie tylko na jakimś wydarzeniu, lecz na jego konsekwencjach, na tym, co w przyszłości stanowić będzie magistralną linię rozwoju narodowego, ciągły i nieprzerwany nurt pamięci historycznej.

W obecnej sytuacji społeczno-politycznej na Białorusi porównanie dyskursów – oficjalnego i literackiego – pod kątem przedstawienia tego samego wydarzenia czy postaci nabywa szczególnego znaczenia. Dla potrzeb

¹ Wśród utworów o tematyce historycznej – nowele i opowiadania: *Misja nuncjusza apostołskiego* (Місія папскага нунцыя, 1984), *Dzień, kiedy padła strzała* (Дзень, калі ўпала страла, 1985), *Daleko do wiosny* (Далёка да вясны, 1985), *Czas dżuty* (Час чумы, 1986), *Kronika Łaŭryna Barščejŭskiego* (Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, 1986), *Przy Dzikim Polu* (Каля Дзікага Поля, 1987), *Łaska księcia Hieronima* (Міласць князя Гераніма, 1987), *Randevu na manewrach* (Рандэву на манеўрах, 1989) etc.

niniejszego artykułu porównane zostanie przedstawienie w obu wspomnianych dyskursach powstania w Kryczewie w latach 1743–1744 oraz związanej z tym powstaniem sylwetki księcia Hieronima Radziwiłła. Powstanie miało charakter zbrojnego, antyfeudalnego wystąpienia miejscowego chłopstwa pod przywództwem Wasila Waščyły. Przyczyny tego zrywu były związane z konfliktem o charakterze społeczno-ekonomicznym w dobrach Radziwiłła. Jawny ucisk ze strony arendatorów książęcych włości oraz brak możliwości ochrony swoich praw w drodze rozwiązań prawnych postawił chłopstwo przed koniecznością siłowego zrzucenia jarzma. Wobec przeważającej siły prywatnych wojsk Radziwiłła powstanie zdławiono, zaś jego przywódcy skazani zostali na karę śmierci.

Sposób powstawania i uprawomocniania się różnych narracji, obraz prawdy historycznej, tworzenie spójnego obrazu przeszłości uzależnione jest od wizji świata i celów „historyka”. L. Kryštapovič, idąc w ślady historioграфów radzieckich, przedstawia powstanie kryczewskie jako walkę o charakterze narodowym z konfliktem religijnym w tle. Ponieważ L. Kryštapovič w swoich wystąpieniach wyraźnie opowiada się za ideologią zachodniorusizmu, która dziś cieszy się wielkim zapotrzebowaniem u propagandy rosyjskiej (i *de facto* u prorosyjskiej propagandy białoruskiej), powstanie w Kryczewie jawi się dla niego częścią składową wspólnej – bardzo zacieśnej – walki Białorusinów i Ukraińców przeciwko Polakom oraz Kościołowi Katolickiemu i Grekokatolickiemu:

Весь XVIII век до окончательного раздела Речи Посполитой в 1795 году характеризуется ожесточенной борьбой белорусов и украинцев против польских панов и католическо-униатских священнослужителей и миссионеров. Эта борьба <...> порою воскрешала самые мрачные страницы из истории религиозных войн. Крупное восстание белорусских крестьян против польских феодалов было в 1740–1744 годах в Кричевском старостве, принадлежавшем князю Радзивиллу. Последний обложил непомерными повинностями не только крестьян, но даже мелкую белорусскую шляхту и православное сельское духовенство. <...> С помощью королевских войск князю Радзивиллу удалось расправиться с восставшими [Криштапович 2012: 70–71].

Oczywiście tego typu twierdzenia ze strony L. Kryštapoviča absolutnie nie oddają specyfiki religijnej na ziemiach białoruskich i ukraińskich oraz tego, że powstanie Kościoła Grekokatolickiego stało się dla Białorusinów i Ukraińców możliwością pielęgnowania swej odrębności kulturowej i było zgodne z duchem i mentalnością pogranicza cywilizacyjno-kulturowego, którym są ziemie obydwu narodów wschodniosłowiańskich [Kliabanau 2022: 169].

U. Arłoŭ w opowiadaniu *Łaska księcia Hieronima* (1987) nie ma na celu relacjonowania przebiegu powstania. Format utworu literackiego otwiera

możliwości dla wyobraźni, która pozwala przetwarzać realne wątki i obrazy zgodnie z własnym upodobaniem czy talentem. Historia staje się inspiracją dla refleksji nad sobą będącej punktem wyjściowym dla innej, postulowanej przez narratystów, koncepcji badań historycznych. Centralną kwestią w opowiadaniu staje się zatem zderzenie człowieka z władzą, konieczność dokonania wyboru w obliczu presji i oparciu się pokusie. Wydarzenia historyczne stają się zaś jedynie tłem walki o zachowanie człowieczeństwa podjętej przez głównego bohatera – współtowarzysza broni Waszczyły burmistrza Ivana Karpacza. Wybór głównego bohatera nie przesądza o treści utworu. Akcja opowiadania rozgrywa się w ciągu dwóch dób przed straceniem przywódców buntu. Karpacz, oczekując na wykonanie wyroku, zostaje nieoczekiwanie doprowadzony przed oblicze księcia Hieronima Radziwiłła.

Skazany burmistrz nagle zostaje postawiony w niezwykle trudnej sytuacji. Motywy, dla których książę zażyczył sobie spotkania, nie są początkowo jasne. Pomimo tego, że Karpacz nie kryje negatywnego stosunku do Radziwiłła, książę kilkakrotnie podkreśla swoją sympatię do buntownika, choć w słowach Radziwiłła jest wyraźnie wyczuwalny cynizm. Proponuje Karpaczowi odmianę losu, oferując wolność i kusząc korzyściami materialnymi oraz wizją posiadania na wyłączność „haremu” kobiet, nawet obecnej w czasie rozmowy książęcej kochanki. Kiedy buntownik odrzuca tę propozycję, Radziwiłł oferuje wypuszczenie na wolność części wskazanych przez Karpacza jego współwięźniów: „kiedy pięciu twoich kumotrów wicherzycieli ułaskawić każę, to dogadamy się? <...> No dobrze, chcesz się targować – bierz jeszcze trzech <...>. Pięciu i jeszcze trzech. Równo połowa. Rusz głową, harmatniku” [Arłou 2006: 129]. Następnie książę ujawnia istotę swoich zamiarów. Okazuje się bowiem, że przebieg powstania opisany został przez jego uczestnika, kuśnierskiego syna Kuźmę. Kajety z kroniką, którą Radziwiłł w przypiływie złośliwej ironii nazywa Ewangelią według Kuźmy [Arłou 2006: 132], zaś jej autora – nowym Herodotem [Arłou 2006: 132], książę zdobył i oczekuje od Karpacza pójścia na układ z własnym sumieniem: w zamian za ocalenie życia – największej i niekwestionowanej wartości – i wypuszczenie na wolność, Karpacz powinien zgodzić się na współpracę i przepisać na nowo historię wydarzeń:

ty nową historię napiszesz. Napiszesz, jak dobrze wam pod moją władzą się żyło. A potem, rzeknijmy, przyszli buntownicy zza granicy, a ja was, sierotki, z miłosierdzia swego broniłem, a wy sami buntowników owych zagranicznych moim żołnierzom chwytać i rozstrzeliwać pomagaliście. A pod Rokiem Pańskim 1744 napiszesz, że w mieście Kryczowie był wielki fest, bo ukarał książę Radziwiłł zbójców i ich pomocników, a tych, co przy prawdzie obstawali, wszystkich, wynagrodził. I że nigdy w takiej szczęśliwości nie żyliście, bo świat nie widział jeszcze władcy mądrzejszego i sprawiedliwszego niż Hieronim Radziwiłł [Arłou 2006: 132–133].

Wydawałoby się, że propozycja całkowitego przeinaczenia obrazu wydarzeń jest jawną kpiną ze skazanego na śmierć przywódcy buntowników. Każda z ofert radziwiłłowskich spotyka się jednak ostatecznie z odmową, choć Karpacz po zakończeniu pierwszej rozmowy rozważa możliwość przystąpienia do propozycji księcia.

Mogłoby się wydawać, że brak zgody na współpracę z Radziwiłłem wynika ze światopoglądu i systemu wartości moralnych Karpacza. Oto bowiem burmistrz staje przed koniecznością wskazania współtowarzyszy broni, którzy unikną śmierci, de facto skazując pozostałych na stracenie. Nad burmistrzem ciąży świadomość swoistego dysponowania cudzym życiem. Sytuacja ta przypomina pułapkę etyczną znaną w europejskiej filozofii prawa jako *casus Justusa Caritasa*: albo osobiście dokona on egzekucji jednego z dwudziestu Indian, ratując życie pozostałych, albo odmówi zabójstwa, wiedząc, że przez to wszyscy zostaną straceni. Problem ważenia zła wynikający z konieczności dokonania wyboru w takiej sytuacji wydaje się być nierozstrzygalny. Przyjmując propozycję księcia, Karpacz staje bowiem przed koniecznością doboru tych, którzy mają być ocaleni. Poczynić to miałyby na podstawie kryteriów, które ostatecznie i tak sprowadzą się w istocie do wartościowania życia poszczególnych jednostek. Z kolei odmawiając współpracy z Radziwiłłem, dopuszcza do zwiększenia rozmiarów zła. Nierozstrzygalność tego problemu jednakowoż traci w opowiadaniu swoją wagę. Wszak książę, jak już wcześniej wspomniano, ostatecznie proponuje uwolnienie wszystkich, zrzucając z barków Karpacza jarzmo moralnej odpowiedzialności za cudze życie. Radziwiłł czyni to jednak w momencie, w którym główny bohater już wie, że nie przyjmie oferty księcia i to bez względu na zaproponowane w zamian ustępstwa.

Postać Hieronima Floriana Radziwiłła zarówno w literaturze pamiętnikarskiej, jak i w utworach literackich z XIX w. była przedstawiana z reguły negatywnie. Zwraca na to uwagę Katarzyna Brzezina-Scheuerer, reasumując, że wyłaniający się z licznych tekstów obraz jawi człowieka egocentrycznego, apodyktycznego, pysznego, okrutnego, o niezbyt lotnym umyśle, a z czasem zdziwaczałego i zabobonnego [Brzezina-Scheuerer 2018: 90–91]. Negatywny obraz możnowładcy wyłania się również z kart powieści U. Arłoua:

Jeszcze i trzydziestka mu nie stuknęła, ale już bliżej księciu do starca niż do młodzieńca. Łysina przez całą głowę, lico czy to od wina, czy to od jakiegoś chorońska poszarzało jak śnieg w marcu, tusza się rozłała, tylko oczy mu zostały dawne, ostre, aż się człowiek boi, żeby go nie pokaleczyły [Arłou 2006: 130].

Należy przyjrzeć się w motywow, które U. Arłou przypisuje na kartach opowiadania Hieronimowi Radziwiłłowi w jego dążeniu do zafałszowania relacji z przebiegu powstania. Radziwiłł jest w pełni świadom niemoralności swych zamiarów i złożonej Karpaczowi oferty, dlatego – też świadomie –

wystawia burmistrza na próbę, a właściwie na pokuszenie, jednocześnie twierdząc, że cena za zdradę jest niewygórowana [Arlou 2006: 132]. Liczy, że za sprawą sfałszowanych świadectw „exegi monumentum” – jego imię będzie kojarzyło się w pamięci potomnych z mądrym i sprawiedliwym panowaniem. Wydaje się jednak, że zamiary księcia wykraczają poza granicę toposu horacjańskiego i są bardziej złożone. Warto bowiem zwrócić uwagę na fakt, że trud, który podejmował w celu skłonienia Karpacza do zafałszowania prawdziwego przebiegu wydarzeń, był na tyle wielki, iż postać autora przeinaczonego przekazu historycznego musiała mieć dla księcia ogromne znaczenie. Wyjaśnienie tej okoliczności znajdziemy we fragmencie, w którym Radziwiłł wpada we wściekłość po odmowie głównego bohatera utworu:

– Zakarbuj sobie – krzyczy – skoroś taki sprawiedliwy! Dopóki władza nasza na tej ziemi, według naszego rozkazu i historię waszą pisać będą. Jeśli zechcemy, noc czarną jasnym dniem nazwiemy, a wrogów waszych dobroczyńcami waszymi uczynimy. A wy, czerwie, już za roków pięćdziesiąt jenom to pamiętać będziecie, co nam odpowiada. Jeszcze katom swoim pomniki stawiać będziecie [Arlou 2006: 142].

Pobudki Radziwiłła wydają się być całkiem logiczne w kontekście dokonywania mitologizacji dziejów właśnie przez subiektywny wybór tradycji historycznej, określenie wzorcowych postaci i postaw. Można przypuszczać, że bohater U. Arłoua traktuje przekaz historyczny instrumentalnie – budując mit, stwarza podwaliny dla efektywnego korzystania z władzy. Określona wersja dziejów jest więc dla księcia Hieronima narzędziem ułatwiającym sprawowanie kontroli nad poddanymi. Wszak władza, która wedle podań jest mądra i sprawiedliwa, siłą utrwalonej tradycji zyskuje z jednej strony pełną legitymizację swojego istnienia, z drugiej zaś swego rodzaju monopol na nieomyślność.

Wykreowane przez U. Arłoua antagonistyczne postaci – Iwana Karpacza i Hieronima Radziwiłła – można rozpatrywać także przez pryzmat podejścia imagologicznego. Jak wiadomo, jednym z podstawowych narzędzi poznania świata i kreowania wyobrażeń jednostki o rzeczywistości, a także o sobie i swym miejscu w owej rzeczywistości, są kategorie „obcy” i „swój”. Zazwyczaj występują w formie binarnej opozycji będącej uniwersalnym fenomenem determinującym wszystkie formy funkcjonowania zbiorowości ludzkiej. Ma to wpływ na tożsamość narodową – formę tożsamości grupowej, w której centralną kwestią staje się przynależność jednostki do grupy / zbiorowości oraz – w dalszej perspektywie – identyfikacja w ramach paradygmatu „swój-obcy”. Jak zaznacza Mirosław Gołuński, większość studiów imagologicznych jest poświęcona jednak kreowaniu i funkcjonowaniu obrazów innych narodów – czy to z powodu sąsiedztwa geograficznego, czy z powodu zderzenia

się historycznego, czy w powiązaniu z dyskursem kolonialnym i postkolonialnym. Zdecydowanie rzadziej narzędzia imagologiczne znajdują swoje zastosowanie w przypadku badań własnego obrazu społecznego lub różnych typów w obrębie określonej społeczności czy wewnątrz dominującej grupy [Gołuński 2016: 506].

Iwan Karpacz i Hieronim Radziwiłł reprezentują dwa różne typy ludzkie. Oferty, które Radziwiłł składa Karpaczowi, wymownie świadczą o moralności księcia: prócz obietnicy uwolnienia uwięzionych powstańców, kusi zbuntowanego burmistrza wizją posiadania haremu, w którym na życzenie pojawić się mogą nawet szlachcianki, możliwością zrobienia kariery i zostania generałem prywatnego wojska magnackiego [Arłou 2006: 135]. Można pokusić się o twierdzenie, że mierzy Karpacza własną miarą, że składa mu propozycję, którą sam w podobnych okolicznościach mógł przyjąć bez wahania: „Gdzie jest sumienie? Widziałeś go kiedy albo może rękami szczupałeś?” [Arłou 2006: 135]. Wyznaczoną za sumienie cenę – żywot – uważa za wszak wyższą, niż wartość siedmiu kóz [Arłou 2006: 135], co wydaje się być jaskrawą ilustracją hierarchii wyznawanych przezeń wartości. Zderzenie z Radziwiłłem staje się zatem dla Karpacza możliwością lepszego poznania siebie poprzez poznanie możnowładcy – „innego”, „obcego” z punktu widzenia wyznawanych wartości i spojrzenia na wydarzenia historyczne, a także „wyobcowanego” – niegdyś swojego – Sawkę Mowczuna, który zgodził się współpracować z Radziwiłłem i został katem dla byłych współtowarzyszy broni:

Ten Sawka był chłopem pańszczyznianym szlchcica Hałyńskiego i kiedy powstanie się zaczęło, przebił swego pana widłami prosto na gumnie koło dworu <...>. Pułkownik przeto obwieścił, że jeśli kto z buntowników kata zastąpi, to żywot sobie zachowa. Jak tylko to powiedział, zgłosił się Sawka. Blisko pół setki jeńców z duszą rozłączył i pułkownikowi Piastrzeckiemu tak się spodobał, że ten rozporządził staremu katowi czterdzieści bizunów dać i zwolnić go, a jego posadę oddać Sawce [Arłou 2006: 142].

U. Arłou, stawiając Karpacza przed koniecznością dokonania makabrycznego wyboru – oddanie się na pohańbienie we własnych oczach i upadek moralny w imię ocalenia życia współtowarzyszy albo pozostanie wiernym swym ideałom i obarczenie się winą za śmierć skazanych powstańców – podejmuje próbę nakreślenia obrazu „swego”, a jednocześnie poddaje pod refleksję rozumowanie przez tego „swego” zdrady. Przede wszystkim Karpacz będzie musiał zdradzić żywych: dodatkowym obciążeniem moralnym tego wyboru staje się konieczność wystawiania przez burmistrza na próbę innych ludzi. Dojdzie do namnażania zła: Karpacz zamieni się w mediatora, który uderzy w każdego ze swych współtowarzyszy broni tak, jak uderzono w niego, przysporzy im cierpienia, dając widmo nadziei na ocalenie. Po drugie, będzie

musiał odebrać honor poległym powstańcom, gdyż, zgodziwszy się na przeinaczenie historii, udaremni ich poświęcenie się i złożone w ofierze życia.

Można twierdzić, że poznanie siebie i dopełnienie obrazu „swego” odbywa się w opowiadaniu za pomocą motywu onirycznego. Karpacz po powrocie do celi zaczyna rozważać propozycję księcia Radziwiłła i patrzeć na każdego ze współwięźniów, ważąc ich zalety i wady. Sen z kolei pozwala bohaterowi nie tylko obiektywnie popatrzeć na siebie i uświadomić pewną wręcz gotowość poddania się pokusie. Pozwala także odsłonić prawdę i pomóc w podjęciu decyzji zgodnej z moralnością i sumieniem – pozostanie po stronie „swoich” i niewłączenie się do „obcych”:

usłyszałem znowu książęce obietniki, ale nie prosto tak, a jakby przez śmiech Sawki przebijające. I wtedy z moich oczu jak gdyby zasłona opadła, zadrżałem i ujrzałem prawdziwą cenę książęcej ugody [Arłou 2006:139].

Karpacz ginie, oszczędziwszy sobie i prawie wszystkim swym współtowarzyszom broni – straceńcom pohańbienia i upadku moralnego, zdrady siebie i „swojego”. Radziwiłł zaś znajduje kogoś, kto wykona jego rozkaz i przepisze historię. Triumf Radziwiłła okazuje się być pozorny i doczesny: pod palmą z wbitym na niej Karpaczem odzyskuje mowę jego syn Tomasz, który – można domniemywać – też napisze – Ewangelię Cierpień i Prawdy.

W czerwcu 2022 r. nazwisko U. Arłoua znalazło się na liście literatów, których książki powinny zostać usunięte z bibliotek i księgarni białoruskich, a niektóre utwory o tematyce historycznej autorstwa pisarza trafiły wręcz na listę materiałów uznanych przez władze białoruskie za ekstremistyczne. Walka o jednostkę i społeczeństwo, o pamięć historyczną i o przyszłość trwa w najlepsze. Trudno się nie zgodzić ze zdaniem Jana Maksymiuka, który twierdzi:

Dla Białorusinów historia własnego kraju to wciąż jeszcze obszar zaciętych zmagañ z interpretacyjnymi wypaczeniami, przeinaczeniami i przemilczeniami, popełnianymi bądź przez rodzimych historyków stojących na różnych pozycjach ideologicznych, bądź przez autorów zagranicznych, dla których Białoruś była i pozostaje terytorium bez własnej tożsamości i podmiotowości historycznej [Maksymiuk 2006: 7].

Łaska księcia Hieronima zawiera wyraźne przesłanie, jest źródłem historycznej nauki, którą pisarz adresuje jemu współczesnym. Zdaniem Anny Ścibek, U. Arłou nie tylko ilustruje znaną tezę, że historię piszą zwycięzcy, ale pisze ku pokrzepieniu serc [Ścibek 2013: 89], chcąc wskrzесиć dumę i nadzieję na nowe zwycięstwa.

Spółeczeństwo, które nie rozliczyło przeszłości, nie wyciągnęło właściwych wniosków i nie odrobiło lekcji z własnej historii, jest skazane na ruch

spiralowy. Okazuje się, że powstałe w 1987 r. opowiadanie nie tylko nie utraciło na aktualności, lecz przeciwnie – brzmi jak przepowiednia. Jej zignorowanie stanie się olbrzymim krokiem w stronę prawdziwej tragedii, i to nie tylko w przypadku Białorusinów.

References

- Arłou Uładzimir. 2006. *Łaska księcia Hieronima*. W: Arłou Uładzimir. *Kochanek jej wysokości*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej.
- Brzezina-Scheuerer Katarzyna. 2018. *Między wiarą a wiedzą. Zainteresowanie księcia Hieronima Floriana Radziwiłła naturą i medycyną*. „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, t. 46: 89–107.
- Gołuński Mirosław. 2016. *Kupiec i miłość. Imagologiczne spojrzenie na „Amerykanina” Henry’ego Jamesa i „Lalkę” Bolesława Prusa*. „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza”, r. IX (LI): 505–520.
- Halska-Pionka Bogna. 2022. *Czas w przestrzeni organizacyjnej: perspektywa kadr kultury*. „Zarządzanie w Kulturze”, 23(3): 273–296.
- Ignatenko Aleksandr. 1974. *Bor’ba belorusskogo naroda za vossoyedeniye s Rossiyei (Vtoraya polovina XVII–XVIII v.)*. Minsk: Izdatel’stvo BGU. [Игнатенко Александр. 1974. *Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (Вторая половина XVII–XVIII в.)*. Минск: Издательство БГУ].
- Kliabanau Dzmitry. 2022. *Koncept „Kozak” w białoruskich balladach i piosenkach ludowych (167–181)*. W: *Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, pod red. Anny Budziak i Wiktorii Hojsak, Kraków: Wydawnictwo „Scriptum”.
- Kotov Aleksey. 2022. *V poiskakh pravdy: Belorussiya razvernula bor’bu na «istoricheskoy fronte»* [online] <https://iz.ru/1277658/aleksei-kotov/v-poiskakh-pravdy-belorussiya-razvernula-borbu-na-istoricheskoy-fronte> [dostęp: 02.07.2023]. [Котов Алексей, 2022. *В поисках правды: Белоруссия развернула борьбу на «историческом фронте»*].
- Krishtapovich Lev. 2012. *Belarus’ kak russkaya svyatynya*. Belgorod: NIU “BelGU”. [Криштапович Лев, 2012. *Беларусь как русская святыня*. Белгород: НИУ “БелГУ”].
- Krishtapovich Lev. 2020. *Lev Krishtapovich: Belorusy i russkiye, ili Traditsii yedinogo naroda* [online] http://ross-bel.ru/analitika-portala-vmeste-s-rossiey/news_post/lev-krishtapovich-belorusy-i-russkiye-ili-tradicii-edinogo-naroda [dostęp: 10.07.2023] [Криштапович Лев, 2020. *Лев Криштапович: Белорусы и русские, или Традиции единого народа*].
- Luckevič Anton. 2015. *Da historyi belaruskaha ruxu*. Smalensk [Луцкевич Антон. 2015. *Да гісторыі беларускага руху*. Смаленск].
- Maksymiuk Jan. 2006. *Od Połocka zaczął się świat...* W: Uładzimir Arłou. *Kochanek Jej Wysokości*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej.
- Pol’oviy Taras. 2021. *Narrativ «pol’skoy ugrozy» Belarusi v rossiyskikh propagandist-skikh SMI (na primere SPUTNIK.BY)*. „Studia Podlaskie”, tom XXIX: 165–181 [Польовий Тарас. 2021. *Нарратив «польской угрозы» Беларуси в российских пропагандистских СМИ (на примере SPUTNIK.BY)*].
- Ścibek Anna. 2013. *Dychotomia „wschód-zachód” w tomie Kochanek Jej Wysokości Uładzimira Arłoua*. „Acta Albaruthenica”, t. 13: 87–94.
- Tichomirow Andrzej. 2018. *Litwa i Litwini w pracach historyka Michaiła Kojatowicza (1828–1891)*. „Wrocławskie Studia Wschodnie” 22.

Tikhanskiy Aleksandr. 2023. *Takticheskoye yadernoye oruzhiye v Belarusi ostudit goryachiye golovy natovskikh yastrebov – voyennyy ekspert* [online] <https://eurasia.expert/takticheskoye-yadernoye-oruzhie-v-belarusi-ostudit-goryachie-golovy-natovskikh-yastrebov/> [dostęp: 20.07.2023] [Тиханский Александр. 2023. *Тактическое ядерное оружие в Беларуси остудит горячие головы натовских ястребов – военный эксперт*].

Wasilewski Leon. 1917. *O wschodnią granicę Państwa Polskiego*. Warszawa.

Yeliseyev Nikita. 2023. *Panskaya initsiativa: Pol'sha pretenduyet na liderstvo v Vostochnoy Yevrope* [online] <https://iz.ru/1515214/nikita-eliseev/panskaia-initiativa-polsha-pretenduet-na-liderstvo-v-vostochnoi-evrope> [dostęp: 19.07.2023] [Елисеев Никита. 2023. *Панская инициатива: Польша претендует на лидерство в Восточной Европе*].

STRESZCZENIE: Władze Białorusi demonstrują bardzo specyficzne podejście do kwestii pamięci historycznej oraz podejmują próby weryfikacji historii i wartościowania dziedzictwa narodowego. Oficjalna propaganda patrzy na historię Białorusi przez pryzmat zachodniorusizmu i idei trójjedności narodu rosyjskiego. Uładzimir Arłou w swoich utworach koncentruje się na tworzeniu obrazu historii w kontekście ludzkich zachowań, zasad moralności oraz wyborów dokonywanych w określonych okolicznościach – zarówno przez bezpośrednich uczestników, jak i naocznych świadków wydarzeń. W opowiadaniu *Łaska księcia Hieronima* (1987) centralna staje się kwestia zderzenia człowieka z władzą, konieczność dokonania wyboru w obliczu presji i zachowaniu własnej tożsamości – przynależności do „swoich” reprezentowanych przez Iwana Karpacza i wyraźnie przeciwstawionych pod kątem wyznawanych wartości „obcym” reprezentowanych przez księcia Hieronima Radziwiłła.

SŁOWA KLUCZOWE: literatura białoruska, Uładzimir Arłou, ideologia, pamięć historyczna, jednostka, imagologia.

АНАТАЦЫЯ: Беларускія ўлады дэманструюць спецыфічны падыход да праблематыкі гістарычнай памяці і актыўна спрабуюць змяніць вобраз нацыянальнай гісторыі і культурнай спадчыны. Афіцыйная прапаганда разглядае айчынную гісторыю праз прызму ідэалогіі заходнерусізму і ідэі трыадзінага рускага народа. Уладзімір Арлоў у сваіх літаратурных творах канцэнтруецца на стварэнні вобразу гістарычных падзей праз прызму паводзінаў людзей – непасрэдных удзельнікаў і сведкаў здарэнняў, іх маральна-этычных прынцыпаў, выбару, які яны робяць у тых ці іншых акалічнасцях. У апавесці *Міласць князя Гераніма* (1987) цэнтральнаю тэмаю з'яўляецца праблема сутыкнення чалавека з уладаю, неабходнасць выбару ў сітуацыі ціску з боку ўлады і захавання чалавечага аблічча – прыналежнасці да „сваіх”, якіх прадстаўляе ў апавесці Іван Карпач, і выразнае супрацьстаянне з пункту гледжання маральных каштоўнасцяў „чужым”, якіх сімвалізуе вобраз Гераніма Радзівіла.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: беларуская літаратура, Уладзімір Арлоў, ідэалогія, гістарычная памяць, асоба, імагалогія.

Data przesłania artykułu: 11.07.2023

Data akceptacji artykułu: 08.08.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Dzmitry Kliabanau – Polska, Uniwersytet Jagielloński, Katedra Kultury Słowian Wschodnich w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej; dr; specjalność naukowa: literaturoznawstwo; zainteresowania naukowe: historia i teoria literatury, współczesna literatura białoruska i rosyjska, kulturoznawstwo, metodyka nauczania języków obcych.

Adres: Katedra Kultury Słowian Wschodnich w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej, Romana Ingardena 3/105, 30-060 Kraków.

Wybrane publikacje:

1. Kliabanau Dzmitry. 2020. „*Jam pieśnią krzyczał swą, czyjeście wnuki...*” *Profetyzm w liryce Feliksa Batoryna*. „Świat i Słowo” 2 (35): 155–181.
2. Kliabanau Dzmitry. 2022. *Травма как детерминант структуры личности и ментальности общества в современной России: на примере образа Льва Смыслова – героя романа Саши Филипенко Травля*. „*Studia Pigioniana: Rocznik Karpackiej Państwowej Uczelni im. Stanisława Pigonia w Krośnie*” nr 5: 165–185.

Alena Leshkevich / Алена Ляшкевіч

University of Warsaw, Poland /

Uniwersytet Warszawski, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8376-7736>

e-mail: alena.i.leshkevich@gmail.com

Od obrzędu do zabawy: przemiany kołędowania w czasie tradycyjnych świąt dorocznych w Białorusi i Polsce (na przykładzie kołędowania *Koniki* w Dawyd-Haradku i *chodzenia z kozą* na Kujawach)¹

From rite to entertainment: the transformation of bypassing of the yards on traditional calendar holidays in Belarus and Poland (on the example of caroling Koniki in Dawyd-Haradok and walking with a goat in Kuyavya Region)

Ад абраду да забавы: трансфармацыя абыходу двароў на традыцыйныя каляндарныя святы ў Беларусі і Польшчы (на прыкладзе калядавання Конікі ў Давыд-Гарадку і хаджэння з казой на Куйавах)

ABSTRACT: The author analyzes how bypassing of the yards during calendar holidays has transformed from a sacral rite into an entertaining spectacle. This process is illustrated by the example of the Old New Year's Eve celebration *Koniki* (January 13) in Dawyd-Haradok (Stolin District, Brest Region, Belarus) and bypassing of the yards with a goat (*chodzenie z kozą*) at the end of the Carnival in Kuyavya Region near Włocławek (north-central Poland). The sacred meaning of the rituals is erased, the symbolism is forgotten, performative and social aspects come to the foreground. The costumes change, and new characters are added. Along with officially organized events, there are spontaneous tours of the yards. Some elements of the rites, once probably aimed primarily at young unmarried girls, are now intended for all people who are willing to host a group of masked people in their homes.

KEYWORDS: caroling, bypassing of the yards, Christmas, Carnival, calendar rites.

¹ Publikacja powstała w ramach projektu badawczego pt. *Analiza porównawcza niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Polsce i Białorusi: casus Maslenicy i Zapustów*, finansowanego przez NAWA. Tytuł artykułu nawiązuje do nazwy książki *Kujawskie zapusty. Od obrzędu do zabawy* [Pawłowska, Wąsik 2014].

Badania nad świętami dorocznymi, ich formami tradycyjnymi i przemianami są ważną częścią białoruskiej etnografii. Święta doroczne są istotne nie tylko dla badaczy, ale dla całego białoruskiego społeczeństwa, o czym świadczy znaczny udział związanych z nimi wpisów do białoruskiego krajowego inwentarza niematerialnego dziedzictwa kulturowego (dalej NDK).

Poszukując zapustów w żywej tradycji autorka obrała za swój teren badawczy Kujawy (północno-środkowa Polska), a dla porównania z materiałem kujawskim spróbowała wybrać spośród zbadanych wcześniej białoruskich obrzędów ten, który najbardziej odpowiadałby karnawałowi w rozumieniu Michaiła Bachtina. Należy jednak zastrzec, że chociaż dzieła rosyjskiego kulturoznawcy są wykorzystywane w badaniach nad karnawałem, to nie znajdzie się w nich jego precyzyjnej definicji. Stąd też można posługiwać się bachtinowskimi uwagami jedynie jako wskazówkami. Zakładamy, że karnawał – to obrzędowo-widowiskowe formy organizowane przez pierwiastek śmiechu, utrwalone przez tradycje, które mogą przejawiać się korowodami na placach i ulicach i pryncypialnie różnią się od poważnych, oficjalnych form. Bachtin również pisze, że „karnawał nie zna podziału na wykonawców i widzów” [Bachtin 2006 (1965): 407, 409]. Ta ostatnia uwaga jest bardzo istotna. W czasie kołędowania gospodarze występują nie jako pasywni odbiorcy widowiska, pokazywanego przez przebierańców, a aktywnie włączają się: śpiewają i tańczą razem z kołędnikami, znają swoją część dialogów rytualnych.

Ze wszystkich zbadanych przez autorkę obrzędów kołędowania w Białorusi [por. Ляшкевіч 2022: 10–57] w największym stopniu spontaniczny, organizowany oddolnie, bez pomocy instytucji kultury lub miejscowej władzy, jest obrzęd *Koniki* w Dawyd-Haradku (rejon stoliński, obwód brzeski). Chociaż *chodzenie z kozą* na Kujawach jest kołędowaniem zapustnym, a *Koniki* w Dawyd-Haradku – noworocznym, autorka uważa, że ich porównanie jak najbardziej ma sens z powodu typologicznej bliskości. W czasie białoruskiej Maślenicy i zapustów (obydwie nazwy są używane dla okresu świątecznego przed wielkim postem) odnotowano kołędowanie przebierańców, jednak autorka nie spotkała się z nim w żywej tradycji. Co do białoruskiego noworocznego *chodzenia z kozą*, zdaniem autorki, stan obecny tego obrzędu nie nadaje się do porównywania z materiałem kujawskim. W obserwowanych miejscowościach wiejskich kołędowanie to ma mało cech spontanicznego działania, a jest podtrzymywane (i jednocześnie kontrolowane i konserwowane) przez działalność miejscowych instytucji kultury.

Kołędowanie w Dawyd-Haradku jest podobne do kujawskiego w rozszerzaniu tradycyjnego składu przebierańców o nowe postaci. Współcześnie w Dawyd-Haradku dominuje już nowy typ kostiumów i masek, co stało się nawet powodem do odrzucenia wniosku o wpisanie kołędowania *Koniki*

na krajową listę NDK w 2010 r. Jednak dziewięć lat później, po powtórным zgłoszeniu, takiego wpisu dokonano. *Chodzenie z kozą* na Kujawach znalazło się na polskiej krajowej liście NDK w 2020 r. Jest to zresztą jeszcze jeden aspekt, który łączy te dwa kolędowania.

Kolędowanie *Koniki* w Dawyd-Haradku

Autorka obserwowała kolędowanie w Dawyd-Haradku 13 stycznia 2017 r. i do napisania niniejszego artykułu posłużyła się własnymi materiałami terenowymi. Zostały również wykorzystane raporty z lat 2010. i 2020. zamieszczone na stronie Inwentarza NDK [Абрад, online; *Koniki* 2014] i materiały prasowe z tego okresu [Боровой 2012; Базар 2013; Базар 2014; Базар 2016; Вечорко 2016; Кирьянов 2016; Вечорко 2017; Лосіч 2017; Мацкевіч 2017; Базар 2018; Калеснікова 2020; Загорская 2022; Щиры́й 2022; Якубенюк 2022; Никифоренко 2023]. Łącznie przeanalizowano 15 raportów i reportaży sprzed 12 lat (2012–2023).

Ponadto, przydały się wspomnienia poety Leanida Dran’ko-Majsjuka, który urodził się w Dawyd-Haradku w 1957 r. [Дранько-Майсюк 2009], materiał, zebrany przez etnografkę Taccjanę Kucharonak w drugiej poł. lat 1980. i w latach 1990. [Кухаронак 2001: 23–27, 31, 34, 171–173, 210–212], obserwacje ekspertki społecznej w dziedzinie NDK i dziennikarki Rëhiny Hamzovič [Барфаламеева (рэд.) 2008: 49; Гамзовіч 2015; Гамзовіч 2018; Гамзовіч 2020], jak również jej archiwum prywatne.

W wigilię Starego Nowego Roku (13 stycznia; Nowy Rok według kalendarza juliańskiego wypada 14 stycznia) miasteczko Dawyd-Haradok oponowują przebierańcy. Ich grupy nazywają się *Koniki*. Tę samą nazwę nosi również kolędowanie [Дранько-Майсюк 2009]. Mówią *behac’ u koniki* albo *koniki behajuc’*, *behac’ za konikam* (posługiwano się rzeczownikiem “biegać”). Najczęściej w gwarach języka białoruskiego względem kolędowania przebierańców używa się formy „chodź” (np. *chadzic’ z kazoj, u kazly chadzic’* albo *kaza chodzic’*) i „wodzić” (np. *vadzic’ kazu*) [Кухаронак 2001: 33; Валодзіна, Кухаронак 2015: 34–35]. W czasach radzieckich władze zabraniały kolędowania i *koniki* uciekały od milicji – stąd określenie *behac’*. Najsurowiej zwyczaj był zwalczany w latach 60. i 70. XX wieku [Абрад, online].

Tradycyjnie w grupie przebierańców oprócz *Konika* występowały również inne postacie. L. Dran’ko-Majsjuk opisuje kolędowanie, które obserwował w dzieciństwie (lata 1960.) w następujący sposób:

за Канём – Скарбнік, Бусел, Баран, Дзед, Баба, Сьмерць, Чорт, Казёл і Мядзьведзь... Скарбнік першы ўваходзіў у кожную хату, Бусел выхваляўся доўгай чырвонай дзюбай, Баран паказваў крутыя рогі, Дзед граў на гармоніку, Баба патрэсвала шанькай, высокая Сьмерць у белым балахоне весела

пагражала драўлянай касой, Чорт скакаў на дзеркачы, Казёл біў у бубен, Мядзьведзь штосілы дзьмуў у рог... [Дранько-Майсюк 2009].

Oprócz wymienionych postaci T. Kucharonak pisze, że odnotowała w Dawyd-Haradku tradycyjne kostiumy krowy, byka, wilka, lisa, zająca [Кухаронак 2001: 26, 27, 172]. R. Hamzovič zanotowała ciekawe szczegóły na temat postaci Bociana: „Раней Буська дзіця несла, на нагах былі чырвоныя боты, шапка і красны ключ, шэя дліннюшчая, ключ стукаў” [Варфаламеева (рэд.) 2008: 49]. Przebierańcy wiedzieli, gdzie mieszkają państwo młodzi lub kobieta w ciąży. W takim domu przebrani Dziad albo Baba mówili:

Наш Буська вам дзіця ў хату прынясе ў гэтым годзе. Каб ваша хата звінела ад дзіцячых галасоў, каб штогод па дзіцяці вам Буська прыносіў! [Гамзовіч 2018].

Już w latach 1990. pojawiły się nowe postacie, inspirowane kulturą masową i realiami tego czasu, i to nie tylko w Dawyd-Haradku, ale również w innych miejscowościach Białorusi [Кухаронак 2001: 172, 174]. Dużą liczbę nowych postaci w Dawyd-Haradku odnotowują raporty i materiały prasowe wymienione wyżej. Po analizie ich tekstowych i audiowizualnych części można wyróżnić pewne typy nowych postaci przebierańców:

- 1) inspirowane kulturą masową ZSSR i krajów poradzieckich (np. *Dzed Maroz* i *Snehuračka*, *Čeburaška* i *Krokodil Gena*, *Popandopulo*, *Verka Serdjučka*, *Masza z kreskówki „Masza i niedźwiedź”*);
- 2) inspirowane bajkami i literaturą światową (np. *Kikimora*, *Wadzianik*, *Czerwony Kapturek*, *Królowa Śniegu*, *Malwina*, *Soloha*, *Karlsson*, *muszkieter*, *wiking*, *bogatyry*, *król*, *astrolog*, *kat*, *Dama Pik*, *Piękna i Bestia*);
- 3) inspirowane zachodnią kulturą masową (np. *Mickey* i *Minnie Mouse*, *Daisy Duck*, *Chip* i *Dale*, *zombie*, *robot*, *SpongeBob*, *Jack Sparrow*, *Maleficent*, *Harry Potter*, *Shrek*, *maski Gya Fawkesa* i *ghostface*);
- 4) inspirowane kulturą szeroko rozumianego Wschodu, ale zaadaptowane najprawdopodobniej za pośrednictwem kultury masowej krajów poradzieckich lub zachodnich (np. *gejsza* i *maski*, które nawiązują do symboli zeszłego albo następnego roku według kalendarza chińskiego).

Przedstawienia o kalendarzu chińskim przeplatają się z miejscowymi wierzeniami. W 2017 r. w czasie kolędowania grupy nauczycieli koło domu ich emerytowanej współpracowniczki, wyniosła ona niewielki stolik z poczęstunkami i powiedziała:

Нада ўсім папробоваць куцці <...> Прэждзе чэм прабоваць куццю, ўсе ўмесце са мною: „Моро-мороз, ходзі куццю есці!” – тры раз. Ёдзеш сейчас, то не ёдзі ні на гарбузы, ні на гуркі, ні на буракі! Ешце куццю! Это шоб добро вэлмі вам шчодровалосо. І шоб гэта год петуха, і шоб все мужчыны

в этом году были петухами! <...> I своїх шоб курочок глядзелі! <...> Всім-всім попробоваць куцці, шоб шчодрылося!²

Wyżej została wymieniona tylko część nowych postaci, faktycznie jest ich o wiele więcej. Co do niektórych przebierańców (np. Cyganka i Lekarz) można mieć wątpliwości, co do ich pochodzenia: takie postacie uczestniczą w tradycyjnych zespołach kolędniczych w innych miejscowościach Białorusi [por. Валодзіна, Кухаронак 2015: 46], jednak nie są wymieniane wśród tradycyjnych przebrań w Dawyd-Haradku.

Ciekawą postacią jest Wiosna – kobieta ozdobiona sztucznymi kwiatami, w zielonej albo białej długiej sukience. Reprezentuje ona zamożność i dobrobyt uzyskane przez mieszkańców Dawyd-Haradka dzięki podróżom handlowym w latach 1960–1990 uprawiano wówczas nasiona na sprzedaż, a towary transportowano po całym ZSRR. Mieszkańcy Dawyd-Haradka handlowali przeważnie wiosną, powstał nawet specjalny czasownik *vesnuvaty*.

Obecnie nowe postacie wypierają tradycyjne w dużej części grup przebierańców. Pozostaje główny bohater kolędowania – Konik. Wilk i Zając czasem przypominają raczej bohaterów radzieckiej kreskówki *Nu, pogodi!* niż przebierańców, opisanych przez T. Kucharonak jako postacie tradycyjne [Кухаронак 2001: 26, 27]. Często przebierańcy podkreślają, że wykonują kostiumy samodzielnie, a nie kupują:

– Сапраўдны хэнд мейд, – кажуць хлопцы, – іншыя бяруць касцюмы напакат, а мы такое не паважаем. Самі робім. Ёсць у нас традыцыйныя Конь, Каза, Воўк, Певень, Бык, ну, і сучасныя Шрэк, Мікі Маўс, Дзед Мароз і Снягурка. У Воўка нават цыгарэта ў роце чырвоным светладыёдам свеціцца, як сапраўдная. Ёсць яшчэ цыганкі... Карацей чалавек 14 у нашай кампаніі збіраецца, ёсць і дзяўчыны [Мацкевіч 2017].

Kolędnicy są świadomi tego, że wprowadzają nowe postacie, jednak pamiętają również o tradycyjnych. Czasem dziennikarzom udaje się zaobserwować ten proces:

Ирина Крох рассказывает, что за последние десять лет наряды сильно изменились и, по ее мнению, стали лучше. «Если раньше были только Смерть, Баба Яга или Черт, то теперь они современнее. Персонажей мы собираем из фильмов, которые сейчас актуальны. А костюмы стараемся шить своими руками» [Кириянов 2016].

² Nagrała Alena Leshkevich w 2017 r. od Niny Safronaŭny Š., ur. w 1945 r. W odwołaniach do rozmówców z Białorusi zastosowano reguły najczęściej spotykane w etnograficznej literaturze białoruskiej: podane jest imię, imię ojca, nazwisko (zostawiono pierwszą literę), rok i miejsce urodzenia. Odnosnie rozmówców z Polski wykorzystano wzorzec spotykany w literaturze polskiej: podaje się płeć i przybliżony wiek. Imiona rozmówców nie są zmienione, nazwiska nie są podane. Cytaty są podawane w języku albo gwarze lokalnej oryginału.

Obok spontanicznego kolędowania po podwórkach równolegle funkcjonują organizowane ogólnie przeglądy i konkursy. Dom Kultury (DK) organizuje występy grup kolędników na scenie w centrum miasteczka, konkursy na najlepszego *Konika* i na najlepszą dekorację podwórka. Własny zespół DK kolęduje z *Konikiem*. W 2013 r. w DK po przemarszu *Koników* była organizowana ogólnomiejska dyskoteka [Базар 2013], co przypomina kujawski współczesny *podkoziółek*.

Lokalne władze w Dawyd-Haradku również przyczyniają się do zachowania *Koników*: 13 stycznia firmy i organizacje pracują według skróconego harmonogramu, a szkoła ma tylko półgodzinne lekcje, aby każdy miał czas na przygotowanie się do świętowania [Лосіч 2017]. W podobny sposób przebiegają przygotowania do kolędowania na Kujawach: „W ostatki ludzie pracowali do południa. Po południu kawalerzy przygotowywali sobie przeostrojenia...” [Łopatyńska 2009: 38].

14 stycznia niektórzy mieszkańcy Dawyd-Haradka rozpoczynają pracę później:

«Завтра можно будет прийти на работу попозже. Почти все организации специально разрешают, потому что весь город веселится», – говорит городчанка Нина Савич [Кириянов 2016].

Na Kujawach przebierańcy biorą wręcz w pracy dni wolne, aby uczestniczyć w kolędowaniu we wtorek (koniec ostatków, kulminacja chodzenia z kozą) i odpocząć po nim w środę popielcową. Pracodawcy w regionie odbierają to ze zrozumieniem. Przybywają zresztą również robotnicy na co dzień pracujący poza regionem – w Gdańsku, a nawet i za granicą. Kolędnicy-nastolatki w ostatni wtorek karnawału nie idą do szkoły. W przypadku młodszych dzieci dołączają one do kolędowania dopiero po zajęciach.

Grupy *Koników* mogą składać się z krewnych, sąsiadów, przyjaciół, ale także grup pracowniczych i szkolnych: lekarzy, nauczycieli, kolegów z klasy. Niestety nie udało się ustalić, czy w ostatnim przypadku jest to inicjatywa zakładu pracy lub placówki oświatowej, czy samych uczestników kolędowania. W 2017 r. tylko jedna z obserwowanych grup zadeklarowała, że nauczyciel pomagał im w przygotowaniu się do obchodu.

Chodzenie z kozą na Kujawach

Autorka weszła w badany teren dzięki pomocy dr Katarzyny Waszczyńskiej, dr. Tadeusza Baraniuka i współpracowniczek Muzeum Etnograficznego we Włocławku Krystyny Pawłowskiej. Obserwowała *chodzenie z kozą* w 2022 i 2023 r. i jako bazę źródłową do napisania niniejszego artykułu wykorzystwała własne materiały terenowe, jak również obserwacje i materiały terenowe

osób towarzyszących autorce w czasie badań: dr Katarzyny Waszczyńskiej, Tatsiany Marmysh (członkini białoruskiej Fundacji „Dziedzictwo kulturowe i nowoczesność”), Rafała Miśty (doktoranta ISS UW), studentów IEiAK UW: Olgi Załęskiej, Aneli Bocheńskiej, Alicji Serosławskiej, Michała Domańskiego, Julii Duczmal i Juliana Rosińskiego. Pomocne były także publikacje współpracowników muzeów etnograficznych we Włocławku i Toruniu.

1 marca 2022 r., w ostatni dzień karnawału, odbył się rekonesans badawczy w okolicach Brześcia Kujawskiego i Lubrańca. Z raportu terenowego:

Nasze działania wyglądały następująco: przyjeżdżaliśmy do wsi lub miasteczka i szukaliśmy orszaku. Jeżeli nie było go widać od razu, pytaliśmy w sklepie, domu kultury, albo w urzędzie gminy „dokąd poszła wasza Koza?” „Kozą” nazywano całą grupę, jak i pojedynczego przebierańca występującego w tej roli³. Orszaki przemieszczały się po swoim miasteczku pieszo (Lubraniec) lub jeździły po swojej i innych wsiach w przyczepie traktora <...> W ciągu dnia widzieliśmy 8 grup przebierańców [Leshkevich 2022].

W ostatki 2023 r. autorka artykułu razem z dr Katarzyną Waszczyńską i wyżej wymienionymi studentami spędziła na Kujawach trzy dni (19–21 lutego). Ekipa badawcza obserwowała Korowód Grup Zapustnych we Włocławku, Przegląd Grup Zapustnych w Lubrańcu, prowadziła wywiady z muzealniczkami we Włocławku i ze współpracownikami Centrum Dziedzictwa Kulturowego (dalej CDK) w Lubrańcu. W grupach od jednej do trzech osób badacze obserwowali w terenie kolędowania *Kóz* z Paniewa, Lubrańca, Lubania i Kruszyna (wsie i miasteczka niedaleko Włocławka).

Kozy na Kujawach chodzą głównie w czwartek, sobotę, poniedziałek i wtorek przed środą popielcową. Zwykle grupy kolędują tylko dwa-trzy z wymienionych dni, przy czym we wtorek chodzą niemal wszystkie.

Można cofnąć się do opisów kolędowania na Kujawach z XIX w.:

W ostatki, a osobliwie w ostatni *Wtorek* zapustny, zrana albo po południu, przebierają się parobcy za żydów, cyganów, niedźwiedzi, koni, kozłów, bocianów i t. p. i w tem przebraniu chodzą w kilku po wsi, wyprawiając różne igraszki [Kolberg 1867: 210].

Tradycyjnie w grupie kolędników było niewiele postaci, i przebierali się niemal wyłącznie mężczyźni. Na fotografiach z drugiej połowy XX w. z archiwum CDK w Lubrańcu widać grupy w składzie: Koza, Bocian, Koń (nazywany w Lubrańcu Kostek), Żyd, Siora (żydówka), akordeonista. Niekiedy na zdjęciach z tego okresu widać harmonistę lub skrzypka. Obecnie najbardziej popularnymi instrumentami muzycznymi w grupach zapustnych są akordeon

³ Dalej autorka będzie się posługiwała emicznym terminem *Koza* dla oznaczenia kujawskiej grupy zapustnej.

i instrumenty perkusyjne. Spotykane są również różne instrumenty dęte. Z tradycyjnych melodii czasem brzmi Kozak (w grupach z Lubania i Kruszyna). Przez większość czasu grane są jednak utwory disco polo, przyśpiewki stadionowe i piosenki biesiadne. Na (niepełnej) liście najczęstszych piosenek są: *Sto lat, Hej, sokoły, Przy winku w Kruszynku, Tak się bawią ludzie, Niech żyje wolność, Bella ciao, Ogórek, ogórek, ogórek, Zabrałaś serce moje, Dobrze jest kawalerem być, Jaki piękny świat, U Felka zabawa, Lekcja miłości, Przez Twe oczy zielone, Ole, ole* i inne piosenki stadionowe łączone z patriotycznymi. Całkiem zaniknęły pieśni śpiewane w czasie podkoziołka i do nowozamężnych kobiet, spisane lub wzmiankowane przez Oskara Kolberga [Kolberg 1867: 212, 213].

W okolicach Kruszyna i w Wichrowicach odnotowano postacie dwoiście: *Dziad na Babie, Żywy na Umarłym* [Łopatyńska 2009: 39; Pawłowska 2009: 30]. W Szymborzu tradycyjnie i do dzisiaj występuje *Niedźwiedź* w słomianym stroju [Łopatyńska 2009: 40] – w 2023 r. paradował on podczas korowodu we Włocławku. Wśród postaci tradycyjnych wymienić można również *Dziada, Babę, Cyganów, Kominiarza, Druciarza* (ta ostatnia postać obecnie chyba zaniknęła, chociaż jeszcze w 2013 r. występowała w *Kozie Mikanowo* [Pawłowska, Wąsik 2014: 102]). Według Krystyny Pawłowskiej przebierańcy *Śmierć i Diabeł* są obecni w grupach zapustnych od okresu międzywojennego i jest to związane z zanikiem kolędowania bożonarodzeniowego, z którego postacie te pochodzą [Pawłowska 2009: 30]. Chyba od końca lat 1980. pojawiają się w grupach zapustnych *Państwo Młodzi* (odnotowane na liście uczestników Korowodu we Włocławku od 1988 r. [Pawłowska, Wąsik 2014: 56–57]).

Obecnie oprócz tradycyjnych postaci wśród przebierańców można zaobserwować klauna, policjanta i policjantkę, więźnia, majora, osła, zająca, myśliwego, a także i inne. I tradycyjne, i nowe postacie są zwielokrotniane – w jednej grupie mogą występować, na przykład, trzy Diabły lub dwie Kozy, a cały skład grupy zapustnej razem z kapelą może wynosić nawet 30 osób. Już rzadko kostiumy wykonywane są w sposób tradycyjny, ze słomy albo futra – prędkiej z materiałów syntetycznych. Przebierańcy prezentują się bardzo kolorowo, często wykorzystywane są frędzle i bibuła. Czasem stroje zamawiane są u krawcowej lub kupuje się gotowe (zwłaszcza plastikowe maski). Różni się to od Dawyd-Haradka, gdzie większość przebierańców wykonuje stroje samodzielnie. A jednak te nowe, barwne kostiumy na Kujawach w większości wypadków noszą postacie tradycyjne.

Już rzadko kolęduje się na każdym podwórku po kolei, częściej na szlaku uprzednio umówionych adresów. *Koza Paniewo*, którą autorka artykułu obserwowała najdłużej, odwiedzała krewnych, sąsiadów i dobrych znajomych uczestników grupy w Paniewie i niedalekich wsiach:

Jesteśmy *Kozą* na telefon, że ludzie dzwonią. I mamy swoje domy, już od kilku lat, gdzie jeździmy, wiemy, że tam nas na pewno przyjmą. Bo gdybyśmy chodzili dom od domu, tak jak tutaj Pani widzi te domy, to na pewno nie wszyscy by nas wpuścili. I byłoby tu dużo takich sytuacji, gdzie po prostu chodzimy – i nie otwierają drzwi. Tak że my troszkę na innym etapie jesteśmy. Wiemy, gdzie jechać, żeby otworzyli i żeby nas wpuścili⁴.

I na Kujawach, i w Dawyd-Haradku przebierańcy oczekują wykupu od kierowców, zatrzymując samochody.

Równolegle ze spontanicznym kolędowaniem w tygodniu przed wielkim postem odbywają się imprezy organizowane przez instytucje kultury: przegląd w Topólce w czwartek, już wymieniony Korowód we Włocławku w niedzielę i przegląd w Lubrańcu we wtorek. Jednak można powiedzieć, że dominują spontaniczne, a nie sceniczne formy kolędowania zapustnego. Do dzisiaj *chodzenie z kozą* na Kujawach zostaje praktyką przeważnie męską, czym bardzo się różni od Dawyd-Haradka.

Porównanie przemian kolędowania w Dawyd-Haradku i na Kujawach

Niektóre elementy obrzędów, niegdyś skierowane przede wszystkim do młodych niezamężnych dziewcząt, obecnie są przeznaczone dla wszystkich gospodarzy, którzy przyjmują na swoim podwórku grupę przebierańców. Tak się stało, na przykład, z kolędą, którą obecnie wykonuje każdy zespół *Koników* w Dawyd-Haradku:

Там стояла сосна, тонкая, вы(у)сока,*шчодры вэчор.
Тонкая, вы(у)сока, лістом (лісцэйком) шырока *
А на той сосонцы золота корыца *
Золота корыца, майская росіца *
А як (Ой ды) наляцелі райскіе(я) пташкі *
Ды тую (ую) корыцу (ўзялі) позбівалі *
(Ды ўсю карыцу тую паклявалі *
Усю паклевалі, у рукавэц і склалі)*
Ой, як вышла-выбегла молада Наташка,
Да тую корыцу позбірала,
Позбірала, в рукавэц і склала,
Да й понесла до отца й до маткі...
<...> А потом золото отец взял, да і золотые персцёнки здзелаў із тое золотое корыцы ёй. Эта ешчэ час нада пець! <...> Она очэнь длінная⁵.

⁴ Nagrała Alena Leshkevich w 2023 r. od grajka na barabanie z *Kozy Paniewo*, chłopaka w wieku ok. 30 lat.

⁵ Z archiwum prywatnego Rėhiny Hamzovič. Nagrała Rėhina Hamzovič w 2008 r. od Sof'i Ivanaŭny C., ur. w 1938 r. w Dawyd-Haradku. W nawiasach podano warianty mówienia i zwrotek, nagranych przez Alenę Leshkevich w 2017 r. Po każdym wersie powtarza się refren „шчодры вэчор”.

W notatkach terenowych z 2008 r. R. Hamzovič zaznaczyła, że tę pieśń wcześniej śpiewano niezamężnej córce lub wnuczce gospodarzy domu, gdzie przychodzili kołędnicy. Dziesięć lat później przebierańcy ciągle byli świadomi, że to kiedyś była pieśń dla panny [Лосіч 2017]. Co do imienia dziewczyny, które brzmiało w pieśni: przebierańcy śpiewali imię konkretnej panny, która mieszka w tym domu, gdzie kołędownali⁶. Dla innych domowników śpiewano odrębne pieśni: *Odkryvajcie ż okna, oj, šob by(u)lo vidno, sviaty viečar* – gospodarzowi albo jego nieżonatemu synowi (jedna rozmówczyni powiedziała tak, a druga inaczej)⁷, *Haspadyniečka, pierapiolačka* – gospodyni [Кухаронак 2001: 210–211]. Folklorysta Wasil Ličwinka zapisał jeszcze kołędę *Oj, tam pad ščadrom Vasiłka z kaniom*, którą śpiewano na początku kołędowania [Лицьвінка 1998: 179], jednak rozmówcy R. Hamzovič w 2008 r. już tej pieśni nie pamiętali. W 2017 r. autorka artykułu ciągle słyszała *Tam stojala sosna, ščodry večor*. Tylko jeden zespół wykonał odrębną pieśń dla gospodarza.

Behali u koniki przeważnie mężczyźni⁸. L. Dran’ko-Majsjuk określa wiek kołędników: „У Давыд-Гарадку ў конікаў пераапаналіся сталыя мужчыны, але не старыя – 30–40 гадоў. Маглі быць трохі старэйшыя і трохі малодшыя” [Абрад, online]. Według T. Kucharonak za jeźdźca na koniku przebierał się młody nieżonaty chłopak [Кухаронак 2001: 172–173]. Obecnie kobiety tak samo jak mężczyźni chodzą w grupach *Koników*. Jednak wygląda na to, że jeszcze w latach 1980. była to niemal wyłącznie męska praktyka. Chłopaki mogły zaczynać *behac’ u koniki* z rodzicami, a samodzielnie robili to od szkoły podstawowej:

– Бацькі нашыя хадзілі, мы за імі. Весела. Потым, як крыху падраслі, то самі пачалі хадзіць, галоўнае было са старэйшымі “конікамі” не перасекчыся, а то можна было па карку атрымаць, – смяюцца калядоўшчыкі. Цяпер канфліктаў амаль няма [Мацкевіч 2017].

Podział ten zachowany jest także współcześnie: nastolatki raczej kołędują razem z rówieśnikami niż z rodzicami. W dorosłych grupach można spotkać dzieci, którym rodzice próbują przekazać tradycję [Якубенюк 2022; Никифорова 2023]. Jednak zachowuje się świadomość, że dzieci muszą *behac’ u koniki* dopóki na dworze jest jasno: “Пачынаем хадзіць, як

⁶ Z archiwum prywatnego R. Hamzovič. Nagrała R. Hamzovič w 2008 r. od Maryi Michajlaŭny K., ur. w 1932 r. w Dawyd-Haradku.

⁷ Z archiwum prywatnego R. Hamzovič. Nagrała R. Hamzovič w 2008 r. od Sofi Ivanaŭny C., ur. w 1938 r. w Dawyd-Haradku i Maryi Michajlaŭny K., ur. w 1932 r. w Dawyd-Haradku.

⁸ Z archiwum prywatnego R. Hamzovič. Nagrała R. Hamzovič w 2008 r. od Maryi Michajlaŭny K., ur. w 1932 r. w Dawyd-Haradku.

сцямнее, – кажуць гарадчукі. Удзень дзеці ходзяць у «конікі», ім так не страшна» [Мацкевіч 2017].

W pieśni *Tam stojala sosna* drzewo symbolizuje młodą dziewczynę, która przygotowuje się do ślubu (złoty pierścionek występuje tu jako weselny atrybut). To, że pieśń śpiewali przebierańcy-mężczyźni, ma wymiar symboliczny. Życzenie, aby wyjść za mąż, zakodowane w tekście pieśni, wskazuje na akceptację dziewczyny w roli niewiasty przez męską społeczność (małej dziewczynce zwykle takich pieśni nie śpiewano). Główny przebieraniec występuje w postaci jeźdźcy na koniu – zwierzęciu z wyraźną męską i wręcz erotyczną symboliką [Лобач 2006: 68].

Obecnie pieśń *Tam stojala sosna* jest śpiewana nie tylko dziewczętom, a wszystkim gospodarzom przyjmującym *Koniki*. Z pieśni zwykle wykonywano siedem zwrotek. Ludzie często mówią dziennikarzom, że naprawdę jest tam więcej strof, jednak nikt ich już dziś nie pamięta [Кириянов 2016; Лосіч 2017; Никифороенко 2023]. W taki sposób część obrzędu kolędowania, wcześniej nakierowana na niezamężne kobiety, dzisiaj jest przeznaczona dla wszystkich mieszkańców Dawyd-Haradka. Razem z pieśnią o sosnie w czasie kolędowania brzmi polka i utwory popularnej muzyki rosyjskiej, na przykład *Одинокая ветка сирени* i *Девчонки полюбили не меня*.

Wcześniejsze smarowanie panienek przez kolędników na Kujawach jest dzisiaj stosowane niemal do wszystkich osób napotkanych przez przebierańców. Rozmówczyni wspomina, że gdy w końcu lat 1950. przychodzili kolędnicy na podwórko, jej jako mężatce dawali spokój, a niezamężną siostrę jej męża smarowali sadzą:

Stanisława: Każdą dziewczynkę dobrze usmarowali, to takie były zaloty.

Alena: A czym smarowali?

Stanisława: Sadzami. Tak że tam ładnie zrobili, szlachetnie, nie brudzą tak. A kiedyś to było największą uciechą, jak by kogoś sadzami usmarować. <...> Tu jeszcze męża siostra jak tu przysłałam, była panienką, to ją zawsze wysmarowali <...> Smarowali, no pewnie, no. Taki zrobili wtedy sobie żarciki, ale tak po prostu się zalecali w taki sposób.

Alena: Jak przychodzili, to Pani męża siostrę smarowali, a Panią też smarowali?

Stanisława: Nie, no do mężatki tak się specjalnie już nie, bo przeważnie dziewczyny tak. A kobietkom to już więcej raczej dawali spokój. Wie Pani, to różnie, nie? Mężatka przeważnie to w ciąży chodzi, no to już na to zwracali⁹.

Rozmówczyni powtarza, że smarowanie sadzą było odbierane jako zalecanie i podkreśla, że przebiegało ono w sposób dość brutalny. Przypomnijmy, że na badanym terenie do niedawna chodzenie z kozą było praktyką niemal wyłącznie męską i do dzisiaj przeważnie taką zostaje.

⁹ Nagrała Alena Leshkevich w 2023 r. w Paniewie od kobiety ur. w 1937 r.

W okolicach Lubrańca do smarowania stosowano czarną pastę do butów¹⁰. W miejscowości Święte smarowanie panienek pastą było zarezerwowane dla przebierańca-Kominiarza [Łopatyńska 2009: 39–40]. W 2023 r. autorka artykułu obserwowała smarowanie dziewcząt przez przebierańców w czasie korowodu we Włocławku i przeglądu w Lubrańcu, jednak nie zwróciła uwagi na to, jakie postacie to robiły. *Koza Lubraniec* pod kierownictwem Łukasza Śmiałka, w której uczestniczyli chłopcy w wieku ok. 15–20 lat, stosowała smarowanie również w czasie obchodu podwórek i instytucji, np. szkoły podstawowej i liceum¹¹. Niektóre grupy każdemu, kogo spotykały (nie tylko niezamężnym dziewczętom), próbowały namalować serduszko na policzku.

Koza Paniewo często odwiedzała domy, gdzie nie mieszkają niezamężne kobiety. Zamiast smarowania dziewcząt przebieraniec Siora (Żydówka) z tej grupy farbował szminką usta i całował wszystkich domowników wychodzących na podwórze, żeby przyjąć *Kozę*. Gospodarze zostawiali ze śladami całusów. Do „śladów” po *Kozie* przyczynił się również przebieraniec w postaci Policjantki. Na rękach gospodarzy i na gładkich powierzchniach domu (dzwonki, drzwiczki) umieszczał ślady pieczętka – napis „Koza Paniewo 2023”.

W Wielkopolsce (region na zachód i południowy zachód od Kujaw) przebierańcy wielkanocni smarują twarze wszystkim domownikom, których odwiedzają, kremem Nivea z oleją i sadzą (wcześniej była to sama sadza). W Walkowicach uważają, że robi się to na szczęście [Kuligowski 2018: 33, 42]. Maluchy traktują łagodniej i smarują delikatniej niż dorosłych [Dostlieva 2018: 143]. Wiadomo, że w Ławicy i Walkowicach najczęściej przebierali się (i smarowali gospodarzy) kawalerowie [Brzezińska 2018: 57; Kuligowski 2018: 36]. Materiał z Kujaw może się zatem przydać do rekonstrukcji symboliki działań wielkopolskich przebierańców.

Jeszcze jednym elementem kujawskich zapustów, wcześniej bardziej skierowanym do niezamężnych kobiet, jest *podkoziółek*. Współcześnie tak nazywa się ostatnia dyskoteka (czasem z biesiadą) wieczorem przed środą popielcową, a dawniej również figurka kozła lub naguska, do którego dziewczyny kładły drobne pieniądze, co dawało im prawo uczestniczyć w zabawie i wybierać sobie kawalera. Także *podkoziółkiem* nazywano te datki i wykupy piony przez dziewczyny taniec. Krystyna Pawłowska wywodzi *chodzenie z kozą* na Kujawach od *podkoziółka*, którego częścią było według niej pierwotnie kołędowanie [Pawłowska 2009: 30–31]. Trudno jest z nią się zgodzić, porównując materiał kujawski z białoruskim. W Białorusi *chodzenie z kozą* występuje jako odrębny obrzęd noworoczny (obecnie obchodzony 13 stycznia)

¹⁰ Nagrała Alena Leshkevich w 2023 r. w Lubrańcu od kobiety ur. w 1984 r. we wsi Zgłowiączka niedaleko Lubrańca.

¹¹ Według obserwacji Julii Duczmal i Juliana Rosińskiego.

niezwiązany wprost z zabawami młodzieży. Co więcej, obrzędowa kolędnicza gra młodzieżowa *Žaničba Ciareški* była częściej odnotowywana na północy Białorusi [Салавей, Назіна (рэд.) 1992: 20, 56], a chodzenie z kozą, najbardziej rozpowszechniony w Białorusi typ kolędowania z przebraną postacią – na południu [Ляшкевіч 2022: 51]. Białoruska *Žaničba Ciareški* i kujawski *podkoziółek* mają wspólne cechy: zabawy miały przyczyniać do tworzenia par i udział w nich młodzieży, która jeszcze małżeństwa nie zawarła, był bardzo pożądaný, niemal obowiązkowy.

Hanna Łopatyńska proponuje następującą sekwencję zmiany desygnatów pojęcia *podkoziółek*: 1) zabawa z datkami rzucanymi do figurki z taką nazwą, 2) przeniesienie znaczenia na powiązane czasowo obchody kolędnicze (po II wojnie światowej) 3) „każda zabawa taneczna we wtorek zapustny, a nie głównie taka, podczas której rzucono pieniądze pod figurkę koziołka” [Łopatyńska 2009: 38–39]. Autorka artykułu uważa wersję H. Łopatyńskiej za bardziej prawdopodobną niż wersję K. Pawłowskiej.

Podkoziółek na Kujawach występował w lokalnych wariantach: pieniądze mogli dawać chłopcy na równi z dziewczynami (ale zwłaszcza te ostatnie). W czasie potańcówki czyniono wzajemne kpiny między chłopakami i dziewczętami z powodu niezawarcia małżeństwa. Jednak dziewczyny bardziej cierpiały od takich kpin otrzymywanych zarówno od chłopaków, jak i od grajka [Kolberg 1867: 211]. Na skierowanie *podkoziółka* w pierwszej kolejności do dziewcząt wskazuje to, że opłacanie muzykantów przez panny w ten dzień było odbierane jako wyjątek na tle innych, zwykłych zabaw tanecznych [Łopatyńska 2009: 38]. Jak widzimy, funkcją *podkoziółka* było kiedyś osądzenie przede wszystkim dziewczyn za niezawarcie małżeństwa, pomoc im w sprawie poszukiwania potencjalnego męża i ogółem stymulacja ślubów.

Obecnie *podkoziółkiem* na Kujawach nazywana jest zwykła dyskoteka przed środą popielcową. Może być przy tym organizowana w różny sposób: jako wydarzenie otwarte albo jako impreza tylko dla przebierańców, którzy kolędowali na ostatki, i ich bliskich. Czasem ta zabawa trwa przez całą noc, a czasem tradycyjnie kończy się o północy, kiedy następuje wielki post. Tak więc praktyka obrzędowa, kiedyś bardziej przeznaczona dla niezamężnych kobiet, dzisiaj jest skierowana do szerszego grona, a nawet w niektórych wypadkach wyklucza dziewczyny, które nie mają chłopaków (jeżeli bawią się przebierańcy-mężczyźni i zapraszają swoje żony i narzeczone).

I w Dawyd-Haradku, i w większości miejscowości na Kujawach został utracony kulminacyjny moment kolędowania: „umieranie” i „odżywianie” głównej postaci. W Lićwinka w swojej książce *Sviaty i abrazy bielarusaŭ* wspomina “сцэнкі «смерці» Коніка” [Ліцьвінка 1998: 179–180]. Odwołując się do przekazu ustnego tego badacza, R. Hamzovič opisuje takie przedstawienie:

Васіль Дзмітрыевіч сведчыў, што Конь з вершнікам (яздовым на мясцовай гаворцы) скакаў, затым падаў падчас абраду, яго “лячылі”, але падымаўся ён толькі пасля таго, як гаспадары адорвалі калядой [Гамзовіч 2020].

R. Hamzovič również podaje opis „śmierci” Konika, którą obserwowała w 2008 r., kiedy współpracownicy DK pokazywali inscenizację kolędowania dla operatorów telewizji:

Конь падае.

– Вадзічкі? Аўса? Гарэлкі?

– Не, коніку трэба сала і вады, каб не было ў хаце бяды, каўбасы і піражок. Гаспадыня дае ўсё, што просяць. Конік устае і пачынае скакаць¹².

Z tych opisów wynika, że „śmierć” Konika była podobna do bardziej rozpowszechnionego na terytorium Białorusi „umierania” Kozy w czasie kolędowania [por. Валодзіна, Кухаронак 2015: 49–53; Ліцьвінка 1998: 176–178]: Konik najpierw podskakiwał, potem padał, wstawał dopiero po tym, jak gospodarze dali mu wystarczającą zdaniem kolędników liczbę poczęstunków, i znowu skakał. W podobny sposób zachowywała się kujawska Koza:

W pewnym momencie upadała na ziemię, udając martwą, Żyd lamentował i usiłował ją ocucić, lecz dopiero gdy gospodyni przyniosła kozie siano i częstowała przebierańców pączkami, kielbasą oraz płaciła zwyczajowy datek, podrywała się z ziemi ku ogólnej ucieście [Pawłowska, Wąsik 2014: 15].

Obecnie ani w Dawyd-Haradku, ani w większości miejscowości na Kujawach główna postać kolędowania nie „umiera”. Zespoły przebierańców po prostu śpiewają, składają życzenia, przebrani skaczą, tańczą ze sobą i z gospodarzami. Trudno nawet dostrzec, że Konik i Koza są głównymi bohaterami obchodów: raczej mają ten sam poziom ważności, jak inne postacie, a ich odrębność zachowuje się jedynie w nazwie grup kolędników (Koniki i Koza). Jednak jeżeli grupę *Koników* zapraszają, aby wejść do domu, to Konik zwykle wchodzi pierwszy. Jakiegokolwiek pierwszeństwa Kozy w grupach kujawskich autorka nie zauważyła, postacie raczej nie trzymają się określonej kolejności w czasie obchodu. A nawet jeżeli mają ustalony porządek w orszaku, to na przedzie idą inni niż Koza przebierańcy¹³. W Dawyd-Haradku nawet

¹² Z archiwum prywatnego R. Hamzovič. Zanotowała R. Hamzovič w 2008 r. w domu Piatra Fiodaraviča i Niny Safronaŭny Š. Badaczka również zaznaczyła: “Не паспела запісаць, як зрыфмавалі, дрэнна чуваць. Хутчэй за ўсё гэтыя дыялогі ў хаце – чыясьці творчасць, бо не ўсё ў іх традыцыйна”.

¹³ Według obserwacji autorki w *Kozie Paniewo* najczęściej obganiała innych przebierańców i witała gospodarzy Siora. Według obserwacji dr Katarzyny Waszczyńskiej w *Kozie Lubanie* takimi aktywnymi postaciami byli Żydzi i Panna Młoda. Według obserwacji Michała Domańskiego w *Kozie Kruszyn* zgodnie z instrukcjami kierownika grupy pana

pojawiają się grupy bez postaci Konika, ale kujawskiej grupy bez Kozy autorka tekstu nie spotkała.

Obecnie kujawską Kozę czasem doi się w czasie obchodu. Jest to praktyka tradycyjna [Pawłowska, Wąsik 2014: 15], wcześniej stosowana w każdym odwiedzanym przez kolędników domu [Łopatyńska 2009: 38] i można byłoby ją zinterpretować w kategoriach przywoływania płodności. Kozę doi Baba, Siora albo Żyd. Jednak obecnie tej scenki nie pokazują na każdym podwórku, lecz na placu, kiedy jest wielu widzów, albo na scenie.

Stare powiedzenia „Gdzie koza chodzi, tam się żytko rodzi, kędy jej tropy powstają kopy” [Pawłowska 2009: 29] i „Gdzie koza chodzi, tam panna za mąż wychodzi” [Pawłowska, Wąsik 2014: 15] nie były spontanicznie wypowiediane przez kolędników, których obserwowała autorka. Jednak nie można powiedzieć, że magiczne funkcje chodzenia z Kozą całkowicie zaniknęły. Nie mając na celu zbadania tego aspektu autorka artykułu pytała przebierańców z *Kozy Paniewo* o inne rzeczy: od jakiego wieku chodzą kolędować, jak szyją kostiumy. Został przy tym jednak nagrany następujący spontaniczny dialog, w żaden sposób nie zainicjowany przez pytania badaczki:

Michał: No bo kiedyś to była taka tradycja, to znaczy tak mi babcia mówiła, że jak się Koza przyszła – to znaczy, że...

Kuba: Zimę odganiała.

Michał: ...by był urodzaj. I zimę odganiała...

Kuba: Zimę odganiała.

Michał: ...witała wiosnę, i że plony lepiej rosły. Tak ludzie wierzyli. I tak pozostało¹⁴.

Jeden z tych dwóch chłopaków również z własnej inicjatywy rozpoczął z autorką taki dialog:

Michał: A w Białorusi chodziecie z kozą?

Alena: Tak. Tylko u nas koza bardziej chodzi w okresie Bożego narodzenia, a na zapusty to mało gdzie.

Michał: A co wtedy robicie?

Alena: No przebieramy się...

Michał: My to z Kozą gonimy zimę, a wy?¹⁵.

Pytanie o zachowanie magicznej funkcji chodzenia z Kozą na Kujawach potrzebuje dodatkowych badań.

Krzysztofa Muszyńskiego jako pierwsi witać gospodarzy mieli Żyd oraz Major. Jednak we wszystkich wymienionych grupach porządek ten często zaburzał się.

¹⁴ Nagrała A. Leshkevich w 2023 r. od przebierańców z *Kozy Paniewo*, chłopaków w wieku ok. 25 lat.

¹⁵ Odtworzono z pamięci po rozmowie z przebierańcem z *Kozy Paniewo*, chłopakiem w wieku 25 lat.

Nie mając możliwości prowadzenia badań terenowych w Dawyd-Haradku z powodu obecnej sytuacji politycznej w Białorusi autorka artykułu próbowała znaleźć odpowiedź na pytanie „Czy zachowały się magiczne funkcje *Koników* w Dawyd-Haradku?” w materiałach innych badaczy i dziennikarzy. Jedna z gospodyń, przyjmując kołędników w 2022 r., wyjaśniła dziennikarzowi: “Открыть дом в этот вечер – значит, впустить счастье, благополучие и здоровье” [Якубенюк 2022]. Można zatem powiedzieć, że przynajmniej ślady magicznych funkcji kołędowania występują i w Dawyd-Haradku, i na Kujawach.

Wnioski

Obrzędy kołędowania i w Dawyd-Haradku, i na Kujawach ewoluują w kierunku rozrywkowego widowiska. Zaciera się rozumienie sakralnego sensu rytuałów (choć nie zanika do końca), zapomina się o symbolice i pierwotnym zachowaniu przebranych postaci. Zmieniają się kostiumy i dodawane są nowe postacie. Na pierwszy plan wysuwa się aspekt performatywny i aspekt społeczny kołędowania. Zachowywana jest temporalność obrzędów, mocna więź ich z czasem kalendarzowym. W Dawyd-Haradku w czasie kołędowania składane są pozdrowienia „3 Новым годам!” (przypomnijmy, że obchód *Koników* ma miejsce 13 stycznia, w wigilię tak zwanego „Starego Nowego Roku”), a na Kujawach panuje przekonanie, że w ostatki należy wyszaleć się przed wielkim postem.

Niektóre elementy obrzędów, niegdyś skierowane przede wszystkim do młodych niezamężnych dziewcząt, obecnie są przeznaczone dla wszystkich gospodarzy, którzy przyjmują na swoim podwórku grupę przebierańców, a nawet dla całego społeczeństwa tych miejscowości, gdzie ma miejsce kołędowanie. Są to następujące elementy: pieśń *Tam stojala sosna* w Dawyd-Haradku, smarowanie panienek i *podkoziółek* na Kujawach.

Obok odgórnie organizowanych przeglądów i w Dawyd-Haradku, i na Kujawach istnieją w żywej tradycji, a nawet dominują w krajobrazie kulturowym, spontaniczne kołędowania po podwórkach. Można więc za J. W. Goethem powiedzieć, że ciągle „karnawał nie jest fetą wydaną dla ludu, lecz fetą, którą lud wydaje dla siebie” [Goethe 1980: 424].

References

- Abrad „Koniki” (h. Davyd-Haradok, Stolinski r-n, Bresckaja vobl.) [Абрад «Конікі» (г. Давыд-Гарадок, Столінскі р-н, Брэсцкая вобл.)] [online] <https://livingheritage.by/events/694/> [dostęp: 10.06.2023].
- Âkubenok Vadim. 2022. Reportaż: Bajkery i «Koniki» s tûningom: kak v David-Gorodke otmetili kolâdnyj večer [Якубенюк Вадим. 2022. Репортаж: Байкеры и «Коники»

- с тюнингом: как в Давид-Городке отметили колядный вечер] [online] <https://www.belta.by/regions/view/reportazh-bajkery-i-koniki-s-tjuningom-kak-v-david-gorodke-otmetili-koljadnyj-vecher-479494-2022/> [доступ: 10.06.2023].
- Bachtin Michaił. 2006 (1965). *Ludowe formy święt karnawałowych* (373–384). W: *Antropologia widowisk*. Red. W. Dudzik i inne. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bazar Natal'ja. 2013. «Koniki» v David-Gorodke. *Kak èto bylo...* [Базар Наталья. 2013. «Коніки» в Давид-Городке. *Как это было...*] [online] <https://media-polesye.by/news/koniki-v-david-gorodke-kak-eto-bylo-5824/> [доступ: 10.06.2023].
- Bazar Natal'ja. 2014. *David-gorodokskie «Koniki»*. *Reportaż s unikal'nogo prazdnika* [Базар Наталья. 2014. *Давид-городокские «Коніки»*. *Репортаж с уникального праздника*] [online] <https://media-polesye.by/news/david-gorodokskie-koniki-reportazh-s-unikalnogo-prazdnika-15293/> [доступ: 10.06.2023].
- Bazar Natal'ja. 2016. *Z jubilejem, «Koniki»: Davyd-Haradockim «Konikam» – sto hadoŭ!* [Базар Наталья. 2016. *З юбілеем, «Коніки»: Давыд-Гарадоцкім «Конікам» – сто гадоў!*] [online] <https://media-polesye.by/news/z-yubileem-koniki-davyd-garadockim-konikam-sto-gadou-24522/> [доступ: 10.06.2023].
- Bazar Natal'ja. 2018. «Koniki». *Jak haradčuki praciahvajuć tradycyji prodkaŭ* [Базар Наталья. 2018. «Коніки». *Як гарадчукі працягваюць традыцыі продкаў*] [online] <https://media-polesye.by/news/koniki-yak-garadchuki-pracyagvayuc-tradycyji-prodkau-43655/> [доступ: 10.06.2023].
- Borovoj Artur. 2012. «Konikami» po krizisu. *Kak živet i gulâet David-Gorodok* [Боровой Артур. 2012. «Конікамі» по кризису. *Как живет и гуляет Давид-Городок*] [online] <https://realt.onliner.by/2012/01/16/konik> [доступ: 10.06.2023].
- Brzezińska Anna Weronika. 2018. *Żandary z poznańskiej Ławicy, czyli wiejska tradycja w mieście*. W: *Muradyny, żandary, siwki – żywa tradycja w Wielkopolsce*. Red. A. Jełowicki. Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego: 49–73.
- Dostlieva Lia. 2018. *Performatywność korowodów przebierańców wielkanocnych* (143–149). W: *Muradyny, żandary, siwki – żywa tradycja w Wielkopolsce*. Red. A. Jełowicki. Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego.
- Dran'ko-Majsjuk Leanid. 2009 *Horad Bony i Davida. Al'bomnaja proza*. «Dzejaslou», № 38 [Дранько-Майсюк Леанід. 2009 *Горад Боны і Давіда. Альбомная проза*. «Дзеяслоў», № 38] [online] <http://dziejaslou.by/old/www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/dran3802ec.html?OpenDocument> [доступ: 10.06.2023].
- Goethe Johann Wolfgang. 1980. *Podróż włoska*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Hamzovič Rehina. 2015. *Kaliadny karnaval «Koniki» ŭ Davyd-Haradku (fotarepartaż)* [Гамзовіч Рэгіна. 2015. *Калядны карнавал «Конікі» ў Давыд-Гарадку (фотарэпартаж)*] [online] <https://budzma.org/news/kalyadny-karnaval-koniki-w-davyd-haradku-fotarepartazh.html> [доступ: 10.06.2023].
- Hamzovič Rehina. 2018. *Materyjaly i rekamiendacyi Hamzovič R.S. pa zachavanniu elimentaj NKS za 2017 h.* [Гамзовіч Рэгіна. 2018. *Матэрыялы і рэкамендацыі Гамзовіч Р.С. па захаванню элементаў НКС за 2017 г.*] [online] <https://livingheritage.by/news/7184/> [доступ: 10.06.2023].
- Hamzovič Rehina. 2020. «*Oj tam, pad Ščadrom...*» [Гамзовіч Рэгіна. 2020. «*Ой там, над Шчадром...*»] [online] <http://www.kimpress.by/index.phtml?page=2&id=16864> [доступ: 10.06.2023].
- Kaliesnikava Maša. 2020. «*Koniki biahuć*»: *jak u Davyd-Haradku adhuliali Ščadrec* [Калеснікова Маша. 2020. «*Конікі бягуць*»: *як у Давыд-Гарадку адгулялі Шчадрэц*] [online] <https://euroradio.fm/koniki-byaguc-yak-u-david-garadku-adgulyali-shchadrec> [доступ: 10.06.2023].

- Kir'ânov Artem. 2016. *Bezumnnye «Koniki»: korotkij den', bogatyj stol i Džek Vorobej s baânom* [Кириянов Артем. 2016. Безумные «Коники»: короткий день, богатый стол и Джек Воробей с баяном] [online] <https://sputnik.by/20160115/1019577153.html> [доступ: 10.06.2023].
- Kolberg Oskar. 1867. *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Serya III. Kujawy. Część I.* Warszawa: Drukarnia Jana Jaworskiego.
- «Koniki» ў Davyd-Haradku 13.01.2014 h. [«Конікі» ў Давыд-Гарадку 13.01.2014 г.] [online] <https://livingheritage.by/events/2421/> [доступ: 10.06.2023].
- Kuligowski Waldemar. 2018. *Muradyny: widowisko, obrzęd, teatr* (27–47). W: *Muradyny, żandary, siwki – żywa tradycja w Wielkopolsce*. Red. A. Jełowicki. Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego.
- Kucharonak Tacciana. 2001. *Maski ў kaliandarnaj abradnasci bielarusaŭ*. Minsk: Uradžaj [Кухаронак Таццяна. 2001. Маскі ў каляндарнай абраднасці беларусаў. Мінск: Ураджай].
- Leshkevich Alena. 2022. *Ostatki na Kujawach – chodzenie z „Kozą”. Relacja z rekonesansu badawczego* [online] <https://www.etnologia.uw.edu.pl/wokol-etnologii/mediateka/relacja-z-rekonesansu-badawczego> [доступ: 10.06.2023].
- Liaškievič Aliena. 2022. *Tradycyjny kaliandar: Narysy*. Minsk: Bielaruskaja navuka [Ляшкевіч Алена. 2022. Традиційны каляндар: Нарысы. Мінск: Беларуская навука].
- Ličvinka Vasiľ. 1998 (1997). *Sviaty i abrazy bielarusaŭ*. Minsk: Bielaruś [Ліцвінка Васіль. 1998. Святы і абрады беларусаў. Мінск: Беларусь].
- Lobač Vladimir. 2006. *Ėros v belorusskoj tradicijnoj kul'ture*. V: *Belorusskij erotičeskij fol'klor*. Red. T. Volodina, A. Fedosik. Moskva: Ladomir [Лобач Владимир. 2006. Эрос в белорусской традиционной культуре. В: Белорусский эротический фольклор. Ред. Т. Володина, А. Федосик. Москва: Ладомир].
- Łosič Paviel. 2017. *Pra davyd-haradocki karnaval viedajuć dalioka za miežami hetaha palieskaha rehijona* [Лосіч Павел. 2017. Пра давыд-гарадоцкі карнавал ведаюць далёка за межамі гэтага палескага рэгіёна] [online] <https://www.sb.by/articles/vyarkhom-na-konikakh.html> [доступ: 10.06.2023].
- Łopatyńska Hanna M. 2009. *Polowanie na kozy. Zapusty na Kujawach w badaniach Muzeum Etnograficznego w Toruniu* (37–41). W: *Świat na opak: ludowe zapusty, wczoraj i dziś, na przykładzie wybranych regionów w Polsce. Materiały z konferencji naukowej poświęconej obrzędowości zapustnej zorganizowanej przez Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku w dniu 19.02. 2009 r.* Red. nauk. K. Piątkowska. Włocławek: Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej.
- Mackievič Vasiľ. 2017. *Jak my ŭ “koniki” chadzili* [Мацкевіч Васіль. 2017. Як мы ў “конікі” хадзілі] [online] <https://media-polesye.by/news/yak-my-u-koniki-hadzili-34872/> [доступ: 10.06.2023].
- Nikiforenko Aleksandr. 2023. *Nematerial'noe kul'turnoe nasledie Belarusi: «Koniki» zarǎžauť po polnoj!* [Никифоренко Александр. 2023. Нематериальное культурное наследие Беларуси: «Коники» заряжают по полной!] [online] <https://polese.by/novosti/glavnoe/nematerialnoe-kulturnoe-nasledie-belarusi-koniki-zarjazhajut-po-polnoj/> [доступ: 10.06.2023].
- Pawłowska Krystyna. 2009. *Od ludowych zapustów do miejskiej karnawałowej parady* (27–35). W: *Świat na opak: ludowe zapusty, wczoraj i dziś, na przykładzie wybranych regionów w Polsce. Materiały z konferencji naukowej poświęconej obrzędowości zapustnej zorganizowanej przez Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku w dniu 19.02. 2009 r.* Red. nauk. K. Piątkowska. Włocławek: Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej.

- Pawłowska Krystyna, Wąsik Beata. 2014. *Kujawskie zapusty. Od obrzędu do zabawy*. Włocławek: Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej.
- Salaviej Lija, Nazina Ina (red.). 1992. *Жаніцтва Цярэшкі*. Minsk: Navuka i tehnika [Салавей Лія, Назина Ина (ред.). 1992. *Жаніцтва Цярэшкі*. Минск: Навука і тэхніка].
- Širij Taras. 2022. «*Naši „Koniki“ kruče, čet Novyj god*». *Uvideli, kak prohodit odin iz samykh neobyčnykh obrâdov Belarusi* [Щирий Тарас. 2022. «*Наши „Коники“ круче, чем Новый год*». *Увидели, как проходит один из самых необычных обрядов Беларуси*] [online] <https://people.onliner.by/2022/01/16/obryad-koniki> [доступ: 10.06.2023].
- Valodzina Tacciana, Kucharonak Tacciana. 2015. «*Jadranoje žyta haspadara kliča...*»: *kaliandarny hod u abrađach i zvučajach*. Minsk: Bielaruskaja navuka [Валодзіна Таццяна, Кухаронак Таццяна. 2015. «*Ядраное жыта гаспадара кліча...*»: *каляндарны год у абрадах і звычаях*. Мінск : Беларуская навука].
- Varfalmiejewa Tamara (red.). 2008. *Tradycyjnaja mastackaja kultura bielarusaŭ u 6 t. T. 4: Bresckaje Paliessie u 2 kn.* Kn. 1. Minsk: Vyšejšaja škola [Варфаламеева Тамара (ред.). 2008. *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў у 6 т. Т. 4: Брэсцкае Палессе ў 2 кн.* Кн. 1. Мінск: Вышэйшая школа].
- Večorko Svetlana. 2016. «*Koniki*» *vnov' sobrali žitelej i gostej David-Gorodka na prazdnik* [Вечорко Светлана. 2016. «*Коники*» *вновь собрали жителей и гостей Давид-Городка на праздник*] [online] <https://www.belta.by/regions/view/koniki-vnov-sobrali-zhitelej-i-gostej-david-gorodka-na-prazdnik-177425-2016> [доступ: 10.06.2023].
- Večorko Svetlana. 2017. *Reportaž: Narodnyj karnaval «Koniki», ili Kak šedruūt na staryj Novyj god v David-Gorodke* [Вечорко Светлана. 2017. Репортаж: *Народный карнавал «Коники», или Как шедруют на старый Новый год в Давид-Городке*] [online] <https://www.belta.by/regions/view/reportaž-narodnyj-karnaval-koniki-ili-kak-schedrjut-na-staryj-novyj-god-v-david-gorodke-228238-2017/> [доступ: 10.06.2023].
- Zahorskaja Volha. 2022. «*Koniki*» – *sapraŭdny miascovy karnaval, abo Jak u Davyd-Haradku Ščadrec sviatkavali* [Загорская Вольга. 2022. «*Конікі*» – *сапраўдны мясцовы карнавал, або Як у Давыд-Гарадку Шчадрэц святкавалі*] [online] <https://budzma.org/news/koniki-u-davyd-garadku.html> [доступ: 10.06.2023].

STRESZCZENIE: W artykule autorka pokazuje, jak obrzędy przekształcają się w rozrywkowe widowisko na przykładzie obchodów wigilii Starego Nowego Roku (13 stycznia) w miasteczku Dawyd-Haradok (powiat stoliński, obwód brzeski, Białoruś) i *chodzenia z kozą* w czasie ostatków w okolicach Włocławka na Kujawach (północno-środkowa Polska). Zaciera się sakralny sens rytuału, zapomina się o symbolice, na pierwszy plan wysuwa się aspekt performatywny i społeczny. Zmieniają się kostiumy przebieirańców i dodawane są nowe postacie. Obok oficjalnie organizowanych przeglądów ciągle obecne jest w żywej tradycji spontaniczne kolędowanie po podwórkach. Niektóre elementy obrzędów, niegdyś skierowane przede wszystkim do młodych niezamężnych dziewcząt, obecnie są przeznaczone dla wszystkich gospodarzy, którzy przyjmują przebieirańców.

SŁOWA KLUCZOWE: kolędowanie, Boże Narodzenie, Nowy Rok, zapusty, obrzędy doroczne.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле паказана, як абыходны абрад трансфармуецца ў забаўляльнае відовішча на прыкладзе калядавання “Конікі” напярэдадні Старога новага года (13 студзеня) у Давыд-Гарадку (Столінскі р-н Брэсцкай вобл. Беларусі) і хаджэння з казой на запусты перад Вялікім постам на Куявах у ваколіцах Улацлаўка (паўночная частка цэнтральнай Польшчы). Траціцца сакральны сэнс

рытуалу, забываецца сімволіка, на першы план выходзяць перфарматыўны і сацыяльны аспекты. Змяняюцца касцюмы маскіраваных, дадаюцца новыя персанажы. Нароўні з афіцыйна арганізаванымі праглядамі захоўваюцца спантанныя, не арганізаваныя “зверху” абыходы двароў. Некаторыя элементы абрадаў, калісьці скіраваныя ў першую чаргу на маладых незамужніх дзяўчат, цяпер прызначаюцца для ўсіх гаспадароў, якія гатовыя прыняць групу маскіраваных.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: калядаванне, абыход двароў, Каляды, запусты, каляндарныя абрады.

Data przesłania artykułu: 06.07.2023

Data akceptacji artykułu: 08.08.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Alena Leshkevich / Алена Ляшкевіч – Polska, Uniwersytet Warszawski, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej; dr; specjalność naukowa: nauki o kulturze i religii; zainteresowania naukowe: obrzędy doroczne, folklorystyka porównawcza, twórczość Floriana Czarnyszewicza, etnografia drobnej szlachty.

Adres: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego; ul. Żurawia, 4, 05-800 Warszawa.

Wybrane publikacje:

1. Ляшкевіч Алена, Прыбылова Васіліна. 2020. *Масленіца. Абрад. Песні. Напевы*. Мінск: Беларуская навука.
2. Ляшкевіч Алена. 2020. *Масленічная калодка, сінанімічныя прадметы і пакаранне моладзі за неўступленне ў шлюб*. “Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні”, № 7: 318–350.
3. Ляшкевіч Алена. 2021. *Праблема сезоннай ідэнтыфікацыі беларускага масленічнага абрадавага комплексу*. “Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі”, № 29: 346–353.
4. Ляшкевіч Алена. 2022. *Апісанне шляхецакага палескага вяселля 1930-х гг. у Станіслава Дваракоўскага і сучасныя запісы па яго слядах*. “Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні”, № 9: 228–254.
5. Ляшкевіч Алена. 2022. *Традыцыйны каляндар: нарысы*. Мінск: Беларуская навука.

Aliaksandr Makarevich / Аляксандр Макарэвіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларусь /

Belarusian State University, Belarus

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0327-7008>

e-mail: alyksandrmakarevich@yandex.by

Састарэлыя англіцызмы ў слоўніках сучаснай беларускай мовы

Obsolete anglicisms in the dictionaries of the contemporary Belarusian language

Przestarzałe anglicyzmy w słownikach współczesnego języka białoruskiego

ABSTRACT: The semantics, the reasons for the archaization of anglicisms in the contemporary Belarusian language, and their description in lexicographic editions are examined in this article. It is noted that there is a difference in the explanation of some outdated borrowings and their assignment to outdated vocabulary in Belarusian dictionaries. There are anglicisms that have fallen out of active use, but there is neither an appropriate accompaniment, for example, the mark *obs.* (obsolete), or a chronologically qualitative commentary in lexicographic editions. Certain obsolete English words are used in certain Belarusian dialects. On the other hand, among anglicisms there were found nominations which in the second half of the 20th century, for extralinguistic reasons (actually under the influence of political factors) were added to the obsolete vocabulary and therefore it is appropriate to mark them in dictionaries without the mark *obs.*

KEYWORDS: lexicography, obsolete vocabulary, archaism, historicism, mark, borrowing, anglicism, reasons for archaization.

Англіцызмы, у тым ліку і састарэлыя, уваходзяць у склад лексікі беларускай мовы. На думку мовазнаўцы Марыны Савасцюк, англіцызмы – гэта словы, якія ўтварыліся ў англамоўных краінах; лексемы, утвораныя ад англійскіх слоў; англійскія ўласныя імёны, якія сталі намінальнымі, і вытворныя ад іх; словы з іншых моў, што ў англійскай мове атрымалі новыя значэнні, з якімі прыйшлі ў беларускую мову; абрэвіатуры, якія ўтварыліся ў англійскай мове і выкарыстоўваюцца ў беларускай без змен, незалежна ад перакладу на беларускую мову

[Савасцюк 2019: 17]. У даследаванні прытрымліваемся менавіта гэтага азначэння.

Аб'ектам аналізу з'яўляюцца састарэлыя англіцызмы, запазычаныя беларускай мовай з іншых моў (найперш рускай і польскай) на працягу XX ст. Аснову рэестра састарэлых англіцызмаў складаюць звесткі з тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, *Слоўніка іншамовных слоў* Аляксандра Булыкі (1999), а таксама лексікаграфічнага выдання М. Савасцюк *Англіцызмы беларускай мовы* (2019).

Матэрыял прааналізаваны на падставе даных слоўнікаў сучаснай беларускай мовы XX – пачатку XXI ст., а таксама некаторых слоўнікаў украінскай і рускай моў (усяго – 50 адзінак).

Лексікаграфічныя выданні з'яўляюцца нарматыўнымі даведнікамі, у якіх вызначаецца семантыка, у тым ліку і запазычаных слоў, сфера іх ужывання, указваецца паходжанне, адзначаюцца стылістычныя асаблівасці і г. д. Ад складальнікаў такіх крыніц патрабуецца максімальна ўважлівае і прафесійнае стаўленне да рэгістрацыі назваў разнастайных рэалій грамадскага жыцця. Аднак вывучэнне слоўнікавага матэрыялу паказвае, што значэнне асобных састарэлых запазычаных адзінак акрэсліваецца па-рознаму. У сучаснай беларускай літаратурнай мове ёсць англіцызмы, якія выйшлі з актыўнага ўжытку, аднак адпаведнага суправаджэння, напрыклад паметай *саст.* (састарэлае), ці храналагічна-якасных каментароў у лексікаграфічных выданнях не маюць. З іншага боку, сярод англіцызмаў выяўлены намінацыі, якія ў другой палове XX ст. па экстралінгвістычных прычынах (фактычна пад уплывам палітычных фактараў) былі залічаны ў склад састарэлых, і таму іх мэтазгодна адзначаць у слоўніках без паметы *саст.*

Семантыка пераважнай большасці састарэлых англійскіх назваў у лексікаграфічных выданнях сучаснай беларускай мовы вызначана дакладна: *арферыён* 'музычны струнны шчыпковы інструмент грушападобнай формы, распаўсюджаны ў Англіі, Італіі і Францыі ў XVI–XVII ст.' [Савасцюк 2019: 32]; *байранізм* 'літаратурная плынь пачатку XIX ст., якая ўзнікла пад уздзеяннем творчасці Джорджа Байрана і характарызавалася рамантычным індывідуалізмам, расчараванасцю ў жыцці' [Савасцюк 2019: 40]; *валатюк* '1) адна з першых штучных моў, створаная ў Германіі ў 1879 г. Іаганам Шлеерам; яе меркавалі выкарыстаць у якасці адзінай сусветнай мовы' [ТСБЛМ 2016: 132]; *гомстэд* 'зямельны надзел, які атрымліваў грамадзянін ЗША ў XIX ст. паводле *гомстэд-акта*' [Булыка 1999, I: 396]; *грынбекеры* 'ўдзельнікі фермерскага руху ў ЗША ў першыя дзесяцігоддзі пасля грамадзянскай вайны 1861–1865 гг., якія выступалі супраць скасавання папярковых грошай зялёнага колеру (грынбекаў)' [Булыка 1999, I: 405]; *джэнтры* '1) дробнапамеснае дваранства ў Англіі

ў XVI–XVII ст., якое перабудавала сваю гаспадарку на капіталістычны лад; 2) пашыранае ў еўрапейскай навуковай літаратуры абазначэнне кітайскага феадальнага саслоўя шэньшы’ [Булыка 1999, I: 421]; *капігольдтары* ‘феадальна залежныя арандатары памешчыцкай зямлі ў Англіі ў XV–XVII ст.’ [Булыка 1999, I: 607]; *пакетбот саст.* ‘невялікае паштова-пасажырскае марское судна’ [Булыка 1999, II: 143]; *портарны* ‘2) у знач. наз. *портарная саст.* піўная’ [ТСБМ 1980, IV: 293] і інш.

Аднак у тлумачэнні некаторых састарэлых англіцызмаў і аднясенні іх да састарэлай лексікі ў слоўніках сучаснай беларускай мовы назіраецца разнабой. Прыкладзём некалькі такіх прыкладаў. Як шырокаўжывальнае слова *бярданка* зафіксавана ў РБС [1953: 32], БРС [1962: 139], СБМ [1987: 124], БРС [2012, I: 139]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984) семантыка гістарызма падаецца так: *бярданка* ‘адназарадная стрэльба, якая была на ўзбраенні рускай арміі ў 1870–1891 гг.’ [ТСБМ 1977, I: 442]. БРС [1988, I: 210] адзначае сферу ўжывання ваеннай назвы і суправаджае яе паметамі *ваен. гіст.* Паводле *Слоўніка іншамовных слоў*, *бярданка* ‘адназарадная стрэльба, якая была на ўзбраенні еўрапейскіх армій у канцы XIX ст.’ [Булыка 1999, I: 264]. Паметай *гіст.* лексема пазначана ў ТСБЛМ [1996: 101]. Аўтары ТСБЛМ [2016: 128] падаюць гістарычную назву без гэтай паметы. *Бярданка* ў значэнні ‘адназарадная вінтоўка старога ўзору’ зарэгістравана ў ТСБМДШ [2009: 81].

Яшчэ адзін прыклад лексікаграфічнага разнабою ў фіксацыі састарэлых слоў. У *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984) англіцызм *дрэдноўт* ужываецца са значэннем ‘вялікі быстраходны браняносец з магутнай артылерыяй, папярэднік лінейнага карабля’ [ТСБМ 1978, II: 204]. Амаль такое самае тлумачэнне дае А. Булыка: *дрэдноўт* (англ. *dreadnought*) ‘буйны браняносец з магутнай артылерыяй, папярэднік сучаснага лінкора’ [Булыка 1999, I: 428]. Паметай *гіст.* англійская назва пазначана ў ТСБЛМ [2016: 232]. Ф. Піскуноў [2012: 284] фіксуе запазычанне як састарэлы марскі тэрмін (паметы *мар., саст.*).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ёсць англіцызмы, якія, на нашу думку, ужо перасталі актыўна выкарыстоўвацца ў грамадстве і якія мэтазгодна залічыць да састарэлых слоў ці састарэлі асобныя іх значэнні. Такімі назвамі ў беларускай мове з’яўляюцца англіцызмы *ватэрмашына*, *ваўчар 1*, *макінтош*, *пульман*, *пульманаўскі вагон*, *радыёла*, *разерфард*, *ратапрынт*, *фардзон*, *юз* і яго вытворныя *юзіст*, *юзістка*, *юзіраваць* і інш. Прааналізуем гэтыя лексічныя адзінкі падрабязней.

Банкнота. Упершыню назоўнік мужчынскага роду *банкнот* фіксуе *Беларуска-расійскі слоўнік* М. Байкова і С. Некрашэвіча [1928: 9]. У РБС [1937: 8] *банкнота* (ж. р. – А. М.) перакладаецца з рускай мовы на

беларускую як *банкнота*. Аўтары *Беларуска-рускага слоўніка* (1962) тлумачаць: '*банкнота* ж. см. банкнот; *банкнот* м. фін. банкнот' [БРС 1962: 117]. Паводле *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984), *банкноты*, адз. *банкнот* '1) у СССР – білеты, што выпускаў Дзяржаўны банк у выглядзе грошай, якія былі забяспечаны рэальнымі тавара-матэрыяльнымі каштоўнасцямі; 2) у капіталістычных краінах – крэдытныя грошы, якія выпускаліся эмісійнымі банкамі' [ТСБМ 1977, I: 339]. У *Слоўніку іншамовных слоў* семантыка запазычання зменена: *банкноты* (англ. banknotes) 'папяровыя грошы, якія ўжываюцца замест металічных і павінны забяспечвацца золатам і іншымі каштоўнымі металамі' [Булыка 1999, I: 204]. Аўтары *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (2016) падаюць англіскае слова так: *банкноты* 'грашовыя знакі, зробленыя з паперы ці іншых матэрыялаў, звычайна прамавугольнай формы' [ТСБЛМ 2016: 104]. Да фінансава-эканамічнай лексікі адносіць намінацыю М. Савасцюк [2019: 41]: *банкнота* фін.-эк. 'папяровыя грошы, якія ўжываюцца замест металічных і павінны забяспечвацца золатам і іншымі каштоўнымі металамі'. Можна меркаваць, што ў сучаснай беларускай мове запазычанне мае два значэнні, адно з якіх з'яўляецца састарэлым, а другое – спецыяльным тэрмінам. Таму ў слоўніках прапануем англіцызм падаваць такім чынам: *банкноты* '1) *саст.* у СССР – білеты, што выпускаў Дзяржаўны банк у выглядзе грошай, якія былі забяспечаны рэальнымі тавара-матэрыяльнымі каштоўнасцямі; 2) *фін.-эк.* грашовыя знакі, зробленыя з паперы ці іншых матэрыялаў, звычайна прамавугольнай формы'.

Бек. Упершыню ў беларускіх лексікаграфічных выданнях англіцызм *бек* з паметай *спорт*. зафіксаваны ў РБС [1953: 31]. БРС [1988, I: 180], БРС [2003, I: 377] залічылі назву ў склад састарэлых слоў сучаснай беларускай мовы: *бек* II *уст. спарт*. У РБС [2002, I: 88] спартыўны тэрмін з рускай мовы перакладаецца на беларускую як *бек* II *уст. спорт.*; см. *защитник*; рускаму *защитник* у розных значэннях адпавядае *абаронца*, *абаронец*, *заступнік* [РБС 2002, I: 519]. Паводле *Слоўніка іншамовных слоў*, *бек*² (англ. back 'задні') *уст.* 'гулец абароннай лініі ў спартыўных гульнях з мячом або шайбай' [Булыка 1999, I: 216]. У *Беларуска-рускім слоўніку* (1962), *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984), *Слоўніку беларускай мовы* (1987), *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (2016), *Слоўніку англіцызмаў* (2019) англіскай лексічнай адзінкі няма ўвогуле.

Слоўнікі іншамовных слоў рускай мовы спартыўную назву падаюць па-рознаму. Як састарэлае найменне *бек* адзначаны ў *Словаре иностранных слов* [1989: 77]: *бек*² *уст.* у спартыўных гульнях з мячом – абаронца. *Словарь иностранных слов и выражений* (1997) залічыў англі-

цызм да шырокаўжывальнай лексікі: *бек* ‘у спартыўных гульнях з мячом (футболе, хакеі і інш.) – абаронца, які гуляе на апошняй лініі, каля сваіх варот’ [Трус, Шубина 1987: 85].

У сучаснай беларускай мове, на нашу думку, англійская назва *бек* выйшла з агульнага ўжывання і з’яўляецца састарэлым спартыўным тэрмінам. Лексікаграфічнае адлюстраванне запазычання можа быць такім: *бек саст.* ‘гулец абароннай лініі ў спартыўных гульнях з мячом або шайбай; абаронца’.

Ватэрклазет. У Падручным расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку (1924) запазычанне *ватэрклозет* перакладаецца з рускай мовы на беларускую як ‘адходнае мейсца з напускной вадой; сталец’ [Ластоўскі 1924: 51]. *Беларуска-расійскі слоўнік* (1925), *Расійска-беларускі слоўнік* (1928), *Руска-беларускі слоўнік* (1937), *Русско-белорусский словарь* (1953) англіцызм не адзначаюць увагуле. *Арфаграфічны слоўнік* (1948) фіксуе назву *ватэрклазет* як агульнаўжывальнае слова [Суднік, Лобан 1948: 79]. У БРС [1962: 147], БРС [1988, I: 223] англійскае слова мае памету *уст.* Да састарэлай лексікі адносіцца назва і ў ТСБМ [1977, I: 470]: *ватэрклазет уст.* ‘прыбіральня з водаправодным прыстасаваннем для прамывання ўнітаза’. Аўтары *Слоўніка беларускай мовы* (1987) таксама суправаджаюць запазычанне паметай *уст.*, яго вытворнае *ватэрклазетны* пакідаюць без такой паметы [СБМ 1987: 131]. Паводле *Слоўніка іншамоўных слоў* (1999), *ватэрклазет* лічыцца састарэлым словам да назвы *клазет*: *ватэрклазет уст.* ‘тое, што і *клазет*’ [Булыка 1999, I: 277]; *клазет* ‘прыбіральня з водаправодным прыстасаваннем для прамывання ўнітаза’ [Булыка 1999, I: 655]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (2016), *Беларускім арфаграфічным слоўніку* (2009) лексемы *ватэрклазет* няма. З паметай *уст.* назва адзначана ў РБС [2002, I: 143]. Англіцызм *ватэрклазет* у значэнні ‘*клазет*’ зафіксаваны ў *Слоўніку архаізмаў і гістарызмаў* С. Струкавай [2007: 94]. *Слоўнік англіцызмаў* (2019) падае запазычанне як шырокаўжывальнае слова: *ватэрклазет* (ад англ. *water-closet*, ад *water* ‘вада’ + *closet* ‘прыбіральня’) ‘прыбіральня з водаправодным прыстасаваннем’ [Савасцюк 2019: 76]. Адзначым, што ў *Беларуска-расійскім (Вялікалітоўска-расійскім) слоўніку* Я. Станкевіча [1990: 850] выраз *патрэбная каморка* перакладаецца на рускую мову як *сортир, уборная, отхожее место*.

Слоўнікі іншамоўных слоў рускай мовы залічваюць найменне *ватэрклазет* да састарэлай лексікі. *Большой толковый словарь иностранных слов* [Надель-Червинская, Червинский 1995, I: 257] і *Словарь русской культуры XVIII–XIX вв.* [Байбурын, Беловинский, Конт 2004: 71] пазначаюць адзінку паметай *уст.* Паводле *Словаря архаизмов* (2009), англіцызм з’яўляецца мнагазначным архаізмам: *ватэрклазет* ‘1) прыбіральня

з водаправодным прыстасаваннем для прамывання судна; 2) прыбіральня' [Смирнов, Глобачев 2001: 45].

Адзначым, што ў сучаснай мове назва *ватэрклазет* больш вядомая па скарачэнні WC. Аднак лічым, што англіцызм выйшаў з актыўнага выкарыстання ў другой палове XX ст. і з'яўляецца састарэлым словам у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Клазет. У *Беларуска-расійскім слоўніку* М. Байкова, С. Некрашэвіча [1928: 187] запазычанне перакладаецца з рускай мовы на беларускую як 'сутачкі, клязэт'. Як шырокаўжывальны англіцызм фіксуюць РБС [1937: 147], РБС [1953: 202], БРС [1962: 392]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984) найменне *клазет* 'тое, што і *ватэрклазет*' лічыцца састарэлым словам (памета ўст.), вытворнае найменне *клазетны* 'які мае адносіны да клазета' падаецца без паметы ўст. [ТСБМ 1978, II: 693]. *Слоўнік беларускай мовы* (1987) суправаджае паметай уст. лексічныя адзінкі *клазет*, *клазетны* [СБМ 1987: 341]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (2016) гэтыя словы не фіксуюцца ўвогуле. *Русско-белорусский словарь* (2002) англіцызм *клазет* не пазначае паметай уст. [РБС 2002, I: 635]. Да састарэлай лексікі (памета ўст.) адносіцца найменне ў *Слоўніку беларускай мовы* Вольгі Сіўковіч [2012: 207]. Як агульнаўжывальная назва *клазет* адзначана ў М. Савасцюк: *клазет* (ад англ. *closet*) 'прыбіральня з водаправодным прыстасаваннем для прамывання ўнітаза' [2019: 154].

У сучаснай беларускай мове ўжываецца сінанімічнае назвам *ватэрклазет* і *клазет* найменне *туалет* са значэннем 'прыбіральня'. З 20-х гг. XX ст. запазычанне з французскай мовы фіксуецца слоўнікамі беларускай мовы. Напрыклад, у *Беларуска-расійскім слоўніку* М. Байкова і С. Некрашэвіча рускае *туалет* перакладаецца як *туалет*, *убраньне*, *уборы*, *строі* [1928: 633]. З часам у маўленні менавіта галіцызму *туалет* 'прыбіральня' была аддадзена перавага над англіцызмамі *ватэрклазет*, *клазет*, якія паступова перайшлі ў пасіўны запас лексікі. Такім чынам, у сучаснай беларускай мове англіцызмы *ватэрклазет*, скарачанае *клазет* з'яўляюцца састарэлымі словамі.

Ватэрмашына. Тэкстыльны тэрмін *ватэрмашына* з паметай *тэкст*. фіксуецца ў РБС [1953: 49], РБС [2002, I: 143]. З гэтай паметай лексічныя адзінкі *ватэрмашына*, *ватэршчык*, *ватэршчыца* рэгіструюць БРС [1962: 147], СБМ [1987: 131]. Слоўнікі 20–30-х гг. XX ст., *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (1977–1984), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2016) англіцызмы не адзначаюць увогуле. Паводле *Слоўніка іншамойных слоў*, *ватэрмашына* 'машына для прадзення воўны, ільну' [Булыка 1999, I: 277]. У ім падаецца і скарачаная ад *ватэрмашына* назва *ватэр* (ад англ. *water*, ад англ. *water-machine* 'прадзільная машына') 'тое,

што і *ватэрмашына*’ [Булыка 1999, I: 277]. Агульнаўжывальны тэкстыльны тэрмін *ватэрмашына* сучаснай беларускай мовы зарэгістраваны ў працы М. Савасцюк [2019: 204].

Аўтары некаторых слоўнікаў сучаснай рускай мовы залічваюць яго да састарэлых найменняў. Напрыклад, складальнікі *Большого академического словаря русского языка* (2005) пазначаюць паметай *уст.* англійскую назву *ватэрмашына* і яе вытворныя *ватэршчык* ‘рабочы тэкстыльнага прадпрыемства, які працаваў на *ватэрмашыне*’, *ватэршчыца* ‘жан. да *ватэршчык*’ [*Большой академический словарь русского языка* 2005, II: 341].

Лічым, што і ў сучаснай беларускай мове англіцызм *ватэрмашына* і яго вытворныя *ватэр*, *ватэршчык* ‘той, хто працуе на *ватэрмашыне*’, *ватэршчыца* перайшлі ў пасіўны склад лексікі і з’яўляюцца састарэлымі найменнямі. Таму ў лексікаграфічных выданнях іх мэтазгодна суправаджаць паметамі *саст.*, *тэкст.*

Ватэрпруф. Паводле *Слоўніка іншамовных слоў*, запазычанне *ватэрпруф* (англ. *waterproof* ‘воданепранікальнасць’) ‘1) тканіна, якая не прапускае ваду, а таксама вырабы з яе (адзенне, паліто); 2) *перан*. жаночае летняе паліто’ [Булыка 1999, I: 277]. Аднак незразумела: навошта ў другім значэнні выкарыстана памета *перан*.? *Русско-белорусский словарь* (2002) найменне *ватэрпруф* адносіць да актыўнай лексікі [РБС 2002, I: 143]. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. Піскунова запазычанне з англійскай мовы лічыцца мнагазначным састарэлым словам: *ватэрпруф саст.* ‘паліто’, ‘тканіна’ [2012: 161]. Як агульнаўжывальны тэкстыльны тэрмін з удакладненай семантыкай падаецца ў даследаванні М. Савасцюк: *ватэрпруф тэкстыльн.* ‘1) тканіна, якая не прапускае ваду; 2) вырабы з такой тканіны (адзенне, палаткі)’ [2019: 76].

Складальнікі слоўнікаў сучаснай рускай мовы англіцызм уключаюць у склад састарэлай лексікі. У *Большом толковом словаре иностранных слов* (1995) адзінка мае памету *уст.*: *ватэрпруф уст.* ‘1) непрамакальная тканіна для паліто, палатак і інш.; 2) непрамакальнае паліто; 3) жаночае доўгае летняе паліто’ [Надель-Червинская, Червинский 1995, I: 258]. Паводле *Словаря архаизмов* (2001), *ватэрпруф* ‘1) непрамакальнае паліто; 2) жаночае летняе паліто’ [Смирнов, Глобачев 2001: 45]. Англіцызм са значэннем ‘непрамакальнае лёгкае жаночае паліто’ падаецца ў *Словаре устаревших слов русского языка* [Рогожникова, Карская 2005: 103].

Такім чынам, у сучаснай беларускай мове англіцызм *ватэрпруф* паступова выйшаў з шырокага ўжывання і з’яўляецца састарэлым словам. У лексікаграфічных выданнях прапануем даваць наступнае тлумачэнне тэкстыльнага тэрміна: *ватэрпруф саст.*, *тэкст.* ‘1) тканіна, якая не прапускае ваду; 2) вырабы з такой тканіны (адзенне, палаткі)’.

Грубер. У *Слоўніку іншамойных слоў* слова *грубер* (англ. *grubber*) – ‘устарэлая назва культыватара для глыбокага рыхлення глебы’ [Булыка 1999, I: 404]. Даследчыца М. Савасцюк лічыць гэту намінацыю агульнаўжывальнай і адносіць да спецыяльнай лексікі сучаснай беларускай мовы: *грубер* тэхн. ‘культыватар для глыбокага рыхлення глебы’ [Савасцюк 2019: 94]. Слоўнікі 20–30-х гг. XX ст., *Русско-белорусский словарь* (1953), *Беларуска-рускі слоўнік* (1962), *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (1977–1984), *Слоўнік беларускай мовы* (1987), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2022) запазычанне з англііскай мовы не фіксуюць. Да састарэлай лексікі, пазначыўшы паметай *уст.* (уста-рэлае), англіцызм адносяць *Новый словарь иностранных слов* [2005: 280] і *Новейший словарь иностранных слов и выражений* [2007: 249]. Удакладнім, што з 30-х гг. XX ст. французскае слова *культыватар* ‘сельскагаспадарчая прылада для рыхлення глебы і знішчэння пустазелля і пад.’ адлюстроўваецца ў беларускіх лексікаграфічных крыніцах (напрыклад, [РБС 1937: 162]; [РБС 1953: 226]. Паступова яно выцесніла з актыўнага выкарыстання запазычаны з англііскай мовы тэхнічны тэрмін *грубер*. Асноўнай прычынай можа быць тое, што ў сучаснай беларускай мове назва *культыватар* лепш адаптавалася, чым англіцызм *грубер*. Напрыклад, яна мае перавагу па словаўтваральных магчымасцях: ад лексем *культыватар* ёсць вытворныя *культывацыя*, *культываваць*, а ў англіцызма *грубер* – няма. У выніку састарэлы тэхнічны тэрмін англііскага паходжання прапануем адзначаць у слоўніках так: *грубер* саст., тэхн. ‘культыватар для глыбокага рыхлення глебы’.

Грум. У сучаснай беларускай мове лексікаграфічную фіксацыю запазычанне *грум* атрымала ў 20-я гг. XX ст. Так, у *Падручным расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку* (1924) англіцызм, магчыма, памылкова, перадаецца праз ‘і’: *грім* англ. ‘конны прыслужнік; гайдук’ [Ластоўскі 1924: 138]. Як агульнаўжывальнае найменне *грум* зафіксаваны ў РБС [1953: 104], БРС [1962: 216] і інш. Складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984) у свой рэестр англіцызм не ўключылі. У *Слоўніку іншамойных слоў* назва тлумачыцца як шырокаўжывальнае слова: *грум* (англ. *groom*) ‘слуга, які суправаджае вярхом конніка, а таксама хлопчык-лакей’ [Булыка 1999, I: 404]. Аўтары *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (1996) удакладнілі яго сямантыку, аднак да састарэлай лексікі адзінку не залічваюць: *грум* ‘слуга, які конна суправаджае конніка або едзе на козлах, на задку экіпажа’ [ТСБЛМ 1996: 158]. Аднолькава зафіксаваны англіцызм ва ўсіх пазнейшых выданнях аднатомнага тлумачальнага слоўніка, у тым ліку і ў [ТСБЛМ 2022, I: 199]. У працы М. Савасцюк [2019: 94] даецца аналагічна, як у *Слоўніку іншамойных слоў*, тлумачэнне назве *грум*. У гэтым выпадку відавочнае

адрозненне дыферэнцыйных сем (узрост, від занятку) у значэннях наймення, таму мэтазгодна размежаваць яго значэнні і ў слоўніках сучаснай беларускай мовы фіксаваць: *грум* '1) слуга, які суправаджаў конніка або ехаў на козлах, на задку экіпажа; 2) хлопчык-лакей'.

Адзначым, што лексікаграфічныя выданні іншамоўных слоў рускай мовы таксама размяжоўваюць значэнні наймення. Напрыклад, полісемантычная лексема *грум* адзначана ў *Новом словаре иностранных слов* [2005: 280], *Новейшем словаре иностранных слов и выражений* [2007: 249]: *грум* '1) слуга, які суправаджаў конніка або які ехаў на козлах ці задку экіпажа; 2) устар. хлопчык-лакей; 3) конюх'.

Дрэдноўт. Упершыню марская назва *дрэдноўт* з паметай *мор.* зафіксавана ў РБС [1937: 87]. Аналагічна падаецца англіцызм складальнікам РБС [1953: 128] і БРС [1962: 253]. Аўтары *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984), не ўказваючы сферу ўжывання лексемы, яе семантыку вызначылі такім чынам: *дрэдноўт* 'вялікі быстраходны браняносец з магутнай артылерыяй, папярэднік лінейнага карабля' [ТСБМ 1978, II: 204]. Мовазнаўца А. Булыка ў *Слоўніку іншамоўных слоў* (1999) удакладніў значэнне англіцызма: *дрэдноўт* 'буйны браняносец з магутнай артылерыяй, папярэднік сучаснага лінкара' [Булыка 1999, I: 428]. У якасці агульнаўжывальнага слова *дрэдноўт* 'вялікі браняносец, папярэднік сучаснага лінейнага карабля' змешчаны ў ТСБЛМ [1996: 185]. ТСБЛМ [2016: 232], ТСБЛМ [2022, I: 232] кваліфікуюць яго як гістарычнае слова (памета *гіст.*) і даюць аналагічнае, як у *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (1996), тлумачэнне. Ф. Піскуноў адносіць марскі тэрмін *дрэдноўт* да састарэлай лексікі і суправаджае яго адпаведнымі паметамі *мар., саст.* [Піскуноў 2012: 284]. Даследчыца М. Савасцюк залічвае запазычаную з англійскай мовы назву да агульнаўжывальнай ваеннай лексікі (памета *ваен.*) [Савасцюк 2019: 109].

У слоўніках сучаснай рускай мовы *дрэдноўт* падаецца як састарэлае найменне. Так, складальнікі *Словаря иностранных слов и выражений* (1997) адзначаюць: *дрэдноўт* 'састарэлая назва буйных баявых браняваных караблёў з магутнай дальнябойнай артылерыяй; сёння лінкар' [*Словарь иностранных слов и выражений* 1997: 185]. Паводле *Словаря архаизмов* (2001), англіцызм *дрэдноўт* 'буйны браняносны карабель, папярэднік лінейнага карабля; выкарыстоўваўся ў пачатку XX ст.' [Смирнов, Глобачев 2001: 92]. Такое тлумачэнне дазваляе вызначыць таксама і гістарычныя межы актыўнага ўжывання наймення.

Лічым, што ў сучаснай беларускай мове лексема *дрэдноўт* з'яўляецца састарэлай і ў слоўніках яе семантыку мэтазгодна адзначаць такім чынам: *дрэдноўт саст.* 'буйны браняносец з магутнай артылерыяй, які выкарыстоўваўся ў пачатку XX ст.; сёння лінкар'.

У запазычаным слове *дрэдноўт* адбыліся змены і на арфаграфічным узроўні: да 2008 г. англійская назва ў беларускай мове перадавалася на пісьме як *дрэдноут*. У адпаведнасці з новай рэдакцыяй правілаў беларускага правапісу, цяпер – *дрэдноўт*, паколькі нескладовае ў пішацца пасля галосных пры чаргаванні [у] з [ў] у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі.

Клаксан. З паметай *тэхн.* (тэхнічны тэрмін) запазычанне фіксуе РБС [1953: 201], БРС [1962: 392]. У слоўніках жывой беларускай мовы 20-х гадоў XX ст., *Руска-беларускім слоўніку* (1937), *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984) англіцызма няма ўвогуле, а сінанімічная назва *сігнал* у іх фіксуецца. Паводле *Слоўніка іншамоўных слоў* (1999), *клаксан* (англ. *klakson*) ‘механічны сігнальны гудок аўтамабіля, трактара’ [Булыка 1999, І: 655]. Складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (1996) удакладнілі семантыку адзінкі і залічылі яе да пасіўнага складу беларускай лексікі (на састарэласць назоўніка *клаксан* указвае прыметнік *ранейшая*): *клаксан* ‘ранейшая назва ўстройства для падачы гукавога сігналу ў аўтамабілі, матацыкле і інш., а таксама сам сігнал’ [ТСБЛМ 1996: 292]. У ТСБЛМ [2016: 365] і ТСБЛМ [2022, І: 365] запазычанне з англійскай мовы тлумачыцца амаль як у *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (1996), толькі русізм *устройства* заменены на беларускае слова *прыстасаванне*. Як агульнаўжывальны тэхнічны тэрмін *клаксан* зарэгістраваны ў даследаванні М. Савасцюк [2019: 154].

Аўтары *Большаго толкового словаря иностранных слов* (1995) лічаць гэтую назву састарэлай: *клаксан устар. тэхн.* ‘гукавы сігнал на аўтамабілі ці матацыкле, які прыводзіцца ў рух націсканнем на гумовую грушу і іншым механічным спосабам’ [Надель-Червинская, Червинский 1995, ІІ: 64].

Запазычаная з англійскай мовы лексічная адзінка *клаксан* па сваіх словаўтваральных магчымасцях саступіла лацінізму *сігнал*: у беларускай мове ёсць *сігнал*, *сігналіць*, *пасігналіць*, *сігнальны*, а ад назвы *клаксан* вытворных няма. Таму паступова яна выйшла з актыўнага ўжытку і ў слоўніках тэхнічную назву мэтазгодна пазначаць паметамі *саст.*, *тэхн.*, напрыклад: *клаксан саст.*, *тэхн.* ‘прыстасаванне для падачы гукавога сігналу ў аўтамабілі, матацыкле і інш., а таксама сам сігнал’.

Макінтош. Англіцызм як агульнаўжывальнае слова адзначаны ў РБС [1937: 173], РБС [1953: 243], БРС [1962: 431], СБМ [1987: 372]. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (1977–1984) фіксуе назву *макінтош* у значэнні ‘лёгкае летняе паліто, часцей прарызіненае’ [ТСБМ 1979, ІІІ: 87]. Складальнікі *Слоўніка іншамоўных слоў* (1999) змянілі скалькаванае з рускай мовы найменне *прарызіненае* на беларускае

прагумаванае: макінтош (англ. *makintosh*, ад Charles Mackintosh 'прозвішча шатл. хіміка') 'лёгкае летняе паліто, часцей прагумаванае' [Булыка 1999, II: 12]. Удакладнена семантыка запазычання ў *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (2022): макінтош 'лёгкае летняе паліто з непрамакальнай тканіны' [ТСБЛМ 2022, I: 412]. У працы М. Савасцюк [2019: 182] англіцызм тлумачыцца, як у *Слоўніку іншамойных слоў* (1999). Адзначым, што ў гэтым лексікаграфічным выданні падаецца аманімічны тэрмін сферы інфарматыкі і інфармацыйных тэхналогій макінтош у значэнні 'камп'ютар фірмы "Apple Computer", не сумяшчальны з IBM'.

У некаторых слоўніках іншамойных слоў рускай мовы назва макінтош адносіцца да састарэлай лексікі з указаннем на храналагічныя межы яе актыўнага ўжывання. Паводле *Словаря иностранных слов* (1989), макінтош 'плашч з непрамакальнай прарызіненай тканіны, а таксама летняе (звычайна габардзінавае) мужчынскае паліто, якое было ў модзе ў 40–50-х гг. XX ст.' [*Словарь иностранных слов* 1989: 297]. У *Большом толковом словаре иностранных слов* (1995) англійская лексічная адзінка падаецца так: макінтош 'летняе (звычайна габардзінавае) мужчынскае паліто тыпу плашча, якое было ў модзе ў 40–50-х гг. XX ст.' [Надель-Червинская, Червинский 1995, II: 223].

У выніку ў другой палове XX ст. назва макінтош паступова выйшла з шырокага ўжывання і з'яўляецца састарэлым найменнем у сучаснай беларускай літаратурнай мове. У слоўніках прапануем даваць наступнае тлумачэнне: макінтош 'лёгкае летняе мужчынскае паліто з непрамакальнай тканіны, якое было ў модзе ў 40–50-х гг. XX ст.'.

Пульман. Упершыню англіцызм *пульман* (памета разм.) і яго вытворнае *пульманаўскі* зарэгістравалі складальнікі РБС [1953: 554]. Аналагічна лексема падаецца ў БРС [1962: 767]. У ТСБМ [1980, IV: 518] і *Слоўніку іншамойных слоў* А. Булыкі запазычанне адзначана як агульнаўжывальнае: *пульман* 'тып вялікага пасажырскага або таварнага вагона' [1999, II: 270]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (2022) англіцызм не зафіксаваны. Да актыўнай лексікі адносіцца назва ў СБМ [2012: 678]. Тэхнічны тэрмін фіксуе мовазнаўца М. Савасцюк: *пульман тэxn.* 'тып вялікага пасажырскага або таварнага вагона' [Савасцюк 2019: 233].

Як састарэлае найменне *пульман* падаецца лексікаграфічнымі выданнямі іншамойных слоў сучаснай рускай мовы. У *Большом толковом словаре иностранных слов* М. Надель-Червинской і П. Червинского [1995, II: 522], *Новейшем словаре иностранных слов и выражений* [2007: 672] запазычанне мае памету ўст. Паводле *Нового словаря иностранных слов, пульман устар.* 'назва чатырохвосевага (г. зн. дастаткова вялікага)

пасажырскага ці таварнага чыгуначнага вагона; названы па прозвішчы прамыслоўца і амерыканскага вынаходніка спальных вагонаў Пульмана (1831–1891)’ [2005: 749].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, лічым, найменне *пульман* выйшла з агульнага ўжывання і з’яўляецца састарэлым словам. У лексікаграфічных выданнях англіцызм мэтазгодна падаваць так: *пульман саст.*, *тэхн.* ‘тып вялікага пасажырскага або таварнага вагона’. Удакладнім, што запазычанне захавалася ў дыялектнай мове беларусаў. Так, на Брэстчыне кажуць: “*Муй батько казав, шо на станцыі Закруцін стоіць состав, всі вагоны пульманы, вызуть за граніцу зерно*” (в. Пажэжын, Маларыцкі раён).

У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваецца сінанімічнае *пульману* ўстойлівае словазлучэнне *пульманаўскі вагон*. У *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984) выраз падаецца ў якасці прыкладу да састарэлай назвы *пульман* [ТСБМ 1980, IV: 518]. Слоўнікі сучаснай беларускай мовы спалучэнне *пульманаўскі вагон* не тлумачаць. Лексікаграфічныя выданні рускай мовы словазлучэнне кваліфікуюць як састарэлае. Напрыклад, паводле *Словаря русской культуры XVIII–XIX вв.* А. Байбурина, Л. Беловинского і Ф. Конта [2004: 404], *пульманаўскі вагон* ‘цяжкі чыгуначны пасажырскі вагон 1-га класа. Быў абсталяваны двухмеснымі купэ, меў прыгожую аздабу; афарбоўваўся ў сіні колер’. На нашу думку, у сучаснай беларускай мове словазлучэнне *пульманаўскі вагон* мэтазгодна лічыць састарэлым выразам.

Радыёла. Англіскую назву фіксуюць перакладныя слоўнікі РБС [1953: 560]; БРС [1962: 775], СБМ [1987: 667]. Паводле *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984), *радыёла* ‘радыёвяшчальны прыёмнік з электрапрайгравальнікам пласцінак’ [ТСБМ 1980, IV: 558]. *Слоўнік іншамоўных слоў* (1999) адзначае англіскае паходжанне лексічнай адзінкі: *радыёла*¹ (англ. *radiola*) ‘апарат, у якім спалучаны радыёпрыёмнік з электрапрайгравальнікам грампласцінак’ [Булыка 1999, II: 279]. Гэта слова ў значэнні ‘апарат, які злучае ў сабе радыёпрыёмнік і прайгравальнік’ падае ТСБЛМ [2016: 668]. З паметай *тэхн.* (тэхнічная лексіка) англіцызм адзначаны ў даследаванні М. Савасцюк [2019: 235–236]. Запазычаная назва ўжываецца ў дыялектнай мове беларусаў. На паўночным захадзе Беларусі выкарыстоўваецца форма *радзівола* [СППЗБ 1984, IV: 239]. Як назоўнік мужчынскага роду англіцызм зафіксаваны на Віцебшчыне: *радзівол* [*Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны* 2014, II: 217]. Тэхнічны апарат выйшаў з актыўнага выкарыстання, аднак ніводзін са слоўнікаў сучаснай беларускай мовы не адносіць назву да састарэлай лексікі.

Лексікаграфічныя выданні іншамоўных слоў рускай мовы запазычанне *радыёла* рэгіструюць як састарэлае. З паметай *уст.* назва даецца

ў *Новом словаре иностранных слов* [2005: 755]: *радыёла ўст.* ‘спалучэньне радыёпрыёмніка і прайгравальніка пласцінак, змешчаных у адным апарате’. Да састарэлых слоў (памета *ўст.*) англіцызм залічвае *Новейший словарь иностранных слов и выражений* [2007: 677].

Таму, на нашу думку, у слоўніках сучаснай беларускай мовы тэхнічнае найменне *радыёла* таксама варта суправаджаць паметай *саст.* (састарэлае).

Ратапрынт. Слова *ратапрынт* у значэнні ‘друкарская машына малога фармату, заснаваная на афсетным прынцыпе друкавання’ фіксуе ТСБМ [1980, IV: 702]. У СБМ [1987: 702] англіцызм падаецца як агульнаўжывальная назва. Паводле *Слоўніка іншамовных слоў* (1999), *ратапрынт* (англ. *rotaprint*, ад лац. *rota* ‘кола’ + англ. *print* ‘друк’) ‘малафарматная друкарская машына для друкавання афсетным спосабам’ [Булыка 1999, II: 291]. *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2016) залічвае запазычанне да спецыяльнай лексікі: *ратапрынт спец.* ‘друкарская машына малога фармату для друкавання малатыражных выданняў з машынапіснага тэксту, а таксама спосаб такога друкавання (афсетны)’ [ТСБЛМ 2016: 703]. У ТСБМДШ [2022: 379] *ратапрынт* ‘друкарская машына малога фармату, якая капіруе ў зменшаным выглядзе машынапісны тэкст’ – актыўная лексічная адзінка ў сучаснай беларускай мове.

Слоўнікі іншамовных слоў рускай мовы адзначаюць, што тэхнічны тэрмін ужо знаходзіцца ў пасіўным складзе лексікі. *Новый словарь иностранных слов* [2005: 791], *Новейший словарь иностранных слов и выражений* [2007: 708] тлумачаць: *ратапрынт* ‘малафарматная ратацыйная друкарская машына для аператыўнага памнажэння малатыражных выданняў спосабам афсетнага друку; сёння выходзіць з ужытку’.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, лічым, англіцызм *ратапрынт* мэтазгодна лічыць састарэлым словам.

Рэдынгот. З паметай *уст.* англіцызм пазначаны ў РБС [1953: 588]. Паводле *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984), *рэдынгот уст.* ‘доўгі сурдут шырокага крою для верхавой язды’ [ТСБМ, 1984, V, кн. 2: 606]. У *Слоўніку іншамовных слоў* (1999) семантыка слова пашырана, паметы *ўст.* няма: *рэдынгот* (фр. *redingote*, ад англ. *reding coat* ‘сурдут шырокага крою для верхавой язды’) ‘1) доўгі сурдут шырокага крою для верхавой язды; 2) асаблівы крой жаночага верхняга адзення’ [Булыка 1999, II: 314]. Англіійская назва *рэдынгот* ‘род сурдута’ суправаджаецца паметай *уст.* у СБМ [1987: 710], БРС [1988, II: 418], РБС [2002, III: 240], БРС [2003, III: 452]. Слоўнікі беларускай мовы 20–30-х гадоў XX ст., *Арфаграфічны слоўнік* (1948), *Беларуска-рускі слоўнік* (1962), *Беларускі арфаграфічны слоўнік* (2009), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2022) запазычанне не фіксуюць.

У слоўніках сучаснай рускай мовы ў вызначэнні семантыкі англіцызма назіраецца разнабой. Паводле *Словаря иностранных слов* [1989: 433], *рэдынгот* ‘1) доўгі сурдут шырокага крою (першапачаткова – для верхавой язды); 2) асаблівы крой дамскага паліто, які нагадвае гэты сурдут’. У *Новом словаре иностранных слов* [2005: 767], *Новейшем словаре иностранных слов и выражений* [2007: 688] семантыка састарэлага наймення вызначана аднолькава: *рэдынгот* ‘аблягаючае верхняе адзенне з двума каўнерыкамі, ніжні з якіх аблягаў плечы; з’явіўся ў Англіі ў пачатку XVIII ст. як мужчынскі касцюм для верхавой язды, пазней стаў выкарыстоўвацца жанчынамі; у Расіі ў XIX ст. *рэдынгот* быў звычайным гарадскім адзеннем’.

Прапануем у слоўніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы састарэлае запазычанне фіксаваць так: *рэдынгот саст.* ‘1) доўгі сурдут шырокага крою для верхавой язды; 2) асаблівы крой жаночага верхняга адзення’.

Рэзерфард. У *Слоўніку іншамоўных слоў* (1999) семантыка лексічнай адзінкі вызначана так: *рэзерфард* ‘адзінка радыеактыўнасці, якую выцясцяе кюры [Булыка 1999, II: 316]. Тое самае тлумачэнне англіцызма і ў даследаванні М. Савасцюк [2019: 247]. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (1977–1984), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2022), *Слоўнік беларускай мовы* (1987), перакладныя слоўнікі (*Русско-белорусский словарь* (1953), *Беларуска-рускі слоўнік* (1962), *Русско-белорусский словарь* (2002) і інш.) назву не фіксуюць.

Слоўнікі іншамоўных слоў сучаснай рускай мовы адзначаюць, што англійскі тэрмін з’яўляецца састарэлым. Паводле *Словаря иностранных слов* [1989: 434], *рэзерфард* ‘адзінка актыўнасці нуклідаў у радыеактыўных крыніцах, якая выходзіць з ужытку’. *Новый словарь иностранных слов* [2005: 769], *Новейший словарь иностранных слов и выражений* [2007: 690] тлумачаць: *рэзерфард устар.* ‘адзінка актыўнасці радыенуклідаў’.

Фактычны матэрыял дазваляе меркаваць, што ў сучаснай беларускай мове назва *рэзерфард* у значэнні ‘адзінка актыўнасці радыенуклідаў; кюры’ выйшла з шырокага прымянення і з’яўляецца састарэлай.

Фардзон. Упершыню англійская назва трактара *фардзон* з паметай *тэxn.* (тэхнічны тэрмін) зафіксавана ў РБС [1953: 737], хоць пачалі вырабляць такія трактары ў ЗША ў 1917 г. У СССР вытворчасць трактароў “Фардзон-Пуцілавец” была наладжана ў 1924 г. У пацвярджэнне прывядзём прыклад з беларускага N-корпуса: Паводле перапісу насельніцтва, у 1921 г. вёска, цэнтр гміны Кобрынскага пав. Палескага ваяв., 135 двароў, 666 жыхароў. Побач з вёскай знаходзіўся маёнтак, 4 дамы, 23 жыхары, 665 га зямлі, належаў Раеўскім. Гаспадарка тут была тэхнічна аснашчана: меўся трактар “Фардзон”, паравая малацілка, сеялка, культыватары і інш.

Як агульнаўжывальнае слова запазычанне падаецца ў БРС [1962: 980]. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (1977–1984), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2022), *Русско-белорусский словарь* (2002), *Беларуска-рускі слоўнік* (2003) адзінку *фардзон* не рэгіструюць. Да актыўнай лексікі сучаснай беларускай мовы аднесены англіцызм у СБМ [1987: 839], БАС [2009: 646], СБМ [2012: 856]. Даследчык Ф. Піскуноў лічыць тэхнічную назву састарэлым словам: *фардзон* саст. ‘трактар’ [Піскуноў 2012: 1041]. Паводле Вікіпедыі, марка *фардзон* была знята з вытворчасці і заменена на *форд* у 1964 г. [*Fordson*, online]. Гэта дае падставы меркаваць, што запазычанне *фардзон* з’яўляецца састарэлай лексічнай адзінкай сучаснай беларускай мовы.

Фардызм. Як агульнаўжывальнае найменне *фардызм* адзначае РБС [1953: 737]. Слоўнікі 20–30-х гадоў XX ст., *Беларуска-рускі слоўнік* (1962) англіцызм не фіксуюць. У *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984) намінацыі *фардызм* няма, але ёсць лексемы *фардызацыя*, *фардызаваць*. Паводле гэтага лексікаграфічнага выдання, *фардызацыя* ‘капіталістычная сістэма арганізацыі працы, заснаваная на стандартызацыі, тыпізацыі і канвеерызацыі вытворчасці з мэтай максімальнай эксплуатацыі рабочых’ [ТСБМ 1984, V, кн. 2: 112]. *Слоўнік беларускай мовы* (1987) уключыў у свой склад адзінку *фардызм* і яго вытворныя *фардызацыя*, *фардызаваць*, *фардызавацца*, *фардызаваны* [СБМ 1987: 839]. У *Слоўніку іншамовных слоў* (1999) *фардызм* ‘сістэма арганізацыі працы, заснаваная на стандартызацыі, тыпізацыі і канвеерызацыі вытворчых працэсаў; была ўведзена на аўтазаводах ЗША ў першай чвэрці XX ст.’ [Булыка 1999, II: 541]. Да актыўнай эканамічнай лексікі (памета эк.) адносяцца словы *фардызм*, *фардызацыя*, *фардызаваць*, *фардызавацца* ў РБС [2002, III: 667], БРС [2003, III: 934–935]. Складальнікі *Беларускай энцыклапедыі* (1996–2004) адзначаюць: *фардызм* ‘сістэма арганізацыі паточнай вытворчасці, якая заключаецца ў яе масавай уніфікацыі і канвеерызацыі вытворчых працэсаў; канвеерная зборка побач з іншымі тэхнічнымі навінамі спрыяла рэзкаму росту вытворчасці працы і зніжэнню сабекошту прадукцыі, стала пачаткам масавай вытворчасці’ [*Беларуская энцыклапедыя* 2003, XVI: 323]. Як фінансава-эканамічны тэрмін англіцызм зафіксаваны ў *Слоўніку* М. Савасцюк [2019: 334].

З паметай *гіст.* эканамічны тэрмін *фардызм* падаецца ў *Большом толковом словаре иностранных слов* М. Надель-Червинской і П. Червинского [1995, III: 300]. *Новейший словарь иностранных слов и выражений* (2007) вызначае сямантыку запазычання так: *фардызм* ‘арганізацыя вытворчасці, заснаваная на ўніфікацыі дэталяў і канвеерызацыі; упершыню была ўведзена ў 1910 г. амерыканскімі інжынерамі Генры Фордам (1863–1947) і Фрэдэрыкам Тэйларам (1856–1915)’ [2007: 85].

Такім чынам, у сучаснай беларускай мове англіцызм *фардызм* з'яўляецца гістарычным эканамічным тэрмінам.

Фрэнч. Англіцызм фіксуюць перакладныя слоўнікі РБС [1937: 469]; РБС [1953: 739]; БРС [1962: 988]. Паводле *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984), *фрэнч* ‘прыталеная куртка ваеннага крою з чатырма накладнымі кішэнямі і хлясцікам ззаду’ [ТСБМ 1984, V, кн. 2: 157]. У *Слоўніку іншамовных слоў* (1999) адзначана: *фрэнч* (англ. *french*, ад *French* ‘імя англ. генерала’) ‘куртка ваеннага крою з чатырма накладнымі кішэнямі’ [Булыка 1999, II: 595]. Як шырокаўжывальнае слова запазычанне падае ТСБЛМ [2016: 887]. У *Слоўніку архаізмаў і гістарызмаў* С. Струкавай [2007: 547] назва з’яўляецца архаізмам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. *Слоўнік англіцызмаў* (2019) рэгіструе англіцызм без усякіх памет: *фрэнч* ‘куртка ваеннага пакрою з чатырма накладнымі кішэнямі’ [Савасцюк 2019: 348]. Лексічная адзінка *фрэнч* ужываецца ў дыялектнай беларускай мове. У гаворках Тураўшчыны назва змяніла фанетычнае аблічча і значэнне: *хрэнч*, *фрэнч* ‘пінжак’ [Тураўскі слоўнік 1987, V: 258]. У жывой народнай мове Беларусі адзначаны такія фанетычныя варыянты, як *хрэнч* [Бялькевіч 1970: 476], *фрэнж* [СГПЗБ 1986, V: 269].

Лексічная адзінка *фрэнч*, на нашу думку, выйшла з актыўнага прымянення ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, аднак яна выкарыстоўваецца ў жывой народнай мове.

Хаўбек. Упершыню спартыўны тэрмін *хаўбек* фіксуе *Арфаграфічны слоўнік* М. Судніка і М. Лобана [1948: 233]. Складальнікі *Русско-белорусского словаря* (1953) не ўключылі яго ў састаў лексікаграфічнага выдання, аднак падаюць сінанімічную беларускую назву *поўабаронца* [РБС 1953: 468]. Адзінка *паўабаронца* (пашырылася аканне – А. М.) зафіксавана і ў БРС [1962: 641]. Як састарэлую назву англіцызм фіксуюць складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984): *хаўбек* *уст.* ‘у футболе і хакеі – паўабаронца’ [ТСБМ 1984, V, кн. 2: 183]. Спартыўнай намінацыі няма ў слоўніках 20–30-х гг. XX ст., *Беларуска-рускім слоўніку* (1962), *Слоўніку беларускай мовы* (1987), *Беларуска-рускім слоўніку* (2003), *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* (2022). У *Слоўніках* А. Булыкі [1999, II: 607], Ф. Піскунова [2012: 1059] запазычанне адзначаецца як шырокаўжывальнае слова сучаснай беларускай мовы. Аўтары РБС [2002, III: 677] найменне *хаўбек* адносяць да састарэлай лексікі і суправаджаюць паметамі *спарт. уст.* Назоўнік *хаўбек* лічыцца актыўным спартыўным тэрмінам у *Слоўніку англіцызмаў* М. Савасцюк [2019: 357].

У *Словаре иностранных слов* (1989) англіцызм мае памету *уст.*: *хаўбек* (англ. *half-back*) *уст.* ‘у спартыўных гульнях з мячом (напрыклад, у футболе) – паўабаронца’ [1989: 557].

У сучасным маўленні замацавалася ўласнабеларуская спартыўная назва *паўбабаронца*, якую звычайна ўжываюць спартыўныя каментатары ці журналісты. Англіскае слова *хаўбек* мэтазгодна лічыць састарэлым і ў лексікаграфічных выданнях яго суправаджаць паметай *саст.*

Хаўтайм. У склад актыўнай лексікі сучаснай беларускай мовы запазычанне залічана ў *Арфаграфічным слоўніку* М. Судніка і М. Лобана [1948: 233]. У [ТСБМ 1984, V, кн. 2: 183] англіцызм з'яўляецца архаізмам: *хаўтайм* уст. 'палавіна гульні ў футболе і хакеі з мячом'. У *Слоўніку іншамоўных слоў* (1999) спартыўная назва зафіксавана без паметы *саст.*: *хаўтайм* (англ. *half-time*, ад *half* 'напалову' + *time* 'час') 'палавіна гульні (45 мінут) у футболе і хакеі' [Булыка 1999, II: 607]. Удакладнім, што ў хакеі з мячом, як і ў футболе, гульня доўжыцца два таймы па 45 хвілін. У хакеі з шайбай гульня – тры перыяды па 20 хвілін. У дадзеным выпадку незразумела: пра які хакей (з шайбай ці з мячом?) ідзе гаворка. *Русско-белорусский словарь* (2002) рускае слова *хавтайм* перакладае на беларускую мову як *хаўтайм* і суправаджае паметами *спорт. уст.* [РБС 2002, III: 677]. Вялікі *слоўнік беларускай мовы* Ф. Піскунова фіксуе спартыўны тэрмін *хаўтайм* без паметы *саст.* [2012: 1059]. Як і ў *Слоўніку іншамоўных слоў* (1999), вызначана семантыка запазычанага наймення ў *Слоўніку англіцызмаў* М. Савасцюк [2019: 357]. Нягледзячы на лексікаграфічны разнабой, маўленчая практыка паказвае, што спартыўная назва *хаўтайм* (як і *бек*, *хаўбек*) выйшла з актыўнага выкарыстання і з'яўляецца састарэлым найменнем у сучаснай беларускай літаратурнай мове. У слоўніках англіцызм мэтазгодна пазначаць, як у *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984): *хаўтайм* *саст.* 'палавіна гульні ў футболе і хакеі з мячом'.

Юз. Англіцызм атрымаў фіксацыю ў слоўніках сучаснай беларускай мовы ў другой палове XX ст. У РБС [1953: 784] адзінка *юз* суправаджаецца паметай *тэл.* (тэлеграфія), яе вытворныя *юзіст*, *юзістка* – без гэтай паметы. Да спецыяльнай лексікі (памета *спец.*) адносяць запазычанне *юз* аўтары *Беларуска-рускага слоўніка* (1962), *юзіст*, *юзістка* паметы *спец.* не маюць [БРС 1962: 1043]. Складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984) назвы *юз*, *юзіст*, *юзістка*, *юзіраваць* уключаюць у склад спецыяльнай лексікі: *юз*¹ *спец.* 'літарадрукавальны тэлеграфны апарат', *юзіраваць* *спец.* 'перадаваць інфармацыю па юзу¹', *юзіст* *спец.* 'тэлеграфіст, які працуе на юзе', *юзістка* *спец.* 'жан. да *юзіст*' [ТСБМ 1984, V, кн. 2: 484]. У *Слоўніку іншамоўных слоў* (1999) англіцызм *юз* тлумачыцца, як у *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984), аднак падаецца без паметы *спец.* [Булыка 1999, II: 732]. Складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (2022) запазычаную назву *юз* і яе вытворныя не адзначаюць. *Слоўнік*

англіцызмаў (2019) удакладніў семантыку тэхнічнага тэрміна: *юз тэxn.* ‘электрамеханічны літарадрукавальны тэлеграфны апарат з клавіятурай арыгінальнай канструкцыі (якая нагадвае клавіятуру раяля); створаны Джонам Юзам у 1855 г.’ [Савасцюк 2019: 385]. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. Піскунова лексічныя адзінкі *юз*, *юзістка* падаюцца як агульнаўжывальныя словы, *юзіст* залічваецца да састарэлай лексікі: *юзіст* ‘саст. да тэлеграфіст’ [2012: 1127]. У наш час змяніліся тэхналогіі, літарадрукавальны тэлеграфны апарат *юз* даўно ўжо не прымяняецца. Таму лічым, што тэхнічны тэрмін *юз* і яго вытворныя *юзіст*, *юзістка*, *юзіраваць* з’яўляюцца састарэлымі намінацыямі і ў лексікаграфічных выданнях сучаснай беларускай мовы іх варта суправаджаць паметай *саст.*

Сярод запазычанняў з англійскай мовы ёсць словы, якія, на нашу думку, да нядаўняга часу па экстралінгвістычных прычынах залічваліся да састарэлых у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Аднак у выніку грамадска-палітычных, сацыяльна-эканамічных і інш. пераўтварэнняў у Беларусі ў 90-я гады XX ст. – пачатку XXI ст. яны зноў сталі актыўна ўжывацца, напрыклад: *галкіпер*, *дэндзі*, *ментар*, *парламент* ‘1) вышэйшы заканадаўчы орган буржуазнай дзяржавы, заснаваны часткова або поўнасю на выбарных органах’, *профiт*, *раўт*. Гісторыю выкарыстання гэтых адзінак у беларускай мове вывучым больш падрабязна.

Галкіпер. З паметай *спорт*. тэрмін зафіксаваны ў РБС [1937: 59]. У *Русско-белорусском словаре* (1953) адзначана сінанімічнае запазычання слова *варатар*, лексемы *галкіпер* – няма РБС [1953: 73]. БРС [1962: 199] перакладае: *галкіпер см.* вратарь. У склад састарэлых назваў сучаснай беларускай мовы англіцызм уключылі складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984): *галкіпер уст.* ‘варатар’ [ТСБМ 1978, II: 20]. Усе пазнейшыя лексікаграфічныя выданні сучаснай беларускай мовы [*Слоўнік беларускай мовы* (1987), *Беларуска-рускі слоўнік* (1988), *Беларускі арфаграфічны слоўнік* (2009), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2022) і інш.] падаюць запазычанне з англійскай мовы як агульнаўжывальнае слова. Напрыклад, *Слоўнік іншамовных слоў* (1999) адзначае: *галкіпер* (англ. *goalkeeper*, ад *goal* ‘вароты’ + *keeper* ‘стараж’) ‘варатар у футболе, хакеі, рэгбі, ватэрполе’ [Булыка 1999, I: 306]. Слоўнікі беларускай мовы 20-х гадоў XX ст. спартыўны тэрмін не фіксуюць увогуле.

У лексікаграфічных выданнях іншамовных слоў рускай мовы англіцызм падаецца таксама па-рознаму. *Словарь иностранных слов* [1989: 139] фіксуе намінацыю *галкіпер* без паметы *уст.* Паводле *Большого толкового словаря иностранных слов* (1995), запазычанне – уласна лексічны архаізм: *галкіпер устар. спорт.* ‘варатар – ігрок футбольнай ці

хакейнай каманды, задача якога – абарона сваіх варот ад мяча ці шайбы праціўніка’ [Надель-Червинская, Червинский 1995, I: 355].

Слоўнікі ўкраінскай мовы фіксуюць спартыўную назву як агульнаўжывальную, напрыклад: *галкіпер* ‘тое, што і варатар 2’ [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2001: 188]; варатар ‘2) член спартыўнай каманды (футбольнай, хакейнай і г. д.), які абараняе вароты; галкіпер’ [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2001: 158].

Англіцызм *галкіпер*, на нашу думку, быў аднесены да састарэлай лексікі па экстралінгвістычных прычынах. Як адзначае Леанід Крысін, для пасляваеннага часу (канец 40-х – пачатак 50-х гадоў XX ст.) у сувязі з актывізацыяй ідэалагічнай барацьбы, якая разгарнулася ў СССР супраць “каспапалітызму” і “нізкапаклонства перад Захадам”, характэрна амаль поўнае адмаўленне запазычанняў і, больш за тое, імкненне замяніць раней асвоенныя лексічныя запазычанні словамі роднай мовы [Крысін 1968: 141–144]. Некаторыя тэрміны на пэўны час выходзілі з ужытку і замяняліся словамі роднай мовы, напрыклад, з’явіліся *трактарная лапата* замест *грэйдар*, *варатар* замест *галкіпер* і інш.

У наш час у сучаснай беларускай мове больш актыўна ўжываецца і састарэлае найменне *брамнік* як сінонім да слоў *варатар*, *галкіпер*. ТСБМДШ [2009: 74] яго семантыку вызначае так: брамнік ‘1) устар. вартаўнік, дзяжурны пры браме; 2) варатар’. Дапоўнім, што ў 20-я гг. XX ст. В. Ластоўскі прапанаваў беларускі варыянт *варотнік* [Ластоўскі 1924: 91], які таксама можна выкарыстоўваць у якасці сінанімічнай назвы да лексем *варатар*, *галкіпер*. Сёння ў сучаснай беларускай мове англійскі спартыўны тэрмін *галкіпер* знаходзіцца ў актыўным выкарыстанні і выступае ў якасці сінанімічнай назвы беларускім *брамнік*, *варатар*.

Дэндзі. У В. Ластоўскага [1924: 145] англійскае слова перакладаецца з рускай мовы на беларускую як *модны франт*; *франт*. Нескланяльны назоўнік *дэндзі* адзначаюць РБС [1937: 72], *Арфаграфічны слоўнік* М. Судніка і М. Лобана [1948: 104], БРС [1962: 261], СБМ [1987: 225]. У ТСБМ [1978, II: 237] англіцызм залічаны да састарэлай лексікі: *дэндзі ўст.* ‘вытанчана, элегантна адзеты свецкі чалавек; франт’. Як шырокаўжывальнае слова запазычанне падаецца ў *Слоўніку іншамовных слоў* (1999): *дэндзі* (англ. *dandy*) ‘элегантна апрануты свецкі чалавек’ [Булыка 1999, I: 476]. Слоўнікі жывой мовы 20-х гг. XX ст., *Русско-белорусский словарь* (1953), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2022) англіцызм не фіксуюць увагуле. У РБС [2002, I: 358] слова *дэндзі* з паметай *уст.* адпавядае рускаму *денди*; без такой паметы вытворнае ад *дэндзі* слова *дэндзізм* перакладаецца як *дэндзізм*. Паводле *Школьнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* Галіны Малажай і Ларысы

Яўдошынай, *дэндзі* – уласна лексічны архаізм (памета *уст.*) [2013: 154]. М. Савасцюк удакладніла семантыку запазычання і лічаць яго шматзначным актыўным словам: *дэндзі* ‘1) падкрэслена элегантна апрануты свецкі чалавек; 2) элегантны стыль у адзенні, якое шыецца з дарагіх тканін прыглушаных колераў (звычайна карычневага, бэжавага, шэрага, аліўкага), як правіла, з белай кашуляй і гальштукам’ [Савасцюк 2019: 118].

У слоўніках іншых моў, найперш рускай і ўкраінскай, англійскае найменне таксама падаецца па-рознаму. Як экзатычнае слова *дэндзі* фіксуе *Большой толковый словарь иностранных слов* (1995): *дэндзі экзат.* ‘элегантна апрануты свецкі чалавек, заканадаўца моды’ [Надель-Червинская, Червинский 1995, I: 402]. А. Байбурин, Л. Беловинский і Ф. Конт тлумачаць: *дэндзі* ‘ў XIX ст. мужчына свецкага грамадства, прадстаўнік “залатой моладзі”, які “жыў” модна, бліскуча, экстравагантна, з адценнем пагардлівасці’ [2004: 133–134]. У *Новейшем словаре иностранных слов и выражений* англіцызм з’яўляецца мнагазначнай назвай: *дэндзі* ‘1) першапачаткова элегантна апрануты свецкі чалавек; 2) шчогаць, франт’ [2007: 268]. У *Словаре устаревших слов русского языка* значэнні састарэлай назвы аб’яднаны ў адно: *дэндзі* ‘вытанчана і модна апрануты свецкі чалавек; шчогаць, франт’ [Рогожникова, Карская 2005: 191]. Складальнікі *Великого тлумачного словника сучасной української мови* (2001) англіцызм не адзначаюць, але ўключаюць у склад слоўніка састарэлую лексему *дэндзізм* (памета *саст.*) у значэнні ‘імкненне да вытанчаных манер, імкненне элегантна апранацца’ [2001: 214]. Паводле *Словаря русской культуры XVIII–XIX вв., дэндзізм* узнік пад уплывам Джона Байрана ў эпоху Рамантызму і пратрымаўся да пачатку XX ст. [Байбурин, Беловинский, Конт 2004: 133–134].

У сучаснай беларускай мове, лічым, англіцызм *дэндзі* можна выкарыстоўваць без усякіх абмежаванняў.

Раўт. Паводле *Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка* (1924), *раўт* ‘званы вечар без танцаў’ [Ластоўскі 1924: 607]. Як агульнаўжывальная лексема англіцызм ужываецца ў РБС [1953: 586], БРС [1962: 815]. Упершыню запазычанне *раўт* залічылі да састарэлай лексікі складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы* (1977–1984): *раўт уст.* ‘урачысты, званы вечар, прыём’ [ТСБМ 1983, IV: 703]. У СБМ [1987: 702], БРС [1988, II: 403], *Слоўніку іншамовных слоў* А. Булыкі [1999, II: 292], РБС [2002, III: 234]), БРС [2003, III: 420] найменне пазначана паметай *уст.* Аўтары *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (1996) удакладнілі семантыку слова: *раўт. уст.* ‘урачысты вечар без танцаў; прыём’ [ТСБЛМ 1996: 561]. Яго фіксуе і мовазнаўца Святлана Струкава [2007: 444]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* Артура Баханькова, Іосіфа Гайдукевіча і Паўла Шубы функцыю паметы *саст.*

выконвае прыслоўе “даўней” [1990: 242]. Аднак ад пачатку 2000-х гадоў складальнікі лексікаграфічных выданняў англіцызм *раўт* пачалі падаваць без паметы *ўст.*, тым самым яны вяртаюць назву ў актыўную сферу выкарыстання. Так, А. Булыка, змяніўшы семантыку запазычання, адзначае: *раўт* (англ. *rout*) ‘прыём, які часта мае палітычнае значэнне (напр. дыпламатычны р.)’ [Булыка 2005: 235]. Як агульнаўжывальнае слова *раўт* выкарыстоўваецца ў *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. Піскунова [2012: 864], БРС [2012, III: 407], ТСБЛМ [2016: 704], ТСБЛМ [2022, II: 220]. Да актыўнай лексікі сферы сацыялогіі і паліталогіі адносіцца англіцызм у *Слоўніку* М. Савасцюк [2019: 237]: *раўт сац.-паліт.* ‘урачысты званы вечар, прыём, які часта мае палітычнае значэнне (дыпламатычны р.)’. Пачынаючы з 90-х гадоў XX ст. назву *раўт* сталі больш актыўна ўжываць і сродкі масавай інфармацыі, напрыклад: *Не проста мастацкая атмасфера, а сапраўдны свецкі раўт чакае ў музеі, дзе збяруцца музыкі, літаратары ды мастакі* (ЛіМ, 19.05.2017) [цыт. па: Савасцюк 2019: 237]. Усё гэта дае падставу сцвярджаць, што састарэлы англіцызм *раўт* паступова становіцца агульнаўжывальным словам у сучаснай беларускай мове.

Ментар. У В. Ластоўскага [1924: 324] запазычанне *ментар* перакладаецца з рускай мовы на беларускую як *вучыцель, кіраўнік*. Паводле *Расійска-беларускага слоўніка* (1928), *ментар* ‘выхавальнік, настаўнік’ [Байкоў, Некрашэвіч 1928: 227]. *Руска-беларускі слоўнік* (1937) лексему не фіксуе. Як агульнаўжывальныя адзінкі *ментар*, *ментарскі* падаюцца ў РБС [1953: 253]. Упершыню да састарэлай лексікі гэтыя назвы залічылі складальнікі БРС [1962: 445], адзначыўшы і іх стылёвыя асаблівасці (паметы *ўст.*, *іран.*). Аналагічна падаецца слова *ментар* і ў перавыданнях даведніка (напрыклад, БРС [1988, I: 689]; БРС [2003, II: 372]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* (1977–1984) запазычанне *ментар* з’яўляецца семантычным архаізмам у сучаснай беларускай мове, тут жа зафіксавана і яго вытворнае *ментарскі*: *ментар* ‘1) *уст.*, *іран.* настаўнік, выхавальнік, кіраўнік... (Ад імя Ментара – выхавальніка Тэлемака, сына Адысея з паэмы Гамера “Адысея.”); *ментарскі* *ўст.*, *іран.* ‘які мае адносіны да *ментара*, уласцівы *ментару* (у 1 знач.); павучальны’ [ТСБМ 1979, III: 136]. Да актыўнай лексікі адносяцца назвы *ментар*, *ментарскі* ў СБМ [1987: 384]. Паводле *Слоўніка іншамовных слоў* (1999), шырокаўжывальны назоўнік *ментар* прыйшоў у беларускую мову з грэчаскай праз французскую: *ментар* (фр. *mentor*, ад гр. *Mentor*) ‘настаўнік, выхавальнік, дарадчык (з адценнем іроніі)’ [Булыка 1999, II: 55]. Ва ўсіх выданнях аднатомнага *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (1996; 1999; 2002; 2005; 2016; 2022) запазычанне з’яўляецца састарэлай лексмай, напрыклад: *ментар уст.* ‘настаўнік, выхавацель // ментарскі’ [ТСБЛМ 2016: 427]. Як іранічная назва *ментар* ‘настаўнік,

выхавальнік, кіраўнік' зафіксаваны ў *Слоўніку архаізмаў і гістарызмаў* С. Струкавай [2007: 330]. У ТСБМДШ [2009: 266] састарэлае найменне адзначана без адцення іранічнасці: *ментар устар*. 'выхавальнік, настаўнік, дарадчык'. Паводле *Слоўніка беларускай мовы* В. Сіўковіч, *ментар* са значэннем 'асоба' адносіцца да актыўнага складу беларускай лексікі [2012: 259]. Даследчыца М. Савасцюк удакладніла семантыку слова і лічыць яго фінансава-эканамічным тэрмінам: *ментар* (ад англ. *mentor* 'настаўнік') *фін.-эк.* 'вопытны саветнік, які сочыць за развіццём кампаніі, праекта, стартапу, дзеліцца прафесійным вопытам; той, хто займаецца ментарынгам' [Савасцюк 2019: 190]. У гэтым жа слоўніку тлумачыцца і вытворнае ад *ментар* найменне: *ментарынг фін.-эк.* 'адзін з метадаў навучання персаналу, калі больш вопытны супрацоўнік дзеліцца сваімі ведамі і ўменнямі з нявопытным навічком на працягу пэўнага перыяду'.

Профiт. У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваюцца два варыянты запазычання: *прафiт* і *профiт*. На думку А. Булыкі, слова *прафiт* прыйшло з лацінскай мовы праз французскую: *прафiт* (фр. *profit*, ад лац. *profectus* 'поспех') [Булыка 1999, II: 249]. Паколькі французская мова мае фіксаваны націск, таму ў сучаснай беларускай мове націск у слове *прафiт* падае на другі склад. Іншыя лічаць [Уласевіч, Даўгулевіч 2009: 286] і [Савасцюк 2019: 230], што запазычанне з'яўляецца англіцызмам (англ. *profit*) і пад уплывам англійскай мовы ўзнікла форма *профiт*. Лексікаграфічныя выданні беларускай мовы пачалі фіксаваць запазычанне ў другой палове XX ст. У РБС [1953: 548] рускаму *профит* адпавядаюць словы *прафiт*, *прыбытак*. Як састарэлае найменне (памета *ўст.*) запазычанне *прафiт* падае СБМ [1987: 628]. Акрамя назоўніка *прафiт*, *Слоўнік іншамовных слоў* (1999) уключае ў склад пасіўнай лексікі і яго вытворнае *прафiтаваць*: *прафiт уст.* 'выгада, прыбытак'; *прафiтаваць* (фр. *profiter*) *уст.* 'атрымліваць выгаду, карысць' [Булыка 1999, II: 249]. Да ўласна лексічных архаізмаў (памета *ўст.*) *прафiт* залічаны ў РБС [2002, III: 114]. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. Піскунова паметы *ўст.* пры словах *прафiт*, *прафiтаваць* няма [2012: 789]. Фінансава-эканамічны тэрмін зарэгістраваны ў *Слоўніку англіцызмаў* М. Савасцюк: *профiт фін.-эк.* 'выгада' [2019: 230]. Слоўнікі 20–30-х гг. XX ст., *Арфаграфічны слоўнік* (1948), перакладныя (*Беларуска-рускі слоўнік* (1962), *Беларуска-рускі слоўнік* (1988), *Беларуска-рускі слоўнік* 2003), *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (1977–1984), *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (2022) лексемы *прафiт*, *прафiтаваць*, *профiт* не фіксуюць. Удакладнім, што ў сучаснай англійскай мове *профiт* з'яўляецца актыўным мнагазначным словам: *profit* I '1) карысць; 2) прыбытак' [*Универсальный англо-русский словарь современной лексики* 2006: 825].

Слоўнікі іншамоўных слоў рускай мовы лексему адзначаюць па-рознаму. Да архаізмаў запазычанне залічвае *Словарь иностранных слов: прафіт* (фр. *profit*) *уст.* 'прыбытак, барыш, выгада' [1989: 417]. У *Новейшем словаре иностранных слов и выражений* слова фіксуецца без паметы *уст.* [2007: 667].

Лічым, што ў сучаснай беларускай мове найменне *профіт* ці *прафіт* – фінансава-эканамічны тэрмін і можа выкарыстоўвацца ў якасці сіноніма да беларускіх слоў *прыбытак*, *выгада*.

Парламент. Упершыню запазычанне фіксуюць слоўнікі беларускай мовы 20-х гг. XX ст. У *Падручным расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку* (1924) адзначана: *парламент франц.* 'сабраньне народных паслоў для кіравання дзяржавай; рада, дзяржаўная рада' [Ластоўскі 1924: 448]. *Беларуска-расійскі слоўнік* М. Байкова і С. Некрашэвіча перакладае з рускай *парламент* як *парлямэнт*, *дзяржаўная рада*, *сойм* [1928: 356]. Падаюцца ў слоўніку і яго вытворныя *парлямэнтар*, *парлямэнцкі*. З паметай *паліт.* англіцызм рэгіструе РБС [1953: 391]. БРС [1962: 627] адзначае найменні *парламент*, *парламенцкі* без усякіх памет. Паводле ТСБМ [1983, IV: 54], *парламент* '1) вышэйшы заканадаўчы орган буржуазнай дзяржавы, заснаваны часткова або поўнасьцю на выбарных органах; 2) пра найвышэйшы заканадаўчы прадстаўнічы орган канстытуцыйнай дзяржавы'. Тут жа даецца *парламентарый* у значэнні 'член парламента'. У СБМ [1987: 540] запазычанне і яго вытворныя адносяцца да актыўнай лексікі. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* падае толькі адно значэнне лексічнай адзінкі: *парламент* 'у буржуазных краінах: вышэйшы заканадаўчы сход з выбарных прадстаўнікоў' [Баханькоў, Гайдукевіч, Шуба 1990: 206]. Складальнікі *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (2016), удакладніўшы семантыку англійскай назвы, фіксуюць *парламент* у значэнні 'найвышэйшы заканадаўчы і прадстаўнічы орган у дэмакратычных дзяржавах' [ТСБЛМ 2016: 556]. Такім чынам, у другой палове XX ст. англіцызм *парламент* у значэнні 'вышэйшы заканадаўчы орган буржуазнай дзяржавы, заснаваны часткова або поўнасьцю на выбарных органах', адносіўся да пасіўнага складу беларускай лексікі, аднак сёння назва зноў актыўна выкарыстоўваецца ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі.

Такім чынам, даследаванне фактычнага матэрыялу дазваляе зрабіць некаторыя вывады. Большасць англіцызмаў перайшла ў склад састарэлай лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы па *экстра-лінгвістычных прычынах*: зніклі прадметы, паняцці, з'явы, што яны абазначалі. У мовазнаўстве такія словы агульнапрынята называць гістарызмамі. Асобныя англійскія назвы архаізаваліся пад уплывам палітычных фактараў – у савецкія часы (пачынаючы з 30-х гадоў XX ст.)

ішоў працэс выцяснення з актыўнага ўжытку менавіта запазычанняў, замены іх найперш словамі рускай мовы. Такімі найменнямі з'яўляюцца лексічныя адзінкі *галкіпер, дэндзі, ментар, профіт, раўт*.

Спецыяльныя тэрміны выходзяць з ужытку значна радзей, чым нейтральныя, шырокага выкарыстання словы. У выніку навукова-тэхнічных змен, прымянення новых тэхналогій, з'яўлення новых відаў узбраення і да т. п. архаізаваліся ў другой палове XX ст. англійскія тэхнічныя і вайсковыя назвы: *ватэрмашына, ватэршык, ватэршыца, грубер, дрэдноўт, максім, пульман, пульманаўскі вагон, першынг, разерфард, ратапрынт, юз* і яго вытворныя *юзіст, юзістка*.

Змены ў асартыменце вырабаў, новыя тэндэнцыі ў модзе і мадэльным бізнесе паўплывалі на тое, што лексемы *ватэрпруф, макінтош, фрэнч* выйшлі з актыўнага ўжывання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Некаторыя англійскія назвы сталі састарэлымі па *інтралінгвістычных прычынах*. У выніку правапісных рэформ беларускай мовы 1933 г. і 2008 г. уласна лексічнымі архаізмамі сталі *блёк, камп'ютэр, камп'ютэршык, лёкаут, лідэр, лідэрства, менеджэр, менеджэрства, сканэр, фальклёр* і інш. Асобныя запазычанні па сваіх асаблівасцях (словаўтваральных, маўленчых) *ватэрклязет, грубер, клазет, клаксан* не змаглі цалкам асвоіцца ў сучаснай беларускай мове і саступілі сваім канкурэнтным назвам беларускай і іншых моў.

Вызначыць час прыходу, перыяд актыўнага выкарыстання таго або іншага састарэлага запазычанага слова ці выхаду ў пасіўны запас беларускай мовы даволі складана. Аднак у асобных выпадках гэта можна ўстанавіць, напрыклад, у сувязі з амерыканскай дапамогай (ваеннай, тэхнічнай і да т. п.) СССР у гады Вялікай Айчыннай вайны ў беларускую мову прыйшлі англійскія назвы *дуглас, віліс, студэбекер, ленд-ліз* і інш. Аднак ужо ў другой палове 40-х – пачатку 50-х гг. XX ст. гэтыя лексемы, не замацаваўшыся ў мове, перайшлі ў разрад гістарызмаў і цяпер выкарыстоўваюцца толькі пры апісанні падзей Вялікай Айчыннай вайны [Гістарычная лексікалогія беларускай мовы 1970: 275].

Асобныя састарэлыя англійскія словы ўжываюцца ў дыялектнай мове беларусаў. Напрыклад, на Віцебшчыне вайсковая назва *бярданка* мае фанетычнае адрозненне: *бірданка* 'буйнакаліберная вінтоўка' [Мова Сенненішчыны. Дыялектны слоўнік 2015, I: 70]. Захавала сваю семантыку ў гаворках Брэстчыны лексема *пульман* 'вагон'. З іншага боку, змяніла фанетычнае аблічча і семантыку найменне *фрэнч* у жывой народнай мове Тураўшчыны: *хрэчч, фрэнч* 'пінжак' [Тураўскі слоўнік 1987, V: 258]. У дыялектным маўленні беларусаў адзначаны і такія фанетычныя варыянты гэтага англіцызма, як *хрэчч* [Бялькевіч 1970: 476], *фрэнж* [СГПЗБ 1986, V: 269].

У слоўніках беларускай мовы мэтазгодна пазначаць паметай *саст.* такія англіцызмы, як *банкноты 1, ватэрклазет, ватэрпруф, дрэдноўт, клазет, пульман, рэзерфард, фардзон, хаўбек, хаўтайм, юз, юзіст, юзістка* і інш.

Асобныя англійскія назвы архаізаваліся ў другой палове XX ст. пад уплывам палітычных фактараў: у савецкі час (пачынаючы з 30-х гадоў XX ст.) ішоў працэс выцяснення з актыўнага ўжытку менавіта запазычанняў, замены іх найперш словамі рускай мовы.

Змены (грамадска-палітычныя, сацыяльна-эканамічныя, у культуры, быце і інш.) у 90-я гады XX ст. – пачатку XXI ст. у Беларусі паўплывалі на тое, што асобныя састарэлыя намінацыі зноў пачынаюць актыўна выкарыстоўвацца ў грамадстве. У сучаснай беларускай літаратурнай мове такімі назвамі з’яўляюцца англійскія лексемы *галкіпер, дэндзі, ментар, парламент 1, профіт (прафіт), раўт*.

References

- Bahan’koŭ Artur, Gajdukevič Iosif, Šuba Pavel. 1990. *Tłumačal’ny sloŭnik belaruskaj movy*. 1-e vyd., peraprac. i dap. Minsk [Баханькоў Артур, Гайдукевіч Іосіф, Шуба Павел. 1990. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*. 1-е выд., перапрац. і дап. Мінск].
- Bajburin Albert, Belovinskij Leanid, Kont Fransis. 2004. *Poluzabytye slova i značenija: Slovar’ russkoj kul’tury XVIII–XIX vv.* Sankt-Peterburg–Moskva [Байбурин Альберт, Беловинский Леонид, Конт Франсис. 2004. *Полузабытые слова и значения: Словарь русской культуры XVIII–XIX вв.* Санкт-Петербург–Москва].
- Bajkoŭ Mikola, Nekrashevič Scjapan. 1925. *Belaruska-rasijski sloŭnik*. Minsk [Байкоў Мікола, Некрашэвіч Сцяпан. 1925. *Беларуска-расійскі слоўнік*. Мінск].
- Belaruskaja encyklapedyja ŭ 18 t.* 2003. T. 16: *Trypali–Hvilinka*. Redkal.: G.P. Paškoŭ i inš. Minsk [Беларуская энцыклапедыя ў 18 т. 2003. Т. 16: *Трыпалі–Хвілінка*. Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. Мінск].
- Belaruski arfaagrafičny sloŭnik*. 2009. Uklad. L. P. Kunccevič, I. U. Kandracenja; pad red. A.A. Lukašanca. Minsk [Беларускі арфаграфічны слоўнік. 2009. Уклад. Л.П. Кунцэвіч, І.У. Кандраценя; пад рэд. А.А. Лукашанца. Мінск].
- Bjaľ’kevič Ivan. 1970. *Krajoŭy sloŭnik usходnjaj Magil’joŭščyny*. Minsk [Бялькевіч Іван. 1970. *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*. Мінск].
- Bol’soj akademičeskij slovar’ russkogo jazyka v 17 t.* 2004. T. 2: *Blago-Vnjat’*. Red. L.I. Bałaxonova. Moskva–Sankt-Peterburg [Большой академический словарь русского языка в 17 т. 2004. Т. 2: *Благо-Внять*. Ред. Л.И. Балахонova. Москва–Санкт-Петербург].
- BRS (*Belorusko-russkij slovar’*). 1962. Uklad. K. Krapiva. Moskva [БРС (*Беларуска-рускі слоўнік*). 1962. Уклад. К. Крапіва. Масква].
- BRS (*Belaruska-ruski sloŭnik u 2 t.*). 1988. 2-e vyd., peraprac. i dap. Uklad. K.K. Atraxovič. Minsk [БРС (*Беларуска-рускі слоўнік у 2 т.*). 1988. 2-е выд., перапрац. і дап. Уклад. К.К. Атраховіч. Мінск].
- BRS (*Belaruska-ruski sloŭnik u 3 t.*). 2003. 3-e vyd. Minsk [БРС (*Беларуска-рускі слоўнік у 3 т.*). 2003. 3-е выд. Мінск].
- BRS (*Belaruska-ruski sloŭnik u 3 t.*). 2012. 4-e vyd., peraprac. i dap. Uklad. A. A. Lukašanec. Minsk [БРС (*Беларуска-рускі слоўнік у 3 т.*). 4-е выд., перапрац. і дап. Уклад. А.А. Лукашанец. Мінск].

- Bulyka Aljaksandr. 1999. *Sloŭnik inšatamoŭnych sloŭ u 2 t.* Minsk [Булыка Аляксандр. 1999. *Слоўнік іншамойных слоў у 2 т.* Мінск].
- Bulyka Aliaksandr. 2005. *Sloŭnik inšatamoŭnych sloŭ. Aktual'naja leksika.* Minsk [Булыка Аляксандр. 2005. *Слоўнік іншамойных слоў. Актуальная лексіка.* Мінск].
- Fordson [online] <https://en.wikipedia.org/wiki/Fordson> [дата доступу: 16.09.2023].
- Histryčnaja leksikalohija belaruskaj movy.* 1970. Rėd. A.J.A. Bahan'koj, A.I. Žuraŭski, M.R. Sudnik. Minsk [*Гістарычная лексікалогія беларускай мовы.* 1970. Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. Мінск].
- Krysin Leonid 1968. *Inoazyčnye slova v sovremennom russkom literaturnom jazyke.* Moskva [Крысин Леонид 1968. *Иноязычные слова в современном русском литературном языке.* Москва].
- Lastoŭski Vazlaŭ. 1924. *Padručny rasijska-kryŭski (belaruski) sloŭnik.* Koŭna [Ластоўскі Вацлаў. 1924. *Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік.* Коўна].
- Malažaj Galina, Jaŭdošyna Larysa. 2013. *Škol'ny tлумачal'ny sloŭnik belaruskaj movy: darat. dlja ŭstanou agul'naj sjařednaj adukacyi z belarus. i rus. movami navučannja.* Minsk [Малажай Галіна, Яўдошына Ларыса. 2013. *Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы: дапам. для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання.* Мінск].
- Mova Sennenščyny. Dyjalektny sloŭnik u 2 t.* 2015. Т. 1: А–О. Uklad. N.M. Bun'ko [i inš.]; navuk. red. V.M. Kurzova, L.P. Kunzevič. Minsk [*Мова Сенешчыны. Дыялектны слоўнік.* 2015. Т. 1: А – О. Уклад. Н.М. Бунько [і інш.]; навук. рэд. В.М. Курцова, Л.П. Кунцэвіч. Мінск].
- Nadel'-Červinskaya Margorita, Červinskij Petr. 1995. *Bol'shoj tolkovyj slovar' inostrannyx slov v 3 t.* Т. 1. Rostov-na-Donu [Надель'-Червинская Маргарита, Червинский Пётр. 1995. *Большой толковый словарь иностранных слов в 3 т.* Т. 1. Ростов-на-Дону].
- Nekraševič Scjapan, Bajkoj Mikola. 1928. *Rasijska-belaruski sloŭnik.* Minsk [Некрашэвіч Сцяпан, Байкоў Мікола. 1928. *Расійска-беларускі слоўнік.* Мінск].
- NS (*Novyj slovar' inostrannyx slov*). 2005. Red. V.V. Adamčik. Minsk [НС (*Новый словарь иностранных слов*). 2005. Ред. В.В. Адамчик. Минск].
- NS (*Novejšij slovar' inostrannyx slov i vyraženiŭ*). 2007. Uklad. V.V. Adamčuk. Minsk [НС (*Новейший словарь иностранных слов и выражений*). 2007. Ред. В.В. Адамчик. Минск].
- Piskunou Fjodar. 2012. *Vjaliki sloŭnik belaruskaj movy: Arfagrafija, akcentuacyja, paradymatyka: kalja 223 tysjač sloŭ.* Minsk [Піскуноў Фёдар. 2012. *Вялікі слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія, акцэнтуацыя, парадыматыка: каля 223 тысяч слоў.* Мінск].
- RBS (*Ruska-belaruski sloŭnik*). 1937. Red. A. Aleksandrovič. Minsk [РБС (*Руска-беларускі слоўнік*). 1937. Рэд. А. Александровіч. Мінск].
- RBS (*Russko-belorusskij slovar'*). 1953. Red. Ja. Kolas, K. Krapiva, P. Glebka. Moskva [РБС (*Русско-белорусский словарь*). 1953. Ред. Я. Колас, К. Крапива, П. Глебка. Москва].
- RBS (*Russko-belorusskij slovar' v 3 t.*). 2002. 8-e izd. Minsk [РБС (*Русско-белорусский словарь в 3 т.*). 2002. 8-е изд. Минск].
- Regijanal'ny sloŭnik Vicebščyny ŭ 2 ch.* 2012. Č. 1. Red. L.I. Zlobin [i inš.]. Vicebsk [Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны ў 2 ч. 2012. Ч. 1. Рэд. Л.І. Злобін [і інш.]. Віцебск].
- Rogožnikova Rosa, Karskaja Tat'jana. 2005. *Slovar' ustarevšix slov russkogo jazyka. Po proizvedenijam russkix pisatelej XVIII–XX vv.* Moskva [Рогожникова Роза, Карская Татьяна. 2005. *Словарь устаревших слов русского языка. По произведениям русских писателей XVIII–XX вв.* Москва].
- Savascjuk Maryna. 2019. *Anglicyzmy belaruskaj movy: daratožnik.* Minsk [Савасцёк Марына. 2019. *Англіцызмы беларускай мовы: дапаможнік.* Мінск].

- SBM (*Sloŭnik belaruskaj movy: Arfaepija. Akcentuacyja. Slovazmjanenne*). 1987. Red. M.V. Biryła. Minsk [СБМ (*Слоўнік беларускай мовы: Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмьяненне*). Рэд. М.В. Бірыла. Мінск].
- SBM (*Sloŭnik belaruskaj movy*). 2012. Uklad. N.P. Eŭsievič [i inš.]; navuk. red. A.A. Lukašanec, V.P. Rusak. Minsk [СБМ (*Слоўнік беларускай мовы*). Уклад. Н.П. Еўсіевіч [i інш.]; навук. рэд. А.А. Лукашанец, В.П. Русак. Мінск].
- SGPZB (*Sloŭnik belaruskix gavorak raiŭnočna-zaxodnjaj Belarusi i jae pahraničča ŭ 5 t.*). T. 1: A–G. 1979. Uklad. Ju.F. Mackevič, A.I. Grynaveckene, Ja.M. Ramanovič i inš.; red. Ju.F. Mackevič. Minsk [СГПЗБ (*Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча ў 5 т., т. 1: А–Г*). 1979. Уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск].
- Siŭkovič Volga. 2012. *Sloŭnik belaruskaj movy: Arfagrafija. Nacisk. Slovazmjanenne. Stylistyčnaja pamety*. Uklad. V. P. Krasnej. Minsk [Сіўковіч Вольга. 2012. *Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Націск. Словазмьяненне. Стылістычныя паметы*. Уклад. В.П. Красней. Мінск].
- Slovar' inostrannyx slov*. 1989. 18-e izd., ster. Red. F.N. Petrov. Moskva [*Словарь иностранных слов*. 1989. 18-е изд., стер. Ред. Ф.Н. Петров. Москва].
- Smirnov Il'ja, Globačjov Maksim. 2001. *Slovar' arhaizmov*. Moskva [Смирнов Илья, Глобачёв Максим. 2001. *Словарь архаизмов*. Москва].
- Stankevič Jan. 1990. *Belaruska-rasijski (Vjalikalitoŭski-rasijski) sloŭnik*. New York [Станкевіч Ян. 1990. *Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік*. New York].
- Strukava Svjatlana. 2007. *Sloŭnik arxaizmaŭ i historyzmaŭ (pa tvorax belaruskaj mastackaj litaratury i publicystyki)*. Minsk [Струкава Святлана. 2007. *Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (на творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі)*. 2007. Мінск].
- Sudnik Mixail, Loban Mikola. *Arfagrafičny sloŭnik*. 1948. Red. K. K. Atrahovič. Minsk [Суднік Міхаіл, Лобан Мікола. *Арфаграфічны слоўнік*. 1948. Рэд. К.К. Атраховіч. Мінск].
- Trus Nikolaj, Šubina Tatjana. 1997. *Slovar' inostrannyx slov i vyraženij*. Minsk [Трус Николай, Шубина Татьяна. 1997. *Словарь иностранных слов и выражений*. Минск].
- TSBLM (*Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj litaraturnaj movy*). 1996. Minsk [ТСБЛМ (*Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*). 1996. Мінск].
- TSBLM (*Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj litaraturnaj movy*). 2016. Uklad.: I.L. Kapyłoŭ [i inš.]; red. I.L. Kapyłoŭ. Minsk 2016 [ТСБЛМ (*Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*). 2016. Уклад.: І.Л. Капылоў [i інш.]; пад рэд. І.Л. Капылова. Мінск].
- TSBLM (*Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj litaraturnaj movy ŭ 2 t., t. 1: A–N*). 2022. Uklad.: I.L. Kapyłoŭ [i inš.]; red. I.L. Kapyłoŭ. Minsk [ТСБЛМ (*Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы ў 2 т., т. 1: А–Н*). 2022. Уклад.: І.Л. Капылоў [i інш.]; рэд. І.Л. Капылоў. Мінск].
- TSBM (*Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj movy ŭ 5 t.*). 1977–1984. Minsk [ТСБМ (*Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*). 1977–1984. Мінск].
- TSBMDSz (*Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj movy dla škol'nikaŭ*). 2009. Uklad. I.L. Kapyłoŭ, S.Ja. Rapacevič. Minsk [ТСБМДШ (*Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў*). 2009. Уклад. І.Л. Капылоў, С.Я. Рапацэвіч. Мінск].
- TSBMDSz (*Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj movy dla škol'nikaŭ*). 2022. Uklad. I.L. Kapyłoŭ, S.Ja. Rapacevič. Minsk [ТСБМДШ (*Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў*). 2022. Уклад. І.Л. Капылоў, С.Я. Рапацэвіч. Мінск].
- Turaŭski sloŭnik u 5 t*. 1987. T. 5. Uklad. A.A. Kryvicki, G.A. Suxun, I.Ja. Jaškin. Minsk [Тураўскі слоўнік у 5 т. 1987. Т. 5. Склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін. Мінск].

- Ulasevič Viktorija, Daŭgulevič Natallja. *Sloŭnik novyx sloŭ belaruskaj movy*. 2009. Minsk [Уласевіч Вікторыя, Даўгулевіч Наталля. *Слоўнік новых слоў беларускай мовы*. 2009. Мінск].
- Universal'nyj anglo-russkij slovar' sovremennoj leksiki*. 2006. Red. A.Ju. Baženкова. Moskva–Sankt-Peterburg [Универсальный англо-русский словарь современной лексики. 2006. Ред. А.Ю. Баженова. Москва–Санкт-Петербург].
- Velikij tłumačnij slovník sučasnoï ukrains'koï movi*. 2001. Uklad. V.T. Busel, Kiïv–Irpín' [Великий тлумачний словник сучасної української мови. 2001. Уклад. В.Т. Бусел, Київ– Ірпінь].

STRESZCZENIE: W artykule ukazano semantykę, przyczyny archaizacji anglicyzmów we współczesnym języku białoruskim, ich odzwierciedlenie w publikacjach leksykograficznych. Należy zauważyć, że w wyjaśnieniu niektórych przestarzałych zapożyczeń i zakwalifikowaniu ich do przestarzałego słownictwa w białoruskich słownikach obserwuje się rozbieżność. Istnieją anglicyzmy, które wyszły z aktywnego użytku, jednak odpowiednie elementy towarzyszące, na przykład kwalifikator *sast*. (przestarzałe) lub chronologiczno-jakościowe komentarze w źródłach leksykograficznych nie występują. Niektóre przestarzałe angielskie słowa są używane w dialektach języka białoruskiego, a z drugiej strony, wśród anglicyzmów zidentyfikowano nominacje, które w drugiej połowie XX w. z powodów pozajęzykowych (faktycznie pod wpływem czynników politycznych) zostały zaliczone do przestarzałych i dlatego wskazane jest ich odnotowanie w słownikach bez kwalifikatora.

SŁOWA KLUCZOWE: leksykografia, nieaktualne słownictwo, archaizm, historyzm, kwalifikator, zapożyczenie, anglicyzm, przyczyny archaizacji.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле даследуюцца семантыка, прычыны архаізацыі англіцызмаў у сучаснай беларускай мове, іх адлюстраванне ў лексікаграфічных выданнях. Адзначаецца, што ў тлумачэнні некаторых састарэлых запазычанняў і аднясенні іх да састарэлай лексікі ў беларускіх слоўніках назіраецца разнабой. Ёсць англіцызмы, якія выйшлі з актыўнага ўжытку, аднак адпаведнага суправаджэння, напрыклад, паметай *sast*. (састарэлае) ці храналагічна-якасных каментароў у лексікаграфічных крыніцах не маюць. Асобныя састарэлыя англійскія словы ўжываюцца ў дыялектнай мове беларусаў. З іншага боку, сярод англіцызмаў выяўлены намінацыі, якія ў другой палове XX ст. па экстралінгвістычных прычынах (фактычна пад уплывам палітычных фактараў) былі залічаны ў склад састарэлых, і таму іх мэтазгодна адзначаць у слоўніках без паметы *sast*.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: лексікаграфія, састарэлая лексіка, архаізм, гістарызм, памета, запазычанне, англіцызм, прычыны архаізацыі.

Data przesłania artykułu: 04.05.2023

Data akceptacji artykułu: 13.09.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Aliaksandr Makarevich / Аляксандр Макарэвіч – Białoruś, Białoruski Uniwersytet Państwowy, doktorant Katedry językoznawstwa białoruskiego; dr, docent; specjalność naukowa: język białoruski; zainteresowania naukowe: język białoruski w XX w.

Adres: Katedra językoznawstwa białoruskiego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego,
ul. Karla Marksa 31, 220030 Mińsk, Białoruś.

Wybrane publikacje (2022–2023):

1. Макарэвіч Аляксандр. 2022. *Адлюстраванне ўстарэлых найменняў у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” (1977–1984)*. “Роднае слова” № 6: 55–59.
2. Макарэвіч Аляксандр. 2022. *Прыёмы пазначэння ўстарэлых назваў у “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” (1996 і 2016 гг.): параўнальны аспект* “Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія” № 3: 21–27.
3. Макарэвіч Аляксандр. 2023. *Устарэлыя паштовыя назвы сучаснай беларускай мовы ў сінхроніі і дыяхраніі*. “Роднае слова” № 1: 50–54.
4. Макарэвіч Аляксандр. 2023. *Устойлівыя словазлучэнні ўстарэлай семантыкі ў тлумачальных слоўніках беларускай мовы*. «Труды БГТУ. Серія 4» № 1: 140–146.
5. Макарэвіч Аляксандр. 2023. *Устаревшие русизмы в современном белорусском литературном языке*. «Вестник МГПУ. Серия Филология. Теория языка. Языковое образование». № 2: 94–104.

Anna Berenika Siwirska

University of Warsaw, Poland /

Uniwersytet Warszawski, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8159-8232>

e-mail: a.siwirska@uw.edu.pl

Konfrontatywna refleksja nad kategorią rodzaju gramatycznego rzeczownika w języku polskim i białoruskim

*Confrontative reflection on the category of grammatical gender of nouns
in Polish and Belarusian*

*Параўнальнае разважанне аб граматычнай катэгорыі роду назойнікаў
у польскай і беларускай мовах*

ABSTRACT: The article presents the similarities and differences in terms of grammatical gender of nouns in Polish and Belarusian. In the following parts of the text, the author considers the rules for classifying nouns into particular grammatical genders due to morphological and semantic criteria, as well as taking into account the semantic characteristics of liveliness and personality. In the final part of the article, the differences in separating and naming the categories of noun gender in Belarusian and Polish are listed, and changes that could be introduced in the description of the gender category of nouns in Belarusian are proposed.

KEYWORDS: comparative grammar, Polish language, Belarusian language, grammatical gender, noun.

Podział na kategorie rodzaju gramatycznego rzeczownika w języku polskim i białoruskim na pierwszy rzut oka wykazuje wiele podobieństw. Mogłoby się wydawać, że obydwa języki w zbliżony sposób klasyfikują rzeczowniki na rodzaje gramatyczne i zagadnienie to nie wywołuje żadnych kontrowersji. W języku polskim i białoruskim inaczej opisuje się jednak poszczególne rodzaje gramatyczne, inne są też czynniki, tkwiące w wewnętrznej strukturze rzeczownika, które implikują jego rodzaj gramatyczny. Poniższy artykuł w kolejnych częściach omówi więc kryteria przyporządkowania

niektórych grup rzeczowników do określonego rodzaju gramatycznego, a także szczegółowo przedstawi rodzaje gramatyczne możliwe do wydzielenia na ich podstawie. W rezultacie przedstawiona konfrontatywna refleksja nad kategorią rodzaju gramatycznego rzeczownika w nowy sposób rzuca światło na podobieństwa i różnice dzielące dyferencjację rodzajową rzeczownika w języku polskim i białoruskim.

Podział na kategorii rodzaju gramatycznego ze względu na kryterium morfologiczne

Jak zauważa Roman Laskowski, w poświęconym morfologii tomie podręcznika do gramatyki współczesnego języka polskiego, rodzaj gramatyczny jest kategorią właściwą w języku polskim wszystkim odmianom części mowy: rzeczownikom, zaimkom, czasownikom, przymiotnikom i liczebnikom głównym. Rodzaj gramatyczny rzeczowników jest kategorią syntaktycznie niezależną, przysługującą każdemu leksemowi jako całości, a więc kategorią klasyfikującą, na stałe związaną z leksemem we wszystkich formach, bez względu na przypadek oraz miejsce i funkcję w zdaniu [Laskowski 1999: 207–208]. Dla pozostałych części mowy rodzaj stanowi kategorię fleksyjną – wybór odpowiedniej formy jest zdeterminowany przez rodzaj rzeczownika, z jakim łączy się czasownik, przymiotnik i liczebnik, lub, który zastępuje zaimek. Oznacza to, że nazywamy tym samym terminem dwie różne kategorie gramatyczne. Jak zauważa jednak Zygmunt Saloni, selektywny rodzaj rzeczownika i fleksyjny rodzaj innych części mowy wzajemnie się warunkują, brak więc przeszkód, aby rozumieć termin rodzaju gramatycznego dualnie [Saloni 1976: 48].

Zazwyczaj opracowania dotyczące klasyfikacji rodzajowej w języku polskim i białoruskim zaczynają się od przeglądu końcówek charakterystycznych dla trzech podstawowych rodzajów: żeńskiego, męskiego i nijakiego, niejako uzależniając kategorię rodzajową od kryterium morfologicznego (struktura słowa determinuje rodzaj gramatyczny). Zestawienie charakterystycznych końcówek dla poszczególnych rodzajów gramatycznych w języku polskim i białoruskim prezentuje tabela I.

Na podstawie przytoczonych powyżej przykładów widać, że podział rzeczowników na rodzaje gramatyczne w oparciu o kryterium morfologiczne w języku polskim i białoruskim jest bardzo zbliżony. Drobne różnice wynikają wyłącznie z fonetycznych rozbieżności w opisywanych językach, np. polskiej końcówce *-e*, charakterystycznej dla rodzaju nijakiego, w języku białoruskim odpowiadają rzeczowniki zakończone *-мя*, bo we współczesnym języku białoruskim nie występują samogłoski nosowe, a białoruskiej końcówce *-ë* odpowiada w języku polskim końcówka *-e*, *-o* lub *-ę*, bo we współczesnym

Tabela I. Zestawienie końcówek charakterystycznych dla poszczególnych rodzajów gramatycznych w języku polskim i białoruskim.

	Język białoruski	Język polski
Rodzaj żeński	Końcówka -a/я, np. <i>мама, Таня</i> Końcówka zerowa i temat zakończony na spółgłoskę miękką – <i>маладзь, радасць</i> ; stwardniała (ж, ч, ш, р) – <i>ноч, мыш</i> ; lub <i>ў</i> np. <i>кроў</i> .	Końcówka -a, np. <i>tama, Tania</i> Końcówka zerowa i temat zakończony na spółgłoskę miękką – <i>młodzież, radość</i> ; stwardniała (rz, sz, cz, c) – <i>noc, mysz</i> ; lub w np. <i>krew</i> .
Rodzaj nijaki	Końcówki –o – <i>акно</i> ; –a – <i>возера</i> ; –e – <i>шчасце</i> ; –ё – <i>жыццё</i> ; Rzeczowniki zakończone na -мя: <i>імя, племя</i> .	Końcówka – o – <i>okno, jezioro</i> ; –e – <i>szczęście, życie</i> ; –ę – <i>imię, plemię</i> ; –um – <i>muzeum</i> .
Rodzaj męski	Końcówka zerowa, temat zakończony na spółgłoskę – <i>дом, каваль, алей</i> ; Końcówka –a – <i>мужчына</i> .	Końcówka zerowa, temat zakończony na spółgłoskę – <i>dom, kowal, olej</i> ; Końcówka –a – <i>mężczyzna</i> .

języku polskim nie ma samogłosek jotowanych. Poza tym obydwie języki wydzielają te same rodzaje gramatyczne w oparciu o analogiczne morfemy i ich fonetyczne odpowiedniki, nie ma więc znaczących różnic w podziale rzeczowników na rodzaje gramatyczne w oparciu o kryterium morfologiczne w języku polskim i białoruskim.

Należy jednak zauważyć, że chociaż można dokonać wstępnego podziału na kategorie rodzajowe rzeczownika ze względu na kryterium morfologiczne, to jednak nie sama końcówka lub zakończenie tematu leksykalnego ma decydujący wpływ na wyznaczenie rodzaju gramatycznego. Rodzaj gramatyczny często uzależniony jest od etymologii słowa i historycznej formy wyrazu – historyczne przemiany, które zaszły we wszystkich językach słowiańskich m.in. doprowadziły do utraty wyrazistości morfologicznej – końcówki i temat leksykalny nie określają jednoznacznie rodzaju rzeczownika, bo jedna końcówka może być wyznacznikiem kilku rodzajów gramatycznych, dla każdego rodzaju charakterystyczna jest też więcej niż jedna końcówka gramatyczna. W rezultacie we wszystkich językach słowiańskich, w tym także polskim i białoruskim, rzeczowniki zarówno rodzaju żeńskiego, jak i męskiego mogą mieć typową dla form feminatywnych końcówkę -a lub końcówkę zerową – charakterystyczną dla maskulatywów [Dalewska-Greń 1997: 293–294].

Oznacza to, że końcówki jedynie wskazują na przynależność rzeczownika do danej kategorii rodzajowej, jednak same w sobie nie determinują rodzaju gramatycznego. Klasyfikację rodzajową powinno się więc oprzeć na innych, bardziej znaczących wyznacznikach. W związku z tym, jak zauważa Wiesław Stefańczyk, w polskim językoznawstwie współistnieją dwie koncepcje podziału rzeczowników na klasy rodzajowe: tradycyjna, która opiera się na formie mianownika liczby pojedynczej i dzieli rzeczowniki przede wszystkim ze względu na kryterium morfologiczne, oraz nowsza, według której podstawę podziału stanowi biernik liczby pojedynczej i mnogiej [Stefańczyk 2007: 17], dopełniacz liczby pojedynczej i mnogiej, mianownik liczby mnogiej lub połączenie tych wariantów, a tym samym podział na kategorie gramatyczne rzeczowników dokonywany jest ze względu na kryteria semantyczne – cechę żywotność i osobowości.

Koncepcje wyznaczenia kategorii rodzaju gramatycznego ze względu na cechy semantyczne

Zgodnie z wynikami studiów konfrontatywnych przeprowadzonych przez Hannę Dalewską-Greń, zdecydowana większość języków słowiańskich wyróżnia w obrębie rodzaju męskiego minimum dwie klasy rzeczowników, których cechy składniowe skorelowane są z ich cechami semantycznymi – żywotnością i nieżywotnością [Dalewska-Greń 1997: 244–245] i na tej podstawie dokonuje się podziału rodzaju męskiego na osobne podkategorie gramatyczne. W przypadku języka polskiego wyraźnie widoczna jest również korelacja między rodzajem gramatycznym rzeczownika i semantyczną cechą osobowości. Nawet szkolne podręczniki do nauki języka polskiego odnotowują co najmniej pięć podstawowych rodzajów: wspomniany wcześniej rodzaj męski, żeński, nijaki w liczbie pojedynczej i męsko- oraz niemęskoosobowy w liczbie mnogiej. Dla podręczników akademickich właściwsze jest rozróżnienie na rodzaj męskoosobowy, męskożywotny i męskonieżywotny, żeński i nijaki – takie rodzaje wymienia R. Laskowski [Laskowski 1999: 210], rozwijając tradycyjny podział przyjęty przez Witolda Mańczaka [Mańczak 1956: 118]. Do tej samej koncepcji odnosi się stanowisko prezentowane w jednej z kluczowych prac z zakresu opisu kategorii gramatycznych grup imiennych *Kategoria rodzaju w języku polskim* autorstwa Zygmunta Saloniego, w której badacz wyróżnia co najmniej sześć podstawowych rodzajów (męskoosobowy, męskożywotny, męskonieżywotny, nijaki, żeński i osobny rodzaj dla rzeczowników pluralia tantum), lub dziewięć rodzajów gramatycznych przy bardziej rozbudowanej analizie, uzupełnionej o rodzaj nijaki osobowy i nieosobowy oraz osobne kategorie rodzajowe dla różnych typów rzeczowników pluralia tantum [Saloni 1976: 52–73]. Podejście to w podstawowej wersji

z pominięciem kwestii pluralia tantum przyjmuje również Iwona Loewe, wyraźnie podkreślając obecność tych samych pięciu rodzajów gramatycznych w liczbie pojedynczej i mnogiej, zgodnie z myślą, że kategoria rodzaju jest dla rzeczownika cechą immanentną, stałą bez względu na przypadek i liczbę [Loewe 2007: 76–77]. W polskim językoznawstwie obecne jest też nieco odmienne stanowisko dotyczące kategorii rodzaju w liczbie mnogiej – część językoznawców, wśród nich m.in. Andrzej Markowski, rodzaj męskoosobowy, męskożywotny i męskonieżywotny, żeński i nijaki wydziela tylko w liczbie pojedynczej, w liczbie mnogiej ograniczając się jedynie do wyszczególnienia rodzaju męskoosobowego i niemęskoosobowego [Markowski 2006: 85–86].

Bez względu na przyjęte podejście rzeczowniki rodzaju męskiego w języku polskim dzielą się na rodzaje zgodnie z ich żywotnością lub osobowością: rzeczowniki oznaczające osobę to rodzaj męskoosobowy, ożywione lecz nieosobowe to rzeczowniki męskożywotne i na końcu nieżywotne i nieosobowe to rzeczowniki męskonieżywotne. W języku polskim klasyfikacja ta ma swoje odbicie w formach fleksyjnych, od kategorii żywotności zależy bowiem przede wszystkim forma rzeczownika w liczbie pojedynczej w bierniku: rzeczowniki nieżywotne mają w bierniku formę synkretyczną z formą mianownikową, rzeczowniki żywotne w bierniku są tożsame z formą dopełniaczową. Rozróżnienie to jest obecne wyłącznie w rodzaju męskim, dlatego też w rodzaju żeńskim i nijakim nie ma konieczności wprowadzania osobnych rodzajów powiązanych z cechami żywotności i osobowości, chociaż oczywiście można tę kategorię wyróżnić także w tych rodzajach gramatycznych. Powiązanie rodzaju z cechą osobowości i podział na rodzaj męsko- i niemęskoosobowy w liczbie mnogiej ma z kolei swoje przełożenie w mianowniku, dopełniaczu i tym samym w bierniku, a także zależy od niego dobór właściwych zaimków (o rodzaju męskoosobowym powiemy *oni*, o niemęskoosobowym *one*).

Wymienieni powyżej badacze opierają więc swoje klasyfikacje rodzajowe na kolejnych przypadkach gramatycznych, wskazując na kluczowe różnice w formach rzeczownika w mianowniku, dopełniaczu lub bierniku liczby pojedynczej i mnogiej oraz na tym, że od formy rzeczownika zależy też rodzaj pozostałych części mowy, tj. przymiotnika, czasownika, liczebnika i zaimków. Poszczególni badacze przyjmują często odmienne perspektywy – Zofia Zaron swoją klasyfikację opiera w pierwszej kolejności na różnicach w dopełniaczu [Zaron 2004a], według Witolda Mańczaka kluczową rolę odgrywają formy w bierniku [Mańczak 1956]. Wszystkie powyższe klasyfikacje wynikają jednak z przekonania, które wprost formułuje m.in. Zygmunt Saloni, że o rodzaju rzeczownika stanowią powiązania fleksyjne wynikające z kategorii semantycznych (cech żywotności i osobowości), a sama końcówka rzeczownika jedynie wskazuje na przynależność rzeczownika do danej kategorii rodzajowej [Saloni 1976: 71].

Biorąc pod uwagę różnorodność i liczbę zaproponowanych podejść teoretycznych do zagadnienia kategorii rodzaju w języku polskim, dziwi tradycyjne podejście białoruskich językoznawców zajmujących się powyższym zagadnieniem. Białoruskie gramatyki [m. in. Бупак 1974; *Беларуская мова* 1998] chociaż nie pomijają w opisie rzeczownika kategorii żywotności, tradycyjnie ograniczają się do podziału na rodzaj męski, żeński i nijaki. Luboŭ Kuncewicz w obszernej pracy zbiorowej poświęconej kategorii rodzaju w języku białoruskim, mimo że przedstawia opisywane zagadnienie na tle semantyki, morfologii i składni, zauważa złożoność kategorii rodzaju, klasę rzeczowników dwurodzajowych i liczbę dualną, pozostaje przy klasycznym wyróżnieniu w języku białoruskim rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego [Кунцевич 1990: 13–51]. Ponadto refleksja dotycząca rodzaju gramatycznego w białoruskim językoznawstwie ogranicza się wyłącznie do liczby pojedynczej, w ogóle nie wspominając o rodzaju gramatycznym w liczbie mnogiej. Oznacza to, że chociaż język białoruski także wyróżnia kategorię żywotności i uzależnia od niej, tak samo jak język polski, fleksję rzeczownika, a przede wszystkim wybór odpowiedniej formy w bierniku liczby pojedynczej, to nie wiąże jej bezpośrednio z kategorią rodzaju gramatycznego.

Podział na kategorie rodzaju gramatycznego ze względu na cechę żywotności

W większości języków słowiańskich rodzaj gramatyczny i kategoria żywotności pokrywa się ze stanem faktycznym. Najprościej mówiąc, to, co żyje, w rzeczywistości jest też ożywione w języku. Nie oznacza to jednak, że całkiem brak rozbieżności między gramatyką i rzeczywistością, czego najprostszym przykładem jest leksem *trup* lub *nieboszczyk*, które z gramatycznego punktu widzenia w języku polskim traktowane są jako rzeczowniki żywotne, czyli rodzaju męskoosobowego. Rozbieżność rodzaju gramatycznego i stanu faktycznego w rodzaju męskim w języku polskim dotyczy nie tylko pojedynczych słów, ale i całych klas wyrazów. Gramatycznie znamiona rzeczowników ożywionych noszą nazwy: tańców (*mazurek, oberek*), walut (*dolar, funt*), grzybów (*podgrzybek, borowik*), marek samochodów (*jaguar, polonez, fiat*), papierosów (*kent, whistony*), gier (*berek, tenis*), owoców i warzyw (*banan, pomidor, ogórek*) [Orzechowska 1999: 300–301]. Współczesne badania wykazują, że w języku polskim występuje już ponad tysiąc rzeczowników nieżywotnych, mających żywotną końcówkę *-a*. Co ważne ich liczba stale rośnie, przy czym proces ten ma większe nasilenie w języku potocznym niż w polszczyźnie standardowej [Bańko 2002: 151–154]. Zdaniem Katarzyny Sujowskiej-Sobiusz funkcjonowanie form dopełniaczowych w konstrukcjach wymagających biernika jest spowodowane funkcjonowaniem w polszczyźnie tzw. dopełniacza

częstkowego, który przejawia się tym, że nawet jeśli dany czasownik wymaga użycia biernika, to gdy rzeczownik jest rozumiany jako część jakiejś całości, możemy użyć dopełniacza, np. *wypić* (co? – biernik) *szampan*, ale także *wypić szampana* (dopełniacz) w znaczeniu *lampkę szampana*, a zatem część całości: *kupić* (co? – biernik) *ryż* (opakowanie) i *kupić ryżu* (dopełniacz) na wagę, np. 20 dag, a zatem część większego opakowania [Sujowska-Sobiusz 2007: 159]. W ostatnim czasie można jednak zaobserwować coraz silniejszą tendencję do szerzenia się form dopełniaczowych po czasownikach wymagających biernika w konstrukcjach niedających się wytłumaczyć tzw. dopełniaczem częstkowych. W mowie potocznej powszechne są konstrukcje typu: *wysłać e-maila*, *napisać SMS-a*, *zjeść grejpfruta*, *kebaba*, *kotleta*, *naleśnika*, *wbić gwoździa* [Stefańczyk 2021: 112], chociaż czasowniki: *wysłać*, *napisać*, *zjeść* i *wbić* wymagają biernika, nie dopełniacza. Część językoznawców zajmujących się zagadnieniem kultury języka polskiego dopuszcza stosowanie w bierniku form równych dopełniaczowi w większości powyżej wymienionych przykładów w mowie potocznej i odradza używania ich w tekstach pisanych oraz w mowie podczas oficjalnych wystąpień, a więc nie uznaje ich za właściwe dla starannej, wzorcowej normy języka polskiego, ale dopuszcza w normie potocznej [m.in. Markowski 2006: 37]. Bez wątpienia jednak w dzisiejszej polszczyźnie pierwotna granica między klasą rzeczowników męskich żywotnych i nieżywotnych jest mocno rozchwiana [Stefańczyk 2021: 112].

Sama kategoria żywotności w języku białoruskim charakteryzuje się większą stabilnością niż ma to miejsce w polszczyźnie. W języku białoruskim, tak jak i w pozostałych językach wschodniosłowiańskich, rzeczowniki męskonieżywotne mają pełny synkretyzm form mianownika i biernika [Stefańczyk 2021: 112] por. brus. *мы купілі форт, мэрсэдэс, банан* 'kupiliśmy forda, mercedesa, banana'. W języku białoruskim rzeczywiście to, co żyje naprawdę, jest też żywotne w języku, brak całej grupy słów, które zachowywałyby się jak rzeczowniki żywotne, chociaż faktycznie oznaczają przedmioty nieżywotne. Co ciekawe, zgodnie z *Gramatycznym słownikiem rzeczownika* w języku białoruskim nawet *мрын* [Arašonkava i in. 2013: 1056] jest rzeczownikiem nieżywotnym, chociaż akurat w przypadku wyrazów określające osobę zmarłą białoruszczyzna wykazuje pewną niekonsekwencję gramatyczną, bowiem leksem *нябожчык* (i zbliżony semantycznie *мярцавяк*) to już rzeczownik ożywiony. Ten ostatni przykład można jednak potraktować jako wyjątek od charakterystycznej dla białoruszczyzny zgody między stanem faktycznym i rodzajem gramatycznym.

W liczbie mnogiej w języku białoruskim kategoria żywotności także odgrywa ważną rolę i konsekwentnie dzieli rzeczowniki na dwa osobne paradygmaty. W białoruszczyźnie, jak i w pozostałych językach wschodniosłowiańskich, rzeczowniki żywotne wszystkich rodzajów gramatycznych, a więc

nie tylko męskie (jak ma to miejsce w polszczyźnie), lecz także żeńskie i nijakie w liczbie mnogiej mają synkretyczne formy z dopełniaczem [Stefańczyk 2021: 113], por. br. *я бачу жанчын, катой і мужчын*, pol. *widzę kobiety, koty i mężczyzn*. Zasada ta jest przestrzegana w języku białoruskim bardzo konsekwentnie. Biorąc pod uwagę brak odchyłeń od powyższej normy, tym bardziej zaskakuje konserwatywny podział rzeczowników na rodzaj męski, żeński i nijaki w liczbie pojedynczej oraz niezauważanie różnic rodzajowych w liczbie mnogiej.

Podział na kategorie rodzaju gramatycznego ze względu na cechę osobowości

Najczęściej w językach europejskich u podstaw wyróżnienia gramatycznej kategorii rodzaju w pierwszym rzędzie leży występująca w świecie zewnętrznym różnica płci [Saloni 1976: 48]. O takich rzeczownikach, w których występuje korelacja przynależności do podzbioru nazywanego odpowiednim rodzajem i cechy semantycznej, która stanowi nazwę danej klasy, mówi się, że mają rodzaj naturalny [Saloni 1976: 50]. Korelacja taka zachodzi przede wszystkim w rzeczownikach osobowych. Dlatego też leksemy *мэ́жчы́на/мужчы́на*, oznaczające niewątpliwie osobę płci męskiej, z gramatycznego punktu widzenia, mimo końcówki rodzajowej wskazującej na rodzaj żeński, klasyfikowane są jako wyrazy rodzaju męskiego. Do opisywanej grupy wyrazów można zaliczyć wiele nazw zawodów np. *кierowца/кіроўца*, zajęć i funkcji np. *обро́нца/абаронца*. W tym przypadku nie ma różnicy, czy dany rzeczownik osobowy jest odmienny, czy jest wyrazem zapożyczonym, nieprzyswojonym przez system danego języka i przez to niepodlegającym odmianie fleksyjnej. Zarówno w języku polskim, jak i białoruskim, tak jak i w przypadku rzeczowników odmiennych, rodzaj gramatyczny rzeczowników osobowych nieodmiennych jest zgodny ze stanem rzeczywistym, tj. nazwy tytułów, funkcji, stanowisk itp. mają rodzaj gramatyczny spójny z tym, do jakiej osoby się odnoszą. Oznacza to, że w języku polskim i białoruskim leksemy *madam/ма́дам*, *frau/фраў*, *miss/міс*, *lady/ледзі* są rodzaju żeńskiego, a *аташэ/attaché*, *kamikadze/камікадзэ*, *guru/гурэ* – rodzaju męskiego.

Podział rzeczowników nieodmiennych na kategorie rodzaju gramatycznego ze względu na pozostałe cechy semantyczne

Przy określaniu rodzaju gramatycznego rzeczowników nieodmiennych rolę odgrywają też inne cechy semantyczne, nie tylko kryterium osobowości. Jest to szczególnie widoczne w języku białoruskim, w którym każdy rzeczownik żywotny, tj. wszystkie nazwy zwierząt, ptaków i owadów klasyfikowane są

jako rzeczowniki rodzaju męskiego np. *кензурь, фламинго, шымпанзе, эму, гну* [Arašonkava i in. 2013]. Kolejnym kryterium semantycznym konsekwentnie przestrzegającym w języku białoruskim jest określanie rodzaju gramatycznego rzeczowników nieodmiennych będących nazwami geograficznymi ze względu na znaczenie terminu geograficznego, tj. większość nazw rzek jest rodzaju żeńskiego, bo słowo *rzeka* (brus. *пака*) w języku białoruskim też jest tego rodzaju, tak samo rodzaju żeńskiego są nazwy pustyni (brus. *пустыня* r. ż.) np. *Гобі*, krajów (brus. *краіна* r. ż.) np. *Чылі* i gór (brus. *гара* r. ż.), a rodzaju męskiego są nieodmiennie nazwy miast (brus. *горад* r. m.) np. *Тбілісі* [Арашонкава і ін. 2013]. Kryterium semantyczne decyduje też o rodzaju gramatycznym wielu wyrazów nieodmiennych oznaczających przedmioty codziennego użytku, produktów spożywczych i napojów. W tym przypadku rodzaj gramatyczny często wyznacza nazwa gatunku przedmiotu, do którego odnosi się nazwa zapożyczona, np. *салямі* w języku białoruskim jest rodzaju żeńskiego, bo jest to gatunek kiełbasy (brus. *каўбаса* r. ż.).

Chociaż słowniki języka białoruskiego klasyfikują nieodmiennie rzeczowniki z dużą konsekwencją i w większości przypadków zgodnie podają przy każdym leksemie tylko jeden rodzaj gramatyczny, nie oznacza to, że w praktyce językowej brak jest odchyień od normy słownikowej. Jak zauważa Ivan Lepešaŭ, w białoruskojęzycznej praktyce można znaleźć liczne przykłady na błędne dopasowanie rodzaju gramatycznego i jako dowód przytacza użycie w tekstach wyrazu *кензурь* (pol. *kangur*) w rodzaju żeńskim, mimo że leksem ten, jak każdy inny rzeczownik żywotny nieodmienny oznaczający nazwę zwierzęcia, powinien być używany wyłącznie w rodzaju męskim [Лепешаў 2007: 26].

W języku polskim kategoria żywotności lub zakwalifikowanie nazwy jako terminu geograficznego nie stanowi podstawy do przypisania rodzaju gramatycznego rzeczownikowi nieodmiennemu. Niemniej, także w polszczyźnie kryterium semantyczne odgrywa znaczącą rolę w określaniu rodzaju gramatycznego rzeczowników nieodmiennych. Tym, co różni w tym względzie polszczyznę od białoruszczyzny jest to, że wybór rodzaju gramatycznego rzeczowników nieodmiennych w oparciu o kryterium semantyczne jest jednym z możliwych rozwiązań. W przypadku rzeczowników nieosobowych w języku polskim obecne są bowiem trzy sposoby określania rodzaju gramatycznego. Pierwszym kryterium branym pod uwagę przy określaniu rodzaju gramatycznego zapożyczonych rzeczowników nieodmiennych jest struktura, czyli zakończenie wyrazu, jednak w przypadku zapożyczeń decydujące znaczenie ma głoska, na którą kończy się temat, nie końcówka wyrazu na piśmie. Tak więc rzeczowniki obcego pochodzenia zakończone na *-a* traktuje się jako rzeczowniki rodzaju żeńskiego, zakończone na *-e, -i, -o* jako nijakie, a kończące się na spółgłoskę jako męskie. Z drugiej jednak strony, jak zauważa Alicja

Orzechowska, rodzaj gramatyczny często określany jest na zasadzie skojarzeń znaczeniowych, czyli decydujący wpływ ma kryterium semantyczne. W takim przypadku zapożyczona nazwa jednostkowa powiela rodzaj popularnej nazwy gatunkowej, np. rodzaju żeńskiego są nazwy: *kakadu* (*papuga*), *gnu* (*antylopa*), *zebu* (*żyrafa*), *tse-tse* (*mucha*) i *mate* (*herbata*); lub też rodzaj gramatyczny zapożyczenia jest uwarunkowany rodzajem polskiego odpowiednika np. *fizis* jest rodzaju żeńskiego, tak jak i polski odpowiednik *twarz* [Orzechowska 1999: 281]. Często zdarza się, że rodzaj wynikający z kryterium semantycznego nie pokrywa się z rodzajem wynikającym ze struktury słowotwórczej. W takim przypadku polskie słowniki odnotowują zazwyczaj obydwa rodzaje gramatyczne nieodmiennego zapożyczenia – wersja online *Wielkiego Słownika Języka Polskiego* podaje, że wymienione wcześniej przykłady *kakadu*, *gnu*, *zebu* są rodzaju nijakiego lub żeńskiego. Prawdopodobnie dążeniem do uproszczenia sytuacji jest obecność jeszcze trzeciej tendencji obecnej w języku polskim. Szczególnie wtedy, gdy znaczenie słowa nie jest zrozumiałe, lub też trudno powiązać je skojarzeniem z jakimś wyrazem nadrzędnym, wówczas rzeczownik nieodmienny otrzymuje po prostu rodzaj nijaki np. *hobby*, *jury*, *etui* [Orzechowska 1999: 318]. Dzieje się tak bez względu na zakończenie wyrazu, czego dowodzi klasyfikacja słowa *katharsis* jako rodzaju nijakiego, nie męskiego, na co mogłaby wskazywać końcówka zerowa.

Na marginesie warto jednak dodać, że w języku polskim zdecydowanie silniejsza jest tendencja do asymilowania wyrazów zapożyczonych, odmieniania ich przez wszystkie formy fleksyjne i tym samym określania rodzaju zgodnego z końcówką lub zakończeniem tematu leksykalnego. Tak więc wspomniane wcześniej przykłady rzeczowników nieodmiennych w języku białoruskim *кензурь*, *фламінга*, *шымпанзе*, w języku polskim *kangur*, *szympansy*, *flaming* są rzeczownikami zasymilowanymi z pełnym paradygmatem fleksyjnym.

Niemniej, na powyższych przykładach wyraźnie widać, że kryterium semantyczne stojące za tendencją do określania rodzaju wyrazów nieodmiennych na zasadzie skojarzeń znaczeniowych wpływa w bardziej znaczący sposób na kategorie gramatyczne rzeczowników nieodmiennych w języku białoruskim niż w języku polskim. Polszczyzna w tej kwestii charakteryzuje się zdecydowanie większą wariantowością. Kierowanie się kryterium semantycznym jest jedynie jednym z możliwych wariantów przy wyborze rodzaju gramatycznego nieodmiennego rzeczownika w języku polskim. Język białoruski przy ustalaniu rodzaju gramatycznego uwzględnia też np. cechę żywotności, która w języku polskim nie stanowi żadnego wyznacznika rodzaju gramatycznego rzeczowników nieodmiennych. Tym bardziej może dziwić, że w białoruskim językoznawstwie nie ma tradycji wydzielania osobnego rodzaju gramatycznego powiązanego z cechą żywotności, co ma miejsce w polskiej szkole lingwistycznej. Może się więc wydawać, że największe różnice między językiem

polskim i białoruskim leżą nie w dopasowywaniu rodzaju gramatycznego do poszczególnych rzeczowników na podstawie kryteriów morfologicznych lub semantycznych, a w samym określeniu rodzajów gramatycznych, ich wydzielaniu ze względu na semantyczne cechy żywotności i osobowości.

Wariantywność rodzajowa rzeczowników w języku polskim i białoruskim

Na koniec rozważań dotyczących podziału rzeczowników według rodzaju gramatycznego w języku polskim i białoruskim warto napisać kilka słów o zjawisku wariantywności rodzajowej. Na samym początku artykułu rodzaj gramatyczny został bowiem zdefiniowany jako stała, immanentna cecha każdego rzeczownika, kategoria rodzaju powinna więc dzielić rzeczowniki na grupy względem siebie rozłączne. W części dotyczącej rzeczowników nieodmiennych pojawiła się jednak uwaga o tym, że część opisywanych przykładów, szczególnie w języku polskim, można zaklasyfikować do więcej niż jednego rodzaju gramatycznego. Wyjaśnieniem tej sytuacji jest zjawisko wariantywności rodzajowej, obecnej zarówno w języku polskim, jaki białoruskim i charakterystycznej nie tylko dla rzeczowników nieodmiennych.

Wariantywność rodzajową rzeczowników można podzielić na dwa typy. Pierwszy z nich to klasyfikowanie tej samej formy strukturalnej leksemu do dwóch różnych rodzajów gramatycznych bez jakichkolwiek zmian. Przykładem takiego zjawiska są wymienione wcześniej rzeczowniki nieodmienne jak *кешчыры* występujące w języku białoruskim w rodzaju męskim lub żeńskim, lub też *kakadu* w języku polskim klasyfikowany jako wyraz rodzaju żeńskiego lub nijakiego. Takie zjawisko jest spowodowane przeciwstawnymi tendencjami leksykalnymi obecnymi w języku (klasyfikacja rodzajowa ze względu na kryterium semantyczne lub morfologiczne) bądź niewiedzą i związanymi z nią trudnościami, jakie wywołuje poprawna klasyfikacja rodzajowa wyrazów obcego pochodzenia u zwykłych użytkowników języka.

Osobną klasę w tej grupie wyrazów stanowią wyrazy, dla których dwurodzajowość jest cechą właściwą i poprawną, wynikającą z aspektu funkcjonalnego – mogą one bowiem określać osoby płci żeńskiej lub męskiej. Kategoria rodzaju takich rzeczowników wynika więc z rodzaju naturalnego. Przykładem takich rzeczowników dwurodzajowych są wyrazy nacechowane pejoratywnie tj. *oferma*, *łamaga*, *ciamajda*, *sierota*/ brus. *nenaceđa* i *cipama*, które mogą łączyć się z innymi częściami mowy jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego lub męskiego, tj. *mały sierota* i *mała sierota* oraz brus. *малая cipama* i *малы cipama*. Jako rzeczowniki dwurodzajowe można byłoby również zaklasyfikować nazwy zawodów i tytuły, które również mogą łączyć się z innymi częściami mowy jako rzeczowniki rodzaju żeńskiego lub męskiego,

w zależności do płci osoby, do której się odnoszą tj. *nowa minister Jankowska* (rodzaj żeński), *nowy minister Jankowski* (rodzaj męski). Co ciekawe, w języku polskim do nazw zawodów i tytułów określających osoby płci żeńskiej można jednocześnie dopasowywać inne części mowy tak, jakby był to rzeczownik rodzaju męskiego lub żeńskiego, tj. wspomniana *pani Jankowska* może być zarówno *nową minister*, jak i *nowym ministrem*. Rzeczowniki tego typu w rodzaju żeńskim mają pełny synkretyzm form we wszystkich przypadkach gramatycznych. Warto jednak zaznaczyć, że niektórzy językoznawcy, w tym m.in. Z. Zaron, nie uznają nazw zawodów i tytułów w języku polskim za rzeczowniki dwurodzajowe, termin ten ograniczając tylko do rzeczowników, które służą deprecjacji [Zaron 2004b: 168]. Język białoruski różni się w tym aspekcie od polszczyzny, ponieważ o ile tytuły i nazwy zawodów we współczesnej białoruszczyźnie również mogą określać osobę płci żeńskiej, lub męskiej, to gramatyka języka białoruskiego nie dopuszcza w takiej sytuacji połączeń z przymiotnikiem rodzaju żeńskiego. To oznacza, że w języku białoruskim *міністар* może być tylko *новы*, a niepoprawne są połączenia typu *новая міністар*. Tym bardziej bezzasadne wydaje się klasyfikowanie nazw zawodów i tytułów w języku białoruskim jako rzeczowników dwurodzajowych. Rozsądniejszym wydaje się uznanie ich za rzeczowniki rodzaju męskiego, wyjątkowo używane do określania osób płci żeńskiej.

Drugi typ wariantywności rodzajowej to rzeczowniki mające dwie oboczne formy strukturalne – dwie formy rodzajowe różniące się końcówkami. Zjawisko to jest wywołane przede wszystkim regionalnym zróżnicowaniem języka i różnymi tendencjami rozwoju współczesnej białoruszczyzny. W języku polskim przykładem leksemów dwurodzajowych są *rodzynek* i *rodzynka*, *kłusek* i *kluska*, *łazanek* i *łazanka*, *skwarek* i *skwarka*, *zapisek* i *zapiska*. Obydwie oboczne formy wymienionych wyrazów są uznawane obecnie za poprawne. W języku białoruskim liczba rzeczowników mających warianty z różnymi końcówkami rodzajowymi jest większa i jest spowodowana tendencjami rozwojowymi współczesnej białoruszczyzny. Pary typu: *зала* (r. ż.) i *зал* (r. m.), *замша* (r. ż.) i *замш* (r. m.), *клавіш* (r. m.) i *клавіша* (r. ż.), *каромысел* (r. m.) i *каромысла* (r. n.), *базілік* (r. m.) i *базіліка* (r. ż.), *гранат* (r. m.) i *граната* (r. ż.), *кап'ер* (r. m.) i *кап'ера* (r. ż.), *клас* (r. m.) i *класа* (r. ż.) są kodyfikowane w białoruskich słownikach jako równie poprawne [Ленешаў 2007: 26]. Często tego typu dublety są efektem orientacji na inne modele słowotwórcze, z jednej strony inspirowane są językiem polskim, z drugiej zaś powstały pod wpływem języka rosyjskiego, widać to wyraźnie, gdy się porównuje rodzaj gramatyczny polskiego i rosyjskiego odpowiednika np. *klasa* w języku polskim jest rodzaju żeńskiego, *класс* w języku rosyjskim jest rodzaju męskiego, w języku białoruskim obecne są oba warianty rodzajowe: analogicznie jak w języku polskim *класа* w rodzaju żeńskim i na wzór języka

rosyjskiego *клас* w rodzaju męskim. Poza rodzajem gramatycznym między wymienionymi dubletami nie ma żadnej różnicy semantycznej i funkcjonalnej.

Zakończenie

Na podstawie przedstawionego powyżej zestawienia kategorii rodzaju gramatycznego można zauważyć, że zarówno w języku polskim, jak i białoruskim, klasyfikacja rodzajowa odbywa się ze względu na dwa kryteria: morfologiczne i semantyczne.

Podstawy klasyfikacji rodzajowej z uwagi na kryterium morfologiczne nie wykazują zasadniczych różnic między dwoma językami. W języku polskim i białoruskim rzeczowniki mają rodzaj męski, żeński lub nijaki na podstawie zbliżonych końcówek i zakończeń tematów leksykalnych, a jedyne zauważalne różnice wynikają z odrębności systemów fonetycznych, spowodowanych innymi przemianami, które zaszły w językach słowiańskich w procesie rozwoju na przestrzeni kilku stuleci.

W obydwu językach dużą rolę w klasyfikacji rodzajowej odgrywa kryterium semantyczne. Szczególnie w przypadku rzeczowników osobowych w języku polskim i białoruskim rodzaj gramatyczny jest zdeterminowany wyłącznie rodzajem naturalnym. W języku białoruskim kryterium semantyczne jest również kluczowe przy określaniu rodzaju wszystkich rzeczowników nieodmiennych, z kolei w polszczyźnie rodzaj rzeczowników nieodmiennych nieosobowych można wyznaczyć albo na podstawie kryterium semantycznego, albo kryterium morfologicznego.

Oba opisywane kryteria – semantyczne i morfologiczne – są brane pod uwagę nie tylko przy określaniu rodzaju gramatycznego rzeczownika, ale także przy samym wyznaczaniu kategorii rodzajowych i to w tym aspekcie można zauważyć największą różnicę w języku polskim i białoruskim. Współczesne polskie językoznawstwo wyodrębnia bowiem inne rodzaje gramatyczne niż ma to miejsce w białoruskiej szkole lingwistycznej.

W języku polskim poza tradycyjnym podziałem na rodzaj męski, żeński i nijaki powszechniej stosuje się jeden z wariantów nowszej koncepcji dyferencjacji rodzajowej rzeczownika, w której kategoria rodzaju jest ściśle powiązana z dwiema cechami semantycznymi leksemu: żywotnością i osobowością. W rezultacie rzeczowniki dzieli się na rodzaj męskoosobowy, męskożywotny i męskonieżywotny, żeński i nijaki (czasami uzupełniając klasyfikację jeszcze o rodzaj męskoosobowy i niemęskoosobowy w liczbie mnogiej). Koncepcja ta jest zdeterminowana różnicami fleksyjnymi rzeczowników w bierniku liczby pojedynczej i mnogiej oraz w mianowniku liczby mnogiej.

Cechę żywotności w języku polskim zachowuje wyłącznie zbiorowość, w której jest przynajmniej jedna osoba płci męskiej – to uzasadnia wydzielenie

osobnego rodzaju męskoosobowego i niemęskoosobowego w liczbie mnogiej. Paradoksalnie cecha żywotności w języku białoruskim jest bardziej rozbudowana niż ma to miejsce w polszczyźnie – w białoruszczyźnie wszystkie rzeczowniki oznaczające żywe istoty, tj. nie tylko nazwy mężczyzn, ale także kobiet, zwierząt oraz owadów, w bierniku w liczbie pojedynczej i mnogiej mają formy gramatyczne synkretyczne z dopełniaczem, nie mianownikiem. Możliwe byłoby więc wprowadzenie do białoruskiego językoznawstwa dodatkowych kategorii rodzajowych, analogicznie do polskiej koncepcji rodzajów męskożywotnego i męskonieżywotnego oraz dodatkowo, ze względu na cechę żywotności w rodzaju żeńskim, w języku białoruskim można byłoby wyróżnić rodzaj żeńskożywotny i żeńskonieżywotny. Jednakże, mimo konsekwencji w zachowaniu w liczbie mnogiej synkretycznych form w bierniku i dopełniaczu wszystkich rzeczowników, w białoruskim językoznawstwie pozostaje się przy tradycyjnym podziale na rodzaj męski, żeński i nijaki, a żywotność jest traktowana wyłącznie jako kategoria fleksyjna, drugorzędna z punktu widzenia kategorii rodzaju gramatycznego [Stefańczyk 2021: 110].

Być może jest to świadoma decyzja białoruskich językoznawców. Jak zauważa W. Stefańczyk tradycyjne podejście i pozostanie przy trzech podstawowych rodzajach gramatycznych ma wielu zwolenników także na gruncie polskiego językoznawstwa [Stefańczyk 2021: 106]. Klasyfikacja rodzajowa nie uwzględniająca cech żywotności i osobowości jest bardziej intuicyjna dla użytkowników języka, łatwiejsza i bardziej zrozumiała. Wprowadzanie jej do języka białoruskiego mogłoby się okazać wyłącznie zbędnym dokładaniem niepotrzebnej terminologii. Kierując się jednak naukową rzetelnością celem poniższego artykułu było wykazanie, że w języku białoruskim, podobnie jak w polskim, możliwe byłoby wydzielenie większej liczby rodzajów gramatycznych w oparciu o cechy semantyczne.

References

- Arašonkava Hanna i in. 2013. *Hramatyčny sloŭnik nazoŭnika*. 2013. Minsk: Belaruskaja navuka [Арашонкава Ганна і інш. 2013. *Граматычны слоўнік назоўніка*. Мінск: Беларуская навука].
- Bańko Mirosław. 2002. *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Belaruskaja mova: u 2 č. Č. 1. Padručnik dlja navučençaŭ pedvučyliščaŭ i kaledžaŭ, pad ahuł'naj rėd. L.M. Hryhor'evaj*. 3-e vyd. Minsk: Vyšėjšaja škola [Беларуская мова: у 2 ч. Ч. 1. Падручнік для навучэнцаў педвучэлішчаў і каледжаў, пад агульнай рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. Мінск: Вышэйшая школа].
- Burak Leanid. 1974. *Sučasnaja belaruskaja mova*. Minsk: Vyšėjšaja škola [Бурак Леанід. 1974. *Сучасная беларуская мова*. Мінск: Вышэйшая школа].
- Dalewska-Greń Hanna. 1997. *Języki słowiańskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kuncewicz Lubov. 1990. *Kategoria roda (13–51)*. V: *Sopostavitel'noe opisanie russkoho i belorusskoho jazykov: Morfologija*. Red. A.N. Bulyko. Minsk: Navuka i tэхnika [Кунцевич Любовь. *Категория рода (13–51)*. В: *Сопоставительное описание*

- русского и белорусского языков: Морфология. 1990. Ред. А.Н. Булыко. Минск: Навука і тэхніка].
- Laskowski Roman. 1999. *Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna* (151–225). W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lepešaŭ Ivan. 2007. *Kul'tura maŭlennja*. Grodno: GrDU imja Ja. Kupaly [Лепешаў Іван. 2007. *Культура маўлення*. Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы].
- Loewe Iwona. 2007. *Maty w biurze pięć radiów, czyli o odmianie wyrazów* (76–77). W: *www.poradniajęzykowa.pl*. 2007. Red. K. Wyrwas. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Mańczak Witold. 1956. *Ile rodzajów jest w polskim?*. „Język Polski” t. XXXVI: s. 116–121.
- Markowski Andrzej. 2006. *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Orzechowska Alicja. 1999. *Paradygmatyka – Rzeczownik* (270–327). W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Saloni Zygmunt. 1976. *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim* (43–78). W: *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*. Red. R. Laskowski. Wrocław: Ossolineum.
- Stefańczyk Wiesław. 2007. *Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika: próba synchronicznej analizy morfologicznej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Stefańczyk Wiesław. 2021. *Rodzaj gramatyczny w polszczyźnie i w językach wschodniosłowiańskich. Rozważania na marginesie biernika*. „Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” t. 28: 105–116.
- Sujowska-Sobiesz Katarzyna. 2007. *Będąc młodą lekarką* (159). W: *www.poradniajęzykowa.pl*. Red. K. Wyrwas. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Zaron Zofia. 2004a. *Aspekty funkcjonalne polskiej kategorii rodzaju. Charakterystyka fleksyjna*. Puńsk: Wydawnictwo „Auśra”.
- Zaron Zofia. 2004b. *Rzeczowniki dwurodzajowe – jakie i które?* (161–170). W: *Studia z gramatyki i semantyki języka polskiego*. Red. A. Moroz, M. Wiśniewski. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

STRESZCZENIE: Artykuł jest poświęcony przedstawieniu podobieństw i różnic w kategoriach rodzaju gramatycznego rzeczownika w języku polskim i białoruskim. Autorka w kolejnych częściach tekstu przedstawia zasady klasyfikacji rzeczowników na poszczególne rodzaje gramatyczne ze względu na kryterium morfologiczne i semantyczne, a także z uwzględnieniem semantycznych cech żywotności i osobowości. W końcowej części artykułu wyszczególnione są różnice w wydzielaniu i nazywaniu kategorii rodzaju gramatycznego rzeczownika w języku białoruskim i polskim oraz zostają zaproponowane zmiany, które można byłoby wprowadzić w opisie kategorii rodzaju rzeczowników w języku białoruskim.

SŁOWA KLUCZOWE: gramatyka porównawcza, język polski, język białoruski, rodzaj gramatyczny, rzeczownik.

АНАТАЦЫЯ: Артыкул прысвечаны падабенствам і адрозненням ў граматычнай катэгорыі роду назоўнікаў у польскай і беларускай мовах. Аўтарка падае правілы прыналежнасці назоўнікаў да граматычнага роду па марфалагічных

і семантычных крытэрыях. У заключнай частцы артыкула пералічваюцца адрозненні ў вылучэнні і найменні катэгорый граматычнага роду назоўнікаў у беларускай і польскай мовах і прапаноўваюцца змены, якія можна было б унесці ў апісанне катэгорый роду назоўнікаў у беларускай мове.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: параўнальная граматыка, польская мова, беларуская мова, граматычны род, назоўнік.

Data przesłania artykułu: 01.09.2023

Data akceptacji artykułu: 02.10.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Anna Berenika Siwirska – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; dr, starszy asystent; specjalność naukowa: językoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: współczesny język białoruski, sytuacja językowa na Białorusi, kultura i stylistyka, norma językowa, gramatyka porównawcza języków słowiańskich.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2021–2023):

1. Siwirska Anna Berenika. 2021. *Białoruskojęzyczne komentarze na forum internetowym Tut.by*. „Studia Białorutenistyczne” t. 15: 363–379.

Maryna Svistunova / Марына Свістунова

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларусь /

Belarusian State University, Belarus

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8856-9530>

e-mail: svistunovami@bsu.by

Канты XVIII стагоддзя як помнікі беларускага пісьменства

Kants of the XVIIIth century as monuments of Belarusian writing

Kanty XVIII wieku jako zabytki piśmiennictwa białoruskiego

ABSTRACT: The article is dedicated to the identification of the problems that arise during the linguistic study of poems-songs known as kants. Kants and psalms, as one of their varieties, were widespread in Belarusian lands in the XVIIth–XVIIIth centuries and are known in modern times as part of various manuscript collections. The article states that scientific attention to kants is manifested primarily by musicologists and literary scholars, and the linguistic study of kants is very limited. A comparison of the publication of the texts of individual kants from the Kuranty collection of 1733 is made, some observations on the language of these kants are given, on the basis of which the main problems of the linguistic study of such works are outlined. It is claimed that Belarusian-language kants as popular original author's works of the XVIIIth century are a striking example of the use of the Belarusian language in written form and violate the stereotyped opinion about its decline during this period.

KEYWORDS: kant, psalm, *Kuranty*, history of the Belarusian literary language, 18th century.

І. У кнізе *3 літаратуразнаўчых вандраванняў: Нарысы, эсэ, дзён-нікі* (1987) Адам Мальдзіс так падвёў вынік сваіх замежных архіўных пошукаў:

З усіх сваіх знаходак найбольш важкай я лічу творы (сёння іх набярэцца каля паўтары сотні) беларускай песенна-інтымнай лірыкі другой палавіны XVII – першай палавіны XVIII стагоддзяў. На маю думку, яны маюць прынцыповае значэнне. <...> Тагачасная любоўная лірыка нараджалася на скрыжаванні літаратурных, пераважна барочных, і народных, фальклорных традыцый. Па гутарковай мове, па свецкаму зместу яе ўжо цалкам

можна аднесці да новай беларускай літаратуры. А гэта істотна ўплывае на перыядызацыю, дазваляе часткова запоўніць адзін з прагалаў у гісторыі нашага пісьменства [Мальдзіс 1987: 12–13].

У гісторыі беларускай мовы, у адрозненне ад гісторыі беларускай літаратуры і музычнага мастацтва, творы песенна-інтымнай лірыкі да гэтага часу не сталі аб'ектамі навуковага асэнсавання, належным чынам не высветлена іх месца ў сістэме беларускай пісьмовай спадчыны, не вызначана роля ў развіцці літаратурнай формы беларускай мовы. Разам з тым, як слухна заўважыў А. Мальдзіс, існаванне песенна-інтымнай лірыкі стварае падставы для канструявання адпаведнай перыядызацыі і “дазваляе часткова запоўніць адзін з прагалаў у гісторыі нашага пісьменства”. Сказанае, натуральна, датычыцца як гісторыі беларускай літаратуры, так і гісторыі беларускай мовы, бо пісьмовая спадчына выступае супольным аб'ектам вывучэння для абодвух гэтых навуковых напрамкаў.

Песенна-інтымнай лірыкай не вычэрпваецца жанравая разнастайнасць беларускамоўных паэтычных твораў XVIII ст., да якіх трэба аднесці таксама творы:

- рэлігійнага зместу: *Таго дня вельмі слаўнага; Пастушкове, пастушкове, новага госця знайце; Прачыстая дзева, маці рускага краю;*
- гумарыстычныя: *Птушыны бал; Лемантацыя маткі над тонучым сваім сынам жучком; Нязгода птаства і суд над крукам; Апісанне птушынай хворасці; Камера з дуба цяжкі ўпадак; Ваенны паход грыбоў* (т. зв. анімалістычны цыкл вершаў); *Тэкст скочны; Тэкст втуры той жа кампазітуры; Апісанне папа, што едзе, і сабакі, што брэша;*
- сатырычныя: *Указ гарачы полком россыійским; Проект войску россыійскому;*
- антыклерыкальныя: *Размова аднаго мітрапаліты з празбітарам; Гэй на гары, на высокай цэркаўця святая;*
- вітальныя: *Всем многі век у новой хаце;* вершы на прыезд у Пінск валынскага біскупа Стэфана і на прыезд у Вільню вармінскага біскупа Шэмбека, верш-зварот ад імя слуг памерлага гетмана Адама Сіняўскага да яго ўдавы, верш на прыезд караля Станіслава-Аўгуста ў рэзідэнцыю Радзівілаў у Нясвіж;
- гістарычныя: *Як расплакаўся што пруськой король;*
- патрыятычны(я): *Песня беларускіх жайнераў*¹.

¹ Гэты твор уключаем у склад набыткаў беларускага пісьменства XVIII ст. вельмі ўмоўна, маючы, аднак, на ўвазе абгрунтаванае меркаванне Міколы Хаўстовіча, што “і тэкст, пададзены ў газеце «Номан», і *Песня беларускіх жайнераў* узніклі на

Сабраны і вядомы на сённяшні дзень фактычны матэрыял – беларускамоўныя тэксты XVIII ст. – вымагае сістэматызацыі і стварэння класіфікацыі, якая будзе ахопліваць не толькі паэтычныя жанры, але і драматургічныя (школьныя камедыі і інтэрлюдзі), пражытныя (публіцыстычныя, канфесійныя, афіцыйна-справавыя). Такая класіфікацыя павінна ўлічваць існаванне ў XVIII ст. беларускага пісьменства, створанага з выкарыстаннем трох графічных сістэм: на аснове лацінскага, кірылічнага і арабскага алфавітаў.

Яшчэ ў 1978 г. Уладзімір Анічэнка ў артыкуле *Развитие белорусского литературного языка в XVIII в.*, надрукаваным у аўтарытэтным навуковым часопісе савецкага перыяду *Вопросы языкознания*, падаў першую спробу такой сістэматызацыі і зрабіў моўны аналіз некаторых разнародных помнікаў беларускага пісьменства гэтага стагоддзя, а таксама адзначыў:

неабходна настойліва праводзіць іх далейшы пошук для таго, каб яшчэ больш пераканаўча падмацаваць тэзіс аб выкарыстанні ў гэты перыяд беларускай мовы не толькі ў вуснай, але і літаратурна-пісьмовай форме² [Аниченко 1978: 56].

Гэтыя задачы – пошук беларускамоўных тэкстаў XVIII ст., іх сістэматызацыя і класіфікацыя – усё яшчэ застаюцца актуальнымі задачамі сучаснага гістарычнага мовазнаўства. Вырашэнне іх, у сваю чаргу, дае падставы для верыфікацыі і якаснага пераасэнсавання пашыранага меркавання пра перарыў пісьмовай традыцыі ў гісторыі беларускай мовы, які звязваецца з XVIII ст., і сцвярджэння дыскрэтнасці пры пераходзе на якасна новы ўзровень як асаблівасці бесперапыннага працэсу развіцця пісьмовай формы беларускай мовы.

Прыведзеныя факты, заўвагі і разважанні маюць на мэце абгрунтаваць неабходнасць, запатрабаванасць і важнасць мовазнаўчага вывучэння беларускамоўных твораў XVIII ст., у тым ліку – паэтычных, заўважнае месца сярод якіх належыць кантам.

II. Як бытавую свецкую акапэльную вакальна-харавую песню-гімн з пэўным наборам прыкмет музычна-паэтычнай стылістыкі вызначае *кант* Ларыса Касцюкавец [Костюковец 2006: 12], якой належаць найбольш грунтоўныя даследаванні па вывучэнні гэтага музычнага жанру: *Кантовая культура в Белоруссии: массовые канты-гимны, лирические канты-псалмы* (1975), *Стилистика канта и ее претворение в белорусских*

пачатку XX ст. як спробы невядомых перакладчыкаў «датаваць» беларускамоўныя тэксты апошнім дзесяцігоддзем XVIII ст.» [Хаўстовіч 2018: 46].

² Тут і далей пераклад з рускай мовы наш. – М. С.

народных песнях (2006), а таксама шматлікія артыкулы і іншыя публікацыі і выданні.

Разгорнутую музыказнаўчую характарыстыку канта пададзім паводле азначэння Вольгі Дадзіёмавай, змешчанага ў манаграфіі *Гісторыя музычнай культуры Беларусі да XX стагоддзя* (2012):

Кант (ад *cantus* – ‘спеў’) – бытавая харавая акапэльная песня свецкага (уласна кант) і рэлігійнага (псальма) зместу. Для кантаў характэрны трохгалосы выклад (без суправаджэння) з паралельным рухам верхніх галасоў і басовым голасам, які выконвае функцыю гарманійнай асновы; перыядычнасць і сіметрычнасць структуры з дакладным афармленнем кадансаў; апора на мажора-мінорную сістэму і гарманійнае мысленне; наяўнасць формульных папевак і зваротаў, што пераходзяць з твора ў твор. Для кантаў уласцівы вельмі гнуткія суадносіны паміж музычным і паэтычным кампанентамі: адзін напеў мог бытаваць з рознымі тэкстамі, а пэўны тэкст меў некалькі варыянтаў музычнага ўвасаблення [Дадзіёмава 2012: 61].

Як сцвярджаюць музыказнаўцы, у другой палове XVI–XVIII ст. адбывалася станаўленне тыпова кантавай стылістыкі – стылістыкі беларуска-ўкраінскай традыцыі [Костюковец 2006: 20], а “ў XVII – першай палове XVIII ст. кантавая культура ўжо склалася ва ўсёй сваёй відарывой і тэматычнай разнастайнасці” [Дадзіёмава 2012: 63]. Вылучаецца шэраг жанрава-тэматычных разнавіднасцей кантаў: гімнічныя, славільныя, страсныя, пакаянныя, уміленныя, эсхаталагічныя, апакаліптычныя, пахавальныя, малітоўныя, філасофска-сузіральныя, гістарычныя, сямейна-побытавыя, пастаральныя, застольныя, маральна-этычныя, канты сацыяльнай скіраванасці, антыкаталіцкія, панегірычныя, віватныя, канты-шматлеціцкі, філасофскія, жартоўныя (у тым ліку і “звярыныя гратэскі”), агрублена-скабрэзныя, калядныя і інш. [Костюковец 2006: 13], а таксама любоўныя, пантэістычныя, пасійныя, студэнцкія [Дадзіёмава 2012: 63].

Рэлігійныя канты, гэтак званыя духоўныя песні, адасобіліся і атрымалі назву псальмаў.

Псальма (грэч. *ψαλμός* – ‘псалом’) – бытавая шматгалосая песня (кант) на рэлігійную тэматыку. Псальмы вядомыя на беларускіх і ўкраінскіх землях Вялікага Княства Літоўскага ад XV ст. [Костюковец 2006: 12–13], а найбольшае пашырэнне атрымалі ў “XVII – першай палове XVIII ст., калі яшчэ не пачаўся рух выцяснення духоўных кантаў свецкімі” [Дадзіёмава 2012: 64]. Як заўважае Л. Касцюкавец, псальмамі ў Заходняй Еўропе называліся “музычныя творы на тэксты псалмоў Давіда, прызначаныя для царкоўнага выканання. Псальма ўсходнеславянская, або духоўны кант, – твор па сваёй сутнасці свецкі, пазацаркоўны” [Костюковец 2006: 11].

Ствараліся псальмы і канты адукаванымі людзьмі, часцей за ўсё ў духоўных і свецкіх навучальных установах, былі вельмі папулярнымі сярод усіх слаёў грамадства. У XVII–XVIII стст. псальмы і канты распаўсюджваліся ў рукапісах, але захаваліся і друкаваныя зборнікі, напрыклад *Пачаеўскія багагласнікі*.

Такім чынам, у музыказнаўстве *кант* і *псальма* – гэта адзінапрынятыя тэрміны для абазначэння двух відаў кантавай культуры.

У літаратуразнаўстве прынята выкарыстоўваць тэрміны *песенна-інтымная, любоўная, свецкая лірыка, рэлігійныя вершы* і пад., зрэдку сустракаюцца назвы *канты* і *псальмы*. Так, напрыклад, А. Мальдзіс у манаграфіі *На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.)* (1980) піша: “У параўнанні з рэлігійна-панегірычнай, элітарнай паэзіяй («псальмамі») больш свецкі і дэмакратычны характар мела грамадска-філасофская лірыка («канты»)» [Мальдзіс 1980: 78]. На старонках гэтай манаграфіі тэрмін *кант* сустракаецца яшчэ некалькі разоў [Мальдзіс 1980: 3, 15, 83, 96, 158, 322], радзей адзначаецца тэрмін *псальмы* [Мальдзіс 1980: 69, 78, 80, 94]. А. Мальдзіс з’яўляецца таксама і аўтарам раздзела *Літаратура позняга барока ў калектыўнай акадэмічнай манаграфіі Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў* (2006). Тут ужываюцца тэрміны *духоўная песня, калядная песня, калядка, грамадска-філасофская, філасофская, песенна-інтымная, любоўная лірыка, барочная песенная лірыка, гума-рыстычная, парадыйна-сатырычная паэзія*, а самі творы называюцца вершамі [Гісторыя 2006: 828–836].

Адзначым, што вершы-канты добра вядомыя літаратуразнаўцам. Напрыклад, пра *Полацкі сшытак, Аршанскі зборнік* і зборнік *Куранты*, а таксама пра асобныя канты пісаў А. Мальдзіс, дзякуючы якому яны ўвайшлі ў шырокі навуковы зварот [Мальдзіс 1980; 1987]. Першую публікацыю зборніка *Куранты* ў 1970 г. здзейсніў брытанскі беларусіст Арнольд Макмілін (разам з К. Дрэйджам)³. У 1992 г. 62 канты і псальмы разам з нотамі да іх апублікавала музыказнаўца Л. Касцюкавец [Касцюкавец 1992]. Асобныя канты і псальмы ўвайшлі ў анталогіі па гісторыі беларускай літаратуры [Анталогія 1993; Анталогія 2005; Беларуская літаратурная спадчына 2011; Літаратура 2012] і прыцягвалі ўвагу такіх літаратуразнаўцаў, як Алесь Бразгуноў, Сяргей Гаранін, Жанна Некрашэвіч-Кароткая.

У беларускім гістарычным мовазнаўстве, наколькі нам вядома, ні канты, ні псальмы не выступалі аб’ектамі асобных навуковых дасле-

³ Раней, яшчэ ў 1964 г., са зборнікам пазнаёміўся А. Мальдзіс, “але тады па розных прычынах знаходку не ўдалося абнародаваць” [Мальдзіс 1987: 51].

даванняў. Пра іх няма гаворкі ў калектыўнай двухтомнай акадэмічнай *Гісторыі беларускай літаратурнай мовы* (1968). У вучэбным дапаможніку Льва Шакуна *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы* (1984) сярод паэтычных пісьмовых помнікаў XVIII ст. ужо згадваюцца “некалькі твораў рэлігійнага зместу (пераважна духоўных песняў-кантычак), асобныя мастацкія творы – ананімныя вершы” [Шаkun 1984: 167], аднак яны нават не называюцца. У сучасным вучэбным выданні Лены Леванцэвіч *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы* (2020) тэрміны *кант* і *псальма* не ўжываюцца, але выступае назва вершы, з больш агульным родавым значэннем. Так, напрыклад, пішучы пра беларускую мову канца XVII – першай паловы XVIII ст., Л. Леванцэвіч адзначае:

У народзе бытавалі вершы і песні на царкоўна-рэлігійную, маральна-этычныя тэмы, гістарычныя і патрыятычныя творы, што распаўсюджваліся вусным шляхам⁴ [Леванцэвіч 2020: 111].

У XVIII ст. беларуская мова была прыдатнай у стылізаваных пад фальклор жартоўных і лірычных вершах, камедыйных сцэнках пра мужыкоў [Леванцэвіч 2020: 111].

З другой паловы XVII – першай паловы XVIII ст. да нас дайшлі вершаваныя творы. Гэта ананімныя вершы, якія адчувалі моцнае ўздзеянне фальклору. Вядомы *Аршанскі зборнік* (Кракаў) пачатку XVIII ст., у якім змешчана больш за 60 вершаваных твораў на беларускай мове [Леванцэвіч 2020: 113].

Гэта, як нам уяўляецца, сведчыць, што вершы-песні другой паловы XVII – першай паловы XVIII ст. паступова займаюць належнае месца ў сістэме твораў беларускага пісьменства, дапаўняючы яе колькасна і адначасова змяняючы якасна.

У нашым даследаванні выкарыстоўваюцца тэрміны *кант* і *псальма*. Пры гэтым важна падкрэсліць: канты і псальмы з’яўляюцца комплекснымі творамі, што маюць сінтэтычны характар, для навуковага асэнсавання якога неабходна ўлічваць сувязь маўленчай формы твора з яго паэтыкай і музычным афармленнем. Падмацуем дадзенае назіранне наступнымі паказальнымі прыкладамі. У артыкуле *Белорусский духовный кант-гимн Богородица как один из ранних образцов отечественной кантовой культуры* (2013) Л. Касцюкавец абвяргае меркаванне Яна Проснака пра тое, што дзве страфы і ноты канта *Багародзіца*, прыведзеныя ў яго манаграфіі, датуюцца канцом XIII або пачаткам XIV

⁴ Безумоўна, асноўны спосаб пашырэння такіх твораў – вусная перадача, аднак даволі значная іх колькасць захавалася і вядомая ў сучаснасці ў пісьмовым выглядзе. Л. Леванцэвіч і сама праз дзве старонкі згадвае рукапісны *Аршанскі зборнік*, а яшчэ на наступнай – дзевяць аўтарскіх вершаў Дамініка Рудніцкага, напісаных па-беларуску [Леванцэвіч 2020: 115].

ст., і адносіць час узнікнення гэтага варыянта канта да перыяду ад XV ст., арыентуючыся на музычна-паэтычную стылістыку канта і яго музычна-паэтычную строфіку [Костюковец 2013: 10]. Крытычныя заўвагі, выказаныя Л. Касцюкавец адносна працы Аляксандра Пазднеева *Рукописные песенники XVII–XVIII вв. Из истории песенной силлабической поэзии* (1996), датычацца ігнаравання філолагам музычных асаблівасцей псальмаў і кантаў, разгляду іх у адрыве ад музыкі, што прывяло да некаторых памылковых высноў [Костюковец 2006: 8].

Знаёмства з тэкстамі кантаў дазваляе і нам выказаць папярэднія меркаванні пра тое, што спецыфічныя або розныя фанетычныя і граматычныя формы слоў у варыянтах аднаго і таго ж канта могуць тлумачыцца не іншамойным (польскім ці царкоўнаславянскім) уплывам, не архаічнымі ці дыялектнымі асаблівасцямі маўлення аўтара тэксту канта, а неабходнасцю вытрымліваць пэўную музычна-паэтычную строфіку (гл. пра гэта таксама ніжэй).

У сучаснасці складана меркаваць пра агульную колькасць беларускамоўных кантаў і псальмаў XVIII ст. Вышэй згадвалася, што А. Мальдзіс да песенна-інтымнай лірыкі другой паловы XVII – першай паловы XVIII ст. адносіў каля 150 твораў. Але ж існуюць і вершы-песні іншых жанраў. Трэба ўлічыць і тое, што многія канты і псальмы вядомыя ў некалькіх варыянтах.

Найбольшую ўвагу музыказнаўцаў і літаратуразнаўцаў прыцягваюць *Аршанскі зборнік*, зборнік *Куранты*, *Варшаўскі зборнік*, *Курніцкі зборнік* і гэтак званыя маскоўскія зборнікі.

III. Разгледзім кола праблем, што ўзнікаюць пры мовазнаўчым вывучэнні кантаў, звярнуўшыся ў якасці прыкладу да аднаго з самых вядомых зборнікаў кантаў XVIII ст. – *Куранты* (1733).

У рукапісным аддзеле Інстытута рускай літаратуры Расійскай акадэміі навук (Пушкінскі дом) у зборы вядомага філолага Уладзіміра Ператца захоўваецца кірылічны рукапіс 1733 г., вядомы пад назвай *Куранты* (№ 229). Як адзначаюць спецыялісты-музыказнаўцы, у славянскай музычнай культуры “курантамі ў XVIII ст. называлі любоўныя песні, свецкія, лірычныя канты, але часцей за ўсё – застольныя канты” [Дадзіёмава 2012: 64], такія канты “звязаны з рытмікай старадаўняга танца *Куранта*”⁵ [Мацабярыдзэ 2013: 642].

⁵ Апрача курантаў, для кантаў выкарыстоўваліся рытм, меладычныя папёўкі, а то і ўся мелодыя іншых танцаў. Як паведамляе Л. Касцюкавец, “шматлікія беларускія лірычныя канты складзены ў рытме заходнееўрапейскіх і славянскіх танцаў – полькі, мазуркі, мазура, хадзонага, казачка, італьянскай і іспанскай паваны (падваны – ад італьянскага горада Падуі), сарабанды, сэрры і іншых, добра вядомых на тэрыторыі Беларусі” [Касцюкавец 1992: 4].

Зборнік кантаў на лінейных нотах датаваны 1733 г. і складаецца з чатырох шыткаў, дзе першапачаткова было 38 музычных твораў, але цалкам захавалася толькі 29. Большасць твораў суправаджаецца запісам мелодыі квадратнай лінейнай (кіеўскай) натацыяй, мае трохгалосы выклад, хоць ёсць адна- і двухгалосыя творы. Канты зборніка маюць лірычны характар, у ім прадстаўлены тэмы кахання, здрады, расставання, ёсць творы побытавыя, жартаўлівыя, застольныя.

Зборнік *Куранты* першым, яшчэ ў 1926 г., апісаў музыказнавец-гісторык Міхаіл Фіндэйзен. Дадзеная ім агульная ацэнка зборніка як нізкавартаснага на пэўны час абумовіла адсутнасць зацікаўлення зборнікам у навуковым асяродку [Матюхов 2013: 196]. У 1970 г. у выданні *Oxford Slavonic Papers* брытанскі беларусіст-літаратуразнавец А. Макмілін і К. Дрэйдж упершыню апублікавалі тэкст *Курантаў*, музычны матэрыял быў пераведзены з позняй квадратнай лінейнай натацыі ў сучасную [Макмілін 1970]. Паступова ў музыказнаўчым асяродку адносіны да старажытнага помніка кардынальна памяняліся. Да яго звярталіся вядомыя музыказнаўцы: рускія А. Пазднееў, Юрый Келдыш, Таццяна Ліванава і інш., беларускія Л. Касцюкавец, В. Дадзіёмава, Наталля Капыцько і інш. На працягу 1989–90 гг. беларускі кампазітар Віктар Капыцько стварыў канцэртную версію зборніка – араторыю *Куранты* для барытона, камернага хору і інструментальнага ансамбля, якая лічыцца класікай айчыннай музыкі мяжы XX–XXI стст. і ўключана ў вучэбныя праграмы музычных адукацыйных устаноў Беларусі [Матюхов 2013: 197], змешчана ў дапаможніках, зборніках і хрэстаматыях: *Хрэстаматыя беларускай вакальнай музыкі: рэнесанс і барока* (2003); *Беларуская вакальная музыка XVII–XVIII стст. (барока)* (2006); *Музыка Беларусі XVIII ст.* (2008); *Кантавая культура Беларусі XVII–XVIII стст.* (2011) і інш. Пачуць старадаўняе гучанне кантаў зборніка *Куранты* можна дзякуючы гуказапісам *Старажытная зямля: гістарычная музыка Беларусі* (2005) і *Голас Беларускай мінуўшчыны. Спявае В. Скорабагатаў* (2010).

Арыгінальны рукапісны зборнік XVIII ст. трапіў у поле ўвагі не толькі музыказнаўцаў, але і філолагаў, найперш літаратуразнаўцаў. Праз дзесяць гадоў пасля публікацыі А. Макміліна і К. Дрэйджа ў манаграфіі *На скрыжаванні славянскіх традыцый* (1980) А. Мальдзіс пісаў пра “яўна беларускае паходжанне большасці песень у рукапісным зборніку” і адзначаў, што “большасць песень мае выразна беларускія або беларуска-ўкраінскія рысы” [Мальдзіс 1980: 95]. Да ліку такіх песень ён адносіў *А гды ж тая голубенька сама полетела; Гой, гой, сядем в коло, а вэсоло; А ў поли речка, через речку кладка; В неделенку рано, Ганнусенька кохання, вечер была румяная; Межи горами разшумела речка; Тяжкая моя бедонка* і інш. [Мальдзіс 1980: 96]. Пра *Куранты* згадвае Ж. Некрашэвіч-Кароткая

ў артыкуле *Гісторыя беларускай літаратуры XVIII стагоддзя: паміж дыскрэтнасцю і эвалюцыйнасцю* (2016), калі разважае над пытаннем “Хто ж гэта – народны чытач XVIII ст.?” [Некрашэвіч-Кароткая 2016, ч. 2: 79].

Песня № 5 са зборніка змешчана ў дзвюх хрэстаматых па гісторыі беларускай літаратуры, аднак пад рознымі назвамі (па першым радку): *А у полі речка, через рэчку кладка – у Анталогіі даўняй беларускай літаратуры* (2005) [Анталогія 2005: 844], *А у полі рэчка, цераз рэчку кладка – у Літаратуры XVII–XVIII стагоддзяў* (2012) [Літаратура 2012: 356–357].

*Анталогія даўняй беларускай
літаратуры
(2005)*

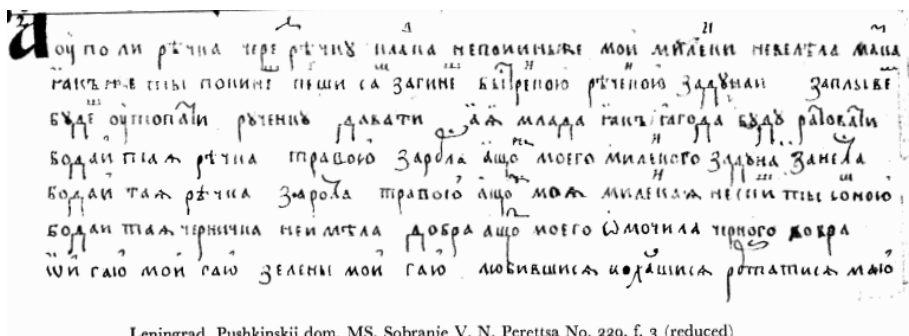
А у полі речка, через рэчку кладка,
не пакінь же, мой міленькі, не велела
матка.
Як жэ ты пакінеш, першы сам загінеш,
быстренькою реченькою за Дунай заплывеш.
Будеш утопаті, ручаньку даваті,
а я млада як ягода буду ратоваті.
Бадай тая речка травой заросла,
ашчо ж моего міленькаго за Дунай занёсла.
Бадай тая речка заросла травой,
ашчо ж, моя міленькая, не спіш ты со мною.
Бадай тая чернічка не емела добра,
ашчо ж моего умочіла чорнаго бобра.
Ой, гаю, мой гаю, зелены мой гаю,
любівшыся, кохавшыся, ростатіся маю.

Рэдапрыхтоўка С. Гараніна

*Літаратура XVII–XVIII стагоддзяў
(2012)*

А у полі рэчка, цераз рэчку кладка,
не пакінь жа, мой міленькі, не вялела
матка.
Як жа ты пакінеш, першы сам загінеш,
быстренькою рэчанькою за Дунай заплывеш.
Будзеш патанаці, ручаньку даваці,
а я, млада, як ягода, буду ратаваці.
Бадай тая рэчка травой заросла,
што ж маёга міленькаго за Дунай занёсла.
Бадай тая рэчка зарасла травой,
а што ж, мая міленькая, не спіш ты са мною.
Бадай тая да й чарнічка не займела
добра,
а што мяне да ўмачыла да чорнага бобра.
Ой, гаю, мой гаю, зелены мой гаю,
любіўшыся, кахаўшыся, расставацца маю.

Апрацоўка А. Бразгунова

Leningrad. Pushkinskii dom. MS. Sobranie V. N. Perettsa No. 229, f. 3 (reduced)

Мал. Фатаграфія тэксту канта *А ў полі рэчка* са зборніка *Куранты* (1733), узятая з публікацыі А. Макміліна і К. Дрэйджа [Макмілін 1970].

Пры параўнанні дзвюх сучасных публікацый канта з фатаграфіяй адпаведнай старонкі рукапіснага арыгінала (гл. мал.) выяўляецца цэлы шэраг адрозненняў: не захаваны старажытныя графемы (**оу**, **ѣ** і інш.), старабеларуская графема **и** (і васьмярычнае) заменена на сучасную **і** (і дзесяцірычнае), вынасныя літары вернуты ў радок, два словы, напісаныя ў арыгінале разам, падзелены, зроблена расстаноўка знакаў прыпынку. І нават два сучасныя апублікаваныя варыянты аднаго і таго ж тэксту канта адрозніваюцца паміж сабой: першы больш блізкі да арыгінальнага напісання, другі ўяўляе сабой мастацкую апрацоўку перашапачатковага тэксту з улікам яго песеннага гучання. Напрыклад, *быстранькою – рэчанькою, заросла – занёсла, маёга – міленькага* і інш., зыходзячы толькі з арыгінальнага тэксту, можна было б прачытаць і з іншым націскам, але акцэнты музычнага рытму патрабуюць адпаведнай гукавой формы, што і было ўлічана А. Бразгуновым.

Такія метады падачы і адаптацыі тэксту абгрунтаваны пры публікацыі канта для патрэб літаратуразнаўцаў і чытача-нефілолага, бо дапамагаюць зразумець сэнс і форму твора. Аднак для мовазнаўчага вывучэння яны зусім непрымальныя, бо істотна, іншым разам – прыწყова (напрыклад, мова тэксту канта ў апрацоўцы А. Бразгунова значна асучаснена), змяняюць першасную маўленчую форму твора, якая якраз і выступае аб'ектам гістарычнага мовазнаўчага аналізу.

Прывядзём яшчэ адно назіранне над метадамі публікацыі кантаў, для чаго звернемся да зборніка *Беларускія канты*, укладзенага Л. Касцюкавец. Трэба выказаць належную павагу вялікай працы музыказнаўцы, нястомнай шукальніцы і збіральніцы даўніх музычных твораў і іх спадчыны ў беларускім фальклоры, кампетэнтнай даследчыцы кантавай культуры Беларусі. Яшчэ ў 1992 г. Л. Касцюкавец апублікавала зборнік, куды ўвайшлі тэксты 62 кантаў і псальмаў, а таксама ноты да іх. Укладальніца зборніка толькі апісальна ўказала крыніцы апублікаваных ёю тэкстаў: яна назвала тры канты з *Полацкага сшытка (Успамажы, божа; Дзяўчынанька, галубанька; Аннуса, сэрданька)*, а таксама “канты з рукапісных зборнікаў ленинградскіх і маскоўскіх бібліятэк” [Касцюкавец 1992: 5]. Па нашых назіраннях, у зборніку змешчаны 12 кантаў, якія ёсць і ў *Курантах*, аднак нам невядома, ці ўсе яны паходзяць менавіта з гэтага зборніка. Такое пытанне ўзнікае пры параўнанні тэкстаў кантаў у зборніку *Беларускія канты* з прыведзенымі ў артыкуле А. Макміліна і К. Дрэйджа, што максімальна дакладна перадаюць арыгінальны запіс кантаў зборніка *Куранты*.

Тэксты сямі кантаў дастаткова падобныя: *А гды ж тая голубенка; Реченки и быстронки; Межи горами разшумела речка; Стукнуло, грянуло*

в лесе⁶; *Под дубом, под дубом, под дубиною; Гой, гой, сядем в коло; Наши конопельки в зиме зелененьки* [Касцюкавец 1992: 63, 65, 67, 114, 135, 149, 150]; параўн.: [Макмілін 1970: 8, 9, 11, 12, 15, 25, 27].

Публікацыі пяці кантаў выяўляюць разыходжанні ў тэксце: *Что убо, сугубо сердце во мне играше; Ты, сердце, спиш; Тужив, гукав жалостне; Щирым сердцем да любилем; Был собе шпаченку борзо строптивый* [Касцюкавец 69, 87, 90, 94, 137–138]; параўн.: [Макмілін 1970: 16, 21, 22, 24, 31]. Звернемся да некалькіх урыўкаў з кантаў:

Куранты (1733)

подаи двша // подаи бѣлу рвкв
оутѣшь мою двшв // штжени мвкв
развеселай // двша мою печаль
не штсылай кѣ себѣ// повеселимса
(с. 24)

садь со мною дивчинонко садмо мы
обое
нехай тэраць на встанке потѣшимса
двое
даи же мнѣ моа миленкаа рвченкв не
лелестно,
южѣ Днепровѣ поплывв за быстрвю
Деснв
скоро жѣ милы до мене прибвдешѣ як
богѣ дастѣ не знаю
тэраць тебѣ моа миленкаа любезно же
знаю (с. 31).

чтв оубо // свгвбо //сердце, во мнѣ
йграше
сѣ радости // сладости //як воскѣ
растааваше
чтв відѣхѣ // надеждв //сердечнв,
непремѣннв
избраннв // дѣаннв // приателнѣв
вѣрнв (с. 22).

Щирымѣ сердцемѣ любилемо
и до тебе ходилемо
дѣвчѣнинкв сердце мое
коханное шблюбнѣце шблюбнѣце (с. 21)

Беларускія канты (1992)

Подай, душа, подай белу руку,
Утеш мою душу, отжени смутну.
Развеселяй, душа, мою печаль,
Не отсылай же мене проч от себе вдаль
(с. 87).

Сядь со мною, дивчиненко, сядем мы
обое, нехай тэраз на останне поте-
шимся двое.
Дай же ми, моя милая, рученку
нелестно, юж Днепром поплыву за
быструю Десну.
– Скоро ж, милый, до мене прибудеш? –
Як бог даст, не знаю, тэраз тебе, моя
миленкая, любезно жаляю (с. 90).

Что убо, сугубо сердце во мне играше,
с радости, сладости, як воск, раста-
яваше.
Что вижду, надежду, сердечну непре-
менно, избранну Дианну, приятелницу
верну (с. 69).

Щирым сердцем да любилем и до
тебе приходилем, девчиненко, сердце
мое, коханное облюбенце, облюбенце
(с. 94).

⁶ У зборніку *Беларускія канты* гэты кант пададзены ў чатырох варыянтах, тэкст аднаго з якіх фактычна супадае з тэкстам гэтага ж канта ў публікацыі А. Макміліна і К. Дрэйджа.

Объявь себѣ шпанечка барзо транюны,
 ймавъ ймавъ батенко
 й мала й матонка
 й малі й дѣтонки
 не могли шпанечка поймати
 скоро шпанечка поймали (с. 16).

Был себе шпаченку борзо строптивый,
 не могли шпаченку изловить.
 Ловил, ловил батенко, ловила, ловила
 матонка, ловили, ловили детонки,
 Не могли шпаченку изловить (с. 137).

Укладальніца зборніка *Беларускія канты* Л. Касцюкавец паведамляе, што

ўсе канты былі здабыты намі з розных рукапісных і друкаваных зборнікаў, адрэдагаваны і падтэкставаны. Па законах кантавага вершаскладання прастаўлены тактавыя рысы і метрыка [Касцюкавец 1992: 6].

Верагодна, у некаторых выпадках рэдакцыя тэксту была досыць істотнай і карэлявала з музычным рытмам і паэтычнай строфікай. Як нам бачыцца, такая рэдакцыя магла адбыцца ў замене, напрыклад, *любiлемо – ходiлемо* на *любiлем – ходiлем*, што вядзе да змены дактылічнай рыфмы на жаночую. А вось магчымая рэдакцыя страфы *Что вижду, надежду, сердечну непременно, избранну Дианну, приятелницу верну* паказвае як імкненне да захавання ўнутранай рыфмы *вiжду – надeжду* замест *вiдѣхъ – надежду*), так і скажэнне граматычнай структуры выказвання: *вижду непременно – надежду непременно* (у значэнні 'нязменную'). Трэба прызнаць, што агульны сэнс і музычнае гучанне канта такая рэдакцыя праясняе і гарманізуе, аднак маўленчую форму робіць фактычна непрыдатнай для навуковай увагі, прынамсі, мовазнаўцаў. Так, скажам, у прыведзеных урыўках з *Беларускіх кантаў* "зніклі" формы былога парнага ліку *рукама*, скарочаны прыметнік *милы*, форма, якая перадае фанетычны прынцып правапісу і аглушэнне на канцы слова *тераць* і інш. Безумоўна, у 1992 г., калі зборнік выйшаў з друку, Л. Касцюкавец і не ставіла на мэце ўласна навуковае выданне кантаў. Як яна сама вызначыла, "наша задача ў канцы ХХ ст. – адрэдзіць нашу нацыянальную музычную культуру з яе багацейшымі вытокамі. Наш зборнік – першая спроба ў гэтым напрамку" [Касцюкавец 1992: 6].

Калі звярнуцца да спроб вызначэння моўнай асновы кантаў зборніка *Куранты*, то трэба заўважыць, што яны зроблены не мовазнаўцамі і з'яўляюцца выключна лакальнымі. Так, напрыклад, музыказнавец В. Дадзіёмава вызначае: "тэксты песень напісаны на царкоўнаславянскай і змяшанай беларуска-ўкраінскай мове" [Дадзіёмава 2012: 64], іншы музыказнавец, Нэллі Мацабярыдзэ, у энцыклапедыі *Культура Беларусі* паведамляе: "Тэксты песень – на царкоўнаславянскай, беларускай і ўкраінскай мовах" [Мацабярыдзэ 2013: 642]. А. Мальдзіс як літаратуразнавец

адзначыў беларуска-ўкраінскія рысы кантаў зборніка, але непасрэдна пра іх мову не пісаў [Мальдзіс 1980: 65].

IV. Абагульненне вышэйпрыведзеных параўнанняў тэкстаў і ўрыўкаў апублікаваных кантаў і зробленых назіранняў дазваляе прапанаваць наступныя высновы:

- укладальнікі / рэдактары / апрацоўшчыкі тэкстаў кантаў пры падрыхтоўцы іх да публікацыі могуць істотна змяняць першапачатковы маўленчы выгляд твораў;
- яны могуць таксама прыўносіць уласныя моўныя элементы ў адпаведнасці з індывідуальным разуменнем арыгінальнага тэксту;
- для разумення маўленчай формы такіх твораў неабходна ўлічваць іх комплексны характар і музычна-паэтычную строфіку, якая іншым разам “дыктуе” форму;
- для мовазнаўчага вывучэння кантаў як твораў беларускага пісьменства XVIII ст. неабходная публікацыя неадаптаваных тэкстаў, якая максімальна поўна перадае графіку і арфаграфію арыгінала, у ідэале – эдыцыя;
- неабходная сістэматызаваная публікацыя тэкстаў кантаў, што дазволіць не толькі праводзіць іх філалагічнае даследаванне, але і больш трывала ўвесці іх у сістэму беларускага пісьменства, запаўняючы досыць беднае на помнікі XVIII ст.

Асобная і пакуль што малараспрацаваная праблема – вызначэнне моўнай асновы такіх (запісаных) твораў, на падставе чаго толькі частка багатай кантавай культуры, што бытвала на беларускіх землях у XVII–XVIII стст., можа быць аднесена да ўласна беларускамоўнай пісьмовай спадчыны. Частка кантаў і псальмаў была створана на царкоўнаславянскай, польскай і лацінскай мовах.

Разам з тым неправамерна, на нашу думку, выключаць са скарбонкі беларускага пісьменства такія творы, у якіх моцна выяўляецца царкоўнаславянская або польскамоўная плынь, але пры наяўнасці ў іх і пэўных беларускамоўных асаблівасцей. Пры гэтым неабходна ўлічваць агульныя напрамкі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XVII – XVIII ст.: з аднаго боку, шырокае распаўсюджанне на беларускіх землях у гэты перыяд польскай мовы, з другога – уплыў мовы царкоўнаславянскай, а таксама зварот да жывой народнай гаворкі як асновы мовы літаратурнай ва ўмовах адсутнасці нармалізацыі.

Да ўсяго гэтага далучаецца яшчэ і праблема сінкрэтызму беларуска- і ўкраінскамоўных кантаў, якія могуць сумяшчаць асаблівасці і адной, і другой моў, далучаючы іншым разам яшчэ і рысы польскамоўныя.

Тут варта прывесці слушнае меркаванне польскай даследчыцы Барбары Дзержанойскай, якая ў артыкуле *Czy pieśń ruska jest białoruska? O zapomnianym zjawisku literackim polsko-ruskiego pogranicza w XVII–XVIII w.* (2020) піша пра гэтак званую песню рускую (*pieśń ruska*), пад якой маюцца на ўвазе паэтычныя творы даўняй беларускай і ўкраінскай літаратур эпохі барока, што ix “nie można jednoznacznie przyporządkować do białoruskiej, polskiej czy ukraińskiej sfery językowej” [Dzierżanowska 2020: 285] і якой-небудзь адной з трох культур “ze względu na ich pograniczny i wielojęzyczny charakter. Ich “białoruskość” jest negocjowana na równi z “polskością” i “ukraińskością” [Dzierżanowska 2020: 279].

Захаваныя ў спеўніках, разнастайных зборніках *silva rerum* ці як паасобныя запісы, канты XVIII ст. – яскравыя сведчанні не толькі шырокага бытавання на беларускіх землях у гэты перыяд багатай кантавай культуры, але і пераканаўчыя факты пісьмовага ўжывання тагачаснай беларускай мовы ў літаратурнай форме. Выяўленне, сістэматызацыя, класіфікацыя і вывучэнне кантаў дапамогуць высвятленню ix месца ў сістэме беларускага пісьменства і ролі ў працэсе развіцця літаратурнай мовы.

References

- Aničenko Vladimir. 1978. *Razvitie belorusskogo literaturnogo âzyka v XVIII v.* “Voprosy âzykoznanîâ” № 4: 47–57 [Аниченко Владимир. 1978. *Развитие белорусского литературного языка в XVIII в.* «Вопросы языкознания» № 4: 47–57].
- Antalogiâ belaruskaj paëzii ŭ troh tamah.* 1993. T. I. Rêd. N. Gilevič. Mînsk: Mastackaâ lîtaratura [Анталогія беларускай паэзіі ў трох тамах. 1993. Т. I. Рэд. Н. Гілевіч. Мінск: Мастацкая літаратура].
- Antalogiâ daŭnâj belaruskaj lîtaratury: XI – peršaâ palova XVIII stagoddzâ.* 2005. Red. V. Čamârcki. Mînsk: Belarускаâ navuka [Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя. 2005. Рэд. В. Чамярыцкі. Мінск: Беларуская навука].
- Belarускаâ lîtaraturnaâ spadčyna: antalogiâ ŭ dzvuh knîgah.* 2011. Kn. I. Mînsk: Belarускаâ navuka [Беларуская літаратурная спадчына: анталогія ў двух кнігах. 2011. Кн. I. Мінск: Беларуская навука].
- Dadziëmava Vol'ga.* 2012. *Gistoryâ muzyčnaj kul'tury Belarusi da XX stagoddzâ.* Mînsk: Belarускаâ dzâržaŭnaâ akademiâ muzyki [Дадзіёмава Вольга. 2012. *Гісторыя музычнай культуры Беларусі да XX стагоддзя.* Мінск: Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі].
- Dzierżanowska Barbara. 2020. *Czy pieśń ruska jest białoruska? O zapomnianym zjawisku literackim polsko-ruskiego pogranicza w XVII–XVIII w.* W: *Język, literatura i kultura Białorusi na przestrzeni wieków.* Red. M. Chaustowicz, R. Kaleta.
- Gistoryâ belaruskaj lîtaratury XI–XIX stagoddzâŭ u dvuh tamah.* 2006. T. I. Red. V. Čamârcki. Mînsk: Belarускаâ navuka [Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах. 2006. Т. I. Рэд. В. Чамярыцкі. Мінск: Беларуская навука].
- Haŭstovič Mikola. 2018. *Pesnâ belaruskich žaŭneraŭ. U: Dasledavanni i materyâly: lîtaratura Belarusi kanca XVIII – XIX stagoddzâŭ.* Tom čacvërty. Varšava [Хаўстовіч Мікола.

2018. *Песня беларускіх жаўнераў*. У: Даследаванні і матэрыялы: літаратура Беларусі канца XVIII – XIX стагоддзя. Том чацвёрты. Варшава].
- Kascûkavec Larysa. 1992. *Belaruskîâ kanty*. Mînsk: Belaruski instytut problem kul'tury [Касцюкавец Ларыса. 1992. *Беларускія канты*. Мінск: Беларускі інстытут праблем культуры].
- Kostûkovec Larisa. 2006. *Stilistika kanta i ee pretvorenie v belorusskikh narodnykh pesnâh*. Kn. I. Mînsk: Belorusskaâ gosudarstvennaâ akademiâ muzyki [Костюковец Лариса. 2006. *Стилистика канта и ее претворение в белорусских народных песнях*. Кн. I. Минск: Белорусская государственная академия музыки].
- Kostûkovec Larisa. 2013. *Belorusskij duhovnyj kant-gimn Bogorodica kak odin iz rannih obrazcov otečestvennoj kantovoj kul'tury*. "Vesci belaruskaj dzâržaŭnaj akadèmiï muzyki" № 23: 8–17 [Костюковец Лариса. 2013. *Белорусский духовный кант-гимн Богородица как один из ранних образцов отечественной кантовой культуры*. "Вестці беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі" № 23: 8–17].
- Levancëvič Lena. 2020. *Gistoryâ belaruskaj litaraturnaj movy: vučebny dapamožnik*. Mînsk: RĬVŠ [Леванцэвіч Лена. 2020. *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэбны дапаможнік*. Мінск: РІВШ].
- Litaratura XVII–XVIII stagoddzâŭ*. 2012. Rêd. V. Čamâryckî. Mînsk: Mastackaâ litaratura [Літаратура XVII–XVIII стагоддзяў. 2012. Рэд. В. Чамярыцкі. Мінск: Мастацкая літаратура].
- Macabârydzè Nellî. 2013. *Kuranty*. U: *Kul'tura Belarusi. Ėncyklapedyâ ŭ šasci tamah*. T. IV. Mînsk: Belarускаâ ėncyklapedyâ imâ P. Broŭkî [Мацабярідзэ Нэлі. 2013. *Куранты*. У: *Культура Беларусі. Энцыклапедыя ў шасці тамах*. Т. IV. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі].
- Mal'dzis Adam. 1980. *Na skryžavannî slavânskîh tradytsyj Litaratura Belarusi perahodnaga peryâdu (drugââ palavîna XVII–XVIII st.)*. Mînsk: Navuka i tèhnika [Мальдзіс Адам. 1980. *На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.)*. Мінск: Навука і тэхніка].
- Mal'dzis Adam. 1987. *Z litaraturaznaŭčykh vandravannâŭ: Narysy, èsè, dzènniki*. Mînsk: Mastackaâ litaratura [Мальдзіс Адам. 1987. *З літаратуразнаўчых вандраванняў: Нарысы, эсэ, дзённікі*. Мінск: Мастацкая літаратура].
- Matûhov Igor'. 2013. *Kuranty: anonimnyj slavânskij sbornik XVIII veka i ego interpretaciâ sovremennym kompozitorom*. "Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo uni-versiteta kul'tury i iskusstv" № 23: 196–204 [Матюхов Игорь. 2013. *Куранты: анонимный славянский сборник XVIII века и его интерпретация современным композитором*. «Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств» № 23: 196–204].
- McMillin A. B., Drage C. L. 1970. *Kuranty: an Unpublished Russian Song-Book of 1733*. "Oxford Slavonic Papers" v. III: 1–31.
- Nekrašëvič-Karotkaâ Žanna. 2016. *Gistoryâ belaruskaj litaratury XVIII stagoddzâ: pamîž dyskrètnascû i ėvalûcyjnascû*. U: *Slavânskîâ litaratury ŭ kantèksce susvetnaj: da 750-goddzâ z dnâ narodž. Dantè Alig'ery i 85-goddzâ Uladzimîra Karatkeviča*. Rêd. G. Butyrčyk. Mînsk: RĬVŠ. [Некрашэвіч-Кароткая Жанна. 2016. *Гісторыя беларускай літаратуры XVIII стагоддзя: паміж дыскрэтнасцю і эвалюцыйнасцю*. У: *Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: да 750-годдзя з дня нарадж. Дантэ Аліг'еры і 85-годдзя Уладзіміра Караткевіча*. Рэд. Г. Бутырчык. Мінск: РІВШ].
- Šakun Leŭ. 1984. *Gistoryâ belaruskaj litaraturnaj movy*. Mînsk: Unîversitètskae [Шакун Леў. 1984. *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*. Мінск: Універсітэцкае].

STRESZCZENIE. Artykuł poświęcony jest wykrywaniu problemów, pojawiających się podczas językoznawczych badań pieśni wierszowanych, znanych jako kanty. Kanty, a także psalmy, będące jedną z form kantów, były szeroko rozpowszechnione na terenach białoruskich w XVII–XVIII w. i obecnie znane są z występowania w składzie zbiorów rękopiśmiennych. W artykule konstatuje się, że zainteresowanie naukowe kantami ma miejsce przede wszystkim wśród badaczy muzyki i literatury, językoznawcze zaś badania są mocno ograniczone. Porównano publikacje tekstów poszczególnych kantów ze zbioru *Kuranty* 1733 r., podano niektóre obserwacje nad ich językiem i w oparciu o to określono główne problemy językoznawczego badania takich utworów. Ponadto stwierdzono, że białoruskojęzyczne kanty jako popularne oryginalne utwory autorskie XVIII w. są przykładem stosowania języka białoruskiego w formie pisemnej i zmieniają stereotypowy pogląd o jego upadku w tym okresie.

SŁOWA KLUCZOWE: kant, psalm, *Kuranty*, historia białoruskiego języka literackiego, XVIII w.

АНАТАЦЫЯ: Артыкул прысвечаны выяўленню праблем, што ўзнікаюць пры мовазнаўчым вывучэнні вершаў-песняў, вядомых пад назвай канты. Канты і псалмы, як адна з іх разнавіднасцей, шырока бытавалі на беларускіх землях у XVII–XVIII стст. і вядомыя сёння ў складзе розных рукапісных зборнікаў. У артыкуле канстатуецца, што навуковая ўвага да кантаў праяўляецца найперш з боку музыказнаўцаў і літаратуразнаўцаў, мовазнаўчае вывучэнне кантаў вельмі абмежаванае. Зроблена параўнанне публікацыі тэкстаў асобных кантаў са зборніка *Куранты* 1733 г., пададзены некаторыя назіранні над мовай гэтых твораў, на падставе чаго акрэсліваюцца асноўныя праблемы мовазнаўчага іх вывучэння. Сцвярджаецца, што беларускамоўныя канты як папулярныя арыгінальныя аўтарскія творы XVIII ст. з’яўляюцца яркім прыкладам ужывання беларускай мовы ў пісьмовай форме і парушаюць стэрэатыпнае меркаванне пра яе заняпад у гэты перыяд.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: кант, псальма, *Куранты*, гісторыя беларускай літаратурнай мовы, XVIII ст.

Data przesłania artykułu: 12.07.2023

Data akceptacji artykułu: 04.09.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Марына Свістунова / Maryna Svistunova – Бялорус, Бялорускі Універсітэт Паўночнага, Кatedra językoznawstwa białoruskiego; dr, docent; specjalność naukowa: historia języka białoruskiego; zainteresowania naukowe: język białoruski w XVI–XVIII ww.

Adres: Katedra językoznawstwa białoruskiego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, ul. Karla Marksa 31, 220030 Mińsk, Białoruś.

Wybrane publikacje (2022–2023):

1. Свістунова Марына, Гапоненка Ірына. 2022. *Філолагі-славiсты XIX ст. пра характар пісьмовай традыцыі ў гісторыі беларускай мовы* (65–83). У: *Horyzonty slawistyki w XXI w.: Stan obecny i perspektywy rozwoju: monografia wieloautorska*; pod red. Jolanty Chomko i Anny Romanik. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.

2. Свістунова Марына, Кулеш Ганна. 2022. *Гісторыя беларускай мовы. Хрэстаматыя*. Мінск: БДУ.
3. Свістунова Марына, Ціванова Галіна. 2022. *Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэбны дапаможнік*. 2023. Мінск: РІВШ.
4. Свістунова Марина. 2023. *Белорусскоязычные поэтические тексты XVIII в.: систематизация и классификация*. «Мир науки и мысли. The World of Science and Ideas: Междунар. науч.-практ. журнал» № 3: 72–78.

Katarzyna Waszczyńska

Uniwersytet Warszawski, Polska /

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6306-7603>

k.waszczyńska@uw.edu.pl

„Czarna skrzynka” białoruskiej kultury – o zbiorach muzealnych w Białoruskiej Bibliotece im. Franciszka Skaryny w Londynie

*The "black box" of Belarusian culture – about the museum collections in the
Francis Skaryna Belarusian Library in London*

*“Чорная скрыня” беларускай культуры: пра музейныя зборы ў Беларускай
бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лондане*

ABSTRACT: The article is dedicated to the museum collections located in the Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. The history of the museum was reconstructed and presented, and its collections were characterized. The topic is also the exhibition activity. The last part is a reflection on the meaning of the collected artifacts for Belarusians and their identity.

KEYWORDS: museum, exhibition, Belarusian culture, Francis Skaryna Belarusian Library and Museum in London

Białoruska Biblioteka i Muzeum im. Franciszka Skaryny¹ w Londynie jest miejscem dobrze znanym Białorusinom i badaczom problematyki białoruskiej. Jej historia sięga końca lat 40. XX w. i wiąże się z organizacją Białoruskiej Misji (Greko)Katolickiej w Marian House² w londyńskim North Finchley. Inicjatorem

¹ Francis Skaryna Belarusian Library and Museum

² Aleksander Nadson, opisując działalność ks. Czesława Sipowicza, podaje, że w 1947 r. został znaleziony na przedmieściach Londynu w North Finchley dom z XIX w. o nazwie „Belvedere” wraz z ogrodem, a w 1948 r. zakończono formalności związane z kupnem i w domu tym zorganizowano Misję. Przytacza też wypis z dziennika ks. Sipowicza, z 8 maja 1948 r. „I am spending my first night in the newly acquired house ‘Belvedere’, Holden Avenue, London N.12” [Nadson 2007: 43 por. Picarda 1971: 4].

tych działań był ks. Czesław Sipowicz³. Dał on też początek zbiorom bibliotecznym, łącząc księgozbiory: własny z tym ze Związku Białorusinów w Wielkiej Brytanii⁴ [McMillin 2021: 162]. Pod koniec lat 50. XX w. zbiór ten zyskał nazwę *Bibliotheca Alboruthena* [Picarda 1971: 5]. W 1960 r. do Misji przyjechał z Paryża ks. Lew Haroszka⁵, a przywiezione przez niego książki zostały włączone do zasobów biblioteki [Nadson 2007: 121]. W ówczesnych zbiorach bibliotecznych dominowała tematyka religijna, choć były też pozycje z zakresu białoruskiej historii i literatury. Przełom lat 60. i 70. XX w. przyniósł zakup domu przy Holden Road 37, nieopodal Misji, oraz decyzję o przeniesieniu tam rozrastającej się biblioteki. Jej oficjalne otwarcie nastąpiło w 1971 r.⁶, a opiekę nad nią objął ks. Aleksander Nadson⁷. Dziesięć lat później został jej dyrektorem. W trakcie swojej pracy dookreślił charakter księgozbioru, w którym miały być „gromadzone <...> prace z zakresu historii, literatury, etnografii, periodyki oraz dokumenty i wspomnienia białoruskich emigrantów” [Michaluk 2015: 276]. Warto dodać, że od samego początku zbiory biblioteczne szybko się powiększały. Działo się to dzięki zakupom bibliofilskim jej opiekunów, a także współpracy z innymi bibliotekami czy instytucjami naukowymi z Białorusi oraz spoza niej. Istotną rolę pełniły również dary – publikacje przekazywane przez samych autorów. Zasada, którą się kierowano, była jedna: „gromadzić materiały (drukowane i rękopiśmienne) dotyczące Białorusi i udostępniać je wszystkim zainteresowanym tematyką białoruską” [Nadson 2000]⁸. Ks. Alexander Nadson prowadził Bibliotekę do swojej śmierci

³ Ks. Czesław Sipowicz (1914–1981) – biskup (mianowany i konsekrowany w 1960 r.), wizytator apostolski dla Białorusinów-grekokatolików.

⁴ Związek Białorusinów w Wielkiej Brytanii (Association of Belarusians in Great Britain) został zainicjowany 22.09.1946 r. przez Vincentego Żuk-Hryškeviča, Viktora Siankeviča i Časlaua Kukelia [Гардзіенка 2010: 76]. Ksiądz Czesław Sipowicz był jednym z pierwszych jego członków [McMillin 2021: 162, por. Nadson 2007: 38]. Zarząd Związku Białorusinów w Wielkiej Brytanii apelował do członków o przekazywanie białoruskich książek, czasopism i gazet. Do 1952 r. udało się zebrać około 200 pozycji. Zostały one przekazane do Marian Hause [Гардзіенка 2010: 425].

⁵ Ks. Lew Haroszka (1911–1977).

⁶ Otwarcie odbyło się 15 maja 1971 r., a dokonał go prof. Robert Auty [Picarda 1971: 6], arcybiskup Domenico Enrici, w asyście biskupa Cz. Sipowicza pobłogosławił miejsce. W uroczystości brali również udział: egzarcha ukraińskich katolików – biskup Augustyn Horniak, ks. Jan Ababurka z Białoruskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, zastępca burmistrza itd. [Nadson 2007: 121]. Więcej patrz: [Гардзіенка 2010: 428]. Należy też dodać, że Biblioteka i Muzeum im. Franciszka Skaryny została zarejestrowana 23.07.1979 r. i otrzymała status instytucji charytatywnej [Гардзіенка 2010: 429].

⁷ Ks. Alexander Nadson, wł. Aleksander Boczka (1926–2015).

⁸ Org. “The chief aim of the Library is to collect all material, both in printed and manuscript forms, relating to Belarus, and to make it accessible to all those interested in any aspect of Belarusian studies” [Guide to the Library. How the Library was established

w 2015 r. Obecnie jest ona zarządzana przez Radę nadzorczą, w tym m.in. przez Karalinę Matskevich i Pavla Shevtsova, którzy działają w niej na zasadach wolontariatu. Należy podkreślić, że Biblioteka przez wszystkie lata swojego funkcjonowania wykraczała poza tradycyjnie przypisywane role tego typu jednostkom, stając się instytucją w rozumieniu społeczno-kulturowym⁹. Dla wielu osób stała się miejscem spotkań i wydarzeń integrujących Białorusinów i osoby zainteresowane tematyką białoruską [por. Іваноў 2017]. Stąd też, często używa się w stosunku do niej familiarnego określenia Skarynówka.

Przybliżona pokrótce historia Biblioteki i Muzeum im. Franciszka Skaryny w Londynie stanowi tło dla głównego wątku niniejszego tekstu, którym jest skoncentrowanie uwagi na muzeum i jego zbiorach. Figurujące nominalnie w nazwie instytucji nie posiada rozbudowanych opisów, a jedynie kilka zdań, skupionych na stwierdzeniu jego istnienia lub wymienieniu zbieranych typów artefaktów¹⁰.

Celem artykułu jest próba rekonstrukcji historii muzeum, charakterystyka zbiorów, działalności wystawienniczej, a także namysł nad znaczeniem zgromadzonych artefaktów dla Białorusinów diaspory i poza nią.

Początki

Za jedną z pierwszych wzmianek o chęci organizacji muzeum można uznać apel ks. Czesława Sipowicza, opublikowany w numerze 9 tygodnika „Вас’каўшчына” („Бацькаўшчына”) z 27.02.1955 r. W niewielkiej notce można przeczytać:

W „Marian Hause” w Londynie, przy Białoruskiej Misji Katolickiej zostały zainicjowane: Ogólnobiałoruskie Archiwum, Białoruskie Muzeum i Białoruska Biblioteka. Zwracam się z ogromną prośbą do wszystkich rodaków, o przysyłanie do Marian Hause wszystkiego tego, co jest warte zachowania¹¹ [Сіповіч 1955: 4].

[online] <https://web.archive.org/web/20200418215901/http://www.skaryna.org.uk/about/guide-to-the-library/> (dostęp: 28.05.2023)]. Chciałabym bardzo podziękować pani Karalinie Matskevich za udostępnienie mi wersji archiwalnej strony internetowej Francis Skaryna Belarusian Library and Museum (obecny adres to: <https://skaryna.org/>) oraz za serdeczność i gotowość do współpracy, a także wszelką pomoc udzieloną podczas mojego pobytu w Skarynówce,

⁹ Potwierdzają to również spisane: misja i cele – patrz: <https://skaryna.org/about/mission-and-aims/>.

¹⁰ Patrz m.in. [Picarda 1971; Гардзiенка 2008; Karawa 2009; Michaluk 2015; McMillin 2021].

¹¹ Орыг. „У «Marian House» у Лёндане пры Беларускай Католицкай Місыі ёсцьць запаткаваны Агульна Беларускі Архіў, Беларускі Музей і Беларуская Біблятэка. Да ўсіх суродзічаў шчырая просьба прысылаць у Marian House усё тое, што ёсцьць вартым захаваньня”.

Zamysł stworzenia muzeum musiał być jednak wcześniejszy, o czym świadczyć może przywołany przez ks. Nadsona fragment listu z 1.10.1954 r., w którym ks. Sipowicz pisze do dr. Stanisława Hrynkievicha z Cleveland:

Marian Hause to Nowa Druja¹². Tu trzeba znaleźć miejsce dla białoruskich archiwów, muzeum itd. Realizacja tego planu jest bardzo trudna, ale z Bożą pomocą wszystko jest możliwe¹³ [Nadson 2007: 59].

Na początku czerwca 1956 r. ponownie na łamach tygodnika „Bac’kaŭščna” pojawia się informacja dotycząca Marian Hause. Ks. Sipowicz informuje w niej, że dom przy Holden Avenue N 12 przeznaczony jest na dom zakonny, ośrodek religijny dla Białorusinów-katolików oraz:

3) Na bibliotekę, archiwa i muzeum, wyłącznie białoruskie lub związane z białoruskością¹⁴ [Сіповіч 1956: 4].

Wszystkie te informacje dookreślają miejsce i typ zbiorów muzeum. I tak, w przypadku tego pierwszego – powiązanie z siedzibą Białoruskiej Misji Katolickiej w Londynie. W przypadku tego drugiego – ma to być to, co jest „warte zachowania” oraz ma proveniencję białoruską.

Kolejna informacja o muzeum pojawia się już w momencie oficjalnego otwarcia Biblioteki – 15.05.1971 r., kiedy też wybrzmiewa pełna nazwa miejsca wraz z jego patronem: Biblioteka i Muzeum im. Franciszka Skaryny. Dzień później biskup Sipowicz miał zapisać w swoim dzienniku:

Bóg w swojej dobroci pomógł nam osiągnąć wielkie rzeczy: założenie własnej biblioteki i muzeum. Jest to jak najbardziej potrzebne, jeśli chcemy, aby inni nas poznali i docenili, a także byśmy sami lepiej poznali naszą historię, język, sztukę itd. Białoruskie drzewo, jeśli chce owocować, musi mieć głębokie korzenie¹⁵ [za Nadson 2007: 124].

¹² Wspomniana Druja, to nawiązanie do klasztoru Marianów, który funkcjonował w tej miejscowości w latach 1923–1939. Prowadził on, obok działalności religijnej, także oświatową. Do gimnazjum założonego przez księży Marianów uczęszczał m. in. ks. Czesław Sipowicz [Шыдлоўскі 2001: 94].

¹³ Tłumaczenie za wydaniem anglojęzycznym: “Marian Hause is a New Druia. Here a place must be found for Belarusian archives, museum etc. It is very difficult to make this plan come true, but with the help of God everything is possible”.

¹⁴ Oryg. “На бібліятэку, архівы й музэй, вылучна беларускага зьместу або звязанага зь беларусавадай”.

¹⁵ Tłumaczenie za wydaniem anglojęzycznym: “God in his goodness helped us to achieve a great things: the founding of our own library and museum. This is most necessary, if we want others to know and appreciate us, and also that we ourselves may know better our history, language, art ect. The Belarusian tree, if it wants to bear fruit, must have deep roots”.

Niestety brak informacji o wielkości zbiorów, które były uważane za muzealne. Wiadomo jednak, że miejsce ich ulokowania zmieniał się, co może świadczyć, że ich liczba rosła. I tak, przez pierwsze lata znajdowały się one w głównej siedzibie, wymienianym już Marian Hause przy Holden Avenue N 12 i zajmowały jeden regał¹⁶. W 1967 r. zostały przeniesione do budynku znajdującego się obok, czyli do Szkoły św. Kiriły Turowskiego i tu umieszczono je w jednym z pokoi [Гардзіенка 2010: 426]. Kolejna przeprowadzka nastąpiła w 1971 r., czyli w momencie, kiedy został kupiony dom przy Holden Avenue 37 i miało miejsce oficjalnie otwarcie Biblioteki i Muzeum im. Franciszka Skaryny. To miejsce jest również dzisiaj głównym, w którym przechowywane są zbiory muzealne. Na ich rzecz wydzielono jedno pomieszczenie na pierwszym piętrze, choć przynależne do nich artefakty (np. obrazy, obiekty etnograficzne) znajdują się i w innych pomieszczeniach.

Biblioteka jest obecnie (2023 r.) w reorganizacji, którą wymusił remont pomieszczeń, a także potrzeba skatalogowania tego, co do niej przynależy. Wcześniej kwestia prowadzenia spisu posiadanych i dochodzących obiektów nie była najważniejsza¹⁷. Jeśli chciano z nich skorzystać proszono o to ich opiekuna – ks. Aleksandra Nadsona. Ten zaś, z uwagi na swoje zainteresowania kolekcjonerskie, stawiał się „żywym katalogiem”. Arnold McMillin w swoich wspomnieniach o pracy w Skarynówce podkreślał:

Jedną z rzeczy, która przez lata stanowiła poważny mankament dla wszystkich użytkowników Biblioteki, był brak katalogu. Przez wiele lat informacje można było uzyskać jedynie od ks. Aleksandra, który chętnie pomagał w zlokalizowaniu poszczególnych przedmiotów¹⁸ [McMillin 2021: 171].

Obecnie, tworzenie katalogów i spisów jest jedyną szansą na oszacowanie zbiorów i rozpoznanie ich zawartości. Działania te są podejmowane i z każdą chwilą coraz mniej jest niewiadomych, jeśli chodzi o księgozbiór. Sytuacja z muzealiami jest jednak inna. Ich problemem bowiem, nie jest tylko brak wcześniejszego spisu, czy nawet rozproszenie, ale także brak miejsca, w którym mogłyby być przechowywane i wystawiane. Teraz rolę podręcznych magazynów pełni przede wszystkim szafa, komoda, szafki, znajdujące się w pomieszczeniu muzealnym oraz szafa w innym pokoju. Sama

¹⁶ W tym kontekście pojawia się słowo: стэнд, co może oznaczać: stoisko, stojak np. na książki.

¹⁷ Picarda zaznaczył, że katalog był. Wspomina też, że inicjował stworzenie takiego katalogu Liavon Rydleuski [Picarda 1971: 7]. Przebywał on jednak w Marian Hause w 1953 r., czyli na początku działalności bibliotecznej.

¹⁸ Oryg. “One thing that over the years had been a serious drawback for all users of the Library has been the lack of a catalogue. For many years information could only be obtained from Fr. Alexander, who willingly helped in locating particular items”.

zaś sala muzealna jest jednocześnie przestrzenią wystawy stałej i czasowej. Z pozyskanych informacji wiadomo jednak, że w planach jest pozyskanie części pomieszczenia na strychu, po jego wyremontowaniu. W założeniu ma tu znaleźć się ekspozycja stała muzeum.

Zbiory

Formułując misję muzeum ks. Czesław Sipowicz, użył metafory drzewa, które, by móc owocować, musi mieć głębokie korzenie [por. Nadson 2007: 124]. Nie trudno zrozumieć, że owe korzenie to znajomość własnej historii i kultury. Z kolei, w apelu zachęcał do przekazywania do zbiorów tego, co dany darczyńca uzna za warte zachowania. Można to potraktować jako zwykłą prośbę, ale też można zrozumieć jako potrzebę refleksji i decyzji co do tego, co jest wartościowe. Muzeum traktowane jest jako instytucja, której podstawowym celem jest gromadzenie materialnego i niematerialnego dziedzictwa człowieka [Słownik encyklopedyczny muzeologii 2020: 351]. Złożone w nim obiekty nabierają zatem odmiennego charakteru niż ten, który posiadają przedmioty pozostawione w użytkowaniu. Stają się „świadkami”, „dowodami rzeczowymi”, „semioforami” – obiektami mającymi znaczenie [Pomian 2012: 44].

W tym kontekście warto przyjrzeć się temu, co zebrano i co stanowi zbiory muzealne Skarynówki. W opisach najczęściej wymienia się: przykłady białoruskiego tkactwa i haftu (w tym koszule), wyroby z drewna i gliny, niewielką kolekcję monet (w tym srebrny półgrosz z 1521 r. oraz hrywnę z końca XIV w.), papiery bankowe z 1918 r., wydawane przez władze lokalne w Słucku, Mohylewie i Homlu, kolekcja znaczków pocztowych (w tym znaczki używane w Białorusi 1918–1922 r., znaczki radzieckie z motywami białoruskimi, znaczki wydrukowane w 1971 r. przez Związek Białorusinów Wielkiej Brytanii), dokumenty prywatne z różnych czasów, odznaczenia i medale [m.in. Nadson 2000, Гардзіенка 2007: 448–449]. Podkreśla się również obiekty szczególne:

[o]zdobą kolekcji są pasy słuckie i grodzieńskie oraz uszyty z nich ornat <...> jest też więzienna koszula Larysy Geniusz, przekazana Muzeum przez jej syna Yurka¹⁹ [Гардзіенка 2010: 448]

oraz

drewniany krucyfiks z rejonu mińskiego, datowany na XVIII w. Zbiór obrazów artystów białoruskich: K. Kastravickiego, P. Sierhijevicha, V. Zhauniarovicha,

¹⁹ Org. “Гонарам калекцыі зьяўляюцца слuckія і гарадзенскія паясы, а таксама пашыты зь іх лацінскі арнат. <...> Ёсць тут і турэмная кашуля Ларысы Геніюш, перададзеная ў Музей яе сынам Юркам”.

P. Miranavicha, U. Shymańca, M. Naukovicha, M. Sauki-Mikhalskiego, M. Paulouskiego, H. Paplauskiego, B. Zaboraua, I. Survilly”²⁰ [Nadson 2000].

Rozpoczęte wiosną 2023 r. prace inwentaryzacyjne pozwalają stwierdzić, że zbiory muzealne można uporządkować w następujące grupy tematyczne (kategorie):

1. obiekty etnograficzne, do których należą przedmioty codziennego użytku, takie jak: tarka do ziemniaków, sierp, kijanki do prania, płocha; wyroby plecionkarskie (kosze w technice żeberkowo-krzyżowej); wyroby garn-carskie (siwaki); tkaniny płócienne i wełniane (w tym kapy), kolekcja tkan-yh i wyszywanych ręczników, kolekcja krajkę, pasów i krawatów; ubiory odświętne (koszule wyszywane, spódnice, spodnie); łapcie z łyka;
2. kolekcja sztuki: lalki do batlejki, wyplatane figury koników; obrazy (olejne i grafiki) różnych autorów;
3. kolekcja numizmatyczna i falerystyczna (medale i odznaczenia wojskowe);
4. kolekcja znaczków-przypinek i proporczyków;
5. kolekcja naszywek i odznak;
6. kolekcja sfragistyczna;
7. kolekcja filatelistyczna i filokartystyczna;
8. dokumenty osobiste (np. paszport BNR; zaświadczenie o odbyciu nauki; wizytówki);
9. zbiór banknotów i papierów wartościowych;
10. kolekcja podarunków (przekazywanych ks. A. Nadsonowi i/lub Bibliotece):
 - ceramiczne plakiety przedstawiające: herby, zabytki architektoniczne Białorusi; o tematyce religijnej, etnograficznej, prezentujące postaci dzia-łaczy białoruskich, organizacyjne, jubileuszowe i pamiątkowe;
 - metalowe plakiety/medale: jubileuszowe (np. pisarzy), organizacji i wydarzeń (np. Pierwszego Zjazdu Białorusinów Świata);
 - naczynia ceramiczne (ozdobne talerze, dzbanki, filiżanka, kubki, kafel z reliefem);
 - lalki w strojach białoruskich (wykonane ze słomy, włókien lnianych; lalki-plastikowe);
 - żubry (drewniane i ceramiczne);
 - wyroby ze słomy i kory (m. in. ozdobne talerze, szkatułki);
 - wyroby z drewna (m.in. szkatułki, talerze dekoracyjne, kufel);
11. kolekcja historyczna – pasy słuckie i grodzieńskie, „pamiątki” z więzień i zsyłek (m.in. kurtka Larysy Gieniusz);
12. zbiór szat liturgicznych (*sakkosy* – wierzchnie szaty, narękawniki i ubiory głowy – *mitry*);
13. kolekcja współczesna związana z protestami 2020 r.;
14. inne: pudełko zapalek, machorka, pudełko z papierosami.

²⁰ Org. “Special mention should be made of an eighteenth-century wooden crucifix from the Minsk region, a fine example of Belarusian religious folk art. A collection of paintings, housed separately, contains works by the Belarusian artists K. Kastravicki, P. Sierhiievich, V. Zhauniarovich, P. Miranovich, U. Shymaniets, M. Naumovich, M. Sauka-Mikhalski, M. Paulouski, H. Paplauski, B. Zaborau and I. Survilla”.

Należy dodać, że spis „z natury” objął ok. 800 obiektów, ale pominął artefakty, które są rozproszone po innych pomieszczeniach, np. obrazy, a także przedmioty należące do ks. A. Nadsona. Wiadomo jednak, że te ostatnie mają znaleźć się, w przyszłości, w odtworzonym jego gabinecie.

Analizując przedstawione zestawienie można skonstatować, że zbiory muzealne Skarynówki są zróżnicowane pod względem tematycznym i jakościowym²¹. Poza tym są złożone z obiektów, których pozyskanie następowało w trojaki sposób. Pierwszy to darowizny, czyli przedmioty przekazane. Częściowo były związane z apelem ks. Cz. Sipowicza, stanowiąc odzew na niego, a częściowo (w późniejszym czasie) były oddawane przez spadkobierców, którzy chcieli, by pamiątki po ich bliskich tworzyły historię emigracji białoruskiej (w dużej mierze to obiekty etnograficzne, historyczne, współczesne, przykłady sztuki oraz szaty liturgiczne). Druga, to artefakty związane z zainteresowaniami kolekcjonerskimi (m.in. numizmatyką, filatelistyką, falerystyką) opiekunów (w tym w dużej mierze ks. A. Nadsona) oraz trzecia – podarunki. W tych ostatnich zwracają uwagę szczególnie przedmioty, które traktowane były/są jako suweniry (gadżety) turystyczne z Białorusi. Należą do nich: szkatułki ze słomy, figury i figurki żubrów oraz lalki w ludowych strojach białoruskich. Zastanawiając się nad takim doбором, można zaryzykować stwierdzenie, że odpowiadały one przeświadczeniu darczyńców o tradycyjnej kulturze białoruskiej, która miała opierać się na więzi z naturą (żubr²²), umiejętnościach rzemieślniczych (wyplatanie ze słomy) oraz tradycyjnym wiejskim²³ ubiorze odświętnym.

Zasygnalizowania wymaga również fakt, że ujęte w spisie przedmioty nie były i nie są (jeszcze) w żaden sposób oznakowane. Brakuje również dokumentacji fotograficznej i opisowej. Co prawda, przy niektórych artefaktach dołączona była kartka z informacjami o pochodzeniu, czasem właścicielu, wykonawcy (np. wiadomo, że ceramiczne plakiety były wykonane przez E[ugeniusza] Łojkę), w miarę zaś możliwości darczyńcy. Niestety obecnie nie zawsze jest ona przy rzeczy, której miałyby dotyczyć. Tu jednak z pomocą

²¹ N. Gardzienka oceniała, że były one zbierane bez planu (przypadkowo), co wpływa na fakt, że są wielotematyczne [Гардзіенка 2010: 448].

²² Popularność przedstawienia żubra można odnieść do postrzegania tego zwierzęcia, jako „pana” (władcy) puszczy, silnego i wytrwałego. Biorąc zaś pod uwagę tę charakterystykę, można potraktować go jako metaforę Białorusina, który cierpliwie znosi przeciwności losu. Nawiązuje to też do poematu *Carmen Nikolai Hussoviani de statura feritate cvenatione bisontis* (1523), czyli *Pieśni o żubrze* Mikołaja Hussowskiego. Żubr był także symbolem, a zarazem nazwą jednej z organizacji młodzieżowych pocz. XXI w., której działania wynikały z nieposłuszeństwa społecznego.

²³ Zgodnie z ogólnie przyjętym twierdzeniem, że Białorusini są społeczeństwem chłopskim [por. m.in. Radzik 2002: 9].

mogą przyjść np. opisy zbiorów, które znalazły się w opracowaniach naukowych. Przykładem może być praca Natalli Gardzienki pt. *Białorusini w Wielkiej Brytanii* (2010). Autorka odnotowuje w niej:

Niewielką kolekcję dawnych monet i pieczęci przekazał do londyńskiego Muzeum, będący w Ameryce Jurka Vic'bič. A Kastus' Merljak dopełnił ją pieniędzmi papierowymi. <...> Wspaniały dywanik specjalnie do kolekcji wykonała Apalonia Savjonak. Oryginalne: rucznik, fartuch i koszulę, pochodzące z miejscowości Motal przekazała Akulina Chabanskaja z Australii, a Jazep Malecki przesłał rucznik i zgrzebne płótno, które pochodziły z miejscowości Miory²⁴ [Гардзіенка 2010: 433].

Wskazane problemy (brak numeru inwentarzowego i dokumentacji) mogą utrudniać dowodzenie przynależności danych przedmiotów do muzealiów i sprawiać, że stanowienie zbioru będzie bardziej umowne niż realne. Skutkować to może, np. swobodnym usuwaniem wybranych przedmiotów i przez to wpływać na zmiany charakteru całości.

Biorąc powyższe pod uwagę, można zadać pytanie: czy przedmioty zgromadzone w Skarynówce można uznać za zbiory muzealne, a samo miejsce za muzeum. Wskazane problemy mogą być argumentem, by odpowiedzieć – nie. Wydaje się jednak, że sprawa nie jest aż tak prosta i to co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że tym, co warunkuje powołanie muzeum, jest kolekcja [Frydryczak 2006: 81]. W przypadku Skarynówki mamy do czynienia nie z jedną, a kilkoma kolekcjami. Po drugie zgromadzone obiekty, mimo że tylko w części, spełniają warunek bycia zabytkowymi, a zaświadcza o tym ich wiek. Niektóre datowane są na czas przed II w. św. lub czas jej trwania [Іванюў 2017; Гардзіенка 2010: 448], najstarsze zaś, jak np. pasy słuckie pochodzą z XVIII w. Te ostatnie spełniają jeszcze dwa inne warunki przypisywane zabytkom. Nie ma wątpliwości, że mają również wartość artystyczną (wykonanie i ornamentyka) i naukową (wpisują się zagadnienia, np. rzemiosła manufakturowego). Być może więc, wyjściem z sytuacji byłoby przyjęcie określenia z poziomu formalno-prawnego: „muzeum w organizacji”. Skądinąd termin ten opisywałby stan faktyczny zbiorów w Skarynówce.

Inne rozwiązanie przyniesie przyjrzenie się funkcjonowaniu zbiorów w szerszej perspektywie, jaką stanowi łączenie ich z Biblioteką im. Franciszka

²⁴ Org. „Невялікую калекцыю старажытных манэтаў і пячатак перадаў у лёнданскі Музей з Амэрыкі Юрка Віцьбіч. А Кастусь Мерляк дапоўніў яе папяровымі грашыма. Беларускі жанчыны шмат даслалі ў музей аўтэнтчных беларускіх і зробленых ужо на эміграцыі ткацкіх вырабаў, вышыванак, кашуляў. Адмысловы дыванок для калекцыі зрабіла Апалёнія Савёнак. Арыгінальныя ручнік, фартух, кашулю з Моталю перадала Акуліна Хаванская з Аўстраліі, а Язэп Малецкі даслаў ручнік і дзяржужку, што паходзілі зь Мёраў”.

Skaryny. Warto przypomnieć, że nie jest ona tylko miejscem przechowywania książek i ich udostępnianiem, ale też stanowi centrum kulturalno-oświatowe diaspory białoruskiej. To tu odbywają się różnego rodzaju spotkania o charakterze naukowym (konferencje, seminaria) czy popularnonaukowym (np. promocje książek). Organizowane są również wydarzenia, których podstawą są białoruskie tradycje świętowania roku obrzędowego. Przykładem mogą być obchody dnia św. Jerzego (святога Юр'я)²⁵. Przyglądając się relacji fotograficznej, zamieszczonej na portalu [www. https://skaryna.org/category/news/](https://skaryna.org/category/news/), łatwo dostrzec obecność artefaktów, które mogą pochodzić ze zbiorów muzeum. Potwierdza ich obecność Karalina Matskevich (jedna z osób opiekujących się i zarządzających zbiorami Biblioteki i Muzeum im. Franciszka Skaryny), dodając, że według niej zbiory (z wyłączeniem tych najstarszych) powinny być „żywe”, tj. wykorzystywane. Z zachowaniem jednak ostrożności, by nie uległy zniszczeniu. Patrząc w ten sposób na zbiory i przypisywane im role można doszukać się realizacji koncepcji ekomuzeum, a także muzeum zaangażowanego. Tego pierwszego, bo wynikającego z potrzeb danej społeczności, która powołuje muzeum do życia i w ramach niego działa [por. *Słownik encyklopedyczny muzeologii* 2020: 548–552], a także tego drugiego – odpowiadającego na potrzeby odbiorców [por. Dziadek 2015]²⁶.

Wystawa/wystawy

Jak już zostało wspomniane, zbiory w Skarynówce nie mają oddzielnych pomieszczeń do ich prezentowania i przechowywania. Wszystko znajduje się w jednej przestrzeni, dlatego część obiektów jest eksponowana, a część pochowana w meblach, czy szufladach. Pozostałe miejsce jest tak dzielone i zagospodarowane, by zmieścić elementy wystawy stałej i wystawę czasową.

Na wystawę stałą składają się: artefakty (listy, płótno z namalowanym obrazem) i zdjęcia ilustrujące doświadczenie zsyłki; lalki do batlejki (białoruskiego teatru lalkowego); pierwsze wydania książek (otwarte na drugich stronach tytułowych) białoruskich autorów, m.in.: Antona Adamowicza, Aleksandra Ćwikiewicza, Usiewała Ihnatouskiego, Jakuba Kołasa, Janki Kupały, Jasepa Losika, Bronisława Taraszkiewicza itd., dowodzące obecności w przestrzeni społecznej literatury białoruskojęzycznej i białoruskiej historii;

²⁵ Patrz: *На святога Юр'я ў Лёндане* [online] <https://skaryna.org/на-святога-юра/> [dostęp: 28.05.2023].

²⁶ Warto tu dodać, że 24.08.2022 r. przyjęto nową definicję muzeum, w której ważnym elementem jest m.in. społeczna partycypacja oraz zróżnicowane doświadczenia, służące edukowaniu, rozrywce i dzieleniu się wiedzą [patrz: Nowa definicja muzeum, w tłumaczeniu Jarosława Suchana, (online) <https://icom-poland.mini.icom.museum/nowa-definicja-muzeum/> (dostęp: 28. 05.2023)].

gliniane dzbanki z towarzyszącymi im wyplatanyimi ze słomy konikami; tekturowy [?] model cerkwi pod wezwaniem św. Cyryla Turowskiego i wszystkich Patronów Narodu Białoruskiego²⁷ wraz z towarzyszącymi mu i wiszącymi na ścianie: drewnianym krucyfikssem i dwoma obrazami świętymi (ikonami: Matki Boskiej z Dzieciątkiem w srebrnej koszulce i Św. Mikołaja). Wymienione przedmioty w większości są eksponowane w poziomych, szklano-drewnianych witrynach, jedynie lalki batlejki znalazły miejsce w serwantce (z XIX w.). Model stoi na przykrytej wełnianą tkaniną komodzie z szufladami.

Swoistym łącznikiem wystawy stałej i czasowej jest stojąca na środku kombinacja pionowej i poziomej witryny. W tej pierwszej wisi kurtka więzienna Larysy Gieniusz, a w drugiej artefakty (zapiski, krzyż, akcesoria liturgiczne: korporał i nieduże pudełko-bursa na kielich, dwa zdjęcia i wspomnienia z zesłania) ks. Josepha Hermanoviča.

Wystawa czasowa, zatytułowana „Niepokorni” (otwarta 5.08.2022 r.), dotyczy protestów z 2020 r. w Białorusi i składa się z wystawionych w dużej pionowej gablocie 96 czarnobiałych zdjęć pochodzących z strony organizacji „Viasna”²⁸ (ułożonych poklatkowo) osób zatrzymanych i więzionych. Przed nimi zostały rozłożone m.in. publikacje dotyczące protestów, listy białoruskich pisarzy, których twórczość została zabroniona, a także listy i rysunek więzienia Pavła Sieviarynca – jednego z białoruskich opozycjonistów. Dopełnieniem tej instalacji są artefakty: kamizelka odblaskowa z napisem Exitpoll²⁹ oraz ubiór więzienny (koszula, spódnica i kurtka) Natalli Hersche³⁰ oraz uniform więzienny wraz z butami Viktora Parchimčyka.

Pomimo tak wielu eksponatów nie ma się wrażenia przepełnienia, choć wchodząc do sali, trzeba chwili zastanowienia nad tym, która część należy do której wystawy. Inaczej to wygląda, kiedy jest się oprowadzanym. Wówczas narracja jest tak zbudowana, że swobodnie przechodzi między poszczególnymi elementami ekspozycji i ich historiami. Warto dodać, że wystawy mają podpisy i opisy, ale nie są one bardzo obszerne. Co jednak ważne –

²⁷ Projekt przygotował Tszwi So – architekt brytyjsko-hongkoński; otrzymał za niego nagrodę za najlepszy projekt architektoniczny w kategorii budynki sakralne (Amsterdam 2018); świątynia jest drewniana o nowoczesnych rozwiązaniach, ale nawiązująca do baroku i białoruskich budynków sakralnych. Cerkiew została otwarta w 2016 r., przynależy do parafii św. św. Piotra i Pawła. Posługę w niej pełni ks. Siarhiej Stasievič, który (jako następca ks. A. Nadsona) opiekuje się również Biblioteką i Muzeum im. Franciszka Skaryny.

²⁸ The Human Rights Center „Viasna”: <https://prisoners.spring96.org/en>.

²⁹ Exitpoll – agencja badawcza zajmująca się sondażami wyborczymi.

³⁰ Natalla Hershe – Szwajcarka pochodzenia białoruskiego, uczestniczka protestów 2020 r., aresztowana za udział w Marszu Kobiet 19.09.2020 r. za zderzenie kominiarki milicjantowi. Będąc w więzieniu odmówiła szycia mundurów dla policji; ogłosiła strajk głodowy. W wyniku zabiegów dyplomatycznych zwolniona z aresztu po 17 miesiącach.

są dwujęzyczne: po białorusku i angielsku, co pozwala je odczytać każdemu zainteresowanemu, nie tylko Białorusinowi.

Należy dodać, że tworzenie mniej lub bardziej rozbudowanych wystaw jest ważnym elementem działań Skarynówki. Jedną z pierwszych wystaw, poświęcona obchodom 450-lecia druku Biblii przez Franciszka Skarynę, została otwarta 29.10.1967 r. Wśród pokazywanych w niewielkiej sali Szkoły św. Kiryły Turowskiego eksponatów były głównie książki [Picarda 1971: 9, Гардзіенка 2010: 435]. Kolejna wystawa, w tym samym miejscu, dotyczyła 50. rocznicy Białoruskiej Republiki Ludowej. Pokazywano na niej m.in. mapy Białorusi. Otwarcie odbyło się 10.03.1969 r. Jeszcze jedną wymienianą wystawą była ta z 1972 r. poświęcona białoruskiemu dziedzictwu w Londynie [Гардзіенка 2010: 435]. Po tych wystawach było jeszcze wiele kolejnych aż do współczesności. Podczas jednej z rozmów pani Karalina zadeklarowała, że z posiadanych obiektów (książek, dokumentów, artefaktów) może przygotować wystawę o dowolnej tematyce. Stwierdzenie to miało na celu przekonanie o wielości zbiorów, ale też, a może przede wszystkim dowiedzenie ich różnorodności.

„Czarna skrzynka”

Założeniem Biblioteki i Muzeum im. Franciszka Skaryny było/jest gromadzenie wszystkiego, co ma proveniencję białoruską i co jest związane z problematyką białoruską, szczególnie zaś z historią i szeroko rozumianą kulturą (w tym z językiem, literaturą) [por. Ціповіч 1956: 4]. Te dookreślenia sprawiają, że warto przyjrzeć się zbiorom pod kątem znaczenia, jakie mają lub mogą mieć dla Białorusinów.

Należy przypomnieć, zasygnalizowaną już wcześniej kwestię, że obiekty, które trafiają do muzeum zmieniają swój status. Wiąże się to z pozbawieniem ich kontekstu, w którym funkcjonowały. W zamian, poddawane są wielu czynnościom, m.in. klasyfikacji, numerowaniu, opisowi, dokumentacji, np. fotograficznej. W przypadku zbiorów muzealnych Skarynówki, ta procedura dopiero została rozpoczęta, ale i bez niej zebrane przedmioty wyłączone zostały ze sfery użytkowania (pozbawione jego kontekstu). Co więcej, niektóre z nich trafiły też na wystawę. Fakt ten sprawia, że stały się „godnym uwagi artefaktem kulturowym” [Wieczorkiewicz 2001: 246] lub, inaczej mówiąc, semioforem przedmiotem znaczącym [Pomian 2012: 44]. Z tym zaś wiąże się określone role, które mają spełniać. Jedną z istotniejszych jest bycie „świadkiem historii/przeszłości” oraz pomostem między teraźniejszością a przeszłością. Należy podkreślić, że obecność przedmiotów jest potrzebna pamięci, by ją pobudzać [Assmann 253–253], ale czasem też nią manipulować. Artefakty tworzą materialny wymiar kultury pamięci, jednak nie odtwarzają wprost przeszłości,

o której mają opowiadać, ale są jej wyobrażeniem. I to w podwójnym sensie: jako efekt wyobrażeń kuratora i odbiorcy. Poza tym przedmioty są:

stopniowo oplatane wątkami dyskursywnymi. Istnieją w dwóch porządkach: porządku obrazu i porządku mowy [Wieczorkiewicz 2001: 241].

Dobrze ilustrują to wypowiedzi o obiektach muzealnych znajdujących się na wystawie czasowej. I tak, przy okazji pokazywanej kurtki zesłańczej Larysy Gieniusz okazuje się, że „niezmiennie porusza [ona] odwiedzających/gości, jest bowiem świadkiem cierpienia i symbolem niezłomnego ducha poetki”³¹. Podobnie jest z ubiorem więziennym Natalli Hersche, który postrzegany jest:

jak artefakt pokojowej walki Białorusinów na całym świecie o wolność i demokrację w Białorusi, ale także symbolem wytrwałości i niezłomnej postaw/zasad kobiet białoruskich³².

Warto dodać, że pewną rolę odgrywa tu zaangażowanie emocjonalne. Zdecydowanie inaczej jest z artefaktami, takimi jak obiekty etnograficzne, przykładowo łapcie plecione z łyka. Co prawda są obecne na wystawie stałej, ale ich ulokowanie wymaga od widza manipulowania ciałem (schylenia się), co sprawia, że ostatecznie pozostają raczej „niewidoczne”. Gdy się je dostrzeże, wzbudzają niedowierzanie, że kiedyś w nich chodzono oraz że były na tyle cenne, iż emigrowały wraz z ich użytkownikami. Dowodem na to może być obecny w zbiorach jeden łapiec, zniszczony i zdekompletowany. Posiada on jednak dołączoną fotografię. Widać na niej starszą kobietę w łapciach. To dzięki niej przestaje być anonimowy. Fakt ten nie jest jednak wykorzystany wystawienniczo – łapiec jest schowany.

Obecność łapci, ale też innych obiektów etnograficznych (przedmiotów codziennego użytku, wyszywanych koszul itd.) opowiada historię białoruskiego chłopstwa. Nie przez wszystkich odbiorców jest to postrzegane pozytywnie. Dzisiaj kwestia kultury wiejskiej (szczególnie dawnej) jest dopuszczana przez mieszkańców miasta tylko w wersji wyestetyzowanej. Temu spostrzeżeniu może jednak przeczyć fakt wydarzeń organizowanych w Skarynówce, a związanych z rokiem obrzędowym. Wówczas obiekty etnograficzne ożywają i pozwalają zanurzyć się w przeszłość i nawiązać kontakt

³¹ Орыг. „нязьменна кранае нашых наведвальнікаў як сьведка ейных пакутаў і сымбаль няскоранага духу паэткі” [Ларыса Геніюш – Łarysa Hienijuś [online] <https://skaryna.org/larysa-hienijus/> [dostęp: 28.05.2023]].

³² Орыг. „як артэфакт мірнага змаганьня беларусаў усяго сьвету за свабоду і дэмакратыю ў нашай Бацькаўшчыне, і сымбаль невераемай вытрываласьці і прынцыповасьці беларускіх жанчынаў” [Выстава „Няскораныя” – Exhibition [online] <https://skaryna.org/vystava-niaskoranyja/> [dostęp: 28.05.2023]].

z przodkami. Można w tym dostrzec potrzebę ucieleśnienia w przedmiotach takich jak: rączniki, płóciennne, wyszywane koszule, tkaniny – idei białoruskości, opartej na relacji z ziemią, naturą. Odczuwania (emocjonalnej) więzi z krainą przodków – ojczyzną.

Podobne role mogą odgrywać i inne obiekty (artefakty), wymagają tylko odpowiedniego skontekstualizowania. Dajmy na to pasy słuckie mogą być „świadkami” rzemieślniczych tradycji w kulturze białoruskiej, ale także pozwolić zanurzyć się w odległej historii XVIII w. Budowany zaś wokół nich dyskurs może dawać poczucie dumy z przeszłości i wzmacniać białorską tożsamość kulturową (i narodową).

Jednym słowem, zebrane w Skarynówce zbiory przez sam fakt nadania im statusu muzealnego stają się znaczące i mogą stanowić podstawę dla pamięci indywidualnej i zbiorowej. Odpowiednio wykorzystywane będą opowiadać różne historie, związane z przeszłością, teraźniejszością. Mogą ilustrować losy osób, które zdecydowały się na emigrację i dzisiaj tworzą diasporę, a także tych, którzy zostali, ale utrzymują z nimi kontakty. Mogą też opowiedzieć o inicjatorach stworzenia Biblioteki i Muzeum im. Franciszka Skaryny. To wszystko zaś sprawia, że tworzą zawartość (swoistą) „czarnej skrzynki”, która staje się oparciem dla białoruskiej pamięci kulturowej, a także rezerwuarem, z którego można czerpać w procesie kształtowania białoruskiej tożsamości narodowej. Wraz z Biblioteką stanowią – jak miał stwierdzić Sokrat Janowicz – „okno kultury białoruskiej na Zachód” [Nadson 2000].

References

- Assmann Aleida. 2013. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Warszawa: WUW.
- Dziadek Adam. 2015. *Muzeum nowoczesności André Malraux (185–210)*. W: *Muzeum sztuki. Antologia*. Red. M. Popczyk, Kraków: UNIVERSITAS.
- Frydryczak Beata. 2006. *Kolekcja – o poszukiwaniu zbioru w grzech muzeum (81–88)*. W: *Muzeum Sztuki. Od Luwru do Bilbao*. Red. Maria Popczyk, Katowice: Muzeum Śląskie.
- Gardzienka Natallja. 2008. *Arxivy Belaruskaj Biblijateki j Muzeju imja Franciszka Skaryny ŭ Lëndane (73–100)*. „ZAPISY. Belaruskij Instytut Navuki j Mastactva. Belarusan Institute of Arts and Sciences. ZAPISY 31, New York – Miensk [Гардзіенка Наталля. 2008. *Архівы Беларускай Бібліятэкі ў Музею імя Францішка Скарыны ў Лёндане (73–100)*. „ЗАПІСЫ. Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва. Belarusan Institute of Arts and Sciences. ZAPISY 31, New York – Miensk].
- Gardzienka Natallja. 2010. *Belarusy ŭ Vjalikabrytanii*. Minsk: Medysont [Гардзіенка Наталля. 2010. *Беларусы ў Вялікабрытаніі*. Мінск: Медысонт].
- Karava Anastasija. 2009. *Belarusy i belarusaznaŭstva ŭ Vjalikabrytanii ŭ 1940-ja–1990-ja hh*. „Belaruskij historyčny časopis” 9: 26–30 [Карава Анастасія. 2009. *Беларусы і беларусазнаўства ў Вялікабрытаніі ў 1940-я–1990-я гг.* „Беларускі гістарычны часопіс” 9: 26–30].
- McMillin Arnold. 2021. *The Francis Skaryna Library as Experienced by a Long-Time User* [“Journal of Belarusian Studies” vol 11, is. 2: 162–174.

- Michaluk Dorota. 2015. *Ojcien Alexander Nadson (8 sierpnia 1926 – 15 kwietnia 2015)*. „Беларускі гістарычны зборнік” Беласток 44: 275–279.
- Muzeum. 2020 (351–412). W: *Słownik encyklopedyczny muzeologii*. Red. A. Desvallée, F. Mairesse [Red. Wydania polskiego D. Folga-Januszewska]. Warszawa: Muzeum Pałacu Jana III Sobieskiego.
- Nadson Alexander. 2007. *Ceslaus Sipovich the first Belarusian Bishop in the 20th century (1914–1981)*. Minsk: Technalohija.
- Picarda de Guy. 1971. *The Francis Skaryna Byelorussian Library and Muzeum*. Londyn: The Francis Skaryna Library and Muzeum (ser. Anglo-Byelorussian Historical Papers No.1).
- Pomian Krzysztof. 2012. *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, przeł. Andrzej Pieńkos. Gdańsk: słowo/obraz terytoria [pierwsze wydanie 1987].
- Radzik Ryszard. 2002. *Kim są Białorusini?* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sipovič Česlaŭ. 1955. *Abvestka*. „Вас’каўшчына” 9 (239), z 27.02 [Сіповіч Чэслаў. 1955. *Абвестка*. „Бацькаўшчына” 9 (239) z 27.02].
- Sipovič Česlaŭ. 1956. *Kuplja «Maryjanhaŭz» u Lëndane*. „Вас’каўшчына” 23 (305) z 3.06.1956 [Сіповіч Чэслаў. 1956. *Купля “Марыянгаўз” у Лёндане*. „Бацькаўшчына” 23 (305) z 3.06].
- Šydloŭski Kastus’. 2001. *Drujski kljaštar ajcoŭ maryjanaŭ (94–95)*. W: *Rėlihija i carkva na Belarusi. Ėncyklopedyčny davednik*. Rėd. H.P. Paškoŭ. Minsk: Belaruskaja ėncyklopedyja [Шыдлоўскі Кастусь. 2001. *Друйскі кляштар айцоў марыянаў (94–95)*. W: *Рэлігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*. Рэд. Г.П. Пашкоў. Мінск: Беларуская энцыклапедыя].
- Wieczorkiewicz Anna. 2001. *Mowa słów i mowa rzeczy. (O retoryce wypowiedzi muzealnej)* (239–256). W: *Praktyki opowiadania*. Red. B. Owczarek, Z. Mitosek, W. Grajewski. Kraków: UNIVERSITAS.

Netografia

- Ivanoŭ Ihar. 2017. *Skarynaŭskaja Biblija – hėta smartfon taho času* [Іваноў Ігар. 2017. *Скарынаўская Біблія – гэта смартфон таго часу*] [online] <https://skaryna.org/skarynaŭskaja-biblija-geta-smartfo/> [dostęp: 28.05.2023].
- Larysa Hienijuš [Ларыса Геніюш] [online] <https://skaryna.org/larysa-hienijus/> [dostęp: 28.05.2023].
- Nadson Alaxander. 2000. *Guide to the Library. How the Library was established* [online] <https://web.archive.org/web/20200418215901/http://www.skaryna.org.uk/about/guide-to-the-library/> [dostęp: 28.05.2023].
- Na s’vjatoho Jur’a ŭ Lëndane [Насьвятога Юр’а ў Лёндане] [online] <https://skaryna.org/на-сьвятога-юра/> Alexander Nadson [dostęp: 28.05.2023].
- Nowa definicja muzeum, w tłumaczeniu Jarosława Suchana, [online] <https://icom-poland.mini.icom.museum/nowa-definicja-muzeum/> [dostęp: 28. 05.2023].
- Vystava „Njaskoranyja” – Exhibition [Выстава „Няскораныя” – Exhibition] [online] <https://skaryna.org/vystava-niaskoranyja/> [dostęp: 28.05.2023].

STRESZCZENIE: Artykuł jest poświęcony zbiorom muzealnym, które znajdują się w Bibliotece i Muzeum im. Franciszka Skaryny w Londynie. Została zrekonstruowana i przedstawiona historia muzeum oraz opisane jego zbiory. Podjętym wątkiem jest również prowadzona działalność wystawiennicza. Ostatnią część stanowi refleksja nad znaczeniem zgromadzonych artefaktów dla Białorusinów i ich tożsamości.

SŁOWA KLUCZOWE: muzeum, wystawa, kultura białoruska, Muzeum i Biblioteka im. Franciszka Skaryny w Londynie.

АНАТАЦЫЯ: Артыкул прысвечаны музейным зборам, якія знаходзяцца ў Беларускай бібліятэцы і музеі Францішка Скарыны ў Лондане (Francis Skaryna Belarusian Library and Museum). Рэканструявана і пададзена гісторыя музея, ахарактарызаваны яго фонды. Звернутая ўвага таксама і на выставачную дзейнасць. Апошняя частка – разважанні пра значэнне сабраных артэфактаў для беларусаў і іх ідэнтычнасці.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: музей, выстава, беларуская культура, Беларуская бібліятэка і музей Францішка Скарыны ў Лондане.

Data przesłania artykułu: 03.07.2023

Data akceptacji artykułu: 08.08.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Katarzyna Waszczyńska – Polska, Uniwersytet Warszawski, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej; dr; specjalność naukowa: etnologia i antropologia kulturowa; zainteresowania naukowe: problematyka etniczna i tożsamościowa w Europie Środkowo-Wschodniej; zagadnienia współczesnej działalności regionalnej i tworzenia/kształtowania wspólnot lokalnych; zachodni dyskurs medialny na temat Białorusi (państwa i społeczeństwa).

Adres: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego; ul. Żurawia 4, 00-503 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2021–2023):

1. Waszczyńska Katarzyna. 2021. *Wspierając Białorusinów... kilka słów o inicjatywie profesora Mariana Pokropka*. „Kultura wsi. Kwartalnik popularnonaukowy Narodowego Instytutu Kultury i Dziedzictwa Wsi” t. 12 (1): 18–24.
2. Waszczyńska Katarzyna. 2021. *Kultura ludowa – jest czy jej nie ma?*. „Kultura wsi. Kwartalnik popularnonaukowy Narodowego Instytutu Kultury i Dziedzictwa Wsi” t. 12 (1): 101–107.
3. Waszczyńska Katarzyna. 2022. *Terra incognita? „ZWAM” 9* [online] https://zwam.ptl.info.pl/wp-content/uploads/2023/02/02_11_Waszczyńska.pdf [dostęp: 28.05.2023].
4. Waszczyńska Katarzyna. 2022. *Kresy Wschodnie i ich wielokulturowość – między ideą a praktyką. Casus dwóch prywatnych muzeów kresowych z Mazowsza* (285–306). W: *Wielokulturowość i jej znaczenie w perspektywie historycznej i muzealnej*. Red. M. Gapski, M. Stasiak-Cyran, M. Tymochowicz, Lublin: Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej oddział Muzeum Narodowego w Lublinie.
5. Waszczyńska Katarzyna. 2022. *Białoruś po wyborach prezydenckich 2020 r. w tradycyjnych mediach francuskich – casus „Le Monde”*. „Studia Białorutenistyczne” t. 16: 45–64.

Raisa Zianiuk / Раіса Зянюк

Незалежны даследчык /

independent researcher

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4743-3538>

e-mail: zianiukraja@gmail.com

Aliaksandr Radziuk / Аляксандр Радзюк

Беларускі інстытут права, Беларусь /

Belarusian Law Institute, Belarus

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5148-2642>

e-mail: radzjuk@gmail.com

Міф царыцы Кацярыны ў беларускай прасторы

Katherine tsarina myth in Belarusian spaces

Mit carycy Katarzyny II w przestrzeni białoruskiej

ABSTRACT: The article is an attempt to study the process of creation, introduction and transformation of Katherine's myth in modern Belarusian spaces. The authors analysed various types of legends concerning this historical character. Special attention is paid to the understanding of the mechanisms of her mythicizing. The article deals with different types of legends, which are finally classified into two major subtypes: toponyms which are in different ways related to the tsarina, and legends that tell us about different events and actions she took part in within the Belarusian territories. The article is provided with numerous examples to illustrate these cases.

KEYWORDS: historical myth, Catherine II of Russia, Belarus, microtoponyms, toponymic legends.

Канструяванне і пашырэнне міфа Кацярыны II пачалося яшчэ пры яе жыцці. Гэты працэс адбываўся праз розныя каналы: літаратуру (навуковую і мастацкую), розныя віды мастацтва, тапаніміку, вусную народную творчасць. Нягледзячы на шматлікія пазнейшыя навуковыя даследаванні, прысвечаныя гэтай асобе і яе эпасе, міфалагічны складнік вобраза расейскай імператрыцы аказваўся надзвычай жывучы. Таму не дзіва, што ў народнай памяці гістарычны вобраз царыцы-асветніцы,

рэфарматара і неардынарнага дзяржаўнага дзеяча аказаўся не такі папулярны ў параўнанні з вобразам “шальнай імператрыцы”, шчадралюбнай кабеты і мужазабойцы. Многія з гэтых міфаў перажылі савецкія часы і актыўна прапагандуюцца і распаўсюджваюцца сёння.

Несумненна, што актуалізацыі і пашырэнню спрэчак вакол гэтай асобы пасадзейнічалі падзеі 2014 г., звязаныя з расейскім захопам Крыма. У якасці аднаго з галоўных аргументаў аб спрадвечнай “рускасці” гэтых тэрыторый расійскі бок выкарыстоўвае факт далучэння гэтых тэрыторый да Расейскай імперыі ў канцы XVIII ст., што адбылося акурат падчас панавання Кацярыны II. Сёння “кацярынаўскі” міф актыўна выкарыстоўваецца для абгрунтавання расейскага ўварвання ва Украіну. “Вайна памяці” суправаджаецца “вайной помнікаў”. Так, у 2022 г. расейскі бок запусціў інфармацыйную кампанію аб ініцыятыве жыхароў Херсона па “увековечиванию памяти основательницы города Екатерины II” [*Оккупанты в Херсоне...*, online]. З іншага боку, украінскія ўлады напрыканцы таго ж 2022 г. дэмантавалі помнік імператрыцы ў Адэсе, што стала, на думку намесніка мэра гэтага горада, важным крокам у “перасмисленні власной історіі, звільнення від всіх радянських міфів” [*В Одесі зносять пам’ятник...*, online].

У дадзеным артыкуле мы паспрабуем разгледзець працэс узнікнення, укаранення і трансфармацыі міфа пра Кацярыну II на беларускіх землях. Дзеля гэтых мэт намі былі прааналізаваны розныя віды паданняў і легенд, прысвечаных гэтай гістарычнай постаці, а таксама даследаваны механізмы іх з’яўлення і пашырэння.

Вобраз рэальнай гістарычнай постаці ў фальклоры і міфатворчасці – дастаткова распаўсюджаная з’ява. Разам з гэтым, на думку даследчыкаў, дастаткова складана вызначыць механізмы, якія ўплываюць на выбар той ці іншай асобы для міфатворчасці [Добровольская 2013: 78]. У кожнай краіне/рэгіёне гэтыя постаці будуць рознымі. Для Беларусі гістарычнымі асобамі, якія трывала ўвайшлі ў фальклор, сталі Усяслаў Чарадзеі [напр.: Тарасаў: 1991]¹, Пане Каханку (Караль Станіслаў Радзівіл) [напр.: *Пра пане Каханку* 1993: 33–34], Напалеон [Савина 2027: 153–154]². У гэты ж шэраг можна ўключыць і Кацярыну II. Неабходна адзначыць, што практычна любая згадка пра “царыцу” ў легендах выклікае атаясамленне выключна з Кацярынай II. Адным з нешматлікіх выключэнняў з’яўляецца зафіксаваная легенда пра царыцу Лізавету

¹ Аднак, як падаецца, у выпадку з Усяславам Чарадзеям, назіраецца стварэнне “легенды пра легенду”. Гаворка найчасцей вядзецца пра тое, што раней людзі лічылі князя ваўкалакам, гэта нават фіксавалася ў старажытных пісьмовых формах, а пераказ уласна легенд з такім зместам адсутнічае.

² Існуе вялікае мноства легенд пра карэту Напалеона і пра Напалеона ўвогуле.

[Рабочы пасёлак Ялізава, online]. Менш распаўсюджанымі, але прысутнымі ў фальклоры з'яўляюцца постаці іншых гістарычных персанажаў, напрыклад, тураўскага князя Яраслава [Бяздоннае багацце 1993: 204–206]. Народная творчасць сфармавала таксама зборныя вобразы, такія як пан, поп/ксьёндз, святы, цыган і г. д., а яшчэ легенды і паданні пра гістарычныя падзеі (напр. шведы/шведскае нашэсце [Бітва пад Лясной 1993: 23, Пра шведаў 1993: 24], франка-расійская вайна 1812 г. і г. д.).

Пашырэнню групы тых ці іншых наратываў (у тым ліку фальклорных) у сацыюме садзейнічаюць не толькі натуральныя механізмы ўзнiкнення і распаўсюджвання вусных народных форм. Важную ролю адыгрываў і адыгрывае агульны грамадска-палітычны кантэкст. У залежнасці ад яго ў гістарычнай прасторы, якую фарміруюць палітэкалогія, палітыка, прапагандысты, вылучаюцца адны і забываюцца іншыя постаці³. Што датычыць асобы Кацярыны II, то ўзнiкненне і стварэнне міфаў пра яе адносіцца да перыяду жыцця і дзейнасці імператрыцы (канец XVIII ст.).

Развіццё і ўкараненне гэтых міфаў і легенд адбываецца па праходжанні пэўнага часу пасля самой падзеі. Вялікая роля ў гэтым працэсе належала мясцовым краязнаўцам, а таксама этнографам (А. Славуцінскі, Я. Раманаў, М. Федароўскі, М. Дземідовіч і інш). Як падаецца, часта гэтыя міфы мелі на мэце садзейнічаць далейшай інкарпарацыі беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі (у тым ліку праз пашырэнне легенд пра імператрыцу, якая падчас сваіх падарожжаў дае назвы беларускім гарадам і вёскам). Многія падобныя паданні фіксаваліся мясцовымі настаўнікамі, святарамі, чыноўнікамі і пасля пашыраліся праз мясцовыя перыядычныя выданні альбо навукова-папулярныя зборнікі. Можна таксама выказаць меркаванне, што частка тых паданняў ужо ў тыя часы мела не народны, а канкрэтна аўтарскі характар.

Міфалагізацыі вобраза расейскай імператрыцы несумненна садзейнічала і мастацтва ў розных яго формах: жывапіс, музыка, скульптура і, канешне, літаратура. Напэўна, найбольш вядомым прыкладам пашырэння гэтага міфу з'яўляюцца гогалеўскія *Вечары на хутары ля Дзіканькі*. Разам з тым гэты працэс быў характэрны і для беларускай літаратуры. Тут можна прыгадаць *Шляхціца Завальню* Яна Баршчэўскага. Адно з яго фантастычных апавяданняў прысвечана Белай Сароцы:

Белая Сарока⁴ мудрасцю свет здзіўляе, яе твар – цуд прыгажосці, постаць высокая, велічная; адзенне з дарагіх дыямантаў і перлаў, жыве ў палацы,

³ Напрыклад, калі яшчэ ў 2013 г. у афіцыйнай беларускай прасторы падтрымлівалася і папулярывалася асоба і дзейнасць К. Каліноўскага, то на сённяшні дзень у ёй жа актуальным з'яўляецца “развянчанне” міфа пра К. Каліноўскага.

⁴ У вобразе Белай Сарокі Я. Баршчэўскі паказаў Кацярыну II.

якога ты яшчэ ніколі не бачыў; ёй кланяюцца багатыя паны і мудрыя галовы, духі па яе загадзе здабываюць скарбы з зямлі і мора, дзікіх мядзведзяў прывучыла да сябе, і яны, як пакорлівыя сабакі, заўсёды гатовыя ёй служыць [Баршчэўскі 2005: 100].

У XX ст. у сувязі са зменамі гістарычнай парадыгмы постаць Кацярыны II згубіла сваю ранейшую прыцягальнасць для мастакоў і літаратараў, што садзейнічала пэўнаму заняпаду яе вобраза [Гундарева *против Александровой*, online]. У Беларусі ў першай палове 90-х гг. XX ст. назіралася змяншэнне папулярызаванасці сюжэтаў у друкаванай прадукцыі на фоне агульнага павышэння зацікаўленасці гісторыяй, этнаграфіяй і фальклорам [Дрэва кахання, 1993]. Разам з гэтым пашыраліся легенды пра беларускую шляхту, магнатаў і г. д.

У агульнай колькасці легенд і паданняў пра Кацярыну II можна вылучыць два асноўныя блокі: тапонімы, якія так ці інакш звязаныя з Кацярынай II, і легенды пра гістарычныя падзеі, у якіх яна прымала ўдзел альбо мела да іх нейкае (часта апасродкаванае) дачыненне. Бадай што, найбольш распаўсюджаны і ўстойлівы міф, які ўкараніўся ў народнай памяці беларусаў – гэта **міф пра царыцу (імператрыцу)**, якая, падчас сваіх падарожжаў тым ці іншым чынам уплывае на ўзнікненне тапонімаў [Виноградов, Громов 2007: 4–7]. Пры гэтым такі вобраз імператрыцы характэрны не толькі для Беларусі, але і для некаторых рэгіёнаў Расіі і Украіны [Попова 2013: 70–77, Белова, Петрухин 2008]. Падтрымцы і ўстойлівасці гэтага міфа спрыяюць публікацыі ў СМІ, разнастайная літаратура краязнаўчага характару, музейныя работнікі і турыстычныя гіды, якія даносяць інфармацыю пра падарожжы Кацярыны II беларускаму абывацелю [гл.: *Легенда или факт...* online; Жукова 2021: 3].

Першымі прыкладамі сярод рознага тыпу легендаў і паданняў, звязаных з гэтай асобай, якія фіксуюцца на беларускіх землях, з’яўляюцца легенды пра Кацярыну II як постаць, якая змяняе гістарычную рэчаіснасць. У якасці ілюстрацыі тут як найлепей падыходзіць легенда пра паходжанне Бяздзедавіцкіх і Вусцяньскіх курганоў, што на Віцебшчыне.

Гэта было вельмі даўно, і дзяды нашы таго не помняць. Зямлёй нашай валодаў Батура, а як даведалася пра тое асілак-Кацярына, то сабрала рускае войска і на тым самым месцы сустрэла польскую раць Батуры. У той час быў тут вялізны лес. Ubачыўшы царыцу, Батура схапіў ёлку, вырваў яе з каранем і кажа Кацярыне: – Нашто нам біцца? Вот паглядзі на нашу сілу. Паглядзела царыца, усміхнулася да й гаворыць яму: – Ну, – гаворыць, – добра. А пастаў жа елку назад у зямлю. А Батура і не змог. Тады асілак-Кацярына ўзяла елку, перавярнула карэннем уверх ды да палавіны й уціснула ў зямлю; пасля разбіла раць Батуры, а астаткі прагнала за Дзвіну. У другі раз асілак-Кацярына засцігла Батуру пад Вусцем. Выйшаўшы з карэты, царыца бачыць; пасецца пара спутаных

жалезнымі путамі коней, а раць Батуры так і соваецца, і соваецца з акапа на рускае войска. Не доўга думала асілак-Кацярына; як ухопіць за пугы ў адну руку аднаго, а ў другую другога каня. І пайшла імі валяць Польскую раць. Процьму народа пабіла. Многа ў Дзвіне патапіла. А рэшткі за рэчку прагнала. І тут руская зямля стала [Легенды і паданні 1983: 234].

Як бачна, у гэтай легендзе ідзе гаворка пра дзве гістарычныя асобы, якія паходзяць з розных эпох. Кароль Стэфан Баторы (Батура) жыў у XVI ст., а руская імператрыца Кацярына II (асілак-Кацярына) – у XVIII ст. [Легенды і паданні 1983: 468]. Паданне фіксуе досыць нетыповы вобраз Кацярыны II: вобраз моцнай жанчыны, жанчыны-асілка [Белова, Петрухин 2008: 122]. Больш за тое, дадзены прыклад прадстаўляе яе як асобу, якая змяніла гістарычныя эпохі (у дадзеным выпадку, старую – польскую, на новую – рускую) [Белова, Петрухин 2008: 122]. Аднак ацэнкі гэтым зменам легенда не дае. У XIX ст. падобная легенда была зафіксавана ў Ашмянскім павеце Віленскай губерні, паводле якой, пакуль Кацярына не забрала край – зімы былі карацейшыя, а пасля таго, як забрала, – стала карацейшым лета [Белова, Петрухин 2008: 122]. Тут разам з агульнай карцінай змены эпох, назіраем ацэнку эпох: старая – харошая, новая – горшая.

Што датычыць акурат гэтай групы легенд і паданняў (пра вобраз Кацярыны II і змены эпох на беларускіх землях), то тут відавочным з’яўляюцца адрозненні ў іх інтэрпрэтацыі ў асяроддзі гісторыкаў розных краін. Так, расійскія даследчыкі выкарыстоўваюць матэрыялы вуснай народнай творчасці для абгрунтавання тэзіса аб тым, што насельніцтва Беларусі ў цэлым станоўча адлюстроўвае вобраз Кацярыны II і звязаныя з ёй змены ў грамадстве, у тым ліку рэкрутчыну [гл.: Матвеев 2022: 413]. Падобным чынам яны трактуюць і згаданую легенду пра перамогу Кацярыны II над Стэфанам Баторыем:

Интересно, что Екатерина в этом тексте представлена современницей короля XVI в. Стефана Батория (Батуры), который олицетворял мощь и величие Речи Посполитой. Победа Екатерины над Батурой предстает точкой отсчета новой эпохи в жизни белорусов: “и тут руская зямля стала” [Матвеев 2022: 413].

На думку расейскіх гісторыкаў:

В такой мифологической форме, через собирательные образы народ представил свои предпочтения и надежды, связанные с вхождением в состав Российской империи. Такое отношение подтверждается документальными свидетельствами эпохи. Когда в апреле 1792 г. русские войска вступили в белорусские земли и без боя заняли Гродно, Несвиж, Минск и другие города, то белорусы радушно встречали екатерининских

солдат и офицеров, оказывали императорской армии всяческую поддержку [Матвеев 2022: 413–414].

Постаць Кацярыны II фігуруе таксама ў легендах, якія тлумачаць больш шараговыя факты, з’явы або гістарычныя падзеі. У такіх выпадках у таварыстве імператрыцы знаходзяцца яе сучаснікі, а не асобы з іншых часавых эпох. Тут можна прыгадаць легенду пра Караля Радзівіла, вядомага як Пана Каханку, якая гучыць наступным чынам:

Жыў даўней у Нясвіжы адзін князь, Радзівіл. У яго было многа маёнткаў на ўсёй Случчызне. Усе паны яму служылі, бо ён быў над панамі пан. А з людзьмі ён хораша абходзіўся. Было, з кім ні загаворыць, та за кожным словам кажа: каханку, каханку. От за тое й прадражнілі яго Каханка. Добры быў князь Каханка, толькі ён вельмі любіў шуткаваць да вычвараць розныя штукі. <...> А ездзіў ён заўжды не па-людску: аб лету на саях, а ўзімку на колах... Дак от які то быў князь Каханка гучны да штучны. Дачулася аб ём царыца Кацярына. Яна аб’язджала свае царства да й захацела пабачыць яго. Паслала яна к яму сваіх янаралаў сказаць, што заедзе к яму да толькі чакае, пакуль паправяць дарогі, бо яны вельмі трасуць. А гэта было па лету. От князь Каханка вялеў высыпаць дарогу цукрам да й паслаў па царыцу свой шасцярык мядзведзей, каторыя былі запрэжаны ў сані. Пабаялася царыца Кацярына ехаць на мядзведзях. От тагды князь Каханка прыехаў к ей на сустрэчу вярхом на ласю. Як пабачыла тое царыца Кацярына, дак і села на сані да й паехала на мядзведзях па цукру, бы па снегу, аж да самых палацаў. Бачыць ён, што царыцы спадабаліся тыя мядзведзі, от ён і падаваў іх ей. За тое яна даравала яму залатую табакерку з д’ямантам. Свеціць ён уночы, бы агонь гарыць [*Легенды і паданні* 1983: 256–258]. Фіксуецца яна таксама і ў А. Сержпутоўскага [2000: 172].

Яшчэ адным прыкладам выкарыстання гістарычных падзей у фармаванні тапонімаў з’яўляецца паходжанне назвы **Каралеўскія**:

Чаму называлася Каралеўскай? Згодна паданню, быццам менавіта тут, у Карчме на Язненскім скрыжаванні, спыняўся скінуты польскі кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, які па загаду Кацярыны II накіроўваўся з усім сваім, што расцягнуўся на паўвярсты, абозам з Гродна ў Пецябург [*Легенды і паданні* 1983: 296].

У легендах і паданнях, якія паходзяць з розных рэгіёнаў Беларусі, адзначаюцца выпадкі агульнага атаясамлення даўняга мінулага, старажытнасці, як часоў “пры царыцы Кацярыне”. У якасці ілюстрацыі падобнай з’явы можна прывесці легенду пра Чырвонае возера, якая распачынаецца наступнымі словамі:

Возера наша Чырвоным завуць за тое, што многа рыбы ў ім, і рыба ўсё больш краснапёрая. А бацька раскаваў – яшчэ на яго памяці было гэта, – за валоданне возерам вялікі бой быў між багатырамі, і нават кроў людзі

пралівалі. Цераз тую кроў пралітую яно і Чырвоным завецца... **За царыцай Кацярынай, а, можа, і яшчэ раней** (вылучана намі – *Аўт.*), жыў у гэтых лясах князь. Усе лясы, рэкі і сенажаці яму аднаму належалі. За вялікія заслугі яму **царыца** (вылучана намі – *Аўт.*) ўсё тое падаравала. Быў князь роду знакамітага, характару цвёрдага, і паўжыцця правёў ён у войску ды на граніцах, чэсць царскую бараніў. Вось выйшаў час яго службы, і атрымаў ён гэты край ва ўладанне [*Легенды і паданні* 1983: 382].

Аднак найбольшае распаўсюджанне вобраз Кацярыны II мае ў легендах, якія тлумачаць паходжанне разнастайных тапонімаў (перадусім населеных пунктаў і дарог). Тапанімічныя легенды – жанр вуснай народнай неказачнай прозы, які ад самага пачатку мае ўстаноўку на праўдзівасць і тлумачыць паходжанне назваў населеных пунктаў або іншых геаграфічных аб'ектаў. Гэты жанр з'яўляецца добрым прыкладам “народнай этымалогіі” і таму карыстаецца значнай папулярнасцю на побытавым узроўні.

Згодна з прынятай класіфікацыяй, этнографы адносяць дадзены тып тапанімічных легенд да так званага цыкла “аб гістарычных дзеячах” [Соколова 1972: 208]. Як правіла, апошнія звязаны з канкрэтнай гістарычнай асобай. У беларускай народнай традыцыі ёсць легенды пра Вітаўта, Ягайлу, Станіслава Панятоўскага, Караля Радзівіла (Пане Каханку), Пятра I і інш. [гл.: *Легенды і паданні* 1983]. Параўнальны аналіз засведчыў, што Кацярына II з'яўляецца ці не найбольш папулярным персанажам дадзенага цыкла легенд на беларускіх землях.

Сапраўды, вобраз імператрыцы, якое вандруе праз лясы, гарады, вёскі ды балоты мае пад сабой пэўнае гістарычнае запlechча: Кацярына II шмат падарожнічала. Афіцыйна задакументаваны дзве яе паездкі праз тэрыторыю сучаснай Беларусі: у 1780 г. яна наведала Магілёў для сустрэчы з імператарам Іосіфам II (Полацк-Сенна-Шклоў-Магілёў-Орша), а ў 1787 г. падчас сваёй вядомай паездкі на поўдзень Украіны яе маршрут праходзіў праз Мсціслаў, Крычаў, Чэрыкаў, Прапойск, Чачэрск. Таксама вядома, што гэтыя падарожжы адбываліся з вялікай світай, суправаджаліся разнастайнымі ўрачыстасцямі і значнымі папярэднімі прыгатаваннямі. Гэта натуральным чынам адбівалася ў памяці мясцовых людзей як значная, нешараговая падзея. З цягам часу гэтая падзея міфалагізавалася, абрасталала неверагоднымі фактамі, у выніку чаго трансфармавалася ў зборны вобраз імператрыцы. Як адзначалася вышэй, сваю руку да стварэння падобных устойлівых асацыяцый у народнай памяці “прыкладалі” мясцовыя краязнаўцы і этнографы. У выніку фіксацыя легенд пра паездкі Кацярыны II стала мець нашмат шырэйшы арэал, чым непасрэдныя трасы гэтых падарожжаў.

Большасць тапанімічных легенд, звязаных з расейскай імператрыцай, фіксуе паходжанне той ці іншай геаграфічнай назвы ад нейкіх слоў,

што былі сказаны Кацярынай (або яе атачэннем) на гэтым месцы. Вусны наратыў у падобным выпадку ўяўляе сабой займальнае апавяданне, якое спрабуе растлумачыць сувязь (у некаторых выпадках досыць мудрагелістую) канкрэтнай назвы з фразай ці словам, што былі вымаўленыя пры гэтай нагодзе.

У якасці ілюстрацый тут можна прывесці наступнае.

Адна з версій узнікнення назваў населеных пунктаў **Радашковічы, Краснае і Маладзечна** паходзіць ад легенды аб тым, што ў даўнія часы тут па дарозе ехала царыца. Людзі віталі яе словамі “Радуйся, красная маладзіца”. Ад гэтых словаў пайшлі назвы населеных пунктаў Радашковічы (ад “Радуйся”), Краснае (ад “красная”) і Маладзечна (ад “маладзіца”).

Назву мясцовасці **Веліж** таксама звязваюць з падарожжам Кацярыны II.

Кацярына Вялікая была тут праездам, то запыталася, як завецца гэты горад. – А як ты вяліш зваць? – запыталіся ў яе. Вот адсюль: Вяліж [Легенды і паданні 1983: 268].

Бабінавічы. Паводле падання:

калісьці ехала праз безымяннае мястэчка царыца Екацярына II. Нада ж было ўстрэціць такую госцю. Адны бабы выйшлі, як і паложана, з хлебам-салю. Ubачыла гэта Екацярына, і празвала мястэчка “Бабым градам”. Ну, горадам, дзе адны бабы, значыць. Так і ўзьнікла – Бабінавічы [Беларускае слова 2011: 164].

Дабрамысль. Падчас інтэрв’ю інфарманты так абгрунтоўвалі паходжанне гэтай назвы:

па гэтых землях праходзіў Кацярынскі тракт. Дарога была з Пецярбурга ў губерні нейкія. І во аднаго разу сама Екацярына Другая па ім ехала. Ёй прадлажылі зрабіць астаноўку на пастаялым тым дварэ. Цёмна ўжо ж ехаць дужа было. І царыца адказала: “Добрая мысль”. І быстра вакол гэтага двара і во паявілася паселішча такое [Беларускае слова 2011: 164–165].

Назва мясцовасцей **Лепель і Пышна**, па адной з версій, таксама звязана з вандроўнай імператрыцай, якая ў нейкай момант, раптам пачала размаўляць па-беларуску:

Ехала царыца Кацярына праз нашыя месцы. Так тут красіва было. Панаравілася ёй. Едзе і гаворыць: – Пышна, пышна! За тое і наша вёска стала называцца Пышна. А як у Лепель прыехала, а там і возера, яшчэ красівей. Так тады: – А тут і лепей. От і пайшло: Лепель [Легенды і паданні 1983: 272–273].

У памяці мясцовых жыхароў назіраецца блытаніна ведаў пра паходжанне назвы гэтага горада. Яны сумяшчаюць розныя гістарычныя эпохі і постаці:

[Почему Лепель так называется?] Ну не знаю, слышали, вроде бы Екатерина ехала... Это тысяча четыреста тридцать... шестой год Лепель обосновался. Так. Ну, вот она дала. В общем, кто говорит, что тогда гончары были, лепили з глины изделия. Кто-то говорил, это самое, что она в одном месте проезжала и сказала вроде, что тут лепей. Вот, вроде бы получилось Лепель. Ну что, или... или з гончарством связано, либо, это самое, с этой, что «лепей» она сказала. [Из-за того, что лепили?] Ну, лепили, вроде бы тут гончары были [Кухтина, Савина 2015: 55].

Таксама досыць анекдатычна выглядае спроба звязаць назву вёску **Яя**, што ў Браслаўскім раёне, з венцаноснай асобай:

Мясцовыя краязнаўцы сцвярджаюць, што імем вёска абавязана Кацярыне Вялікай, якая, як вядома, была немкай. “Я-я, добрая вёска!” – сказала царыца, праязджаючы міма [*Что в имени тебе моем*, online].

Чэрыкаў.

Якобы Екатерина II проезжала по городу, и во время остановки в нем слышала чириканье птиц, и ей это так понравилось, что велела назвать город Чириковым [*О происхождении названия...*, online].

Беларускі афіцыйны рэсурс, які прыводзіць гэтую легенду, сам жа і абвяргае яе праўдзівасць: «Легенды, конечно, штука интересная, но это уж за пределами. Императрица, действительно, проезжала через город 20 января 1787 г., но, по свидетельству одного из ее спутников, был такой лютый мороз, что птичкам было не до чириканья» [*О происхождении названия...*, online].

Макеевічы.

Легенды расказваюць, што ў свой час руская царыца Кацярына II праязджала праз некаторыя насельныя пункты на Беларусі. Дарогі былі дрэнныя. І вось, праязджаючы адну вёску, яе карэта застрала. Насустрач ёй выйшаў нейкі селянін і дапамог выбрацца з гразі. Кацярына запытала, як яго клічуць. “Макей”, – адказаў той. Кацярына падзякавала і загадала: “Вёску гэту назавуць тваім імем, але толькі, каб назва заканчвалася на -чы, і на гэтым месцы ты пасадзіш тры бярозы”. Так і пайшла назва Макеевічы [*Мясцовыя легенды і паданні*, online].

У выпадку гэтай легенды назіраем усведамленне ў памяці “іншасці” Кацярыны II. Тут гэта не наша, а “руская царыца”.

Нагодай для наймення магло стаць уражанне, якое рабіла тое ці іншае месца на вандроўную царыцу. Напрыклад, так было, згодна з паданнем, у выпадку з **Мілаславічамі**.

Паводле легенды, у даўнія часы людзі жылі на дрыгвяніста-балоцістым рэчышчы. Вясной, летам і восенню была тут непразная гразь, таму празвалі вёску Гразівец... З крывуляй-сошкай калупаліся людзі на сваіх палосках, але неўрадлівая зямля скупа адорвала іх за цяжкую працу. Каб пракарміцца, дабаўлялі ў хлеб то кару, то лебяду. А трэба было яшчэ хадзіць на паншчыну, плаціць аброк. Пан жа, што хацеў, мог зрабіць з прыгонным селянінам – прадаць, закатаваць, аддаць навечна ў салдаты. Паскардзіцца на пана не было каму, бо, як тады пайшло, да бога высока, а да цара далёка. Ды раптам завітаў сюды цар. І не цар, а царыца Кацярына. Можна пачула скаргі ды стоны зняволенага людю? А можна, надумала строга, па-царску, спытаць ненажэрных паноў за іх здзекі? Не, не за тым ехала сюды царыца. Ехала яна на поўдзень да свайго каханца Рыгора Пацёмкіна. А па дарозе завярнула да тутэйшых паноў. Паны ж рады старацца, з тае вялікае радасці гатовы былі па сем скур здзерці з прыгонных сялян. Прымусілі перад царыцай прывесці ў парадак дарогу, выслаць яе зялёнымі галінкамі і кветкамі, пакрыць кужэльным палатном. Дужа спадабалася гэта ўсё царыцы. І краявіды спадабаліся. Убачыўшы такую сустрэчу, царыца не ўстрымалася, каб не выказаць у захапленні сваіх пачуццяў. Расчулена яна ўсклікнула: “Як жа тут міла і слаўна!”. З таго і пайшла новая назва вёскі; Міласлаўна, Міласлаўнае, Мілаславічы [*Мясцовыя легенды і паданні, online*].

Падобным чынам выглядае сітуацыя з легендай пра паходжанне **Старых Дарог** (у якіх Кацярына II, дарэчы, ніколі не была), якую пашырае “Настаўніцкая газета”:

З паходжаннем назвы райцэнтра або аднайменнай вёскі звязана яшчэ адна цікавая легенда. Гавораць, што падчас падарожжа праз гэты край Кацярыны II яе карэта наехала на выбоіну і перкулілася. Сама імператрыца паспела выскачыць з карэты, плюнула і сказала: “Якія тут старыя дарогі” [*Новае жыццё старых дарог, online*].

Радзей, згодна з паданнямі, з імператрыцай падчас шляху здаралася нешта незвычайнае, што, урэшце, прыводзіла да ўзнікнення новай геаграфічнай назвы. У якасці ілюстрацыі падобнага тыпу легенды можна прывесці паданне аб узнікненні назвы вёскі **Карэбы**.

Ехала аднойчы царыца Кацярына праз нашу мясцовасць на поўдзень і везла з сабой шмат карабаў. У адным з карабаў былі падарункі сялянскім дзецям. І трэба ж было гэтаму карабу ўпасці. Царыца загадала сваім людзям знайсці гэты караб. Адправіліся шукаць яго ўкраінцы. Шукалі, шукалі яны караб, але не знайшлі. Забаяліся ўкраінцы гневу царыцы. І вырашылі застацца жыць у той мясцовасці, дзе апынуліся. А мясцовасць гэта была вельмі прыгожай: лес, поле, рэчка. З таго часу называюць нашу вёску Карэбы, ад слова караб, які не знайшлі [*Мясцовыя легенды і паданні, online*].

Існуюць і паданні, у адпаведнасці з якімі Кацярына II наўпрост дае назву населенаму пункту. Так, паходжанне назвы г. Глыбокае звязваюць з падарожжам Кацярыны II па гэтых мясцінах і выключна яе ініцыятывай у стварэнні тапоніма. Паданне гучыць наступным чынам:

Аднажды Кацярына II захацела свет паглядзець і выправілася ў дарогу. Прыказала сваім слугам закласці фаетон. Заклалі слугі фаетон, прыходзяць і прысталі з распросамі к матушке: “А куда ж пані путь дзержыць?” І адвечаць ім Кацярына: “Да вот, хачу з’ездзіць у Віцебскую губерню, казалі, там дужа прыгожыя мяста”. Ну, на Віцебшчыну, дык на Віцебшчыну. Сказана – сдзелана. Села матушка ў сваю карэту і едзіць. Перад ёй усё ляса да і ляса мялькаюць, азёра. Спачатку цырыца ехала і любавалася, а тут трасца тваёй матары, як зашаталася, затраслася карэта, што аж не стрывала Кацярына і спрашываецца у свайго кучэра: “Халімон, што тут такое? Чаго так трасецца? Дзе мы едзім?”. І адвечаць ёй Халімон: “А едзім мы, матушка, па глыбокіх ямах, крэпкаш здэсь дарогі плахія”. Кацярына зноў спрашваецца: “А як гэта меснасць называецца?” – “А без названня яна, матушка”, – талкуе кучэр. “Так няхай жа яна называецца Глыбокае”, – прамовіла матушка. А тым месцам, гдзе ехала Кацярына, пастроілі горад Глыбокае [Белова 2017: 178].

Разам з тым самі жыхары Глыбокага досыць скептычна ставяцца да гэтай версіі.

Екатерина Вторая ехала мимо, её карета застряла в лужине. В глубокой. Еле-еле вытолкали эту карету. И она махнула рукой: «А! Глубокая яма!» С тех времён пошло название Глубокое. Но это «левая» легенда, Екатерины тут никогда не было [Белова 2017: 178].

У справе пашырэння і замацавання міфа пра расейскую імператрыцу Кацярыну II сваю ролю адыгрываюць працы этнографа і фалькларыста, праф. Аляксея Ненадаўца. На мяжы XX–XXI ст. вялікім накладам ім былі выдадзены кнігі серыі “назвы населеных пунктаў Беларусі паводле народных легендаў і паданняў” (Брэстчына, Міншчына, Гродзеншчына, Віцебшчына, Гомельшчына, Магілёўшчына). У гэтых папулярных выданнях таксама прысутнічаюць легенды аб Кацярыне II, з лёгкай рукі якой былі запачаткаваныя назвы некаторых населеных пунктаў на ўсходзе Беларусі. Напрыклад, з гэтай асобай аўтар звязвае паходжанне назвы вёсак **Гатаўшчына** і **Ветрына**, што на Віцебшчыне, **Доўск** на Гомельшчыне [гл.: Віцебшчына 2000: 128–131, Гомельшчына 2001: 321–323]. Адметнасцю аўтарскіх апрацовак мясцовых паданняў з’яўляецца тое, што ў іх кароткія тапанімічныя легенды развіваюцца ў сапраўдныя мастацкія творы (досыць значныя па сваім аб’ёме) з прыдуманымі персанажамі, якія маюць свае характары, а таксама дыялогамі паміж імі, сюжэтнай завязкай і развязкай. Апошняя звычайна і зводзіцца да

вытлумачэння паходжання назвы населенага пункта. Характэрным прыкладам падобнай тапанімічнай творчасці, якая пасля тыражуецца ў школах, музеях і краязнаўчым асяроддзі, з'яўляецца апрацаванае А. Ненадаўцом паданне пра вёску Ветрына Полацкага раёна.

Акрамя населеных пунктаў і дарог, з імем Кацярыны II звязваюць узнікненне назваў іншых геаграфічных аб'ектаў.

Сіні калодзеж:

І на гэта паданне мы глядзім, як на паданне аб змеевым камні. Калі яму не ўдалося сфарміравацца ў міфічную казку, то, відаць, толькі ў выніку незвычайна хуткага культурнага перажывання беларускага народа. Ён лічыць, што каменную бабу, якую ён бачыў у Прапойску, назвалі Кацярынай, магчыма, пасля наведвання Прапойска Кацярынаю II у 1787 г. [*Легенды і паданні* 1983: 520–521].

Традыцыйныя легенды пра скарбы, якія на тэрыторыі Беларусі часцей за ўсё звязаны з асобай Напалеона, часам таксама ўтрымліваюць вобраз Кацярыны II. Так, адна гістарычная легенда распавядае, што Кацярына II,

праязджаючы праз дубровенскія землі, везла з сабой шмат дарагіх рэчаў і ўпрыгожванняў. Трэба адзначыць, што ў той час масты былі драўлянымі і вузкімі, ехаць трэба было вельмі асцярожна. Праязджаючы праз раку Мярэя, конь спужаўся і пацягнуў карэту ў ваду. Карэта з кацярынінскімі скарбамі пайшла на дно і патанула. Колькі ні шукалі яе людзі, так і не змаглі нічога знайсці. З тых часін гэта месца ракі завецца ў Лядах Кацярынінскім вірам [*Дубровенскі раён. Легенды і паданні*, online].

У выніку у народнай памяці за Кацярынай замацаваўся вобраз царыцы, якая падчас сваіх паездак толькі і робіць тое, што запачаткоўвае тапанімічныя назвы безыменным населеным пунктам і разнастайным геаграфічным аб'ектам. Папулярнасць яе вобраза, а таксама падобнага тыпу тапанімічных легенд прывяла да таго, што кацярынаўскія міфы пачалі ўзнікаць у мясцовасцях, дзе расейская імператрыца ніколі не была. Можна меркаваць, што частка падобных “паданняў” не мае пад сабой ніякага гістарычнага грунту, а былі прыдуманых не так даўно, што яшчэ раз пацвярджае жывучасць міфа аб Кацярыне і яго пэўную папулярнасць.

Адным з важных элементаў, які традыцыйна дапаўняе вобраз расейскай імператрыцы на беларускіх землях, з'яўляецца яе атаясамленне з будаўніцтвам новых дарог на многіх абшарах пасля іх далучэння да Расійскай імперыі. Стварэнню і пашырэнню падобнага асацыятыўнага шэрагу паспрыялі не столькі мясцовыя жыхары, колькі шматлікія вандроўнікі, якія ў XIX ст. наведвалі Беларусь. Апісанні цудоўных магістраляў з пасаджанымі абапал бярозамі сустракаюцца ў падарожных

нататках П. Капенгаўзена (“Дарогі гэтыя могуць лічыцца лепшымі ў Еўропе”), В. Селіванова (“Дарогі ў Беларусі яшчэ пры імператрыцы **Кацярыне** Вялікай былі абсаджаны бярозамі...”), М. Жданава (“Бярозы, пасаджаныя ў панаванне **Кацярыны II**, дасягнулі поўнага свайго ўзросту”) і іншых [Грыцкевіч, Мальдзіс 1980: 44–45]. У распаўсюджванні гэтага вобраза актыўны ўдзел прымалі і замежныя вандроўнікі: “абодва бакі дарогі прыгожа абсаджаны бярозамі”, – адзначаў у сваіх нататках англічанін Роберт Джостан у Гродне ў 1814 г. [Johnston 1815: 370].

Сучасныя даследаванні сведчаць, што дзякуючы актыўнай эксплуатацыі ў навукавай і папулярнай літаратуры падобнага вобраза тагачасных дарог мікратапонімы **Кацярынінскія шляхі** (тракты, дарогі) фіксуюцца як у месцах, дзе сапраўды адбываліся падарожжы Кацярыны II (Екацярынаўскі шлях у вёсцы Глінь Чэрыкаўскага раёна, у Слаўгарадзе, вёсцы Палессе Чэрыкаўскага раёна), так і агулам на тэрыторыі Усходняй і Цэнтральнай Беларусі (вёска Міхалкі Мазырскага раёна, вёска Стадолічы Лельчыцкага раёна, Лучыцы Петрыкаўскага раёна, Падлужжа Глускага раёна), дзе яе ніколі не было. На тэрыторыі цэнтральнай Беларусі – у вёсцы Гранічы Маладзечанскага раёна, на тэрыторыі заходняй – у г. Скідзель Гродзенскага раёна [Шклярик 2019: 274], каля Лепеля [Кухтина, Савина 2015: 65]. На думку беларускага даследчыка-лінгвіста В. Шклярыка, у выпадку найменняў “Кацярынінскі шлях” сапраўднай сувязі з асобай Кацярыны II яны не маюць. Асноўнай прычынай узнікнення гэтых тапонімаў стала агульнае стварэнне сеткі дарог на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XVIII ст., хоць у шэрагу выпадкаў яны могуць мець сувязь з будаўніцтвам, якое ажыццяўлялася па ініцыятыве Кацярыны II [Шклярик 2019: 275].

Мясцовыя жыхары і ў гэтым выпадку крытычна падыходзяць да версій пра паходжанне традыцыйных лакальных тапонімаў. Напрыклад, у Глыбокім зафіксаваны развагі мясцовага жыхара пра паходжанне назвы “Кацярынінскі тракт”:

Значит, я ещё помню, мне 65, да, помню то Глубокое, которое – дорога шла из этого самого, с Докшиц в Глубокое. То есть со стороны Минска. Она была усажена – вот такие огромные берёзы росли. Аллея такая до Докшиц. Справа-слева огромные берёзы, аллея почти до центра Глубокое, не до центра – до железной дороги точно доходила, это я помню. Такие огромные берёзы, и все почему-то говорили, что это Екатерина посадила. Но я смотрел продолжительность жизни берёзы – не подходит, что Екатерина могла посадить [Белова 2017: 178].

Там жа выказваліся падобныя крытычныя заўвагі наконт магчымага паходжання назвы горада ў сувязі з падарожжамі Кацярыны II [гл.: Белова 2017: 178].

Вышэй намі былі падрабязна разгледжаны асноўныя тапанімічныя легенды, звязаныя з Кацярынай II, а таксама механізмы іх узнікнення. Далей хацелася больш дэтальна спыніцца на спосабах, якімі гэтыя міфы атрымлівалі сваё распаўсюджванне.

Калі ў традыцыйным грамадстве гэтую функцыю выконвала народная памяць, якая ў вуснай форме захоўвала і перадавала іх з пакалення ў пакаленне, то ў мадэрныя часы дзейнічаюць іншыя механізмы. У канцы XIX – сярэдзіне XX ст. найважнейшая роля ў гэтым працэсе належала друкаванаму слову. Менавіта праз перыядычны друк, выданне разнастайных краязнаўчых зборнікаў і папулярных гістарычных брашур адбывалася замацаванне ў тым ліку і кацярынаўскага міфа. Падобныя публікацыі адыгралі значную ролю не толькі ў працэсе захавання інфармацыі, але і яе далейшым пашырэнні. Менавіта на іх падставе ў сучаснай Беларусі адбываецца далейшае культываванне і распаўсюджванне гэтага міфа. Гэты працэс адбываецца не толькі праз публікацыі ў традыцыйных для папярэдніх эпох формах. Важную ролю тут адыгрываюць разнастайныя электронныя рэсурсы, уключаючы афіцыйныя сайты адміністрацыі (розных узроўняў) і неафіцыйныя старонкі розных населеных пунктаў. На гэтых рэсурсах Кацярына часта паўстае ў вобразе мудрай царыцы, якая раздае новыя землі сваім набліжаным, надае гарадам розныя правы, зацвярджае планы іх забудовы, адорвае іх новымі гербамі і ахвяруе грошы на патрэбы храмаў [гл.: *История... online*; *По Катериновскому пути, online*].

Папулярызацыяй кацярынаўскага міфа ў сучаснай Беларусі актыўна займаюцца бібліятэкі і музеі. Напрыклад, у 2015 г. у Крычаве быў выдадзены інфармацыйны буклет *По Катеринскому пути. Путешествие императрицы Екатерины II в полуденный край России в 1787 г. У ана-тацыі да яго складальнікі падкрэсліваюць, што гэтае выданне стала вынікам працы краязнаўчага гуртка “Наша спадчына”, які дзейнічае пры Лабковіцкай бібліятэцы-музеі. Але насамрэч ніякай краязнаўчай інфармацыі ў той брашурцы не ўтрымліваецца. Яе змест уяўляе сабой ілюстраваны пераказ даўно вядомых фактаў аб падарожжы Кацярыны з Санкт-Пецярбурга ў Крым. Адзіны мясцовы аспект, які закранаецца ў выданні на дваццаці старонках, зводзіцца да паведамлення аб тым, што “19 января 1787 года российская императрица Екатерина II проследовала через деревню Лобковичи в сторону Кричева” [По Катеринскому пути, online].*

Не стаяць у баку ад гэтага працэсу рэгіянальныя і агульнадзяржаўныя СМІ. Рэгулярна на іх старонках у гістарычным раздзеле з’яўляюцца публікацыі кшталту “220 лет назад Екатерина II, проезжая по Могилевской земле, раздавала деньги, чины и ордена” [Кореневская 2007: 14] або з прапановай праехаць “Кацярынаўскім шляхам”.

Вывучэнне дадзенага пытання засведчыла, што Кацярынінскі міф сёння досыць інтэнсіўна эксплуатаецца ў турыстычнай сферы. Выкарыстанне брэнду імператрыцы, на думку распрацоўшчыкаў маршрутаў, можа дапамагчы прыцягнуць новых турыстаў, а таксама дазволіць мясцовым жыхарам лепей спазнаць свой край. “Праехаць па маршруце Кацярыны II – вельмі цікавае падарожжа для аматараў турызму”, – сцвярджае шумілінская “раёнка” “Герой працы”. Сваю публікацыю газета суправаджае кароткім гайдам па мясцінах, па якіх калісьці пралягаў шлях венцаноснай асобы [*Пройти по следам императрицы*, online].

У 2016 г. на прафесійнай выставе “Профтур” найлепшым турыстычным маршрутам быў прызнаны “З Прапойска ў Слаўгарад”, пры распрацоўцы якога актыўна выкарыстоўвалася кацярынаўская легенда [*Туристический маршрут*, online]. На сайце таго ж слаўгарадскага раённага выканаўчага камітэта ў раздзеле “пазнавальны турызм” рэкамендуецца здзейсніць аднадзённую вандроўку «Славгород – агрогородок Лесная – д. Улуки – Голубая криница» [*Туристические маршруты*, online]. Звяртае на сябе ўвагу тое, што галоўнымі гістарычнымі персанажамі ў гэтым гайдзе выступаюць расейскія імператары (Кацярына II і Пётр I), а апошні пункт вандроўкі (“Блакiтная крыніца”, або “Сiні калодзеж”) звязаны з легендай пра Кацярыну-асілка [*Эталон чысціні*, online].

Вобраз Кацярыны II сёння актыўна выкарыстоўваецца афіцыйнымі ўладамі ў рамках рэвізіі і перагляду гістарычнай мінуўшчыны. Ён надзвычай добра ўпісваецца ў новую (альбо старую савецкую) гістарычную парадыгму аб “агульнасці гістарычнага лёсу беларускага і рускага народаў”. Пры гэтым Кацярына II, якая “вярнула” беларускія землі ў склад расейскай дзяржавы, з’яўляецца вельмі прыдатным персанажам для гэтага гістарычнага наратыву. У якасці прыкладу тут можна прывесці публікацыю ў перыядычным выданні “Союзное вече” [гл.: *Пять причин проехать по Беларуси*, online], датаваную 2021 г. Аўтар прапануе зірнуць на беларускія гарады вачыма расейскай імператрыцы, прыводзіць яе шматлікія цытаты з уражаннямі ад паездкі, падкрэслівае значнасць, а таксама пазітыўныя наступствы для гэтых мясцін ад яе вандровак [гл.: *Пять причин проехать по Беларуси*, online].

У 2023 г. адразу некалькі рэсурсаў паведамілі аб распрацоўцы гомельскімі ўладамі адмысловага турыстычнага маршруту, які звязаны з «российской императрицей Екатериной II. На этот счет есть как исторические факты: известно, что императрица совершила путешествие по территории современных Кармянского, Чечерского и Гомельского уездов в 1787 году, – но есть, конечно, и немало легенд» [*Туристический маршрут, связанный с императрицей*, online]. Найважнейшай “фішкай” гэтага праекта, на думку яго распрацоўшчыкаў, павінна стаць тое, што ён

знiтуе два рэгіёны Беларусі і Расіі: Гомельскі і Бранскі. СМІ адзначаюць, што ў бліжэйшай перспектыве адбудзецца прэзентацыя гэтага праекта на форуме рэгіёнаў Беларусі і Расіі, а таксама выказваюць надзею на прыцягненне да яго рэалізацыі партнёраў з іншых абласцей Расійскай Федэрацыі [*Туристический маршрут, связанный императрицей*, online; *Туристический маршрут о путешествиях императрицы*, online].

Высновы: Кацярына з’яўляецца адным з найбольш папулярных персанажаў тапанімічных легенд сярод рэальных гістарычных асоб. Аднак казаць пра шырокае распаўсюджанне міфаў пра царыцу Кацярыну ў беларускай прасторы не даводзіцца. Найбольш пашыранымі і традыцыйнымі формамі вобраза Кацярыны II у фальклорным наратыве з’яўляецца імператрыца, якая падчас сваіх падарожжаў альбо сама называе населеныя пункты, альбо гэтыя назвы ўзнікаюць нават ад выпадкова сказаных ёй словаў. Асобнай тапанімічнай групай выступаюць “Кацярынінскія тракты” – дарогі, па якіх, па легендах, праязджала Кацярына II.

Аналіз тэрытарыяльнага распаўсюджання легенд пра Кацярыну II, а таксама распаўсюджання тапонімаў, якія звязваюць з яе асобай, дае магчымасць сцвярджаць, што пераважная іх большасць прыпадае на тэрыторыю ўсходняй Беларусі, а дакладней – на землі, уключаныя ў склад Расійскай імперыі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Менш – на тэрыторыі цэнтральнай Беларусі (умоўна – землі другога падзелу Рэчы Паспалітай) і практычна адсутнічаюць – на тэрыторыі заходняй Беларусі (тэрыторыя, што ўвайшла ў склад Расійскай імперыі пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай).

Вобраз Кацярыны II хутчэй нейтральны персанаж, паколькі ў такіх фальклорных наратывах Кацярына не мае выразных (станоўчых альбо адмоўных) рыс характару. Яна не выступае ў ролі “добрага цара” (добрай царыцы), якая дапамагае людзям, але таксама не выступае ў ролі царыцы, якой уласціва самадурства і грэблівасць стаўленне да мясцовага насельніцтва.

References

- Barščeŭski Jan. 2005. *Ślachcic Zawalnia, abo Biełaruś u fantastyčnych apaviadańniach*. Minsk: Mastackaja litaratura [Баршчэўскі Ян. 2005. *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях*. Мінск: Мастацкая літаратура].
- Biełova Olha, Pietruchin Vładimir. 2008. *Folklor i knižnosť: mif i istoričeskie rjealii*. Moskva: Nauka i tjehnika [Белова Ольга, Петрухин Владимир. 2008. *Фольклор и книжность: миф и исторические реалии*. Москва: Наука и техника].
- Biełova Olha. 2017. *Byt i povsiednievnost' v rasskazach žitjelej Hlubokoho*. U: *Hlubokoje pamiat' o jevrjejskom miestječkie*. Moskva [Белова Ольга. 2017. *Быт и повседневность в рассказах жителей Глубокого*. В: *Глубокое: память о еврейском местечке*. Москва].

- Čto v imieni tjebie mojem [online] <https://www.sb.by/articles/chto-v-imeni-tebe-moem-5.html> [доступ 30.08.2023] [Что в имени тебе моем].
- Dobrovolskaja Varvara. 2013. «Biednyj Pavieľ»: istoričeskije aniekdoty i horodskije lehiendy ob impieratorje Pavle I. «Tradicionnaja kultura» 2013. № 4: 78–88 [Добровольская Варвара. 2013. «Бедный Павел»: исторические анекдоты и городские легенды об императоре Павле I. «Традиционная культура» 2013. № 4: 78–88].
- Dreva kachańnia. Lehiendy, padańni, skazy. 1993. Składalnik A. Hurski. Minsk: Junactva [Дрэва каханья. Легенды, паданні, сказы. 1993. Складальнік А. Гурскі. Мінск: Юнацтва].
- Dubrovienski rajon. Lehiendy i padańni [online] <http://pridvinie.vlib.by/index.php/legends-about-all-regions-lib/2419-dubrovenski-rajon-legendy-i-padanni> [доступ 30.08.2023] [Дубровенскі раён. Легенды і паданні].
- Etalon čyścini [online] <https://nastgaz.by/etalon-chystsini/> [доступ 30.08.2023] [Эталон чысціні].
- Homieľščyna: nazvy nasielennych punktaŭ Biełarusi pavodle narodnych lehiendaŭ i padańniaŭ. 2001. Składalnik A.M. Nienadaviec. Minsk: Biełaruś [Гомельшчына: назвы населенных пунктаў Беларусі паводле народных легендаў і паданняў. 2001. Складальнік А.М. Ненадавец. Мінск: Беларусь].
- Hryckievič Valancin, Maldzis Adam. 1980. Šlachi viali praz Biełaruś. Minsk: Mastackaja litaratura [Грыцкевіч Валянцін, Мальдзіс Адам. 1980. Шляхі вялі праз Беларусь. Мінск: Мастацкая літаратура].
- Hundarjeva protiv Aleksandrovoj. Kto primierjał koronu Jekatjeriny Velikoj [online] https://aif.ru/culture/movie/gundareva_protiv_aleksandrovoj_kto_primeryal_koronu_ekateriny_velikoju [доступ 30.08.2023] [Гундарева против Александровой. Кто примерял корону Екатерины Великой].
- Istorija [online] <http://cherikov.gov.by/region/istoriya> [доступ 30.08.2023] [История].
- Iz istorii horoda Siennno [online] <https://senno.vitebsk-region.gov.by/ru/history/> [доступ 30.08.2023] [Из истории города Сенно].
- Johnston Robert. 1985. *Travels through part of the Russian Empire and the country of Poland; along the southern shores of the Baltic*. London.
- Kareby [online] <http://catalog.library.mogilev.by/kray/Culture/r7p14.html> [доступ 30.08.2023] [Карэбы].
- Korjenievskaja Nadježda. 2007. «... i kniahinia Mstislavskaja». 220 let Jekatjerina 2 projeżdža po Mohilevskoj ziemle, žaľovata djeńhi, činy i ordjena. «Mohilevskaja pravda» 2 fev.: 14 [Кореневская Надежда. 2007. «...и княгиня Мстиславская». 220 лет Екатерина 2 проезжая по Могилевской земле, жаловала деньги, чины и ордена. «Могилевская правда» 2 фев.: 14].
- Kuchtina Viktorija, Savina Natalija. 2015. *Nieoficialnaja toponimija horoda Lepiel*. U: *Lepiel: pamiat' o jevrjejskom miestječkie*. Moskva [Кухтина Виктория, Савина Наталия. 2015. Неофициальная топонимия города Лепель. В: Лепель: память о еврейском местечке. Москва].
- Lehienda ili fakt? Prikosnutsia k istokam: prijezd Jekatjeriny II: štrichi istorii [online] <http://rossonka.by/index.php?type=news&id=1720> [доступ 30.08.2023] [Легенда или факт? Прикоснуться к истокам: приезд Екатерины II: штрихи истории].
- Lehiendy i padańni. 1983. Skład. M. Hrynblat, A. Hurski. Minsk: Navuka i technika [Легенды і паданні. 1983. Склад. М. Грынблат, А. Гурскі. Мінск: Навука і тэхніка].
- Matviejev Oleh. 2022. *Epocha Jekatjeriny Velikoj v narodnych istoričeskich prjedstavljenijach russkich i biełorusov: obščėje i osobiennie*. «Humanitarnyje i juridičeskije isšledovanija». 2022, t. 9: 411–420 [Матвеев Олег. 2022. Эпоха Екатерины Великой в народных исторических представлениях русских и белорусов: общее и особенное. «Гуманитарные и юридические исследования», т. 9: 411–420].

- Novaje žyćcio Starych Daroh* [online] <https://nastgaz.by/novae-zhytstsyo-staryh-darog/> [доступ 30.08.2023] [*Новое жыццё Старых Дарог*].
- O proischoždenii nazvaniya horoda Čerikova rasskazaŭ učitel istorii Vasilij Maksimienko* [online] <https://www.cherikovnews.by/o-proishozhdenii-nazvaniya-goroda-cherikova-rasskazal-uchitel-istorii-vasilij-maksimenko.html> [доступ 30.08.2023] [*О происхождении названия города Черикова рассказал учитель истории Василий Максименко*].
- Okkupanty v Chiersonie iščut miesto dla Jekatjeriny II* [online] <https://news.bigmir.net/ukraine/6326881-okkupanty-v-xersone-ishhut-mesto-dlia-ekateriny-ii> [доступ 30.08.2023] [*Оккупанты в Херсоне ищут место для Екатерины II*].
- Piat' pričin projechať po Bielarusi maršrutami Jekatjeriny Wielikoj* [online] <https://www.souzveche.ru/articles/tourism/56292/> [доступ 30.08.2023] [*Пять причин проехать по Беларуси маршрутами Екатерины Великой*].
- Po Katjerinienskomu puti* [online] <https://www.lib-krichev.mogilev.by/85.pdf> [доступ 30.08.2023] [*По Катериненскому пути*].
- Połacki rajon. Lehiendy i padańni* [online] <http://pridvinie.vlib.by/index.php/legends-about-all-regions-lib/3756-polotskij-rajon-legendy> [доступ 30.08.2023] [*Полацкі раён. Легенды і паданні*].
- Popova Jevhienija. 2013. *Prjedanija o putješestvii impieratrycy Jekatjeriny II v kontjeksťje istoričeskoj prozy v selenijach na Sibirskom traktje*. «Tradicionnaja kultura» 2013. № 4: 70–77 [Попова Евгения. *Предания о путешествии императрицы Екатерины II в контексте исторической прозы в селениях на Сибирском тракте*. «Традиционная культура» 2013. № 4: 70–77].
- Pra biazdonnaje bahaćcie*. U: *Dreva kachańnia. Lehiendy, padańni, skazy*. Minsk: Junactva: 204–206 [*Пра бяздоннае багацце*. У: *Дрэва каханья. Легенды, паданні, сказы*. Мінск: Юнацтва: 204–206].
- Pra bitvu pad Lasnoj*. U: *Dreva kachańnia. Lehiendy, padańni, skazy*. Minsk: Junactva: 23 [*Пра бітву пад Лясной*. У: *Дрэва каханья. Легенды, паданні, сказы*. Мінск: Юнацтва: 23].
- Pra rapanie Kachanku* (33–34). U: *Dreva kachańnia. Lehiendy, padańni, skazy*. Minsk: Junactva [*Пра пане Каханку* (33–34). У: *Дрэва каханья. Легенды, паданні, сказы*. Мінск: Юнацтва].
- Pra šviedaŭ*. U: *Dreva kachańnia. Lehiendy, padańni, skazy*. Minsk: Junactva: 24 [*Пра шведаў*. У: *Дрэва каханья. Легенды, паданні, сказы*. Мінск: Юнацтва: 24].
- Projti po śledam impieratrycy* [online] <http://www.shumilino.by/?p=15246> [доступ 30.08.2023] [*Пройти по следам императрицы*].
- Raboču pasiołak Jalizava* [online] http://catalog.library.mogilev.by/kray/Culture/r1p27_asip/r1p27_elizovo.htm [доступ 30.08.2023] [*Рабочы пасёлак Ялізава*].
- Savina Natalja. 2017. *Zamietki o lokalnom tjekstje Hhubokocho*. U: *Hhubokoje: pamiať o jevrjejskom miestječkje*. Moskva: 153–176 [Савина Наталья. 2017. *Заметки о локальном тексте Глубокого*. В: *Глубокое: память о еврейском местечке*. Москва: 153–176].
- Šklarik Vadim. 2019. *Jekatjerininskij trakt na tjerritorii Bielarusi po dannym mikrotoponimii* (273–276). U: *Onomastika Povołžja. Matjeriały XVII Mieždunarodnoj naučnoj konfjerencii*. Vielikij Novhorod, 17–20 sientjabrja 2019 h. Rjed. V.Ł. Vasiljev. Novhorod [Шклярник Вадим. 2019. *Екатерининский тракт на территории Беларуси по данным микропонимии* (273–276). В: *Ономастика Поволжья. Материалы XVII Международной научной конференции*. Великий Новгород, 17–20 сентября 2019 г. Ред. В.Л. Васильев. Новгород].
- Sokołova Valentina. 1972. *Tipy vostočnoslavijskich toponimičeskich prjedanij*. U: *Slavijskij folklor*. Moskva: Nauka [Соколова Валентина. 1972. *Типы восточнославянских топонимических преданий*. В: *Славянский фольклор*. Москва: Наука].

- Tarasau Siarhiey. 1991. *Čaradziej z siomaha veku Trajana: Usiasłaj Połacki*. Minsk: Navuka i technika [Тарасаў Сяргей. 1991. *Чарадзей з сёмага веку Траяна: Усяслаў Полацкі*. Мінск: Навука і тэхніка].
- Turističeskij maršrut «Iz Propojaska v Slavgorod» priznan lučšim na vystavkie «Proftur-2016»* [online] <https://www.belta.by/society/view/turisticheskij-marshrut-iz-propojaska-v-slavgorod-priznan-luchshim-na-vystavke-proftur-2016-179853-2016> [доступ 30.08.2023] [Туристический маршрут «Из Пропойска в Славгород» признан лучшим на выставке «Профтур-2016»].
- Turističeskij maršrut o putješestvijach impieratricy Jekatjeriny voploščajut v Homiele* [online] <https://ndsmi.by/kultura/28731-turisticheskij-marshrut-o-puteshestviyakh-imperatritsy-ekateriny-voploshchayut-v-gomele> [доступ 30.08.2023] [Туристический маршрут о путешествиях императрицы Екатерины воплощают в Гомеле].
- Turističeskij maršrut, šviazannyj s impieratriciej Jekatjerinoj II, objedinit rjehiony Biełarusi i Rośсии* [online] <https://news.sb.by/articles/turisticheskij-marshrut-svyazannyj-s-imperatritsey-ekaterinoj-ii-obedinit-regiony-belarusi-i-rossii.html> [доступ 30.08.2023] [Туристический маршрут, связанный с императрицей Екатериной II, объединит регионы Беларуси и России].
- Turističeskije maršruty* [online] <https://slavgorod.gov.by/social/turizmo/itemlist/category/228-poznavat> [доступ 30.08.2023] [Туристические маршруты].
- V Odjesi znošiat' pamjatnik rosijskij impieratricy Katjerini II: pojašnieńnia miškradi* [online] <https://tsn.ua/ukrayina/v-odesi-demontuyut-pam-yatnik-rosiyskiy-imperatricy-katerini-ii-poyasnennya-miskradi-2232481.html> [доступ 30.08.2023] [В Одессе зносять памятник российской императрице Катерине II: пояснения мискради].
- Viciebščyna: nazvy nasielennych punktaŭ pavodle lehiendaŭ i padańniaŭ*. 2000. Skład. A.M. Nienadaviec. Minsk: Biełaruś [Віцебшчына: назвы населенных пунктаў паводле легендаў і паданняў. 2000. Склад. А.М. Ненадавец. Мінск: Беларусь].
- Vinogradov Valentin, Hromov Dmitrij. 2007. *Lehiendy o putješestvujuščej impieratricie. «Živaja starina»*. № 3: 4–7 [Виноградов Валентин, Громов Дмитрий. 2007. *Легенды о путешествующей императрице. «Живая старина»*. № 3: 4–7].
- Zamačynskaja Iryna. 2011 (163–166). *U: Biełaruskaje slova: dyjalektņaje i zapazyčanaņe. Zbornik artykułaŭ pa materyjałach navukovyh čytańniaŭ, pryšviečanyh pamiaći dacenty Jeŭdakii Sciapanauńia Miacielskaj*. Minsk. 26-27 krasavika 2011 h. Redkał. M.I. Svistunova i inš. Minsk [Замачынская Ірына. 2011 (163–166). *У: Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае. Зборнік артыкулаў па матэрыялах навуковых чытаньняў, прысвечаных памяці дацэнта Ёўдакіі Сцяпанаўня Мяцельскай*. Мінск. 26–27 красавіка 2011 г. Рэдка. М.І. Свістунова і інш. Мінск].
- Ziamla, dzie pačaiasia moj los* [online] <http://catalog.library.mogilev.by/kray/Culture/r10p19.html> [доступ 30.08.2023] [Зямля, дзе пачаўся мой лёс].
- Žukova Halina. 2021. *Po sledam impieratricy Jekatjeriny*. “Hołas Sieńnenščyny”. 17 list. [Жукова Галина. 2021. *По следам императрицы Екатерины*. “Голас Сенненшчыны”. 17 ліст].

STRESZCZENIE: W artykule został zbadany proces powstawania, wprowadzania, transformacji mitu o carycy Katarzynie II we współczesnej przestrzeni białoruskiej oraz jego formy. W tym celu dokonano analizy różnego rodzaju legend poświęconych tej postaci historycznej, jak również mechanizmów ich powstawania i rozpowszechnienia. Autorzy zwracają uwagę na główne przejawy utrwalenia tego mitu w społeczeństwie. W artykule stwierdza się, że w ogólnej liczbie legend i opowieści o Katarzynie II można wyróżnić dwa główne bloki: toponimy w taki czy inny sposób powiązane

z Katarzyną II oraz legendy o wydarzeniach historycznych, w których brała ona udział lub miała z nimi coś wspólnego. Przykłady takich legend i tradycji ilustrują tezy zawarte w tekście.

СЛОВА КЛУЧОВЕ: mit historyczny, Katarzyna II, Białoruś, mikrotoponimy, legendy toponimiczne.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле даследуецца працэс узнікнення, укаранення, трансфармацыі і формы міфа пра царыцу Кацярыну II у сучаснай беларускай прасторы. Дзея гэтага аўтарамі былі прааналізаваны розныя віды паданняў і легенд, прысвечаных гэтай гістарычнай постаці, а таксама даследаваны механізмы іх з'яўлення і пашырэння. Аўтары звяртаюць увагу на асноўныя праявы гэтага міфа ў грамадстве. У артыкуле вызначана, што ў агульнай колькасці легенд і паданняў пра Кацярыну II можна вылучыць два асноўныя блокі: тапонімы, якія так ці інакш звязаныя з Кацярынай II, і легенды пра гістарычныя падзеі, у якіх яна прымала ўдзел альбо мела да іх нейкае дачыненне. Прыклады такіх легендаў і паданняў ілюструюць прыведзеныя ў тэксце тэзісы.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: гістарычны міф, Кацярына II, Беларусь, мікратапонімы, тапанімічныя легенды.

Data przesłania artykułu: 31.08.2023

Data akceptacji artykułu: 15.09.2023

ABOUT THE AUTHORS / O AUTORACH:

Raisa Zianiuk / Раіса Зянюк – Białoruś, badacz niezależny. Dr. historii. Specjalność naukowa – historia Białorusi. Zainteresowania naukowe: historia wyznań, historia edukacji, historia Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi.

Wybrane publikacje (2022–2023)

1. Раіса Зянюк. 2023. *Арганізацыя і дзейнасць інстытута Упаўнаважаных Савета на справах рэлігійных культаў у Бабруйскай і Палескай абласцях у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе (259–273)*. У: Акцябрскі край: гісторыя і сучаснасць: зб. навук. арт. Мінск.
2. Raisa Zianiuk. 2022. *The Procedure of Joining the Order in Belarus in the Second Half of XIX and at the Beginning of XX Century: Legislation and Practice*. "Roczniki teologii katolickiej". T. XXI: 253–270.
3. Raisa Zianiuk. 2022. *Archiwum kościoła św. Michała Archaniola w Michaliszkach (Białoruś) – los kolekcji na tle wydarzeń historycznych*. "Archiwa, biblioteki i muzea kościelne". T. 112: 459–483.
4. Раіса Зянюк. 2023. *Традыцыі спажывання і вырабу алкаголю ў рымска-каталіцкіх манастырах і семінарыях на беларуска-літоўскіх землях (1772–1914)*. "Беларускі Гістарычны Агляд". Т. 29. Сш. 1–2: С. 57–74.
5. Раіса Зянюк. 2022. *"Маю даручэнне збіраць і высылаць да пана гмінныя байкі і апавяданні": дзве казкі, запісаныя рымска-каталіцкім святаром (сярэдзіна XIX ст.)*. "Беларускі фальклор". Вып. 9: С. 255–265.

Aliaksandr Radziuk / Аляксандр Радзюк. – Białoruś, dr. historii. Specjalizacja naukowa – historia Białorusi XIX w. Zainteresowania naukowe: historia codzienności, polityka caratu na ziemiach Białorusi, represje.

Adres: 230025, г. Гродна, вул. Мастовая, 39, каб. 306, каф. сацыяльна-гуманітарных і лінгвістычных дысцыплін.

Wybrane publikacje (2022–2023)

1. Аляксандр Радзюк. 2022. *Незаконная літаратура на землях Беларусі ў першай палове XIX ст.* “Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт”. Вып. 19: 294–308.
2. Аляксандр Радзюк. 2022. *Каралеўства Польскае як месца рэадаптацыі былых ссыльных з тэрыторыі Беларусі і Літвы ў другой палове XIX ст.* “Гадавік цэнтра беларускіх студыяў”: 52–65.
3. Аляксандр Радзюк. 2022. *Беларускія землі ў фокусе антыпольскай палітыкі.* “Гадавік цэнтра беларускіх студыяў”: 248–255.
4. Аляксандр Радзюк. 2022. *Манетныя і рэчавыя скарбы на тэрыторыі Гродзенскай губерні ў XIX – пач. XX ст.* “Герольд Litherland” № 23: 93–101.
5. Аляксандр Радзюк. 2023. *Вобраз Расійскай імперыі ў гістарычнай памяці сучаснай Беларусі (на прыкладзе афіцыйных сайтаў мясцовых органаў улады).* “Номо Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі”: 280–295.

Mariusz Kaliciński

Uniwersytet Warszawski, Polska /

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6417-2424>

e-mail: m.kalicinski@student.uw.edu.pl

Relacje pomiędzy Bogiem a człowiekiem w twórczości Ryhora Baradulina na podstawie tomu poezji *KSTY*

*The relationship between God and man in the works of Ryhor Baradulin
on the basis of the volume of poetry KSTY*

*Дачыненні паміж Богам і чалавекам у творчасці Рыгора Барадуліна
на падставе паэтычнага зборніка КСТЫ*

ABSTRACT: The cultural and political thaw in Belarus at the beginning of the 1990s unleashed a wave of artistic freedom, which contributed to the turn of many Belarusian writers towards religious themes. Among these writers was also the National Poet of Belarus Ryhor Baradulin. The article provides a closer look at the relationship between God and man in the works of R. Baradulin based on the volume of poetry *KSTY*. As a result of the analysis, it was found that the lyrical subject is a deeply religious being, representing the Christian worldview and Belarusian national identity. The image of God largely corresponds to the Christian vision of the Absolute – the good, merciful and gracious Father of the human race. An important component of the bond between God and man in *KSTY* is silence. The dialogues of the lyrical “I” with the Creator are distinguished by unconventionality, and one of the main issues raised are the matters of the Belarusian homeland and its representatives.

KEYWORDS: Ryhor Baradulin, God, man, Belarus, relationship, patriotism, Christianity.

Upadek systemu komunistycznego i polityczna odwilż lat 90. XX w. przyniosły wyczekiwany z utęsknieniem powiew wolności w wielu dziedzinach życia na Białorusi. Wtedy wyszła z podziemia także i religia, dokąd została zagnana przez bolszewicki „wojujący ateizm”. Odrodzenie życia religijnego na Białorusi – przede wszystkim chrześcijaństwa – nie pozostało bez wpływu

na literaturę białoruską tamtego okresu, w szczególności na poezję, która garściami czerpała z tego, co jeszcze do niedawna było zabronione. Powszechny zwrot poetów białoruskich w stronę motywów, aluzji, obrazów i metafor religijnych (nie tylko chrześcijańskich) Walancin Akudowicz określił mianem „teologizacji literatury”, który jednak nie wpłynął znacząco na kształtowanie paradygmatu nowej literatury białoruskiej, nie licząc pewnych wyjątków [Акудовіч 2004: 258–259]. Niemniej możliwość sięgnięcia do niedostępnego przez dziesiątki lat skarbcza tradycji religijnej była dla wielu poetów, jak to ujmuje Iryna Bahdanowicz, „новым адкрыццём свету, новай магчымасцю спазнання сябе, цудоўным і трапяткім дакрананнем да сакральных таямніцаў светабудовы” [Багдановіч 2001, online].

Jedną z najbardziej znaczących postaci białoruskiego życia literackiego, w czyjej twórczości epoki postsowieckiej zagościła na stałe i zajęła poczesne miejsce tematyka religijna, był narodowy poeta Białorusi Ryhor Baradulin (1935–2014). Wówczas do szerokiej amplitudy tematycznej jego poezji dołączyły gatunki literackie typowe dla Biblii: psalmy, hymny, modlitwy, a także wierszowane parafrazy niektórych ksiąg Pisma Świętego (np. *Pieśni nad Pieśniami* czy też *Księgi Psalmów*), które autor niekiedy rozwija i „dopowiada”, tworząc tym samym apokryficzny „dalszy ciąg” historii biblijnych we właściwym sobie stylu [Ігнатюк 2010: 104]. I. Bahdanowicz konstatuje, że świadome skierowanie swojej twórczości w stronę Biblii, wartości chrześcijańskich, moralnej doskonałości, wyniosło pisarstwo R. Baradulina do rangi „apostolstwa świeckiego”, będącego „poetycką kontynuacją pracy misyjnej” wśród Białorusinów, zapoczątkowanej wraz z przekładami i wydaniem pewnej części ksiąg biblijnych przez Franciszka Skarynę [Багдановіч 2018: 86]. Zwieńczeniem obrania przez R. Baradulina poetyckiego szlaku o charakterze religijno-chrześcijańskim jest nominowany do literackiej Nagrody Nobla tom poezji *Ksty*, wydany w 2005 r., który posłużył jako materiał badawczy do bliższego oglądu relacji między Bogiem a człowiekiem, będącej wątkiem przewodnim niniejszego artykułu.

Pytanie stanowiące punkt wyjścia do dalszych rozważań brzmi następująco: kim w *Kstach* jest osoba mówiąca – uczestnik dialogu z Absolutem? Odpowiedź na zadane pytanie udziela cykl wierszy pod nazwą *Ружанець*, który otwiera książkę i zawiera utwory będące poetycką wariacją na temat najważniejszych modlitw chrześcijańskich, takich jak *Ojciec nasz* czy też *Wierzę*. Liryczne „ja”, używając terminu ukutego przez Mircea Eliadego, jawi się jako *homo religiosus*, czyli istota religijna, dla której religijność stanowi ważki wymiar ludzkiego bytu. Jest to religijność o charakterze chrześcijańskim, na co wskazuje już pierwszy utwór nazwanego powyżej cyklu – parafraza Modlitwy Pańskiej, w której podmiot liryczny w iście baradulinowskim stylu (obecność aliteracji, neologizmów, zastąpienie słowa „д’ябал” ludowym

leksemem białoruskim „нячысцік”) wyraża wiarę w Tróję Świętą, deklarując w ten sposób swoją przynależność do religii chrześcijańskiej:

І рушаць рухава
Ад Твайго цвярдога парога
І сіла, і слава
Твае мілаты і лагоды,
Айца, і Сына, і Духа Святога
Цяпер і заўсёды.
І на вячніны вячнін. Амін.
[Барадулін 2005: 20]

Chrześcijański światopogląd podmiotu lirycznego determinuje obraz Boga, który pojawia się na stronach *Kstów*. Bóg poety jest Bogiem miłosierdnym i litościwym: „Памілуй, бо маеш / Вялікую літасць да ўсіх” [Барадулін 2005: 25], przebacza ludziom ich występki: „Бог чые тых, / Хто даравання просіць” [Барадулін 2005: 125], jest cierpliwym Ojcem dla całego rodzaju ludzkiego: „І ў цярплівага Бацькі Бога / Заставацца неразумным дзіцём” [Барадулін 2005: 457], który nigdy nie opuszcza żadnego człowieka: „Ты са мной, / Каб не быў я ў самоце нідзе” [Барадулін 2005: 88]. Oprócz tego jest On również Prawdą: „Праўда ходзіць пад Богам” [Барадулін 2005: 89], co oznacza, że Jego słowo nie może mylić. Manifest całkowitej wierności i pełnego oddania Bogu oraz Jego słowu, traktowanemu jako prawda absolutna i ostateczna, zostaje wygłoszony przez bohatera lirycznego w utworze *Ты са мною*. Literat porównał w nim trwanie w prawdzie Bożej i niezachwianą ufność Jego kierownictwu do niewoli, której człowiek, świadomy korzyści, jaką ona niesie, gorliwie dopomina się od samego Stwórcy:

Я да скону ў палоне Тваім,
І пасля
Папрашуся застацца
У вечным палоне душою.
[Барадулін 2005: 88]

Istotnym elementem składowym więzi łączącej Boga i człowieka w *Kstach* jest cisza i milczenie. Łatwo zauważyć, że baradulinowski bohater liryczny czasem uderza w ton mędrca-filozofa w podeszłym wieku, o ponadprzeciętnej wrażliwości duchowej, wielkim doświadczeniu życiowym oraz wyjątkowej mądrości, nabytej na przestrzeni przeżytych lat. Właśnie tak czyni on w wierszu *Адбыўшы свае гады*, gdzie, dostrzegłszy „marność nad marnościami” w „pędzie tego świata”, w swojej życiowej filozofii kładzie nacisk na ciszę i milczenie, które prowadzą do poznania Boga:

Адбыўшы свае гады,
Апрача мітусні,
Не набудзем нічога.
Прагне душа цішыні,
Каб слухаць маўчанне Бога.

[Барадулін 2005: 318]

Kategoria ciszy, w której dokonuje się wyrażenie Niewyrażonego, staje się scenarią spotkania Boga i człowieka oraz środkiem ekspresji *sacrum*. Pierwzoplanową pozycję w przywiedzionym wyżej liryku zajmuje religijny wymiar ciszy, która w Biblii i nauczaniu Kościoła katolickiego, z którym identyfikuje się bohater liryczny,

staje się scenarią, w której przemawia Bóg, warunkiem teofanii, a także postawą człowieka wobec *sacrum*, wyrazem zaufania Bogu. <...> związana jest ona bardzo mocno z rzeczywistością ducha, jest bowiem integralnym składnikiem życia religijnego, moralnego, wyrazem pewnego wewnętrznego uporządkowania człowieka i postawą wsłuchiwania się w Boży głos [Krysińska 2017: 120].

Poeta zestawia dwie kontrastowe rzeczywistości: zamieszanie i ciszę, jeszcze mocniej uwypuklając w ten sposób pierwiastek duchowy tej drugiej, umożliwiającej kontakt z Transcendencją. Przejście w stan wyciszenia pozwala „слухаць маўчанне Бога”, które u R. Baradulina nie jest milczeniem bezradności, wywołującym sprzeciw i bunt wobec problemów egzystencjalnych człowieczeństwa, takich jak na przykład cierpienie. Za owym oksymoronem kryje się ponadprzeciętna wrażliwość podmiotu lirycznego na sprawy duchowe i pragnienie do wejścia w możliwie jak najgłębszą, intymną relację z Najwyższym, o czym świadczy jego dążenie do realizacji założeń duchowości chrześcijańskiej głoszącej, że Boga można spotkać tylko w wiecznym milczeniu. Jego głos jest milczący i jedynie milczenie może wyrazić Boga, a dla usłyszenia swego Stwórcy, przemawiającego w milczeniu, także i człowiek musi stać się ciszą [Diat, Sarah 2017: 34].

Utwór *Дзень пазыч жаўрукам* zawiera apel podmiotu lirycznego do czytelnika o darzenie szacunkiem ciszy, będącej koniecznością do usłyszenia Wszechmocnego. R. Baradulin wykorzystał obraz Boga kroczącego po ziemi, właściwy tradycyjnym białoruskim wyobrażeniom ludowym. Dyskretny głos Stwórcy ukryty jest pod symboliczną postacią Jego własnych kroków czynionych bosymi stopami, które mogą być usłyszane jedynie pod warunkiem oderwania się człowieka od hałasu i zgiełku panującego w świecie:

Прышануй цішыню
У гэтым стомленым свеце,
Каб пачуць, як ступае
Гасподзь басанож.

[Барадулін 2005: 398]

Niekonwencjonalnym podejściem do dialogu między Bogiem a człowiekiem, wykraczającym poza utarte konwenanse, cechuje się liryk inwokacyjny *Жычэнні*, w którym bohater liryczny stawia samego siebie oraz swoje potrzeby na dalszy plan i przyjmuje rolę autora życzeń skierowanych w stronę Boga:

Госпад!
Дазволь пажадаць Табе
Крыніцы моцы,
Сумёты спакою,
Бо ўсе толькі просяць Цябе
У мальбе
Перашалелаю талакою.
<...>
Пачуй,
Жыцця й забыцця Валадар,
Зычэнні здароўя і бясконцавечча!
[Барадулін 2005: 165–166]

Wplecenie formuły powinszowań do utworu, stwarzające efekt „uczłowieczenia” Boga i Jego natury, zaciera dystans między człowiekiem a Absolutem, wprowadza familiarne, swojskie stosunki między obydwojma bytami, czyniąc je bardziej bezpośrednimi. Osoba mówiąca w wierszu zwraca uwagę na charakterystyczną dla niemalże całej populacji ludzkiej jednostronność i koncentrację wyłącznie na własnych potrzebach w relacji ze Stwórcą („Бо ўсе толькі просяць Цябе / У мальбе / Перашалелаю талакою”), a ponadto idzie o krok dalej, próbując „wejść w skórę” Boga, rozważając zarówno tajemnicę Jego wystarczalności, jak i negatywne następstwa aktu stworzenia dla Niego samego:

Ты ў свеце Адзін,
Ды Цябе стае
На ўсё, што стала,
І ўсё, што стане.
<...>
Дазволіўшы, каб жыццё жыло
Ты вырак сам сябе на пакуты.
[Барадулін 2005: 166]

Drugim istotnym atrybutem lirycznego „ja” jest białoruska tożsamość narodowa, o której ważności w hierarchii wyznawanych przez niego wartości świadczy deklaracja wiary w Białoruś i wyniesienie jej do rangi świętości w wierszu *Беры* – autorskim przekształceniu i rozwinięciu credo nicejsko-konstantynopolitańskiego. Po deklaracji wiary w „Jeden, Piotrowy i Apostolski Kościół” baradulinowski symbol wiary nie dobiega do kanonicznego końca, lecz znajduje swoją kontynuację w wyrażeniu najgłębszych i najbardziej intymnych uczuć żywionych do własnej ojczyzny:

Веру, і тым жыву,
Веру, і тым існую,
У Богам дадзеную,
А значыць святую
Беларусь прыўкрасную самую.
Перад ёю,
Як перад Мамаю,
Хілю галаву.
Верны паклону
Да скону.

[Барадулін 2005: 23]

Czy sakralizacja ojczyzny białoruskiej nie jest zwykłym zabiegiem stylistycznym, podkreślającym znaczenie i miłość do własnego kraju w utworach literata, czy też kryje się za nią coś więcej? Czy wyniesienie Białorusi na piedestał *sacrum*, z którego wynika wytrwała, gorąca modlitwa prośby o dobrobyt nacji i rodaków, skierowana do Boga, nie jest naturalną konsekwencją bycia przez baradulinowski podmiot liryczny *homo religiosus* w wydaniu chrześcijańskim?

W książce *Pamięć i tożsamość* Jan Paweł II stwierdza, że ojczyzna stanowi otrzymane po ojcach (przodkach) dziedzictwo oraz wynikający z niego stan posiadania zarówno materialny, jak i duchowy, który składa się na kulturę danego narodu. Duchowe dziedzictwo ojczyzny dociera do dzieci za pośrednictwem rodziców, zaś względem nich, jak głosi czwarte przykazanie Dekalogu, należy się szacunek i cześć. W języku łacińskim ów chrześcijański charakter miłości synowskiej jest wyrażony za pomocą terminu *pietas*, podkreślającego jej wymiar religijny, gdyż to właśnie rodzice są reprezentantami Boga Stwórcy wobec własnych dzieci. Poprzez dar przekazywania życia rodzice stają się uczestnikami tajemnicy stworzenia, zasługując tym samym na cześć podobną do tej, jaką chrześcijanin oddaje Bogu Stwórcy, co z kolei znajduje swój dalszy ciąg w postawie duchowej w odniesieniu do ojczyzny, będącej prawdziwą matką dla każdego człowieka i wobec której każdy ma obowiązek owej *pietas*. Cześć i szacunek do własnej ojczyzny znajduje swój wyraz w patriotyzmie, będącym umiłowaniem tego, co ojczyste, a więc historii, tradycji, języka, rodzimych krajobrazów, dzieł rodaków i wytworów ich geniuszu, a także umiłowaniem samych rodaków, połączonych wyliczonymi powyżej czynnikami. Zatem patriotyzm wchodzi w zakres czwartego przykazania Dekalogu, a ojczyzna urasta do miana dobra wspólnego i wielkiej powinności wszystkich obywateli [Jan Paweł II 2005: 66–72].

W związku z powyższym, pamiętając o wartościach wyznawanych przez bohatera lirycznego, konsekwentnym i całkowicie pełnoprawnym przedstawia się użycie epitetu „święty” w kontekście Białorusi. Ojczyzna białoruska została dana przez Boga, dlatego jest święta, ważna i z racji tego zajmuje istotne

miejsce w dialogach człowieka z Bogiem u R. Baradulina. Baradulinowski podmiot liryczny, uczyniwszy z Białorusi obiekt godny czci i szacunku, jest w pełni świadomy „świętego obowiązku” służby własnej ojczyźnie, od którego nie wolno się uchylić, o czym dał do zrozumienia w nadmienionym już utworze *Беры*, deklarując wierność i oddanie macierzy aż po kres swojego życia.

Dla podmiotu lirycznego perspektywa „ojczyzny wiecznej”, otwarta w chrześcijaństwie dla rodzaju ludzkiego przez przyjście Chrystusa na świat i Jego odejście z tego świata do Ojca, nie odbiera niczego z jej treści doczesnej, a wręcz staje się inspiracją do służenia ojczyźnie ziemskiej. „Ojcowizna, którą zawdzięczamy Chrystusowi, skierowuje to, co należy do dziedzictwa ludzkich ojczyzn i kultur, w stronę wiecznej ojczyzny” [Jan Paweł II 2005: 68–69]. Dlatego też manifest wiary chrześcijanina-Białorusina kończy się wyrażeniem wiary w zmartwychwstanie ciał i życie wieczne po śmierci – jedno z kluczowych powodów, motywujących jego ofiarną służbę Białorusi:

Чакаю, як лепшых часін,
Уваскрошання змерлых
І жыцця тога веку,
Што прыйдзе. Амін.
[Барадулін 2005: 23]

Pragnienie pozostania wiernym krajowi ojczystemu niezależnie od okoliczności ma swoją twórczą kontynuację w wierszu *Святы анёле* – poetyckiej interpretacji tradycyjnej chrześcijańskiej modlitwy codziennej, będącej prośbą wiernych o opiekę anioła stróża. Liryczne „ja”, świadome ułomności własnego ciała i słabości swojej woli, w szczerej modlitwie zwraca się do Bożego posłańca z osobistą litanią prośb, w skład której wchodzi prośba o dochowanie wierności ojczyźnie białoruskiej:

Дапамажы спакусу перамагчы.
<...>
Каб Госпада я не ўгнявіў.
Каб верны быў я
Крывіцкай святой старане,
Мове матчынай –
Як найраднейшай балючай радні.
[Барадулін 2005: 28]

Wyjątkowa ekspresyjność porównania („як найраднейшай балючай радні”) ukazuje skrajnie negatywny stosunek podmiotu lirycznego do zdrady własnego dziedzictwa duchowego i materialnego, natomiast przez określenie ojczyzny białoruskiej jako „крывіцкая святая старана” autor, oprócz nadmienionej już sakralizacji rodzimych stron, podkreśla łączność dziejową współczesnych Białorusinów ze swoimi przodkami, w tym przypadku

z plemieniem Krywiczów, zamieszkującym w średniowieczu znaczne obszary północno-wschodniej Białorusi. Prośba do anioła stróża o pomoc w zachowaniu wierności ojczyźnie nieprzypadkowo trafiła do owego modlitewnego liryku, bowiem sprzeniewierzenie się własnej spuściźnie narodowej w oczach podmiotu lirycznego równa się obrazie Boga.

W swoich modlitwach do Absolutu liryczne „ja” nie poprzestaje wyłącznie na prośbach osobistych, lecz także, wypełniając ewangeliczny nakaz miłości bliźniego, mając na oku „nie tylko swoje własne sprawy, ale też i drugih” [Flp 2, 4], wstawia się u Boga za swoich krajanów, zatroskany o ich pomyślność zarówno doczesną, jak i wieczną. Dlatego, pielęgnując pamięć o zmarłych patriotach kraju ojczystego, występuje w roli ich wstawiennika przed Stwórcą, którego prosi o darowanie im kary pośmiertnej za grzechy uczynione za życia:

Госпадзе, не забудзься ўранні,
Узгадай увечары,
<...>
Нашых братоў і бацькоў,
<...>
Якія і ў злыя часіны
Заставаліся крывічамі,
<...>
Даруй ім волю й няволю віны,
<...>
Бо яны былі толькі людзьмі.
[Барадулін 2005: 24]

Ponadto nie zapomina o swoich współcześnie żyjących rodakach zarówno tych, którzy nie są obojętni wobec duchowej schedy po ojcach, jak i tych, którzy z powodu własnych zaniedbań oraz zawirowań historyczno-ideologicznych: braku prawdziwej państwowości od XVIII do XX w., poddaniu procesom denacjonalizacyjnym (polonizacja, rusyfikacja, sowietyzacja), utraciwszy łączność z białoruskim dziedzictwem duchowo-materialnym, stracili poczucie własnej godności:

Будзь і ў клопатах Божых.
Тым, хто слугуе роднаму краю,
Хто нашу мову мілуе,
Пакажы сцяжынку да раю,
<...>
Памяні, Госпадзе, нашых братоў,
Што й сёння
Ва ўчарашняга дня ў палоне,
Вызвалі ад кайданоў
І душы іхнія, і далоні,
Каб мелі галаву на плячах,
А не неслі, як горб, за плячамі.

Каб зоры займаліся ў смелых вачах,
Каб пачуваліся вольнымі крывічамі.
[Барадулін 2005: 25–26]

Błaganie Króla Niebios o pomocną dłoń w walce z białoruskimi wadami narodowymi również gości na kartach *Kstów*: w utworze *Усынаві наноў*, będącym autorskim rozwinięciem wersetu 5. Psalmu 84., literat dokonuje rozprawy z negatywną w jego mniemaniu cechą charakteru, właściwą narodowi białoruskiemu, jaką jest przesadna zgodność z innymi oraz uступliwość, które w dużym stopniu przyczyniły się do przytłumienia własnej odrębności narodowej i kulturowej. Oprócz R. Baradulina jednym z literatów, również zwracających uwagę na ujemne konsekwencje owego rysu mentalności białoruskiej, jest Wiktar Kaźko, który w swojej noweli *Час збіраць косьці* „падкрэслівае абсурдную памяркоўнасць беларуса, якая не дае яму нармальна жыць” [Шавяка 2012: 284]. W przypadku tego wiersza R. Baradulin skorzystał z formy podmiotu zbiorowego, stwarzając w ten sposób błagalny akt modlitewny do Boga w imieniu wszystkich Białorusinów z elementami szczerej spowiedzi z wad narodowych. Ratunkiem dla białoruskiej nacji w walce ze swoimi przywarami jest krzyż, niemniej jednak, zdając sobie sprawę z własnej ułomności i niemożności samodzielnego poniesienia krzyża, podmiot zbiorowy w sugestywnym wołaniu prosi Wszechmogącego o pomoc w ukrzyżowaniu przywołanych powyżej przywar:

Памяркоўнасць нашую
На крыжы
Укрыжуй!
[Барадулін 2005: 91]

W tym kontekście nasuwa się na myśl nowotestamentowa scena sądu nad Chrystusem, podczas której naród żydowski żąda, aby Poncjusz Piłat wydał Jezusa na śmierć, wykrzykując: „Ukrzyżuj go!” [Mk 15, 14]. Z kolei u R. Baradulina mamy do czynienia z odwróceniem sytuacji: sam naród białoruski wręcz domaga się ukrzyżowania własnych wad narodowych, widząc w nim antidotum na swoje problemy. R. Baradulin czyni z krzyża symbol, bardziej przypominający początek nowego życia, nowego etapu w historii narodu białoruskiego, niż narzędzie męki oraz atrybut grozy i śmierci. Krzyż u R. Baradulina wyzwala, zwiastuje odrodzenie i jest kluczem do zwycięstwa jednostki nad samym sobą, nad swoimi ujemnymi cechami, zaś w szerszej perspektywie stanowi element duchowego przebudzenia Białorusinów, wiodącego do odnowy białoruskiej tożsamości narodowej.

W *Kstach* nie mogło zabraknąć wiersza-modlitwy za Białoruś. Tym samym R. Baradulin kontynuuje tradycję liryków modlitewnych za ojczyznę, na którą składają się między innymi utwory Janki Kupały (*Мая малітва*) i Natalli

Arsienniewy (*Малітва / Магутны Божа*). W liryku *Маленне за Беларусь* bohater liryczny utworu (liryczne „my”) w błagalnym uniesieniu prosi Boga o zlitowanie się nad nieszczęsnym narodem białoruskim oraz o ochronę przed najbardziej palącymi zagrożeniami dla Białorusi, takimi jak niebezpieczeństwo zniknięcia białoruskiej nacji oraz zakusy wrogów zewnętrznych na wolność i niezależność Białorusinów. Podmiot liryczny wyprasza dla Białorusi łaski, która ma „oczy Boga”: „Божа, пашлі Беларусі / Ласку з Тваімі вачамі” [Барадулін 2005: 175]. Według symboliki starotestamentowej oczy Boga, podniesione ku narodowi wybranemu i ku poszczególnym Izraelitom, są znakiem łaskawości Boga i wyrażają Jego miłość [Nowak 2018: 29].

Udało się zatem ustalić, że baradulinowski podmiot liryczny jest *homo religiosus* w wydaniu chrześcijańskim o białoruskiej tożsamości narodowej. Właśnie owe czynniki stanowią punkt wyjścia, z którego poszukuje on drogi do Boga, odpowiadającej jego chrześcijańskości i białoruskości, białoruskiej specyfice kulturowej i społecznej, a także będącej fundamentem jednoczącym naród białoruski. Zwieńczeniem jego poszukiwań było dołączenie do Kościoła unickiego, które opisuje jak swoiste „oświecenie rozumu i serca”, dające wyzwolenie z niewidzialnych czterech ścian skrupowania duchowego:

У свеце жыў, нібыта ў пуні, я,
Не разумеючы нічога.
Але пралегла ў сэрцы Вунія –
Дарога ясная да Бога.

[Барадулін 2005: 171]

Liryka modlitewna R. Baradulina w *Kstach* stanowi w głównej mierze zaplecze myśli teistycznej, pomijając kilka utworów zawierających obraz Boga oparty na białoruskim folklorze ludowym¹. Konflikty i napięcia między człowiekiem a Bogiem, występujące w twórczości takich białoruskich poetów, jak Janka Kupała i Kazimir Swajak, są nieobecne na kartach poezji R. Baradulina w tomie *Ksty*. Pogłębione życie duchowe lirycznego „ja” łączy się w sposób organiczny z jego uwielbieniem ojczyzny białoruskiej i troską o dobro rodaków,

¹ Do tej grupy zaliczają się dwa utwory, których bazę źródłową stanowiły legendy zapisane przez etnografów w regionie Podźwinia, skąd pochodzi sam R. Baradulin. W pierwszym z nich, zatytułowanym *Доля*, Bóg-wędrowiec, ujrawszy matkę, która wykorzystuje naleśnik do wykonania czynności higienicznych przy dziecku, karze ludzkość, odbierając jej urodzaj. Drugi wiersz, noszący nazwę *Крывіцкае паданне*, ukazuje różnicę między kobietą a mężczyzną w stosunku do pracy: utrudzonemu Bogu, proszącemu o wskazanie właściwej drogi i wodę, żniwiarka odmawia pomocy, wymawiając się brakiem czasu, w przeciwieństwie do kosiarza, który na prośbę Boga przerywa pracę, dzieli się posiadanym prowiantem i wskazuje właściwą drogę. Utwór kończy się następującym morałem: chłop zawsze dysponuje czasem w odróżnieniu od wiejskiej kobiety.

bowiem, jak zaznacza Mikoła Arocčka, „духоўнасць не павінна быць утылітарнай, яна патрэбная для самаўгрунтавання народа, падвышэння неба яго самасвядомасці” [Арочка 2002: 619]. Nie ulega wątpliwości, że w przypadku poezji R. Baradulina kreacja podmiotu lirycznego w wielu miejscach jest zbieżna z postawą poety, który należał do grona białoruskich patriotów reprezentujących chrześcijański światopogląd religijny i od przełomu lat 80. i 90. XX w. otwarcie deklarował swoją konfesyjną przynależność do Kościoła greckokatolickiego.

References

- Akudovič Valjancin. 2004. *Razburyc' Paryż*. Minsk: Lohvinaŭ [Акудовіч Валянцін. 2004. *Разбурцыць Парыж*. Мінск: Логвінаў].
- Aročka Mikola. 2002. *Ryhor Baradulin*. U: *Historyja belaruskaj litaratury XX stahoddzja ŭ čatyroch tamach*. Minsk: Belaruskaja navuka [Арочка Мікола. 2002. *Рыгор Барадулін*. У: *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя ў чатырох тамах*. Мінск: Беларуская навука].
- Bahdanovič Iryna. 2001. *Šljax da svjatyni. Vobraz Maci Božaj u belaruskaj paëzii. Da 120-hoddzja z dnja narodžennja*. “Naša vera” № 3 [online] <https://media.catholic.by/nv/n17/art8.htm> [доступ: 30.06.2023] [Багдановіч Ірына. 2001. *Шлях да святыні. Вобраз Маці Божай у беларускай паэзіі. Да 120-годдзя з дня нараджэння*. “Наша вера” № 3].
- Bahdanovič Iryna. 2018. *Biblijnyja matyvy i simvaly ŭ pol'skamoŭnaj paëzii Belarusi XX stahoddzja*. „Studia białorutenistyczne” nr 18: 83–101 [Багдановіч Ірына. 2018. *Біблійныя матывы і сімвалы ў польскамоўнай паэзіі Беларусі XX стагоддзя*. „Studia białorutenistyczne” nr 18: 83–101].
- Baradulin Ryhor. 2005. *Ksty*. Minsk: Rymska-katalickaja parafija Svjataho Symona i Svjataj Aleny [Барадулін Рыгор. 2005. *Ксты*. Мінск: Рымска-каталіцкая парафія Святога Сымона і Святой Алены].
- Diat Nicolas, Sarah Robert. 2017. *Moc milczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek.
- Ignatûk Elena. 2010. *Poeziâ Rygora Borodulina v sisteme hristianskih cennostej*. “Gosudarstvo, religiâ, cerkov' v Rossii i za rubežom” № 1: 103–116 [Игнатюк Елена. 2010. *Поэзия Рыгора Бородулина в системе христианских ценностей*. “Государство, религия, церковь в России и за рубежом” № 1: 103–116].
- Jan Paweł II. 2005. *Pamięć i tożsamość*. Kraków: Znak.
- Krysińska Katarzyna. 2017. *Cisza i światło jako środki wyrażania sacrum (na przykładzie „Pieśni o Bogu ukrytym” Karola Wojtyły i tomiku „Postać w bieli” Czesława Sobkowiaka)*. „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego. Seria Scripta Humana” t. 8: 119–129.
- Nowak Jacek. 2018. *Archetyp liturgii słowa w liturgii synodalnej*. „Ruch biblijny i liturgiczny” nr 1: 25–35.
- Pismo Święte Nowego Testamentu*. 1998. Poznań: Pallottinum.
- Šaviaka V. U. 2012. *Adliustravannie absurdnasci žyccia ŭ apoviesci V. Kažko ČAS ZBIRAĆ KOSCI*. U: *VI Mašerovskie čtenia: materialy meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii studentov, aspirantov i molodyh učenyh*, Vitebsk, 27–28 sentâbrâ 2012 g. Vitebsk: UO VGU imeni P.M. Mašerova [Шавяка В. У. 2012. *Адлюстраванне абсурднасці жыцця ў апавесці В. Казько ЧАС ЗБІРАЦЬ КОСЦІ*. У: *VI Машеровские чтения: материалы международной научно-практической конференции студентов, аспирантов*

и молодых ученых, Витебск, 27–28 сентября 2012 г. Витебск: УО ВГУ имени П.М. Машерова].

STRESZCZENIE: Powiew swobody twórczej na Białorusi, wynikający z odwilży politycznej i transformacji ustrojowej lat 90. XX w., przyczynił się do zwrotu wielu literatów białoruskich w stronę tematyki religijnej. Do grona owych pisarzy należał także narodowy poeta Białorusi Ryhor Baradulin. Artykuł zawiera bliższy ogląd relacji Boga z człowiekiem w twórczości R. Baradulina na podstawie tomu poezji *KSTY*. W wyniku przeprowadzonej analizy stwierdzono, że podmiot liryczny jest istotą głęboko religijną, reprezentującą światopogląd chrześcijański oraz białoruską tożsamość narodową. Obraz Boga w dużej mierze odpowiada chrześcijańskiej wizji Absolutu, czyli dobrego, miłosiernego i łaskawego Ojca rodzaju ludzkiego. Istotnym elementem składowym więzi łączącej Boga i człowieka w *KSTACH* jest cisza i milczenie. Dialogi lirycznego „ja” ze Stwórcą charakteryzują się niekonwencjonalnością, zaś jedną z głównych poruszanych kwestii stanowią sprawy ojczyzny białoruskiej i jej przedstawicieli.

SŁOWA KLUCZOWE: Ryhor Baradulin, Bóg, człowiek, Białoruś, relacje, patriotyzm, chrześcijaństwo.

АНАТАЦЫЯ: Час творчай свабоды, які прыйшоў у Беларусь на пачатку 90-х гадоў XX ст. разам з палітычнай адлігай і распадам камуністычнага ладу, абумовіў зварот шматлікіх тагачасных беларускіх пісьменнікаў да рэлігійнай тэматыкі. Сярод такіх літаратараў быў таксама народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін. Прадмет даследавання – дачыненні паміж Богам і чалавекам у творчасці Р. Барадуліна на аснове паэтычнага зборніка *КСТЫ*. У выніку праведзенага аналізу было выяўлена, што лірычны герой характарызуецца глыбокай рэлігійнасцю хрысціянскага кшталту і атаясамлівае сябе з Беларуссю. Вобраз Бога, па вялікім рахунку, адпавядае хрысціянскім уяўленням пра Абсалют, г. зн., што Бог у Р. Барадуліна характарызуецца дабрынёй, міласэрнасцю, ласкавасцю ды ахінае сваёй бацькоўскай апекай увесь чалавечы род. Важным элементам сувязі, якая лучыць чалавека з Богам у *КСТАХ*, з’яўляецца цішыня і маўчанне. У дыялогах лірычнага „я” з Тварцом заўважаецца арыгінальнасць, аўтарскі падыход, а да найбольш важных пытанняў, якія закранаюцца ў малітоўнай лірыцы Р. Барадуліна, належыць лёс Беларусі і саміх беларусаў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Рыгор Барадулін, Бог, чалавек, Беларусь, адносіны, патрыятызм, хрысціянства.

Data przesłania artykułu: 14.07.2023

Data akceptacji artykułu: 18.08.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mariusz Kaliciński – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; mgr; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: literatura białoruska w XX w., polsko-białoruskie związki literackie.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska.

VARIA

Materiały

Natallia Slizh / Наталля Сліж

Europejski Instytut Uniwersytecki, Włochy /

European University Institute, Italy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9907-9761>

E-mail: magvita@gmail.com

Астралагічны верш у гонар Яна Міхала Давойны-Салагуба¹

An astrological poem in honor of Jan Mikhail Davojna Salagub

Wersz astrologiczny ku czci Jan Michała Dowojny Sołłohuba

У гістарыяграфіі звярталася ўвага на астралагічны і астранамічны сімвалізм у літаратуры ў розныя перыяды [Goliński 2006: 79–86; Wydrych-Gawrylak 2006: 87–99]. Нашую ўвагу прыцягнуў верш з выкарыстаннем астралагічнай сімволікі, напісаны ў гонар палітыка Вялікага Княства Літоўскага Яна Міхала Давойны-Салагуба (1697–1748). Твор захоўваецца ў Адзеле рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа (Мінск), датуецца XVIII ст. [гл. дадатак 1, АР ЦНБ, ф. 23, воп. 1, спр. 256]².

Астралогія стала часткай культуры старажытнай Грэцыі і Рыма, а пазней знайшла сваё месца ў культуры Еўропы ў часы Сярэднявечча і Рэнесансу. Астралагічныя тэмы прысутнічалі ў творчасці Пётраркі [Astrologia 1996: 32]. Яны мелі месца ў яго творы *Трыумф* [BML, Ashb 854], які пазней пасля стаў натхняльным для мастакоў. Былі створаны працы *Трыумф Кахання*, *Трыумф Часу*, *Трыумф Вечнасці*, *Трыумф Славы*, *Трыумф Цноты* [Пеллеgrіно, Полетти 2007: 42–54]. Цыкл карцін з “трыумфамі” стварыў у 1483 г. Якопа дэль Селая (1441–1493). Яны цяпер захоўваюцца ў Музеі Бандзіні (Фіезале).

¹ Даследаванне выканана пры падтрымцы Інстытута Міжнароднай Адукацыі і Еўрапейскага Універсітэцкага Інстытута.

² Выказваю шчырую падзяку беларускаму даследчыку Дзянісу Лісейчыкаву, які звярнуў нашу ўвагу на гэту крыніцу.

У Вялікім Княстве Літоўскім былі вядомы творы італьянскай літаратуры на астралагічную тэматыку [Goliński 2006: 79–86; Wydrych-Gawrylak 2006: 87–99]. Напрыклад, Шымон Казімір Бурневіч выкарыстаў задзякальны сімвалізм у назве панегірыка, які быў прысвечаны надворнаму маршалку ВКЛ Антонію Яну Тышкевічу [Burniewicz 1650]. Традыцыя выкарыстоўваць астралагічны сімвалізм у літаратуры мела працяг у XVIII ст. Хоць у перыяд Асветніцтва астралогія моцна крытыкавалася, аднак гэта не азначала, што астралагічныя тэмы зніклі з літаратуры.

У калекцыі аддзела рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа верш у гонар падскарбія ВКЛ Яна Міхаіла Давойны-Салагуба захоўваецца ў асобнай справе. Ён мае назву *Zodiak z siedmiu planetom przy dorocznym patrona rekursie Jasnie Wielmożnego Jmsci Pana Jana z Dowoyny Sołłohuba, pisarza ziemskiego, poskarbiego wielkiego WoXaLtto, Pana y Dobrodzieia. Przez życziwego służę reprezentowany*. Ужо ў самой назве выкарыстоўваецца астралагічная тэрміналогія. Імя аўтара невядома, але мяркуючы па тытуле і змесце, паэт паходзіў з атачэння падскарбія. У крыніцы не пазначана дата стварэння верша. Калі браць пад увагу пасады, якія ў ім згаданы, то ўзнік верш ў перыяд з 1731 па 1746 г.

Салагуб паходзіў з сям'і ковенскага чашніка Гераніма Давойны-Салагуба і Кацярыны Ганны Гратусоўны. Ян Міхаіл браў шлюб тройчы. Першай жонкай была Алена Шамоўская, другой – Канстанцыя Крышпін-Кіршэнштэйн, трэцяй – Тэрэза Агінская. Дзеці нарадзіліся толькі ў першым шлюбе: дачкі Кацярына і Ганна, сыны Юзаф Антоній і Антоній Юзаф. Ян Міхаіл пачынаў з вайскавай кар'еры, пазней займаў пасады лоўчага ВКЛ, падскарбія ВКЛ, берасцейскага ваяводы [Romaniuk 2000–2001: 309–315].

Марцін Матушэвіч піша ў сваіх мемуарах, што Салагуб быў адважны, адукацыі не меў, служыў лейтэнантам у войску ВКЛ. Дамова пра шлюб з Шамоўскай адбылася ў незвычайнай, нават камічнай сітуацыі, калі ён быў у гасцях яе бацькі. На вечарыне ўжо было шмат выпіта, і Салагуб пагадзіўся выпіць яшчэ пры ўмове, што адна з гаспадарскіх дачок вып'е. Адна з іх узяла келіх, трохі прыгубіла, аддала яму поўны. Салагуб выпіў, паставіў келіх на галаву каня і расстраляў яго з пісталета. Пасля ўпаў да ног Шамоўскага і папрасіў рукі дачкі. Той пагадзіўся, падумаўшы, што гэта жарт, але пазней пад пагрозамі быў вымушаны справіць вяселле. За пасаг Салагуб купіў брыгадзірства ў палку. Пазней набыў у будучага кракаўскага кашталяна Станіслава Панятоўскага пасаду падскарбія ВКЛ [*Pamiętniki Marcina Matuszewicza* 1876: 90–91]. Скарга берасцейскай шляхты ў 1730 г. сведчыць, што ў сваёй кар'еры Салагуб выкарыстоўваў розныя метады, якія не заўсёды былі законныя. Яго абвінавачвалі ў парушэнні шляхецкіх вольнасцей. Салагуба абралі ад Берасцейскага

ваяводства дэпутатам, а ён, па сведчаннях шляхціцаў, ніколі не быў у іх на соймаках [AGAD, AR, dz. II, sygn. 2463].

У аснову верша пакладзены астралагічны сімвалізм, які быў звязаны з планетамі. Пра гэта аўтар згадвае на самым пачатку твора. Кожная літара прозвішча Салагуба (Sołłohub) суадносілася з пэўнай планетай: “s” – з Юпітэрам, “o” – з Сатурнам, “t” – з Марсам, “r” – з Меркурыем, “o” – з Венерай, “h” – з Сонцам, “u” – з Месяцам, “b” – з зоркамі. Згодна з літарамі, твор быў падзелены на тэматычныя часткі. У адпаведнасці з якасцямі планет складаліся пажаданні Салагубу. Парадак планет прадстаўлены адвольна. У астралогіі планеты апісваюцца па халдзейскім радзе, у аснову якога пакладзены цыкл праходу планет па знаку задзяка. Ён выглядае так: Сатурн, Юпітэр, Марс, Сонца, Венера, Меркурый, Месяц. Гэты парадак не быў захаваны аўтарам. Ён выбраў адвольную форму.

Варта адзначыць, што аўтар твора меў уяўленне пра значэнне планет у астралогіі, хоць пра планеты падавалася толькі агульная інфармацыя. Так, пра Юпітэр аўтар пісаў, што ён мае ласкавую натуру, адпаведна, прынясе Салагубу спрыянне ва ўсіх справах. Паводле класічнай астралогіі, Юпітэр лічыцца вялікім шчасцем, спрыяе асобам, якія маюць уладу. Сатурн правільна характарызаваўся як планета цяжкай натуры, а па астралагічных характарыстыках – вялікае зло. Аднак, на думку аўтара, падскарбію ён прынясе доўгія гады жыцця і радасць замест смутку. Марс апісваўся як планета неспакойная і ваяўнічая, што адпавядала астралагічным характарыстыкам. Але паводле меркавання аўтара, Салагубу яна будзе даваць спакой. Пра Меркурый правільна было напісана як пра планету, якая дае парады. Сапраўды, ён адказвае за розум і інтэлектуальныя справы. Таму аўтар жадаў Салагубу, каб Меркурый спрыяў у цяжкіх справах і надаваў ім хуткасць. У вершы жадалася атрымаць ад Венеры спрыянне Салагубу. Яна павінна была яму прынесці радасць і шчасце. Гэта планета лічыцца ў астралогіі малым добром, яна прыносіць задавальненне і радасць. Сонца як галоўнае свяціла Алімпа прызначана асвятляць справы Салагуба. У частцы, якая прысвечана Месяцу, апісваецца ўвесь яго цыкл – маладзік, другая квадра, поўня, ветах. Хоць у астралогіі кожная фаза мае сваё значэнне, аўтар адзначае пра спрыянне Месяца пры праходзе праз ўвесь цыкл. Апошняя літара звязваецца з зоркамі. Як немагчыма палічыць зоркі, так і незлічоныя і добрыя рысы Салагуба.

Для ведання астралагічнага сэнсу планет не абавязкова было быць астралагам. У XVIII ст. астралогія выкладалася ў школах. Яе вывучалі ў Кракаве, Замосці, Вільні [Kończak 1905: 77]. Апрача таго, у гэты перыяд набывае распаўсюджванне папулярная астралогія. Калі ў XVII ст. асноўным месцам, дзе друкаваліся календары і прагностыкі, быў Кракаў, то

ў XVIII ст. яны выходзяць у свет у Львове, Пачаеве, Супраслі, Вільні, Гародні, Замосці, Сандаміры і іншых гарадах. У календарах, сярод іншага, былі прадстаўлены агульныя веды па астралогіі [Tańkowski 2002: 137–148; *Kalendarz półstuletni* 1975; Janik 2003]. Таму для аўтара верша не было складана знайсці базавую інфармацыю пра планеты.

У творы не прадстаўлены глыбокія астралагічныя веды, але гэта і не патрабавалася ў літаратурным творы. Пры гэтым планеты і іх характарыстыкі добра абыгрываюцца: яны надаюць падтрымку Салагубу ў ягоных справах. Нават Сатурн і Марс, якія лічыліся злымі планетамі, адорваюць сваім спрыяннем Салагуба.

Зварот да астралагічнай тэмы ў панегірычным вершы сведчыць аб тым, што астралогія працягвала функцыянаваць у культуры ВКЛ, хоць у XVIII ст. эпоха Асветніцтва ўнесла свае карэктывы. Вышэйшае грамадства ВКЛ ведала асновы астралогіі яшчэ з сярэднявечча. Астралагічную сімваліку, як і сімваліку старажытных грэчаскіх і рымскіх міфаў, часта выкарыстоўвалі ў панегірычнай літаратуры. Яна вельмі добра пасавала для параўнанняў і ўхвалення добрах рыс характару.

На час стварэння верша Я.М. Салагуб быў асобай вядомай і ўплывовай. Таму не дзіўна, што ў яго гонар з'явіўся такі твор. Выкарыстанне астралагічнага сімвалізму паказвае, што ў шляхецкім асяроддзі гэта тэма не была забаронена. Калі аўтар ужываў такі падыход да раскрыцця тэмы, значыць, ён ведаў, што будзе зразумелым для героя верша.

Панегірычная літаратура карысталася папулярнасцю ў Вялікім Княстве Літоўскім яшчэ з XVI ст. Дадзены верш працягвае літаратурныя традыцыі адпаведнага жанру. Аднак сам прынцып пабудовы верша даволі цікавы. Астралагічны сімвалізм дазваляе найлепшым чынам скласці пажаданні на дзень народжін. Можна казаць пра ўдалы выбар паэтам літаратурнага прыёму. Канечне, веданне прозвішча аўтара дадало б інфармацыі пра абставіны з'яўлення верша.

Верш на дзень народжін Яна Міхала Давойны-Салагуба

Твор напісаны па польскай мове XVIII ст. Друкуецца з захаваннем асаблівасцяў арыгінала.

[₁] Zodiak z siedmiu planetami przy dorocznym patrona rekursie Jasnie Wielmożnego Jmsci Pana Jana z Dowoyny Sołohuba, pisarza ziemskiego, poskarbiego wielkiego WoXaLtto, Pana y Dobrodzieia. Przez życziwego służę reprezentowany

[_{1v}] Darmo się muza w festu swego chwili
Na koncept oraz y na vota seli?
Więc przez odemnie nimfy y kameny

Przez y od pioraś strumień Hipokreny.
Nie Apollo tu z Delfu wyrok daie
Ni się dla ciebie Phebos wróżką staie
Lecz same własne imię twoie Jana
Jest prognostykiem zeć Fortuna dana
A lubo z szczupłych iest liter złożone,
Ma z sobą skrycie siedm planet złączone,
Ktore gdy nad swych krążą zodyakiem.
Są nieomylnym szczęścia swego znakiem.

S. Litera ma konnexya z Jowiszem
Jowisz iako iest z natury łaskawy
Ten prosperować będzie swoje sprawy.
By się pomyslnym konczyły ewentem,
Y co zamyslisz stało się momentem.
Zdrować dla ciebie y bez alternaty
Zrządzi stateczne z Matuzala laty.
Honorów, fortun z potrzebę użyczy:
Niech że ten sukces w twym domu dziedziczy.
Życze z influxu Jowisza planety
A że byś nie miał w życiu żadney m[...]³ty³.

[₂] O. Litera ma konnexyą z Saturnem.
Saturn chociaz iest tetryczney postury
Wszak y ten sprzyia sobie bez censury.
Przez wyruguie smutek y fassoły
A wiek sporządzi dla ciebie wesoły,
Ugodzi na to swym aspektem mila
Abyś opływał w wszelkie krosofile,
Cofnie Saturna złote nazad lata
Y nie życzliwe pochamuie fata,
By życia swego nierwały osnowy
Aż dni wypełnisz komput ragesowy.
Dosyć poeta będzie miał korzyści
Gdy ci się wierz ten skutkiem samym lisci.

Ł. Litera ma konnexyą z Marsem.
Mars lak z odgłosu przykry iest y srogi
Dla ciebie pokoy oswieci drogi
Składa o ręce zbroie armatury
Umyka ręce od wszelkiey pressary
Cale laurami zwycieczkami gardze
Ktoremi skronie uwiencaią hardzi,
Oliwną rozszczką znak pokoju woli,
Niech że cię postrach woieny nie boli,
Gdyć ten planeta da spokoynne czasy
To ktore sen słodki y mieć będziesz wczasy.

³ Папера ў гэтым месцы пашкоджана.

Rytm moy aby był dla ciebie skuteczny
Niech zarządzi pan woysk, Pan zastępów wieczny.

[_{2v}] L. Litera. Druga na konnexyą z Merkuryuszem
Doda we wszystkim Merkuryusz rady
Z ie interessa poydę bez zawady
Jakie formować zam[...] ⁴machiny
Sukces odbiora pewnie bez ruiny
Y ktore niby trudne będą sprawy
Utemperuie czas one łaskawy,
A chociaz rzeczy iść będą uporum
Naszą się potym należy tym torem
Gdy kto niechętny interes zamęci
Merkuryusza łaska te niechęci
Potłumi, ktorey moc tym skutkiem władnie
Ze nieprzyjaciel ukoć się snadnie.

O. Litera ma konnexyą z Wenusem.
Wenus ku tobie zda się też być skłonny
A z tąd prognostyk rości się niepłonny
Żać się z przychilnym oświadczy aspektem
Y osobliwym faworem, respektem.
Ziednae affecta u ladzi, przymierze
Że każdy z tobą poufale, szczerze
Żyć zechce. Zgoła y sami zoile
Konsonować się będę z tobą mile.
A tak gdy serce uznasz wszystkich zgodne
Życie mi ce będziesz szczęśliwe, swobodne.

[₃] H. Litera ma konnexyą z Słońcem.
Słońce naypierwsza Olimpu ozdoba
Pryneypalna iest twego szczęścia próbą
Gdy iasne swietne rozwinęło kosy
Są iasne twoiey pomysłności losy
Twarz iego iasna, wesołe promienie
Rozpędzę wszelkie niefortunne cienie,
Splendor mice będziesz y okropne Fata,
Nie zgaszą swiatła w niezliczone lata
Niech że łaskawie ten promień słoneczny
W twoim przeswietnym domu swieci wieczny.
Żyć poły poki tak gđziowe gońce
Po firmamencie wozić będą Słońce.

U. Litera ma konnexyą z Miesiącem
Miesiąc gdy zwaęam, y ten na ostatku
Znakiem dla ciebie fortunnego statku
Na nowia nowe zdarzać się sukcessa

⁴ Слова написана неразборлива.

W kwadrze kwadrować będę interessa
 Twoim zamysłem, a w pełni bez miary
 Wyscie ma cie Fortuna swe dary
 Ostatnia kwadra mile cie się sławi
 Wszakiech przykrości koniec pewny sprawi.
 [3_v] Niech że tym kursem w łat, wiekow tysiące
 Wszystkie w twym życiu przechodzą miesiące
 Miej dni, momenta, sekundy, tercyje
 Jak nayszczesliwszą niechay cię paszyć
 Żadne nie trapię by najmniesze, ani
 Alterazya serca twego rani.

B. Litera na koniec ma konnexą z gwiazdami.
 Który astronom gwiazdy zliczyć zdoła?
 Y twych cnot koźnych skomputować zgola.
 Żadni nie mogą biegli kronikarze:
 A iak niebieskie świecą lunimarze,
 Tak od twoich cnot iasnego splendoru
 Nabywa cenu Oyczyna dekoru.
 Jasnief że życzę na Sarmackim niebie
 Niechay fatalna nie imi umbra ciebie,
 A ni pokrywa obłok twej powieki
 Poki przeżyiesz Matuzala wieki.

References

- Addzel rukapisaŭ Cèntral'naj navukovaj biblijatèki im. Ja. Kolasa, f. 23, vop. 1, spr. 256.
 [Аддзел рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа, АР ЦНБ, ф. 23, воп. 1, спр. 256].
- Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD, Archiwum Radziwiłłów, AR, dz. II, sygn. 2463.
- Astrologia: arte e cultura in età rinascimentale, art and culture in the Renaissance*. 1996. Cura D. Bini. Modena: Il bulino.
- Biblioteca Medicea Laurenziana, BML, Ashburnham 854.
- Burniewicz Szymon Kazimierz 1650. *Zodiak herbowy, przez który oyczysty xiężyc <...> pana Antoniego Jana Tyszkiewicza, marszałka nadwornego W. X. Lit., wilkomirskiego, opeskiego etc. starosty oekonomiey brzeskiej administratora szczęśliwie przebieżawszy w pełni wieczności stanął, rymem polskim*. Wilno: Drukarni Akad.
- Janik Maciej. 2003. *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Kalendarz półstuletni: 1750–1800*. 1975. Wybór tekstów, wstęp i oprac. B. Baczeko i H. Hinz. Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy.
- Kołłątaj Hugo. 1905. *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*. Warszawa.
- Pellegrino Francesca, Poletti Federico 2007. *Literaturnye sŭżety i personaży v proizvedeniâh izobrazitel'nogo iskusstva*. Moskva: Omega [Пеллегрини Франческа Полетти Федерико. 2007. *Литературные сюжеты и персонажи в произведениях изобразительного искусства*. Москва: Омега.
- Romaniuk Przemysław. 2000–2001. *Sołłohub Jan Michał (309–315)*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XL. Warszawa–Kraków, PAN.

- Pamiętniki Marcina Matuszewicza, kasztelana brzeskiego-litewskiego: 1714–1765.* 1876. T. 1. Warszawa.
- Tafiłowski Piotr. 2002. *Spółeczna funkcja kalendarzy astrologicznych w Polsce XVIII wieku.* „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” nr 1/2: 137–148.

Data przesłania artykułu: 14.06.2023

Data akceptacji artykułu: 08.08.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Natallia Slizh / Наталля Сліж – Włochy, Europejski Instytut Uniwersytecki, Zakład Historii i Cywilizacji; dr, docent; Stypendystka Fernanda Baudela; specjalność naukowa: historia Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVIII w.; zainteresowania naukowe: historia ślubu szlacheckiego, rodziny szlacheckiej, historia Grodna, historia astrologii w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVIII ww.

Adres: Zakład Historii i Cywilizacji, Villa Salviati, Via Bolognese 156, 50139 Florencja, Włochy.

Wybrane publikacje (2021–2022):

1. Сліж Наталля. 2021. *Астралагічныя веды пра свяціла і планеты ў рукапісу Супраськага манастыра.* „Białoruskie Zeszyty Historyczne” nr 54: 7–45.
2. Сліж Наталля. 2021. *Гародня падчас вайны Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.* „Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Kadr Menedżerskich” z. 7: 191–204.
3. Сліж Наталля. 2021. *Праца гарадзенскага магістра ў другой палове XVII ст.* „Przegląd Środkowo-Wschodni” t. 6: 31–53.
4. Сліж Наталля. 2022. *Задыякальныя луннікі ў Супрасльскім рукапісу.* „Acta Albaruthenica” t. 22: 285–302.
5. Slizh Natallia. 2022. *Using engravings in the didactics of law – on the example of the engraving of Hrodna of 1567–1568 (431–448).* In.: *The Visualisation of Law in Academic Traditions and the Teaching of Law.* Ed. A. Gulczyński. Poznań.

Maryla Chaustowicz / Марыля Хаўстовіч

Uniwersytet Warszawski, Polska /

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3094-1365>

e-mail: m.khaustovich2@uw.edu.pl

Беларускамоўныя казанні са збораў Мянiцкiх

Sermons in Belarusian from the assembly of Myanitsky

Kazania w języku białoruskim ze zbiorów Mienickich

У навуковай і навукова-папулярнай літаратуры даволі часта можна сустрэць сцвярджэнні, што ў XVIII–XIX стст. уніяцкія святары ў сваіх казаннях звярталіся да простага людз па-беларуску. Напрыклад, Максім Гарэцкі пісаў так:

Палажэнне ў школе беларускай мовы было добрае толькі ў школах уніяцкіх. У праваслаўных-жа брацкіх школах вучыліся ёй мала-дзе, а часам дык забаранялі вучням гаварыць на лекцыях “папросту”, а вымагалі славянскай размовы. Уніяты, наадварот, мелі яе ў школах за ґрунтоўную. Віленская уніяцкая конгрэгацыя 1636 г. на сваёй 15-й сесіі загадала, каб манахі мелі казаньні пабеларуску, – вось жа трэ́ было ім вучыцца гэтай мовы ў школах [Гарэцкі 1924: 45].

Крыху ніжэй ён тое ж самае паўтарыў і адносна пачатку XIX ст.:

Загнанае ў мужыцкую хату беларускае слова магло падымацца ў 18 сталяцці трошачку вышэй толькі ў уніяцтве. Амаль ня ўсё беларускае ніжэйшае, вясковае духавенства к канцу века было уніяцкае, ня было такога сяла, дзе ня было-б уніяцкай царквы (як аб гэтым пісаў з беларускай падарожжы маскоўскі вучоны В. Севергін у 1803–1804 г.г.). Уніяцкія-ж духаўнікі хоць і дужа падпадалі пад уплыў польскай мовы, цвёрда дзяржаліся мовы свае паствы, казаньні казалі і навуку ў школах выкладалі пабеларуску [Гарэцкі 1924: 55].

Падобныя выказванні можна сустрэць у працах шэрагу іншых беларускіх даследнікаў XX ст.:

У 1742 г. Папезж Бенэдыкт XIV буляй *Etsi Minime* загадаў духавенству звярнуць асаблівую ўвагу на навучаньне народу праўдаў сьвятой веры.

У зьвязку з гэтым загадам віленскі біскуп Зянковіч склікаў дыяцэзіяльны Синод, які адбыўся ў віленскай катэдры 10 лютага і 12 лютага. Синод між іншым пастанавіў гаварыць да народу навукі паводле старога звычаю ў народнай мове. З другой паловы XVIII в. дайшлі да нас такжа беларускія рэлігійныя паасобныя песні, як *О, мой Божа, веру тебе*, а такжа зборнік такіх песняў пад загалоўкам *Kantyczka, або Nabożne pieśni w narzeczu połockim* (Полацак, у друкарні Soc. Jezu, 1774), уложаная, як відаць з выдання, полацкімі езуітамі. З канца XVIII спатыкаем яшчэ катэхізмаўку, выданую ўніятамі ў беларускай мове, друкаваную лацінскімі літарамі. Цікавая і цэнная гэта катэхізмаўка перахоўваецца ў Беларускамузеі ў Вільні. Гэтая катэхізмаўка сьведчыць, што ўніяцкі Касьцёл у канцы XVIII ст. яшчэ не пакідаў цалком роднай мовы народу ў жыцці рэлігійным [Станкевіч 2008: 405].

Аднак, здаецца, гэтыя выказванні ніколі не пацвярджаліся канкрэтнымі тэкстамі казанняў. Па змоўчанні, відаць, лічылася, што, па першае, беларускамоўныя казанні ўніяцкіх святароў прызначаліся для неаддукаваных сялянаў, а таму, вядома, не вызначаліся вартым ўвагі прамоўніцкім майстэрствам, высокім тэалагічным ці мастацкім узроўнем; па-другое, калі яны і існавалі ў занатаваным выглядзе, дык проста не захаваліся альбо былі адмыслова знішчаныя пасля скасавання Уніі.

Выяўленыя намі ў зборах Мяніцкіх два беларускамоўныя казанні з 1839 г. – гэта, здаецца, першыя тэксты падобнага кшталту, якія дайшлі да нашага часу [гл.: LVIA 599–1–97: 168r–175v]. Хто аўтар названых дакументаў?

Апісанне архіўнае справы сведчыць, што паперы, якія ўваходзяць у яе склад, належалі Вінцэнту, сыну Міхала, Мяніцкаму і ягонаму пляменніку Вінцэнту, сыну Пятра, Мяніцкаму (1850–1916). Пра апошняга мы ведаем даволі шмат [гл.: Багдановіч 2001: 52–57; Баўтовіч 2013: 18–21 і інш.]. Маёнтак Селігоры дастаўся В. Мяніцкаму ў спадчыну ад дзеда, ротмістра Полацкага ваяводства Міхала Мяніцкага (нар. 1763) і бацькі Пятра Мяніцкага¹. Пасля заканчэння гімназіі (даследнікі мяркуюць – віцебскае) ён мусіў вярнуцца дадому і заняцца гаспадаркаю, а ў вольны час – збіраннем памятак даўніны і фальклору; таксама зрэдчас дасылаў свае нататкі ў тагачасныя польскія газеты і часопісы „Kraj”, „Kwartalnik Historyczny”, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, а таксама супрацоўнічаў з рэдакцыяй *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*². Аднак найбольш істотна тое, што В. Мяніцкі не толькі сам

¹ У спісе землеўладальнікаў Віцебскае губерні ажно 16 Мяніцкіх, і сярод іх тры мелі імя “Викентій”. Ім належалі маёнткі: Ракусіна (74 дзес.), Селігоры і Катушэнкі (183 дзес.) і Каралёва (30 дзес.). А самым заможным быў Фелікс Мяніцкі – маёнтак Блізняцы (1250 дзес.) [Памятная книжка... 1878: 308].

² Нататак, падпісаных прозвішчам ці пазнавальным крыптанімам В. Мяніцкага, у *Słowniku* няма. Аднак сярод архіўных матэрыялаў захоўваецца даволі шмат

выкарыстоўваў матэрыялы свайго архіва, але і дзяліўся імі з тагачаснымі навукоўцамі. Напрыклад, Браніславам Эпімахам-Шыпілам, які, укладаючы *Biélarusskuju Chrestomatiju*, пад першым яе тэкстам (*O, mój Boże! wieru Tabie*) пазначыў: „Spisano w czerwcu miesiącu 1889 r. w Sielihorach u p. W. Mienickiego z kartki drukowanej” [БДАМЛіМ, 66–1–1256: 3], пад другім (*Hutarka staroha dzieda*) – „Spisano w końcu Czerwca miesiąca 1889 r. w Sielihorach u p. Wincentego Mienickiego z drukowanego w Paryżu 1862 r. Lutego 27 (15) dnia egzemplażu” [БДАМЛіМ, 66–1–1256: 9].

Пра Вінцэнта, сына Міхала, Мяніцкага³ мы ведаем толькі тое, што ён быў святаром, пробашчам Ушацкае парафіі [*Памятная книжка...* 1865: 112; *Памятная книжка...* 1866: 115], а пасля лепельскім дэканам [Włodarski 1928: 4]. Відавочна, ён належаў да каталіцкае канфесіі, служыў (да сярэдзіны 1860-х гг.) ва Ушацкім касцёле св. Гераніма пры кляштары дамініканцаў⁴, які быў пабудаваны ў 1716 г. рупнасцю падваяводы полацкага Гераніма Жабы. Цікава, што прадстаўнікі роду Мяніцкіх былі сярод законнікаў-дамініканцаў, а таксама тое, што ў 1691 г. Дымітр Мяніцкі прадаў родавае гняздо – маёнтак Мяніца ў Лепельскім павеце ксяндзу Станіславу Умястоўскаму і полацкаму канвенту дамініканцаў [А. К. Ł. 1885, VI: 351].

Можна меркаваць, што напрыканцы 1830-х гг. В. Мяніцкі таксама служыў ва Ушацкім касцёле (напр., як вікарыі) і дзеля велікодных святаў падрыхтаваў беларускамоўныя казанні.

Адначасна ёсць падставы і сумнявацца, што дадзеныя казанні належаць В. Мяніцкаму. Па-першае, ва Ушачах з 1670-х гг. існаваў базылянскі манастыр. Вядома, з царквою⁵, хоць пра гэта чамусьці краязнаўцы амаль не згадваюць [гл.: А. К. Ł. 1892. XII: 852]. Праўда, нам усё ж удалося знайсці дакумент, дзе сцвярджаецца, што ў 1791 г. “[мястэчка Ушачы] мае два кляштары: адзін кс. базыльянаў, драўляны з такою ж царквою, другі – кс. дамініканаў Літоўскае правінцыі з мураваным, але яшчэ незакончаным касцёлам” [*Z Dziennika szkoły uszackiej* 1888, I: 11] ды і на мапе Ушачаў

апісанняў вёсак і фальваркаў Лепельшчыны і Ушаччыны [LVIA 599–1–97: 312–356]. На нашу думку, рэдакцыя *Słownika* часткова выкарыстала допісы В. Мяніцкага. Гл., напрыклад, рукапіс артыкула В. Мяніцкага пра ўласны маёнтак Селігоры [LVIA 599–1–97: 97r–97v] і апублікаваную ў *Słowniku* кароткую і непадпісаную нататку [*Selihory* 1902: XV, 2: 576].

³ Ён нарадзіўся, відаць, на самым пачатку XIX ст.: ягоныя старэйшыя браты прыйшлі на свет у 1789 г. (Антоні) і 1798 г. (Пётр).

⁴ Знаходзіўся (паводле мапы Ушачаў 1792 г.) на правым беразе ракі Ушача блізу моста на сутыку вуліц Ленінская і Петруся Броўкі. На гэтым месцы сёння Музей народнай славы).

⁵ Царква і кляштар знаходзіліся (паводле мапы Ушачаў 1792 г.) на левым беразе ракі Ушача блізу моста на сутыку вуліц Ленінскай (раней: Глыбоцкая) і Піянерскай.

(1792 г.) пазначана месцазнаходжанне ўніяцкае царквы і базыльянскага кляштара. Па-другое, беларускамоўныя казанні занатаваныя даволі адметным почыркам, які, здаецца, не сустракаецца ў дакументах збору Мяніцкіх. Па-трэцяе, выклікае здзіўленне, што каталіцкі ксёндз замест “Езус Хрыстус” часта піша “Isus Chrystos”, а таксама зрэчас ўжывае лексіку, больш уласцівую ўніяцкаму святару.

Дык ці не з ушацкае ўніяцкае царквы паходзяць гэтыя казанні? Дык ці не атрымаў В. Мяніцкі архіў (цалкам альбо часткова) ушацкага ўніяцкага святара, якога ў 1839 г. маглі выслаць за непадпарадкаванне ў аддалены праваслаўны манастыр. Праўда, нам не ўдалося даведацца, ці існаваў яшчэ ў 1839 г. ва Ушацах базыльянскі кляштар і ці была царква пры ім яшчэ ўніяцкаю⁶.

Помнік (*Prosta Nauka mówiona na Rezurekcyi w Uszacz*) уяўляе сабою дзевяць аркушаў паперы, спісаных з абодвух бакоў “польскаю” лацінкаю з адмысловымі дыякрытычнымі знакамі. Датаваны ён Вялікаднем 1839 г. Варта адзначыць, што ў склад помніка ўваходзяць тры тэксты: 1. Невялікая “прадмова” (а. 168v), 2. *Nauka* (аа. 169r–173v), 3. *Nauka (w Białoruskim Języku) na Rezurekcyi* (аа. 174r–175av). Апошні – не мае заканчэння. Усе яны занатаваныя адною рукою і адным атрамантам. Аднак моўныя і графічныя асаблівасці тэкстаў дазваляюць выказаць меркаванне, што перапісвальнік дакладна (?) перадаў адметнасці стылю і графікі двух (!) аўтараў.

Першаму, магчыма, належаць “прадмоўка” і *Nauka*, годныя заняць высокае месца ў гісторыі беларускае пісьменнасці з прычыны ўжывання аўтарам і перапісвальнікам графемы **й** дзеля абазначэння беларускага гуку [й]. На нашу думку, гэта другі вядомы выпадак, калі выкарыстоўваецца гэтая графема. Прычым выкарыстоўваецца амаль паслядоўна, пераважна ў сярэдзіне і ў канцы слова: *prastakoi, pastanawiŭ, gajroniŭ, dziŭla sia, samoi, dai, natrapiŭ, sposobai* і інш.⁷. А вось напачатку слова – толькі аднойчы: *ŭsie*. І зусім не выкарыстаўваецца дзеля абазначэння гуку [й] у прыназоўніках. Другому аўтару, відаць, належыць апошні тэкст (*Nauka [w Białoruskim Języku] na Rezurekcyi*). Тут графема **й** сустракаецца толькі двойчы: *hëtai, saŭsim*. Але затое гэты тэкст вылучаецца іншаю асаблівасцю: у шматскладовых (пераважна) словах кароткаю рыскаю зверху

⁶ Нягледзячы на тое, што Полацкі сабор, на якім 24 уніяцкія святары прынялі Акт аб уз’яднанні, адбыўся 12 лютага 1839 г., а Вялікдзень святкаваўся 31 сакавіка, царскія ўлады аб’явілі пра аб’яднанне толькі ў сярэдзіне красавіка, а г. зн. уніяцкі святар мог падрыхтаваць свае казанні, нічога не ведаючы пра тое, што ў супрацоўніцтве з расейскім царызмам падрыхтавала вышэйшае кіраўніцтва Уніяцкае царквы.

⁷ Усяго сорак разоў.

пазначаныя націскныя галосныя: *zaprêta, słôwy, nâszaho, satwaryûszy, użuwâć, dôbraho* і інш. Відаць, дзеля правільнага вымаўлення беларускіх словаў асобаю, якая кепска ці зусім не валодае беларускаю моваю. Істотна, думаецца, тое, што першыя два тэксты ўтрымліваюць мінімальную колькасць паланізмаў: *gaŭroniç, zaś, daczesnyia, niźli, patampienie, adnakoź, rabieżna* – і нешматлікія іншыя⁸. А вось у трэцім тэксце паланізмаў значна больш. Гэты тэкст, відавочна, пісаў чалавек, які амаль не ведаў беларускае мовы⁹. Не пакінем без увагі і той факт, што адзін святар у 1839 г. хіба не патрабаваў двух тэкстаў “на Rezurekcyiâ”. Што яшчэ раз пацвярджае: у зборах Мяніцкіх захаваліся два казанні двух розных аўтараў.

Цяпер колькі слоў пра адметныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці казанняў.

1. Амаль паслядоўна адлюстроўваецца дзеканне: *prychadzić, ludzi, dziêrawa, dzierawam, na dziêrowie, żadzin*. Але: *siardecznoie, szydêrstwa*.

2. Амаль паслядоўна адлюстроўваецца цеканне: *Spasiiciel, Satwaryciel*. Але: *Spasitela*.

3. Паслядоўна пададзены зацвярдзелы **p**: *Waskreseniâ, prahawaryć, rabiata*.

4. Паслядоўна пададзеныя зацвярдзелыя шыпячыя: *pa bolszay, przyhażościju, czaławiek, achryszczon, czaćwiortaja recz*.

5. Паслядоўна выкарыстоўваецца прыстаўное **z**: *heta, hetkaja, hetat*.

6. Паслядоўна выкарыстоўваецца прыстаўное **w**: *woczyta, woczy*.

7. Не адлюстравана падваенне зычных на месцы былога спалучэння з [j]: *życio, bezładzia, żełanie, Spasenie, paratowanie, Woskresenie*.

8. Для паўночна-ўсходняга дыялекту характэрна дысімілятыўнае аканне / яканне, аднак для асобных мясцовасцяў Ушацкага павета – моцнае недысімілятыўнае аканне / яканне: *zwiarey, niaśmiertełnuiu, niaprystounych, niaadpakutić, niapryiaciêlskim*. Але: *nimała, nikatoryie, nipaimitnyia*.

Асобныя марфалагічныя асаблівасці тэкстаў:

а) Канчаткі дзеясловаў, характэрныя для паўночна-ўсходняга дыялекту:

– ненаціскны канчатак 3-ай асобы адзіночнага ліку дзеясловаў І спражэння **-iç/-yç**: *niabudzić, niaumieraić, karaić, ispałniaić, hatuić, napatkaić, skażyć, zamiraić, żełaić, możyć, każyć, woźmić*;

⁸ Звернем увагу на наяўнасць у першым і другім тэкстах пэўнай колькасці русізмаў: *Rabiata, ponimać, wazwieliczać, namiereniu, nayłuczszze, wieszczami, usieħda, udawolstwa, abieszczai, kasatelnoho, ispałniaić, nikahda, abstajatalstwa* і інш.

⁹ Першыя два тэксты нагадваюць чарнавікі, у іх шмат правак і скрэсленага, а вось у трэцім дададзена літаральна некалькі, магчыма, прапушчаных перапісвальнікам слоў.

– ненаціскны канчатак 3-ай асобы множнага ліку дзеясловаў II спражэння **-iuć/-uć**: *nachodziuc, widziuc, prychodziuc, pirachōdziuc, muczuć*;

– націскны канчатак 3-ай асобы адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння **-ieć**: *żywieć, daieć, pierawiadzieć, kładzieć*.

б) Амаль паслядоўнае выкарыстанне постфікса **-sia**: *starajuczysia, naradziūsia, czuūsia, niadapuściusia, przyznajuczysia*. Але: *sabrałosię*.

в) Назоўнікі, прыметнікі і займеннікі ў родным склоне маюць канчатак **-aho**: *snatliwaho, Bośkaho, hetaho, niczaho*. Але: *hetaha, naszaha*.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў рукапісу паводле: LVIA, f. 599 [Меницкие], б. 1, л. 97 [Материалы, относящиеся к Викентию Михайловичу и Викентию Петровичу Меницким: 1. Заметки географического, статистического характера, генеалогические заметки по народном творчестве (белорусский фольклор), проповеди (по-белорусски и по-польски) и пр. (преимущественно по Лепельскому уезду); корреспонденция Викентия Михайловича и Викентия Петровича Меницких], а. 168r – 175v.

|_{168r}| Prosta Nauka mówiona na Rezurekcyi w Uszcz

|_{168v}| Pan Jezus pachwalony! Na wieki wiekou – Amin –
Rabiata Chryściańskoy Wiery! Uważaia, szto z Was pa bolszay czaści prastakoū tut sabrałosię, katoryia wierna szto mała mahuć ^{poni}mać jazyk polski – a pa tamu pastanawiū ia da u sich siahodnia prahawaryć po prostu – Sabrała się wiżu niemała da hetaho Kaścioła; no baday tolki czy nie z samoy¹⁰ ciekawości niekatoryia tut paprychadzili! szto by tolki ^{gaŭronić nie}panimajuczy niczoho stralać ^{tolki}woczyna to na tu, to na siu storonu! xxxxxdziūla¹¹ sia nad świetłam, katoraje widziuc pa cełym Kaściele – nad pryhażościju Hroba szto tam to zialona, to czerwona, to innyia ^{katory}^{cwiaty} paścirahajuć – Nie Rabiata! nie|dla taho treba tut prychadzić, no dla taho tolki, szto by adadać Bohu cześć i Chwału! Szto by wazwieliczać Spasitela naszaho Isusa¹² Chrysta, katoraho Waskresenia iz Miertwych pamiatku abchadzić naczynaem – A szto by nastajaszcza z hataho wisialicca, treba znać dastataczna Chryścijańskuju Wieru – Szto kasaicca hetay wiery? Jakija nowyia iość dołżności ^{do}xxspañienia? xxxxxxxxxxxxxxxxxxx¹³ i a tom dalej budu hawaryć na Chwału Bożuju i na zbawienny pażytek duszy naszej! słuchajcie tolki uważna i paniatna –

¹⁰ Папраўлена з *samoy*.

¹¹ Першыя пяць літар слова старанна выкрасленыя.

¹² Літара **u** папраўленая з **y** (кірылічнага **y**?).

¹³ Старанна выкраслена паўтара радка.

|_{169r}|

Nauka

„Každego, który używa Imie moje,
na chwałę moją stworzyłem Go” –
xxxxxxxxxxxx¹⁴
hetyia sława zapisany u Jzaj Pr¹⁵

Prawowiernyia Chryścianie! uważaju szto wy tut sabrali się nia u innym namiereniu, jak tolko, sztoby nawiedać hrob Isusa Xsta i sztoby Waskresenia sieho Spasitela Naszeho pamiatku, z radostiu i chwałoiu obchadzili – Za szto was pachwalaju; a razem predprynimaju da Was ciepierycza prahawaryć a kańcu czaławieka, na jaki ion satworen i a Wiery, katoraia iaho nayluczsze o tem pauczaiet – Prasiecież tolko Hospoda Boha, sztoby wam daŭ wsio to paznac i pamietawac, szto budu^{ia} siahodnia hawaryc – a o czom uže proszłaho hoda a hetkaj że pore i z hetaha mieysca ja hawaryu – Słuchaycie tolki z uwahay – bo heta czasta treba namyśl prywodzić

Meży usimi wieszczami, katoryia czaławiek znać dołžen, heta iość naysierszaja paznać kaniec, na katoryy ion satworen na hetat świet – sztoby ion heta znajuczy, natrapiu na swajo szczaście – Nie|trapić zaś, kali nia|budzić wiedać sposobau da taho – A czaławiek katoryy nie|paznaieć sway^{io}ho ~~preznaczenia~~ celu, ni|rażnicca at nierazumnych xxxxxx^{twarenij} bo hetki ahliadaicca tolki na daczesyia |_{169v}| cialesnyia i zmysłowyie reczy; nie|zaś na duszeunyia^{i wiecznyia} – takiy czaławiek daloka chudziey uważaicca xxxxxxxx¹⁶ niżli bestyi – Bo kali ~~Zwiary~~ bestyi nachodziuc swaio szczaście u hetych materyalnych wieszczach; hetkaja ich sudźba^{i tut ich usio kończycca} – no czaławiek buduczy satworen na abraz i podobie Bożyia – maiuczy duszu niaśmiertelnuu – maiuczy rozum, pamiac, i wolu – majuczy siardecznoie żełanie, szto|by bydz usiehda szczaśliwym, i dałhawiecznym; nie|znachodzić na hetym świecie swayho udawolstwa, no tolka nispakoy i nieszczaście xxxxxxxx¹⁷ to tym samym dawiedziecca szto: nie na zemli, no hdzieindziej szukac dołžen swayho wiecznaho spasenia –

Z hetay niawiadości swayho paczatku i kańca, na katoryy Boh nas satwaryu, ludzi prychodziuć do usiakaho nieparadku i bezładzia; da usiakaho złoha pastuplenia – bo jany swaio serce bližey prywiazylaiuć do Ziemskich^{i daczesyich} niżli da dóbr wiecznych – nie|padnāsawajuć swaiéy duszy i myśli da Nieba katoroie nam Boh dać abieszczau za naszo dobroie zycio, a tolka żywuć,

¹⁴ Старанна выкрасленыя тры словы.

¹⁵ Недакладная цытата з *Кнігі прарока Ісай*: “Wszystkich, którzy są nazwani moim imieniem i których ku swojej chwale stworzyłem, których ukształtowałem i uczyniłem” (44: 7).

¹⁶ Старанна выкрасленыя два словы.

¹⁷ Старанна выкрасленае слова.

jakby dla samoy Ziemli – |_{170r}| Prauda, szto czaławiek słożen z ciela i duszy – ciela słabawitaho i hresznaho – ciela śmiartelŋnaho, katoroie podobna tak, jak i zwiarey za žyčia kormicca, i poicca; no pa śmierci zhnijec – Dusza zaś czaławieka, nikoli nia|umieraic, no na wieki żywiec – Spasenie czy patampienie duszy, od naszeho žyčia, czyli pastupkou po bolszěj czaści zawisła – Da czaho treba znac dobra swaju <нечит.> Wieru, katoraiia nas usiaho dobroho : i kasatelŋnaho duszy na spasenia **nauczaiec** –

I tak xxxxxx¹⁸ **napiarot** treba Nam wiedac i nikoli z pamiaci nia|spuszczac hetaho: Szto jość Boh? Jość Satwaryciel Nieba i Ziemli i nas u sich hresznych – Boh iość adzin, a try asoby Boškia: Boh Aciec, Boh Syn, Boh Duch Sty – hetyia try asoby iość adnym Boham a szto nazywaitca Troycay Światoy – bo chacia xxxxxxx¹⁹ Aciec jość Boham, syn jość Boham – duch S. jość Boham; adnako|ž nia troch jość Bohaŋ, xxxx²⁰ no adzin: bo hetya try asoby boškia: Aciec – syn i duch S. majuc adnu naturu – adnu istotu, i bož^{est}two – Boh Aciec nas satwaryu – Syn Boski nas z niawoli szataŋskiéy oswabadziŋ – a Duch S. nas wieraiu oświaciŋ – Satwaryu nas Boh na|to: |_{170v}| szto|by my iaho znali – lubili – chwalili – iamu służyli, a paśle z Nim u Niebie byli – Boh iość xxxxxx²¹ **usiudach**. na Niebie – na Ziemli i na usiakim mieyscu – na Niebie, dobrym ludziom wiecznuju chwału daiec – na Ziemli, żywic nas i błałasławic – a u Piekle złych ludziej ahniom wiecznym karaic –

Ciapier treba nam wiedac szto jość Xnin²²?

Chryścianin iość toy, katoryy iość achryszczon z wady i ducha S: katoryy wyznaiec wieru i ispaŋniaic ustawy Chrysta – Wsiakiy Chryścianin dołžen pad utratoui zbawienia wiedac i wieryc hetya 4 reczy: **Pierwaja**: Szto Boh iość adzin u troch asobach; albo szto try asoby Božyja, Aciec, Syn, i duch S. iość adnym ~~Božestwom~~ Boham – **druhaja**: Szto toyl|ža Boh iość sprawiedliwy: za dobra uczynki ludziom Niebam płacic a za zlyia pieklam karaic – **trecija**: Szto syn Boży Jezus Chrystos, za sprawoiu ducha S. jak czaławiek z czystoy dziawicy Maryi naradziŋsia na hetat świet, i u žyciu swaim niawinnym, byŋ znienawidzien i **umuczan** ⁱ **czerez** Žydou xxxxxxxxxxx²³; i u **kaŋcu** umior na Kryżu dla spasenia naszaho – **Czacwiortaja recz**: Szto du|_{171r}|sza czaławieka nikahda nia|umiraic; ~~to~~ jość nieśmiertelŋaja, i szto bez łaski Boškay iaie zbawic niamożem – Prytom wiedac treba: szto biaz²⁴ xxxxx²⁵ Chreszczenia biaz Wiery – biaz dobrych

¹⁸ Старанна выкрасленае слова.

¹⁹ Старанна выкрасленыя тры словы.

²⁰ Старанна выкрасленае слова.

²¹ Старанна выкрасленае слова.

²² Над словам стаіць цітла. Трэба чытаць: *Chryścianin*.

²³ Старанна выкрасленае слова.

²⁴ Тут і далей *bez* папраўленае на *biaz*.

²⁵ Старанна выкрасленае слова.

uczynkaŭ i bez pakuty S. nia|możym byđ z bawionyia – toy tolka Hospoda Boha lubić, chto iaho Prykazania wierna ispaŭniai: praciuna zaś pastupai-
uszczyy czartu swaju duszu i piektu hatuić –

ach! pieczalnaja biada! iość i mnoha z naszych Katalikow katoryia uże
Pacieraŭ: *naprymier: Ojcie nasz, Baharodzica Zdrowaś Maryia – Wierzę w Boga Ojca*
i procz nia|umiejuć dobra – także i z *Katachizmu: Dziesiać Bożych Prykazań –*
Piać przykazań Kaścielnych – Siem Carkounych Sakramentów i tam daley toże
nia|umieiuć – nia|wiedaiuć

Jak hatawacca do Spowiedzi? Szto naypierwa treba pamalicca Hospodu Bohu, prasia ducha S: szto by aświaci u Um czaławieka, szto by dastateczna moh
paznać xxxx²⁶ i prypomnić swaje hrachi – a sierce szto|by żalem sakruszyu
za hetyia|ż hrachi Pautorna: treba prywiaści sabie na pamiać mieysca – czas
i innya abstajatalstwa: hdzie? czem? i |_{171v}| skolk arazy abraziu H: Boha?
to iest: jak znachadziusia buduczy u Kaściele xxxx²⁷ czyli u Chramie Bożem
Cerkwi Stoy – buduczy u siebie doma – buduczy pa ludziach – czy czuŭsia pilna:
szto by Bohu, to Bohu – szto Caru, to Caru – szto Panom, to panom – szto by
usiem innym ludziom to oddawać, to aświadczać, szto kamu winawat? – czy
zachawau 10. Bożych Prykazań – 5 Kaść: Prykazań – czy nia|dapuściusia
z 7 mi hrachou śmiartelnych? – i tak daley – Potreciaje: prypomniusz tak
hrachi, treba z szczeraho siera żaleć za swaje hrachi, nie|tak dla taho: szto
Nieba tracić, albo szto na piekła zasłuhawaić; no i adynstwiemo dla taho tolki,
szto samaho H: Boha abrażaŭ xx²⁸ – Paczacwierta: Brydzica usimi swaimi
hrachami bolsz nad usio zło – i ćwiarda pastanawić szto by nie|pawaraczwać
do swaich złych nałohou no szto by u życiu paprawicca – szto by luczsze
umiorci, niżli sahraszyć – Papiataja: payści do Świaszczennika i wyspawiadacca
s prypamnianych hrachou panawlaja žal i postanauŭienia ^{bolsz} nie|hraszyć –
Paszostaja: |_{172r}| Pakutu czyli Paciery iakia buduć naznaczyny z uwahay
i pabeżna odprawić – Naastatek: hatawacca do Pryczaścia czyli Kamuny
Stou, i prynimać iaie z Wieroju i czystym siercam –

Ispowiedź Stuju pastanawiŭ na paratowanie dusz hresznych ludziew
od Piekła wiecznaho sam nasz Spasitel Isus Hstos –

Szto iość Ispowiedź? Ispowiedź zaś iość wiernoie saznaniye i patajemnoie
u sich swaich hrachou pierad Kapłanam żadnaho ni|tajuczy, ani z bajaźni, ani
sa ustydu – a ieśli|by chto znajuczy, i wiedajuczy zataiŭ jakiy hrech śmiartelny,
nieważnaja hetkaja ispowiedź i świętokradkaja – takomu²⁹ treba nanawa xxxxx³⁰

²⁶ Старанна выкрасленае слова.

²⁷ Старанна выкрасленае слова.

²⁸ Старанна выкрасленыя літары.

²⁹ Літара **u** папраўленая з **y** (кірылічнага **y**?).

³⁰ Старанна выкрасленае слова.

ūsie swaie isprawiedzi pierapraulac – pryznajuczysia, szto tolki i tolki razy hrech zataiu –

Po Ispowiedzi, kali prynimaie ^{Przeżacie} Kamuniju S. prynimaie tam praudziwoie cieła, i kroū Spasitela naszeho I: Chrysta pod xxxxxxxx³¹ chwigurami chleba i wina – Tady|to naipacze dołžen czaławiek zdabywacca na wieru – nadzieju i miłość – xxxxxxxx³² Choć karotka Malasia tak: „Wieruiu Boże moy! u sio to |_{172v}| szto tolko ty Boże nam abjawiū, i Cerkwa S. uczyć, i u toy Wiery chaczū żyć i umierać – Maiu Nadzieju u miłasierdziu twaim Boże, szto mnie adpuścisz moi sahraszenie, i dasi łasku u dobrym wytrwania –

Lubliu ciabie Boże nad usio naylepszaie dobro – Źal mnie taho s cełaho sierdca, szto ia ciebie abraziū, i abieszczajuś bolsz nikoli ni|hraszyc” – wot hetak treba malicca.

Prynimaja Nayśw: Sakrament z hetkay wieroju – nadzieioiu i miłościu treba nimała mieć uwahi i na to szto by (: wa uremia kali Xiądz daieć Kamuniju :) dastateczna raziūlac hubu xxxxxxxxxxxxxx³³ wystaulaia trocha iazyk, na katorry|by łatwa Xiądz moh uzłazyć Kammunikant (: czaho nikatoryie nie|uwazajuc :) szto by pryniaūszy Kamunikant haławu i woczy na|doł spusic mysł o Bohu tolko majuczū: payści na swaio mieysce, starajuczysia szto by taho czasu pałknuć – czeraz 4<нечим.> hadziny naymnief, nia|pluwać xxxxx³⁴ – nia ieść, ani pić ~~pastle~~ pośle dziakawać Bohu za pryniatoiu Kammuniu, i prasić iaho a łasku wytrwania u dobrym aż do kanca no pośle xxxxx³⁵ a pacze dnia hetaho, wysciera-hacca wsiakoy swawoli – pijaństwa – skakania ^{tańców} – pahulanek i innych reczy niaprustoynych |_{173r}| szto by Boh, katory da sierdca naszaha ustupiu wieczna żyū z nami, i błałasławiū u dalszym życiu naszym – Da taho mieymy heta cza-sta na pamiaći: szto da czasu tolko żywiom na hetym świecie: piaroydzić nasz wiek – piaroyduć naszymy lety, a nastupić peunaja śmierć, kato^{raja} razłuczyc duszu ad cieła – pierawiadziec nas z daczesności na wieczność – Szto sud straszny Boży nastupić: dobrych ludziey nadharoda, a złych kara ^{wiecznaja} napatkaic – to|jest: Boh dobrym ludziam dać Niebo, hdzie znachodzicca wiec-znaja radość i wiasiołość – wiecznaja chwała i bahactwa – wiecznyje uciechy i raskoszy – Złych zaś ludziey skażyć do Piekła; hdzie ahoń, smała, czerci praklatyja, katoryia muczuć bezpierestanna patańpionych – Pomnić nam toże treba i heta: szto i cieła naszejea do czasu tolka zamiraić – Zmartwychwstanie ^{iano} na strasznym Sudzie Bożym, i razem z duszoju złuczycća, albo na żywot |_{173v}| wieczny błałasławiony – albo patańpieny – xxxxxxxxxxxxxx³⁶ odpawiedna

³¹ Старанна выкрасленае слова.

³² Старанна выкрасленае слова.

³³ Старанна выкрасленыя два словы.

³⁴ Старанна выкрасленае слова.

³⁵ Старанна выкрасленае слова.

³⁶ Старанна выкрасленыя два словы.

dobryehm albo chudyehm uczynkam życia czaławieka (: Prytom heta treba dobra wiedać: bez pakuty S. to | jest ni | ciarpieuszy – ni | harawaŭszy – nie | pracawauszy – i usiokia przykraści nie | panasiŭszy na hetym świecie, niemożem byđź zbawiny* :). *37 A kali na hetom świecie czaławiek sprawiedliwy i pobeżny za swaie hrachi choć pauszednia nia|adpakutuić, hdzie|ż iamu po śmierci prydziecca pakutować? U Czyscu, hdzie duszeczki Zmarłyia wypłaczywajuca da ostatka za swaje hrahi H: Bohu – My hetyia duszeczki Czyscowyia możem ratawać Naszymi uże Malitwami – uże Pastami – uże Jałmużnami, i usiakami innymi dobrymi uczynkami; a nad|usio: Słuchajuczy i afiaruiuczy Bohu Mszu S. i prynimajuczy do sierz naszych cieła i krou Spasitiela Naszaho Isusa Chrysta u prenaysw: Sakramencie – Nakaniec: Czy nia dađać: Skolki|ż byđź możeć Uczynkau Miłasiernych? Ucz: mil: jość 7^m Cialesnych, a 7^m duszeunych – Cialesnyia jość hetyia: Hałodnaho nakarmić – Prahnuszczaho napaić (: no ni harełkoy jak czort sam pa bolszay czaści ludziey uwodzić i hubić, ale samoy czystay wadoy³⁸ tady, kali chto np: czy u pracy, czy u darozie buduczy naipacze letniay piakotay żełaić achalody :) – Nahaho albo u łachmanach, boxxxxx³⁹ pryadzieć – Niawolnika wykupić – Chworaho atwiedać – Padarożnaho u dom pryniać – Umarłaho pahrebci – Duszeunyia zaś uczynki hetyia: Hresznaho ot hrech u otwieść – Niaumielaħo nauczyć – Wantplihamu dobruju radu dać – Za Żywyħ i Umierszyħ malicca – Smutnyħ pacieszać – Kryudu ot druhich ciarpliwie znosić – Urazy swaie druhomu darawać – <нечыт.>

Otoż Chryscianie zauseħda ahledaymysia na kaniec, na katory nas Boh satwaryŭ – usieħda staraymy się padabacca ^H: Bohu u myślach – sławach i uczynkach – szto by wiasioła nam prawadzić I siahonisznieia Woskresenie Spasiteli naszaho Isusa Xsta i wyśpiwywac radosnoie Alleluja! – czaho sabie i Wam sierdeczna żełaju –

Amin⁴⁰

|_{174r}| 1839 r.
Uszacz

³⁷ Наступныя радкі абзаца дапісаныя пазней пасля асноўнага тэксту казання.

³⁸ Папраўлена з *wadoy*.

³⁹ Старанна выкрасленае слова.

⁴⁰ Слова, якім завяршаўся тэкст, было выкраслена, бо трапіла пад пазнейшы “дада-так”.

Nauka (: w Białoruskim Języku :) na Rezurekcyi⁴¹

„Jeśli chto choćć iści za mnoy,
niechay siabie samaho zaprêta!
i woźmić Kryż swóy! i niechay
mianie naśladywaieć”⁴² –
Hetym słowa samaho Spasiiciela
nászaho Jazusa Chrytusa –

Pan Boh satwar̥yusz (: piêrwszaho :) Czaławieka Adāma, asadziū byu iaho u Raskōsznym Raju – pazwōliu iamu usiāczyna używāć, szto tolki u im mohło być – adnahō tolki dziērawa (: nazywānaho ^{dzierawam} złoħa i dōbraho wiēdomości :) zakazāu dat̥katca – Ali kali czaławiek nie|dadziēr̥zyu hētaħo prykazānia Boškaho, to Pan Boh w̥yhnau jaho z Raju na ziamlū hōtuju – i pustuju – hdzie skazāu jaho na prācu patliwuju – ciāżkui – i krwāwuju – na u siākija niaw̥yhady i nieuczāsy – na u siakija chwarōby i balēżni – na u siakia : prypādki : zgryzōty i nieszczāscia – skazāu iaho u kañcē na śmiērc i wiēcnoje patempiēnie – a tak z nim i nas u sich jako (: u jaho złoy woli :) Prastūpnikou skazāu Boh na padōbnia kary i klēski – Ali ad wiēkau pryabiēczanyy Messijās Jēzus Chr̥stus Syn Boški, ulitowāuszysia nad tak straszēnym nāszym nieszczāściem, syszōu z Nieba i pryniāu na siabie lud̥zkūju pōstać – I tak żywucz̥y na hētaū⁴³ ziamlī pakazāu nam prāwuju darōhu do pazyskānia wiecznay pierwastrāczanay szczaślīwości – t: i: darōhu u siākich trudāu – ciarpiēn – i niapryiātnaścicy sa staran̥y hētaħa świēta |_{174v}| daświēdczywannyh – katoryia kaniēcna treba piranasīć, chaciā atpakūtawać za nazsyja hrachī – I a hetam ciapiēr būdu mieć Nawūku, słuchāycie tolki pilna Chryścīanie! –

Czaławieek piêrwszy nasz Baćka Adam, jaka Boški prastupnik būducz̥y w̥yhnau z Raju raskōszy na ^{hetat} hōrkiy Świet, a za im i usiak̥y z nas astausia z Skłānnościami ciahnūczami, bolsz da złoħa, niezeli da dōbraho – astāusia na świcie, na katōrym usiākija pirachōdziuć niszczāślīwości, hdzie musić kaniēcna pazbywātca Spakōynaści, jakaja tolki u praudziway Szczaślīwaści znachōdzitca – Dla tahoż Boh dāuszy Czaławieku dusz̥ niaśmiertēlnuju duszu razūmnuju – pāmitnuju – i wōlnuju, dau jamu prytēm i swajē prāwa (: podluch katōrych Życio swajo wiaści dōłžen :) – to dla spasēnia hetay|že dusz̥ mūsić usiāk̥y Czaławieek kaniēcna apirātca złym swajm chūciam – ah̥ydzic usiak̥ija swaje pastupki, praciūnyia hetym|žo ustāwam; i tak pirałomywajucz̥y siabie

⁴¹ Урачыстае набажэнства з працэсіяй.

⁴² „Jeśli kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje. Bo kto chce zachować swoje życie, straci je; a kto straci swe życie z mego powodu, znajdzie je” (Mk 8, 34–37).

⁴³ Трэба, відаць, – hētaŭ.

z darōhi nieprāwości na darōhu sāmoho Boha, musić niemaha paniēšci ućiskau u swajm siērcu – I heta ūłašnie piērszaja i nieadbicie patrebnaja cnota ciarpliwości – pieraz katoruju tolki możeć zbawić swaju Duszu – Bazałiŭwajo sierce czaławieka a zbawiēnie swaiey duszy, achwōtnom pośle stānitca da pełniēnia Boškaho prāwa, kali namiētnaści pabožnościju paskrōmlinija buduć – Ale padchlebować sabie i damahātca ad Boha hetaho žadzin nia|mōžyć aby pośle žadnoy niepriēmnościoy žycio iaho niebyło |_{175r}| narūszannoje – bo wyraźnie ubłohasławienie dla tych tolki ot Chrysta Pana skāzano, katoryia daświēdczajucy u siakich prŭkraścicy u hētym žyciū, znōsiuć onyia u spakōynay ciārpliwožci – asažajucyzsia Chrystowoy Wieray, y niamŭlnay Jaho abiētnicay, katoryy każyć: „Błahosławionyia! katoryia ^{tut} płaczuć, bo jany buduć rādawatca” – Pan Boh cnatliwaho Czaławieka u Raskōszach ni|hadūjeć, ale daświētczywaieć rāznymi spōsabami jaho cnōty i wiērności u znaszēniu ciarpliwom nieszczāscia i prŭkraścicy – a pośle kładzieć takowoha u līczbie swojch Wybrānych – Boh! słābomu czaławieku abiēcujec być pomōcay u pakanāniu u siakich nieryiēmnościcy, jak haworyć u Izajasza Proroka hētymi sławāmi: „Kali budzisz pirachadzīć czēraz wadū, z tabōy būbu: a nawālnaści ni akrŭiūć ciabiē kali pōydzieź praz Ahoń, niespālisz-sia: a płamiēńnja nia|būduć piaczŭ ciabiē”⁴⁴ – Hetat hołas Boški nauczājeć nas, jak powīnny my mieć achwōtnaie, i adwāžnoje sierce u znaszāniu usiāczyna taho, szto tolki Naywyższy Boh dla prōby czaławieka prŭkrem być praznāczyu – Moc Boškaja taho pasilājeć, katoryy saūsim spuszcžasia na wolu jaho Światūju, zarōuna z ruk Jaho prynimājeć Zło – i dobro – piērszoje z hetŭch, uwažajucy jak skutek prawiniēn naszych, i proznāczennaho na hētay ziamli žyciā – druhoja, jak prŭmiot naybolszaho miłasērdzia i ni acēnioney miłāści Boškicy k swaymu Satwarēniu – Na mnōhich miēyscach Stōy |_{175v}| Ewanhelij upeuniāimsia, szto biaz woli Boškay, nia|tolki miży ludziāmi, ale nawet miży nirazūmnymi Zwierāmi niczaho dziēlatca nia|mōžyć – Hetay tady praudy dzierzāsia, czyż możyć czaławiek praciw Boha narakać biaz hrēchu, szto Boh cnoty iaho prabūjeć? czyż ōwszem ni pawīnien dziākawać za jaho hetkaje (: choć uciažliwaje i ciazkaje do znaszēnia :) prazeznacžēnie? Czyż Bohu jak Satwarŭcielu naszemu i xxxx⁴⁵ ^{pauszēch}nomu Bačku naszemu niawōlna z nami, jak chacia ⁱ jak z dziećmi pastupić? I dla tahoż Styty Ludwik Blaziusz, uwažajucy mūdraść preznaczenia Pańskaho hawāryu: „Szto žadnaho niet piāunieyszaho znāku wybrānia Bōškaho, jak ieželi chto pakōrna i ciarpliwa znāszawaieć udrēcžēnia i praciūności od Boha pryznāczynnaja” – bo czaławiēku niet niczōha pożyteczniēyszaho, jak bydź trāpinym – czrez

⁴⁴ „Gdy pójdziesz przez wody, Ja będę z tobą, i gdy przez rzeki, nie zatopią ciebie. Gdy pójdziesz przez ogień, nie spalisz się, i nie strawi cię płomień” (43: 2).

⁴⁵ Старанна выкраслены пачатак слова.

ciarpīēnie dašwiadczywaietca, i akāzwaietca praudziwaja wiērność czaławieka u dapełnieniu Boških prykāzań, a tym samym i miłość czaławieka k swaymū Bohu Satwarýcielu – Jak Źauniērskaia wiērność – mūztwa – i miłość da swayhō Cāra i Ayczýzny naylēpiey akazātca mōžeć na Wayniē, hdzie mieni wāzucy swaje nabýtki – bahāctwa – asieraciāłość dziaciēy i Krēunych; achwōtna dla dabrā pawszēchnaho, pašwiēcāje na szkadliwoje nibiažpiaczēństwo pračiunikou swajo Źyciō – a buduczy ~~ataczonym~~ ^{abstūplennym} niapryiacielskim wōyskam, śmieła bjetca ni dla pazyskania žycia, ale sztohubiucy niapryiāznoje siēro, znaszōu achalōdu i adpaczniēnie |₁₇₅^a_r| i dla siabie – dla swayho lubīmaho Cāra – dla swaiey rādziny i blīznich u spakōynay swaiēy Ayczýžnie – Tak też i Chryściānina praudziwaja miłość k Satwarýcielu swaymū i Bōhu naylēpiey dašwiētczywaietca i akāzywaietca padčas trudōu – utrāpień i niaszczāscia, kali jon hētyia u sie utrāpiēnia i uciski dla samoy tolki miłości Boha z mūztwam i ciarpliwościcy znōsić – Mocny Boże! chto|ž hetaha ni|znajeć szto žycio naszajo jak na wyhnāniu prahaniāj; tak za naszyia pirastūpstwa, ciarpieć kaniēcna i paniawolnie nawet každy z nas mūsić bo prastūpnik Boški i Wyhnāniec mōžet|ža uchylātca ad cierpiēnia jakōy kary? a szto zwažajucy, czyż niasłuszna ciarpieć z preznaczenia Pańskaho, i schylić swaju wōlu pad wōlu Boškuju? – I dla tahož sam Chrystos Pan i Boh nasz – Spasiciel nasz – wīdzieu czy hrēsznaho – prastūpnaho, i nieszczęśliwaho Czaławieka – i nia achwōtnoje cierpieć iaho siēro, sam swaim własnym przyklādam u wasōbie Czaławieka žywuczý niekaliś na hetay ziamli, zachēcāu i paciāhawau, do kaniēcna patrebnaho ciarpiēnia – Jon būduczy Światym nad Światymi buduczy Synam Božym, u niczom niawīnnym, litūjuczysia tolki nad nami, i dosyć czýniucy za nāszyia hrahī Sprawiadliwości Božey, uciarpieū u siāczyna od Źydou, swajch uściēkłych niapryiācioł – usiakia szydērstwa – błuźniērstwa – i chwałszýwaje udānie pierod Starszyznay – usiakia gwałtōunyia bicia i kalēctwa – u siakia straszēnnyja |₁₇₅^a_v| mūki na swajm światym ciēle – praliū da astatka kropli Krow swaju naydrōžszuju a u kañcū zawiēszany na dziērewie Kryža umiōr dla spasēnia dusz nāszych – O strasznaia adrōdnaści u ciapiērasznich Chryścian! od wzoru, jakīy nam zastauliny u nāszyim Mistru i Bohu Isusie Chrystu – Nipāmitnyia, szto majuć ciēła śmiartēlnaie i skazytēlnoje, a Duszu niasmiertełnuju, nikoli niaumierājuszczuju dla zbauwiēnia katōroy žycio cnatliwoje (: choć prykroje :) wiaścī dałžny – bo Preznacžēnie nasze, u tot-czas budzić nam szczęśliwoje, ježeli žycio nasze trudami uwiēńczannoje zblīžytca da naśledowānia žycia Spasiciela naszaho Jazūsa Chrystā – katory u Ewanhelij swaiey haworyć: „Nia|jość Słuhā bōlszym nad Pāna swayho” – a jakže|ž u hetym samym Kraju – na hetym świecie, moźna byđż addālinym ad usich trudōu i uciskou, u katorym Boh i Pan nasz nia|mieu adpaczniēnia aż da skanānia ad ciahłaho udrēcžēnia i piraślędowania? bo z usich daroh, katoryia wiaduć do Źywota wiecznaho

i szczaśliwaho, nayprostszaja jość daroha Kryžā tak i Paweł S: nauczajeć kali tak haworyć: „Szto praz mnoha uciskau u wayści nam patreba, da Karalēstwa Niabiēskaho” – Hetay bowiem darohay pastupāli Światyie u Starym i Nowym Zakonie, i hatat⁴⁶ adzin byu znak preznaczenia Szczaśliwaho – Katorych tolki mūdryy i sprawiadliwy Boh chaciēu podwyższyć u Chwale Niabiēskay, naybōlszymi ich <...>⁴⁷.

Транслітарацыя, адаптацыя

Prosta Nauka mówiona na Rezurekcyi w Uszacz⁴⁸

Пан Езус пахвалёны! На векі векоу! Амін!

Рабята Хрысціянскай веры! Уважая, што з Вас па большай часьці прастакоў тут сабралосе, каторыя верна што мала магуць панімаць язык польскі, – а патаму пастанавіў я да усіх сёгодня прагаварыць по-просту. Сабраласен, віжу, немала да гэтаго Касьцёла; но, бадай, толькі чы не з самой цікавосьці некаторыя тут папрыхадзілі! Што бы толькі гаўроніць⁴⁹, не панімаючы нічога, страляць толькі вочыма то на ту, то на сю сторону, дзіўляся над сьветлам, каторае відзюць па цэлым Касьцэле – над прыгажосьцю Гроба, што там то зьлёна, то чэрвона, то інныя цвяты пасьцірагаюць. Не, Рабята! не для таго трэба тут прыхадзіць, но для таго толькі, што бы ададаць Богу чэсьць і хвалу! Што бы вазвелічаць Спасьціцеля нашаго Ісуса Хрыста, катораго Вакрэсьня із Мертвых памятку абхадзіць начынаем. А што бы настаяшча з гэтаго вісяліцца, трэба знаць дастатчна хрысціянскую веру, што касаіцца гэтай веры, якія новыя ёсьць должносьці до спалненья? І а том далей буду гаварыць на хвалу Божую і на збавенны пажытэк душы нашэй! Слухайце толькі уважна і панятна.

Наука

„Każdego, który używa Imię moje,
na chwałę moją stworzyłem Go”⁵⁰.
Гэтыя слава запісаны у Ісаі Пр.

Правоверныя Хрысціяне! Уважаю, што вы тут сабралісён ня у інным намерэньні, як толькі, што бы наведаць гроб Ісуса Хрыста і што бы

⁴⁶ Відавочна, *hetat*.

⁴⁷ Наступная старонка ў рукапісе адсутнічае.

⁴⁸ Простая навука, прамоўленая на ўрачыстае велікоднае набажэнства ва Ушачах.

⁴⁹ Ад польск. *gawronić się* – бессэнсоўна разглядацца навокал; страляць варон.

⁵⁰ “Кожнага, хто ўжывае маё Імя, Я стварыў дзеля славы мае”.

Васкрэсэнія сего Спасітэля Нашэго памятку з радостію і хвалою обхадзілі. За што вас пахваляю; а разэм прэдпрынімаю да Вас цеперыча прагаварыць а каньцу чалавека, на які ён сатворэн, і а веры, каторая яго найлучшэ о тэм паучае. Прасеце ж толькі Господа Бога, што бы вам даў всё то пазнаць і паметаваць, што буду я сядога гаварыць, а о чом ужэ прошлага года а гэткай жэ порэ і з гэтага мейсца я гаварыў⁵¹. Слухайце толькі з увагай, бо гэта часта трэба на мысьль прывадзіць.

Мэжы усімі вешчамі, каторыя чалавек знаць должэн, гэта ёсьць найпершая – знаць канец, на каторый ён сатворэн на гэтак сьвет; што бы ён гэта знаючы, натрапіў на сваё шчасьце. Не трапіць зась⁵², калі ня будзіць ведаць спосабаў да таго. А чалавек, каторый не пазнаець свайёго цэлю, ні ражніцца ат неразумных тварэній, бо гэткі аглядаіцца толькі на дачэсныя, цялесныя і змысловыя рэчы; не зась на душэўныя і вечныя. Такі чалавек далёка худзей уважаіцца, ніжлі⁵³ бэсты. Бо калі бэстыі находзяць сваё шчасьце у гэтых матэрыяльных вешчах; гэткая іх судзьба, і тут іх усё коньчыцца, но чалавек, будучы сатворэн на абраз і подобіе Божыя, маючы душу нясьмертэлную, маючы разум, памяць і волю, маючы сярдэчнае жэлане, што бы быць усегда шчасьлівым і далгавечным; не знаходзіць на гэтым сьвеце свайго удавольствія, но толькі ніспакой і нешчасьце, то тым самым даведзецца, што не на землі, но гдзе-індзей⁵⁴ шукаць должэн свайго вечнаго спасэня.

З гэтай нявядомасці свайго пачатку і каньца, на каторый Бог нас сатварыў, людзі прыходзяць до усякаго непарадку і бэзладзя; да усякаго злога паступленья, бо яны сваё серцэ бліжэй прывязываюць до земскіх і дачэсных, ніжлі да дубр⁵⁵ вечных; не паднашаваюць⁵⁶ свайей душы і мысьлі да Неба, каторое нам Бог даць абешчаў за нашо доброе жыццё, а толькі жывуць, як бы для самой землі. Прауда, што чалавек сложэн з цэла і душы: цэла слабавітаго і грэшнаго, цэла сьмяртэльнаго, каторое подобна так, як і звярэй за жыцця, корміцца і поіцца, но па сьмерці згніець. Душа зась чалавека, ніколі ня умераіць, но на веці живець. Спасэне чы патампене⁵⁷ душы од нашэго жыцця, чылі⁵⁸ паступкоу, по

⁵¹ Відавочна, святар ужо другі год служыць ва Ушацкім храме.

⁵² Злучнік *zaś* у польскай мове ўжываецца дзеля ўзмацнення экспрэсіўнага гучання ўсяго сказа.

⁵³ Ад даўняга польск. *niżli* – чым.

⁵⁴ Ад польск. *gdzie indziej* – у іншым месцы.

⁵⁵ Ад польск. *dobro* – тут: вартасці.

⁵⁶ Ад даўняга польск. *podnasczać* – узнімаць.

⁵⁷ Ад польск. *potępienie* – вечныя пакуты.

⁵⁸ Ад польск. *czyli* – ці, альбо.

большэй часьці завісла⁵⁹. Да чаго трэба знаць добра сваю веру, каторая нас усяго добраго і касатэльнага душы на спасэня наўчаець.

І так напярот трэба Нам ведаць і ніколі з памяці ня спушчаць гэтаго: Што Бог ёсьць Сатварыцель Неба і Землі і нас усіх грэшных. Бог ёсьць адзін, а тры асобы Боськія: Бог Ацец, Бог Сын, Бог Дух Святы – гэтыя тры асобы ёсьць адным Богам, а што называіцца Тройцай Сьвятой, бо хаця Ацец ёсьць Богам, сын ёсьць Богам, Дух Святы ёсьць Богам, аднако ж ня трох ёсьць Богаў, но адзін: бо гэтыя тры асобы боськія: Ацец, Сын і Дух Святы маюць адну натуру, адну істоту і божэство: Бог Ацец нас сатварыу, Сын Боскі нас з няволі шатаньскай osvabadзіў, а Дух Сьвяты нас вераю осьвяціў. Сатварыу нас Бог нато, што бы мы яго зналі, любілі, хвалілі, яму служылі, а пасьле з Нім у Небе былі. Бог ёсьць усяда: на Небе, на Землі і на усякім мейсцу; на Небе, добрым людзям вечную хвалу даець, на Землі жывіць нас і благаславіць, а у Пекле злых людзей агнём вечным караіць.

Цяпер трэба нам ведаць, што ёсьць Хрысьціанін?

Хрысьціанін ёсьць той, каторый ёсьць ахрышчон з вады і духа Сьвятога, каторый вызнаець веру і іспалняіць уставы Хрыста. Всякій Хрысьціанін должэн пад утратаю збавеня ведаць і верыць гэтыя 4 рэчы: Первая: Што Бог ёсьць адзін у трох асобах; альбо што тры асобы Божыя, Ацец, Сын і Дух Сьвяты ёсьць адным Богам; другая: Што той жа Бог ёсьць справядлівы: за добрыя учынкi людзём Небам плаціць, а за злыя пеклам караіць; трэцяя: Што Сын Божы Езус Хрыстос за справою духа Сьвятога, як чалавек з чыстай дзявіцы Марыі нарадзіўся на гэтат сьвет і у жыццю сваім нявінным быў зненавідзен і умучан чэрэз жыдоу і у каньцу умёр на Крыжу для спасэня нашаго; чацьвёртая рэч: Што душа чалавека нікагда ня уміраіць; ёсьць несьмертэлная, і што бэз ласкі Боськай яе збавіць ня можэм. Пры том ведаць трэба: што бяз хрэшчэня, бяз веры, бяз добрых учынкаў і бэз пакуты сьвятой ня можым быць збавёныя. Той толька Госпада Бога любіць, хто яго прыказаня верна іспалняіць: праціуна зась паступаюшчый, чарту сваю душу і пеклу гатуіць.

Ах! печальная бяда! ёсьць і многа з нашых Каталіков, каторыя ужэ пацераў (напрымер: *Ойчэ наш, Zdrowaś Maryia, Wierzę w Boga Ojca* і проч ня умеюць добра, такжэ і з Катахізму *Дзесяць Божых Прыказань, Пяць прыказань касьцельных, Сем царкоуных сакрамэнтав* і там далей тожэ ня умеюць, ня ведаюць.

Як гатавацца до споведзі? Найперва трэба памаліцца Господу Богу, прася Духа С[ьвятога], што бы асьвяціу ум чалавека, што бы дастатэчна мог пазнаць і прыпомніць свае грахі, а серцэ што бы жалем сакрушыу

⁵⁹ Ад польск. *zawisły* – залежны.

за гэтыя ж грахі. Паўторна: трэба прывясыці сабе на памяць мейсца, час і інныя абстатальства: гдзе? чэм? і сколька разы абразіу Г[оспада] Бога, то ест: як знахадзіўся, будучы у Касьцэле, чылі у Цэркві С[ьвя]той, будучы у себе дома, будучы па людзях; чы чуўся пільна: што Богу, то Богу, што Цару, то Цару, што Паном, то паном, што усем інным людзям, то аддаваць, то асьвяджаць, што каму вінават? Чы захаваў *10. Божых прыказань, 5 Касьц. прыказань*, чы ня дапусьцесься з *7^{мі} грахоў сьмяртэльных?* і так далей. По-трэцяе: пшыпомніўша так грахі, трэба з шчэраго серца жалець за свае грахі, не так для таго, што Неба траціць, альбо што на пекла заслугаваіць; но для таго толькі, што самага Г[оспада] Бога абражаў. Па-чацверта: Брыдзіцца усімі сваімі грахамі больш над усё зло і цьвярда пастанавіць, штобы не паварачваць до сваіх злых налогоў⁶⁰, но штобы у жыццё паправіцца; штобы лучшэ умёрці, ніжлі саграшыць. Па-пятая: пайсьці до сьвяшчэнніка і выпавядацца с прыпамняных грахоў, панавляя жаль і постанаўленья больш не грашыць. Па-шостая: Пакуту, чылі пацеры, якія будуць назначыны з увагай і пабежна⁶¹ одправіць. На астатэк: гатавацца до прычасьця, чылі Камуніі Сьвятой, і прынімаць яе з верою і чыстым серцам. Заповедзь Сьвятую пастанавіў на паратоване душ грэшных людзей од Пекла вечнаго сам наш Спасітэль Ісус Хрыстос.

Што ёсьць Ісповэдзь? Ісповэдзь ёсьць верное сазнаньне і патаемное усіх сваіх грахоў перад Капланам, жаднаго ні таючы, ані з баязьні, ані са устыду. А есьлі бы хто знаючы і ведаючы затаіў якій грэх сьмяртэльны, неважная гэткая ісповедзь і сьвентокрадкая⁶². Такому трэба нанова ўсе свае іспаведзі перапраўляць, прызнаючыся, што толькі і толькі разы грэх затаіў.

По Ісповедзі, калі прынімаем камунію Сьвятую, прынімаім там праудзівое цела і кроў Спасітэля нашэго Ісуса Хрыста под хвігурамі хлеба і віна. Тады то наіпачэ должэн чалавек здабывацца на веру, надзею і мілосьць. Хоць каротка, малася так: „Верую Божэ мой! усё то, што толькі Ты, Божэ, нам аб’явіў, і Цэрква Сьвятая учыць, і у той веры хачу жыць і умераць. Маю надзею у міласердзю Тваім, Божэ, што мне адпусьціш моі саграшэне і дасі ласку у добрым вытравань. Люблю цябе, Божэ, над усё найлепшае добро. Жаль мне таго с цэлага сэрдца, што я цебе абразіў, і абешчаюсь больш ніколі ні грашыць”. Вот гэтак трэба маліцца.

Прынімая Найсьв[яцейшы] Сакрамэнт з гэткай верою, надзеёю і мілосьцю, трэба німала мець увагі і на то, штобы (ва урэмя, калі ксьндз даець камунію) дастатэчна разіўляць губу, выстаўляя троха язык, на

⁶⁰ Ад польск. *nałóg* – кепская звычка.

⁶¹ Ад польск. *pobieżnie* – павярхоўна; бегла. Тут: хутка.

⁶² Ад польск. *świętokradztwo* – святатацтва.

каторый бы латва ксёндз мог узлажыць камунікант (чаго нікаторыя не уважаюць), штобы прыняўшы камунікант, галаву і вочы надол спу-сціць, мыслі о Богу толькі маючы, пайсьці на сваё мейсцэ, стараючыся, штобы таго часу палкнуць, чэраз 4 гадзіны наймней, ня плюваць, ня есьць, ані піць, посьля дзякаваць Богу за прынятою каммунію і прасіць яго а ласку вытраваня у добрым аж до канца, но посьле, а пачэ дня гэтаго, высцерагацца всякой сваволі: п'яньства, танцоў, пагулянэк і інных рэчы няпрыстойных, штобы Бог, каторы да сэрца нашага уступіў, вечна жыў з намі і благаславіў у далышым жыццю нашым. Да таго меймы гэта часта на памяці, што да часу толькі живём на гэтым сьвеце: прыойдзіць наш век, прыойдуць нашыя леты, а наступіць пэўная сьмерць, каторая разлучыць душу ад цела, перавядзець нас з дачэснасьці на вечнасьць. Што суд страшны Божы наступіць: добрых людзей надгарада, а злых кара вечная напаткаіць, то ест: Бог добрым людзям дасьць Небо, гдзе знаходзіцца вечная радасьць і вясёлосьць, вечная хвала і багацтва, вечныя уцехы і раскошы; злых зась людзей скажыць до Пекла, гдзе агонь, смала, чэрці праклятыя, каторыя мучуць бэзперэстанна патаньпёных. Помніць нам тожэ трэба і гэта, што і цела нашэе до часу толькі заміраіць: змартвы-хстане яно на Страшным Судзе Божым і разэм з душою злучыцца альбо на живот вечны благаслаўлены, альбо патаньпены, адпаведна добрым альбо худым учынкам жыцця чалавека. Прытом гэта трэба добра ведаць: бэз пакуты Сьвятой, то ест, ні цяпеушы, ні гараваўшы, не працаваўшы і усякія прыкрасьці не панасіўшы на гэтым сьвеце, не можэм быць зба-ўлены. А калі на гэтом сьвеце чалавек справядлівы і побежны за свае грахі хоць паушэдня ня адпакутуіць, гдзе ж яму по сьмерці прыдзецца пакутоваць? У Чысцу, гдзе душэчкі змарлыя выплачываюца да остатка за свае грагі Г[оспаду] Богу. Мы гэтыя душэчкі чысцовыя можэм рата-ваць нашымі ужэ малітвамі, ужэ пастамі, ужэ ялмужнамі⁶³ і усякамі іннымі добрымі учынкамі; а над усё – слухаючы і афяруючы Богу Мшу Сьвятую і прынімаючы до серц наших цела і кроу Спасітэля Нашаго Ісуса Хрыста у прэнайсвятым Сакрамэнце. Наканец: Чы ня дадаць: Сколькі ж быць можэць Учынкау Міласэрных? Учынкау міласэрных ёсьць 7^м цялесных, а 7^м душэўных. Цялесныя ёсьць гэтыя: Галоднаго нака-рміць; Прагнушчаго напіць (но ні гарэлкой, як чорт сам па большай часьці людзей уводзіць і губіць, але самой чыстай вадой тады, калі хто, напрыклад, чы у працы, чы у дарозе будучы, наіпачэ летняй пякотай жэлаіць ахалоды); Нагаго альбо у лахманах прыадзець; Нявольніка выкупіць; Хвораго атведаць; Падарожнаго у дом прыняць; Умарлага пагрэбі. Душэўныя зась учынкi гэтыя: Грэшнаго от грэху отвесьць;

⁶³ Ад польск. *jałmużna* – ахвяраванне.

Няумелаго научыць; Вантпліваму⁶⁴ добрую раду даць; За живых і умершых маліцца; Смутных пацешаць; Крыуду от другіх цярпліве зносіць; Уразы⁶⁵ свае другому дараваць <нечыт.>.

Ото ж, Хрысцяне, заўсёгда агледаймыся на канец, на каторы нас Бог сатварыў, усегда стараймы се падабацца Госпаду Богу у мыслях, славах і учынках, што бы вясёла нам правадзіць і сёгонішняе Воскрэсэне Спасітэля нашага Ісуса Хрыста і высьпываваць радосное *Алеллюя*! Чаго сабе і Вам сердэчна жэлаю.

Амін.

1839 р.

Ушач

Nauka (: w Białoruskim Języku :) na Rezurekcyi⁶⁶

„Есьлі хто хочыць ісьці за мной,
нехай сябе самага запрэцца⁶⁷!
і возьміць Крыж свой! і нехай
мяне насьлядываець” –
Гэтыя словы самага Спасьцеля
нашаго Язуса Хрытуса

Пан Бог сатварыўшы перавага Чалавека Адама, асадзіў быў яго у Раскошным Раю, пазволіў яму усячына ужываць, што толькі у ім могло быць, аднаго толькі дзерава (называнага дзеравам злага і добрага ведомосьці) загадаў датыкатца. Алі калі чалавек не дадзіержыў гэтаго прыказаня Боськага, то Пан Бог выгнаў яго з Раю на зямлю голую і пустую, гдзе сказаў яго на працу патлівую, цяжкую і крвавую, на усякія нявыгады і неучасы⁶⁸, на усякія хваробы і балезні, на усякія прыпадкі, згрызоты і нешчасьця, сказаў яго у каньцэ на сьмерць і вечное патэмпене; а так з ім і нас усіх, яко (у яго злой волі) праступнікоу сказаў Бог на падобныя кары і кленскі⁶⁹. Алі ад векаў прыабецаны Мэссыяш Езус Хрыстус, Сын Боські, улітоваўшыся над так страшэнным нашым нешчасьцем, сышоў з Неба і прыняў на сябе людзькую постаць. І так жывучы на гетай зямлі, паказаў нам правую дарогу до пазысканя вечнай пераважанай шчаслівасьці, т. е. дарогу усякіх трудаў, цярэнь і няпрыятнасьцей

⁶⁴ Ад польск. *wątpliwy* – няпэўны, сумніўны.

⁶⁵ Ад польск. *uraza* – крыўда, знявага.

⁶⁶ Навука (па-беларуску) на ўрачыстае велікоднае набажэнства.

⁶⁷ Ад польск. *zaprzec się* (*przestać koncentrować się na sobie*) – менш думаць пра сябе, перастаць засяроджвацца на сабе.

⁶⁸ Ад польск. *niewczas* – адсутнасць выгодаў, немагчымасць адпачыць; пакуты.

⁶⁹ Ад польск. *kłeska* – параз, вялікае няшчасце.

са стараны гэтага съвета дасьведчываных, каторыя канечна трэба піранасіць, хаця атпакутаваць за нашыя грахі. І а гэтам цяпер буду мець навуку, слухайце толькі пільна, Хрысьціане!

Чалавек першы наш Бацька Адам, яка Боські праступнік будучы выгнан з Раю раскошы на гэтак горкай Съвет, а за ім і усякій з нас, астаўся з скланносьцямі цягнучамі больш да злога, нежэлі да добраго, астаўся на съвеце, на каторым усякія піраходзюць нішчасьлівосьці, гдзе мусіць канечна пазбыватца спакойнасьці, якая толькі у праудзівай шчасьлівасьці знаходзіцца. Для таго ж Бог, даушы чалавеку душу нясьмертэльную, душу разумную, памітную і вольную, дау яму пры тем і свае права (подлуг каторых жыць сваё вясці должэн), то для спасеня гэтай жэ души мусіць усякій чалавек канечна апіратца злым сваім хуцям⁷⁰: агыдзіць усякія свае паступкі, праціуныя гэтым жо уставам; і так піраломываючы сябе з дарогі неправосьці на дарогу самого Бога, мусіць немала панесьці уціскаў у сваім серцу. І гэта уласьне первшая і неадбіце⁷¹ патрэбная цнота цярплівосьці, перэз каторую толькі можэць збавіць сваю Душу. Баязьліваё серцэ чалавека а збавене сваей души ахвотном посьле станіцца да пэўнага Боськаго права, калі наміэнтасьці⁷² пабожнасьцю паскромліныя будуць. Але падхлебоваць⁷³ сабе і дамагатца ад Бога гэтага жадзін ня можыць, абы посьле жадной непрыемносьцёй жыць яго не было нарушанное, бо выразьне ублагаславене для тых толькі от Хрыста Пана сказана, каторыя дасьведчаючы усякіх прыкрасьцей у гэтым жыццю, зносяць онныя у спакойнай цярплівосьці, асалажаючыся Хрыстовой верай і нямыльнай Яго абетніцай, каторый кажыць: „Благославёныя, каторыя тут плачуць, бо яны будуць радаватца”. Пан Бог цнатліваго чалавека у раскошах ні гадуець, але дасьветчываець разнымі спосабамі яго цноты і верносьці у знашэньу цярплівым нешчасьця і прыкрасьцей, а посьле кладзець таковаго у лічбе своїх выбраных. Бог слабому чалавеку абецуець быць помоцай у пакананьу усякіх нерыемносьцей, як гаворыць у Ісаі Пророка гэтымі славамі: „Калі будзіш піраходзіць чэраз ваду, з табой буду: а навалнасьці⁷⁴ ні акрыюць цябе, калі пойдзеш праз агонь, не спалішся: а пламеньня ня будуць пячы цябе”. Гэтак голас Боські наўчаець нас, як павінны мы мець ахвотнае і адважнае серцэ у знашэньу усячына таго, што толькі Найвыжшы Бог для пробы чалавека прыкрэм быць празначыу. Моц Боськая таго пасіляець,

⁷⁰ Ад польск. *chić* – пажаданне, похаць; схільнасьць, хцівасьць.

⁷¹ Ад польск. *nieodbicie* – бясспрэчна, канечна.

⁷² Ад польск. *namiętność* – запал, цяга; гарачае пачуцьцё.

⁷³ Ад даўняга польск. *podchlebować* – ліслівіць, цешыць сябе.

⁷⁴ Ад даўняга польск. *nawałność* – тут: высокія хвалі.

каторый саўсім спускае на волю яго Сьвятую, заруна з рук Яго прынімаець зло і добро, первое з гэтых, уважаючы як skutek⁷⁵ правінен нашых, і прозначэннага на гэтай зямлі жыцця, другая, як прымёт⁷⁶ найбольшага міласердзя і ні ацэнёнэй міласці Боськей к свайму сатварэнню. На многіх мейсцах Сьвятой Эвангеліі упэўняюся, што бяз волі Боськай, ня толькі міжы людзьмі, але нават міжы ніразумнымі зверамі нічаго дзелатца ня можаць. Гэтай тады прауды дзержася, чыж можаць чалавек праців Бога наракаць бяз грэху, што Бог цноты яго прабуець? чыж овшэм ні павінен дзякаваць за яго гэткае (хоць уцяжлівае і цяжкае до знашэння) пшэзначене? Чыж Богу як Сатварыцелю нашэму і паушэхному Бацьку нашэму нявольна з намі, як хаця і як з дзецьмі паступіць? І для таго ж Сьвяты Людвік Блазіуш⁷⁷, уважаючы мудрасць прэзначэння Паньскага гаварыў: „Што жаднаго нет пяунейшаго знаку выбрана Боськаго, як ежэлі хто пакорна і цярпліва знашаваець удрэччэння⁷⁸ і праціуносьці од Бога прызначынная”, бо чалавеку нет нічога пожитэчнейшаго⁷⁹, як быць трапіным⁸⁰: чрэз цярпіене дасьвядчываецца і аказваецца праудзівая верносьць чалавека у дапэлненню Боськіх прыказань, а тым самым і мілосьць чалавека к свайму Богу Сатварыцелю. Як жаунерская вернасьць, музтва⁸¹ і міласьць да свайго цара і Айчызны найлепей аказатца можэць на вайне, гдзе мені важучы свае набыткі, багацтва, асерацалосьць дзяцей і крэзуных ахвотна для дабра павшэхнаго пасьвечнае на шкадлівое нібязьпаченьство праціунікоу сваё жыццё, а будучы абступленным няпрямельскім войскам, смела б’етца ні для пазыскання жыцця, але штоб губючы няпрямное серцо, знашоу ахалоду і адпачненне і для сябе, для свайго любімага цара, для сваей радзіны і бліжніх у спакойнай сваей Айчызьне. Так тэж і Хрысьціаніна праудзівая мілосьць к Сатварыцелю свайму і Богу найлепей дасьветчываецца і аказываецца падчас трудоу, утрапень⁸² і няшчасця, калі ён гэтыя усе утрапеня і уціскі для самой толькі міласці Бога з музтвам і цярплівосьцей зносіць. Моцны Божэ, хто ж гэтага ні знаець, што жыццё нашаё як на выгнанню праганяім; так за нашыя піраступства цярпець канечна і панявольне нават кажды з нас мусіць, бо праступнік Боські і выгнанец можэт жа

⁷⁵ Ад польск. *skutek* – вынік, наступства.

⁷⁶ Ад польск. *prymiot* – рыса, прыкмета, уласцівасць.

⁷⁷ Гаворка пра Людвіка Блозія Шаноўнага (1506–1566), бенедыктынскага абата, рэфарматара рэлігійнага жыцця, пісьменніка-аскета і містыка.

⁷⁸ Ад польск. *udręczenia* – пакуты.

⁷⁹ Ад польск. *pożyteczny* – карысны, прыдатны.

⁸⁰ Ад польск. *trapić* – пераследаваць.

⁸¹ Ад польск. *męstwo* – адвага, мужнасць.

⁸² Ад польск. *utrapienie* – прыкрасць, мучэнне.

ухылятца ад церпеня якой кары? А што зважаючы, чыж няслушна цярець з прэзначэня Паньскага і схыліць сваю волю пад волю Боськую? І для таго ж сам Хрыстос Пан і Бог наш, Спасіцель наш відзеу чы грэшнаго, праступнаго і нешчасліваго чалавека і ня ахвотное цярець яго серцо, сам сваім власным пшыкладам у васобе чалавека жывучы некалісь на гэтай зямлі, захэнцау і пацягавау⁸³ до канечна патрэбнаго цярпеня. Ён будучы Сьвятым над Сьвятымі, будучы Сынам Божым, у нічом нявінным, літуючыся толькі над намі і досыць чынючы за нашыя грахі Справядлівосьці Божэй, уцярепу усячына од жыдоу, сваіх усьцеклых⁸⁴ няпрыяцёл, усякя шыдерства⁸⁵, блузьнерства і хвалшывае удане перод старшызнай, усякя гвалтоўныя біцця і калецтва, усякя страшэнныя мукі на сваім сьвятым целе – праліу да астатка кроплі Кров сваю найдрожшую, а у каньцу завешаны на дзерэве Крыжа уміор для спасеня душ нашых. О страшная адроднасьці⁸⁶ у цяперашніх хрысьціан од взору, якім нам застаўліны у нашым Містру і Богу Ісусе Хрысту. Ніпамітныя, што маюць цела сьмяртельнае і сказытелное⁸⁷, а душу нясьмертэлную, ніколі няумераюшчую, для збавеня каторой жыццё цнатлівое (хоць прыкрое) вясці далжны, бо прэзначене нашэ, у тот час будзіць нам шчаслівое, ежэлі жыццё нашэ трудамі увеньчанное збліжыцца да насьледованя жыцця Спасіцеля нашаго Ісуса Хрыста, каторы у Эвангэліі сваей гаворыць: „Ня ёсьць слуга большым над Пана свайго”. А як жэ ж у гэтым самым Краю, на гэтым сьвеце можна быць аддаліным ад усіх трудоу і уціскоу, у каторым Бог і Пан наш ня меу адпачнення аж да скананя ад цяглаго⁸⁸ удрэнчэння і пірасьледованя? Бо з усіх дарог, каторыя вядуць до жывота вечнаго і шчасліваго, найпростшая ёсьць дарога Крыжа, так і Павэл Сьвяты наўчаець, калі так гаворыць: „Што праз многа уціскау увайсьці нам патрэба да Каралеўства Нябескаго”. Гэтай бовем⁸⁹ дарогай паступалі Сьвятыя у Старым і Новым Законе, і гэтак адзін быу знак прэзначеня шчасліваго, каторых толькі мудрый і справядлівы Бог хацеу падвыжшыць у хвале нябескай, найбольшымі іх <...>.

⁸³ Ад польск. *posiadać* – заахвочваў, даваў прыклад.

⁸⁴ Ад польск. *wściekły* – люты, раз’юшаны, злосны.

⁸⁵ Ад польск. *sztyderstwa* – здзек, глум.

⁸⁶ Ад даўняга польск. *odrodny* – выродлівы.

⁸⁷ Ад польск. *skazitelny* – недасканалы, недаўгавечны.

⁸⁸ Ад польск. *ciągły* – безупынны, сталы.

⁸⁹ Ад польск. *bowiem* – бо.

References

- A. K. Ł[opaciński]. 1885. *Mienica* (t. VI: 351). W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa.
- A. K. Ł[opaciński]. 1892. *Uszacz* (t. XII: 852). W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa.
- Anonim. 1883. *Kublicze* (t. IV: 833–834). W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa.
- Anonim. 1902. *Selihory* (t. XV. cz. 2: 576). W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa.
- Anonim. 1902. *Uszacz* (t. XV. cz. 2: 675). W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa.
- Bahdanovič Iryna. 2001. *Avanhard i tradycja: Belaruskaja paëzija na xvali nacyjanal'naha adradžënnja*. Minsk [Багдановіч Ірына. 2001. *Авангард і традыцыя: Беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння*. Мінск].
- Baŭtovič Mixas'. 2013. *Spadčyna Mjanickix* (I: 17–40). U: *Historyja i arxealohija Polacka i Polackaj zjamli: Matëryjaly VI Mižnarodnaj navukovaj kanferencyi (1–3 listapada 2012 h.): U dzvjux častkah*. Polack [Баўтовіч Міхась. 2013. *Спадчына Мяніцкіх* [I: 17–40. У: *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: Матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1–3 лістапада 2012 г.): У дзвюх частках*. Полацк].
- BDAMLiM (Belaruski dzjaržaŭny archiŭ-muzej litaratury i mastactva), f. 66 [Bëndè Lukaš Apanasavič], vop. 1, spr. 1256 [Б.І. Ёпімах-Шыпіла. "Belaruskaja hrëstamatyja". Aŭtohraŭ] [БДАМЛiМ (Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва), ф. 66 [Бэндэ Лукаш Апанасавіч], воп. 1, спр. 1256 [Б.І. Ёпімах-Шыпіла. "Беларуская хрэстаматыя". Аўтограф].
- Harëcki Maksim. 1924. *Historyja belaruskaj litaratury. Vydan'ne trëc'aje (papraŭlënae)*. Vil'nja [Гарэцкі Максім. 1924. *Гісторыя беларускае літэратуры. Выданьне трэцяе (напраўленае)*. Вільня].
- LVIA (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), f. 599 [Menickie], b. 1, l. 97 [Materialy, odnosząsiesā k Vikentiū Mihajloviču i Vikentiū Petroviču Menickim: 1. Zаметki geografičeskogo, statističeskogo haraktera, genealogičeskie zаметki po narodnom tvorčestve (belorusskij fol'klor), propovedi (po-belorusski i po-pol'ski) i pr. (preimušestvenno po Lepel'skomu uезdu); korespondenciā Vikentiā Mihajloviča i Vikentiā Petroviča Menickih] [LVIA (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), f. 599 [Меницкие], b. 1, l. 97 [Материалы, относящиеся к Викентию Михайловичу и Викентию Петровичу Меницим: 1. Заметки географического, статистического характера, генеалогические заметки по народном творчестве (белорусский фольклор), проповеди (по-белорусски и по-польски) и пр. (преимущественно по Лепельскому уезду); корреспонденция Викентия Михайловича и Викентия Петровича Меницих]].
- Pamâtnaâ knižka Vitebskoj gubernii na 1865 god". 1865. Sanktpeterburg"* [Памятная книжка Витебской губернии на 1865 годъ. 1865. Санктпетербургъ].
- Pamâtnaâ knižka Vitebskoj gubernii na 1866 god". 1866. Sanktpeterburg"* [Памятная книжка Витебской губернии на 1866 годъ. 1866. Санктпетербургъ].
- Pamâtnaâ knižka Vitebskoj gubernii na 1878 god". 1878. Vitebsk"* [Памятная книжка Витебской губернии на 1878 годъ. 1878. Витебскъ].
- Stankevič Adam. 2008. *Z Bogam da Belarusi*. Vil'nâ [Станкевич Адам. 2008. *З Богам да Беларусі*. Вільня].

- Vitaliova Valiancina. 2003. *Ušačy* (t. 6: 19–20). U: *Encykłapiedyja historyi Bielarusi Ź 6 tamach*. Minsk. [Віталёва Валянціна. 2003. *Ушачы* (т. 6: 19–20). У: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*. Мінск.].
- Włodarski Aleksander. 1928. *Rodowód domu Mienickich herbu lew z muru: Suplement do herbarza „Rodzina”*. Warszawa.
- Z *Dziennika szkoły uszackiej*. 1888. „Kronika rodzinna: Pismo dwutygodniowe poświęcone literaturze, sprawom społecznym i domowym” Nr I: 10–17.

Data przesłania artykułu: 31.08.2023

Data akceptacji artykułu: 18.09.2023

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Maryla Chaustowicz / Марыля Хаўстовіч – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; mgr, wykładowca; specjalność naukowa: historia języka białoruskiego; zainteresowania naukowe: język białoruski w XVI–XVIII ww.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2022–2023):

1. Марыля Хаўстовіч. 2022. *Малавядомы рукапіс XVIII стагоддзя*. „Acta Albaruthenica” t. 22: 339–347.

Recenzje

Pieśni Poniemnia. Pieśni Beskidu Sądeckiego. Wykorzystanie efektów badań etnomuzykologicznych w dydaktyce i projektach artystycznych. Koncepcja i opracowanie: Nasta Niakrasava. Mix: Tomasz Rogula, Tadeusz Sudnik. Nadkompozycja i przekształcenie dźwięków: Tadeusz Sudnik. Uniwersytet Warszawski, 2023.

Той выразны разлом свету, распачаты грознай пандэміяй з яе ахвярамі, закрытымі межамі, ізаляванасцю і канцэнтрацыяй на сабе, стокроць памножаны на боль ад навінаў, выхапіў з прасторы сэнсаў і паўсталай няпэўнасці акцэнт на ідэнтычнасці, пошуках самаразумеання і самасцвярджэння. Ідэнтычнасць як шырокае поле складнікаў нязменна ўтрымлівае і такі, зведзены на ровень штампу і тым звужаны выраз “Песня – душа народа”. Гэтыя словы з найглыбейшым зместам сталіся неяк спрошчанымі і нават засмечанымі, у тым ліку з прычыны таго, што доўгі час народная песня падавалася ў сваім афіцыйна-сцэнічным выглядзе мастацкай самадзейнасці ды часамі са слаба прыхаванай пагардай да аўтэнтыкі. Сёння пры ўсё яшчэ жывой народнай традыцыі, назапашаных багатых архівах, можна назіраць усплёск цікаўнасці да свайго, увасоблены ў заняткі “Спеўнымі сходамі”, “Мовы нанова”, шматлікімі танцавальнымі вечарынамі і гурткамі. Усё гэта абумовіла асабліва вострую рэакцыю на з’яўленне дыска *Pieśni Poniemnia. Pieśni Beskidu Sądeckiego. Wykorzystanie efektów badań etnomuzykologicznych w dydaktyce i projektach artystycznych* з эмоцыямі ад шчырага захаплення праз інтэлектуальную і эстэтычную асалоду да лёгкай зайздрасці, што гэта дасканалая праца выйшла не ў Беларусі.

Але па парадку. Альбом падрыхтаваны ў 2022 г. у Інстытуце музыкालогіі Варшаўскага ўніверсітэта на факультэце навук аб культуры і мастацтве ў рамках праекта „Wykorzystanie efektów etnomuzykologicznych badań terenowych w dydaktyce i projektach artystycznych” праграмы Міністэрства адукацыі і навукі Польшчы з гучнай і трапнай назвай “Сацыяльная адказнасць навукі”. Менавіта сацыяльная адказнасць, бо выкананая праца мае выразнае грамадскае запатрабаванне і зроблена на вышэйшым прафесійным узроўні. А яшчэ адказнасць перад тымі вясковымі спевакамі, чые песні працягнулі сваё жыццё ў вялікім горадзе. Галоўная

мэта праекта – папулярызацыя этнамузыкалагічных даследаванняў і мастацкае ўвасабленне атрыманых вынікаў. Удзел узялі 19 студэнтаў Варшаўскага ўніверсітэта, прысвяціўшы традыцыйным спевам 60 гадзін майстар-класаў. Важна адразу ж заўважыць, што, так бы мовіць, зыходнікам сталі запісы, атрыманыя ў палявых умовах ад вясковых выканаўцаў. Затым адпрацаваны музычны рэпертуар быў запісаны ў прафесійнай студыі і выдадзены ў выглядзе кампакт-дыска, які і дадаецца да агляданай кніжачкі. Гучанне на адным дыску спеваў пажылых жанчын, падхопленых юнацкімі галасамі, пакідае аптымістычныя думкі аб пераэмнасці і захаванні традыцыі.

Першы раздзел Пятра Даліга *Прыкладная этнамузыкалогія – адноўленыя выразы* ўяўляе сабой выдатны прыклад уводзінаў у праблематыку. Аўтар сцісла і ў той жа час энцыклапедычна поўна знаёміць з этнамузыказнаўствам як навукай, яе задачамі і асноўнымі дасягненнямі, метадамі і этапами развіцця, асноўнымі даследчымі цэнтрамі ў Польшчы. Не толькі для спецыялістаў-этнамузыказнаўцаў, але і для шырокага кола чытачоў аўтар пакідае цікавыя і канцэптуальна важкія назіранні над гісторыяй дысцыпліны. Так, ён дасціпна вылучае прычыны пашырэння запісу народных спеваў – міжваеннае захапленне тэхнікай гуказапісу; натуральнае кагнітыўнае пашырэнне чалавечага розуму; страх і смутак з-за адыходу, знікнення, распаду культурнай або сямейнай/роднай традыцыі і недастатковасць апісальна-стылістычнага аналізу, заснаванага на запісе з голасу. Называе агульныя рысы адраджэння этнічнай музыкі ў Еўропе: 1) аспрэчванне канцэртнай формулы і яе ўздзеяння на фальклорную традыцыю і паўтарэнне арыгінальнай выканаўчай сітуацыі; 2) адмова ад дыстанцыі паміж сцэнай і аўдыторыяй; 3) адраджэнне музычна-танцавальнай традыцыі ў найбольш дакладнай форме (1:1); 4) адмова ад тэхналагічнай “рэанімацыі” (гукаўзмацнення); 5) унясёння ідэалагічных акцэнтаў, наяўнасць групы лідараў, фарміраванне сяброўскага асяродку; 6) аднаўленне грамадскай значнасці танцавальных вечарын; 7) рэтрааграрнасць, экалогія, вяртанне да прыроды; 8) кругаварот вёска-горад-вёска. Названыя рысы ў значнай ступені датычаць і сітуацыі ў Беларусі. Гэтае эсэ ад пачатку задае высокую кваліфікацыйную планку рабоце і ў той жа час будзе служыць надзейнай і найлепшай візітоўкай самой дысцыпліны этнамузыказнаўства як сярод адмыслоўцаў, так і аматараў.

Тут жа чытач атрымлівае інфармацыю пра майстар-класы “Майстэрня традыцыйных песень Панямоння” Настасі Някрасавай. З 2013 г. яна праводзіла этнамузыкалагічныя даследаванні на Гродзеншчыне, а ў 2015–2016 гг. разам з д-рам Лукашам Смолухам (Łukasz Smoluch) каардынавала экспедыцыі ў Воранаўскі і Шчучынскі раёны, дзе найперш

студэнты Інстытута музыказнаўства Варшаўскага ўніверсітэта, а таксама студэнты Інстытута этналогіі і культурнай антрапалогіі Варшаўскага ўніверсітэта і Інстытута музыказнаўства Універсітэта Адама Міцкевіча ў Познані змаглі наўпрост пазнаёміцца са спеўнымі традыцыямі, пасябраваць са спевакамі больш сталага ўзросту. У наступныя гады назапашаны музычны рэпертуар выкарыстоўваўся ў тым ліку ў якасці дыдактычнага матэрыялу для заняткаў “Майстэрні традыцыйных песень Панямоння”. У 2022 г. з ініцыятывы Настассі і пад яе кіраўніцтвам быў створаны спеўны гурт “Панямонне”, які неаднаразова радаваў слухачоў сваімі канцэртамі. У сваю чаргу, рэпертуар з Бяскідаў Сандэцкіх, прадстаўлены на кампакт-дыску, паходзіць з палявых даследаванняў, праведзеных у 2018–2019 гг. пад кіраўніцтвам доктара музыказнаўства Томаша Новака і Настассі Някрасавай.

Пётр Даліг трапна называе фанаграфічныя і аўдыёвізуальныя калекцыі аўтараў праекта і іх інтэрпрэтацыйныя ці рэканструючыя творы як бы лёгкімі (што складаюцца з дзвюх частак) аднаго арганізма разглядаанай спецыялізацыі. Этнамузыкалогію ён прапаноўвае таксама разглядаць як арганічны “кругазварот дароў”: мы атрымліваем крыніцы “на месцах”, ад канкрэтных людзей, і робім навуковыя спробы абагульнення або “ўвасабляемся” ў новыя выкананні, аднаўляем жывую форму спеваў (с. 13).

Два наступныя раздзелы (Томаша Новака *Традыцыйныя песні былой дзяржавы Мушына* і Настассі Някрасавай *Традыцыйныя песні Панямоння*) на важкім гісторыка-культурным грунце і фоне этнічных працэсаў у абраных рэгіёнах падаюць “фанаграфічную карціну” музычных традыцый дзвюх супольнасцяў. Прадстаўлены музычны рэпертуар паходзіць з даволі аддаленых рэгіёнаў: Панямоння ў Беларусі і Бяскідаў Сандэцкіх у Польшчы. І хоць укладальніца тлумачыць такі выбар месцам праходжання студэнцкіх практык, спевы і словы, дзесь кантрастуючы, дзесь узаемадапаўняючы адно другое, даюць слухачу магчымасць насалодзіцца багаццем выканальніцкіх традыцый і адчуць спецыфіку кожнага рэгіёна. Каб атрыманыя эмоцыі абуджалі тую самую душу народа, каб пачуўшы сваё – пазнаў і захацеў падпяваць.

Томаш Новак адкрывае для чытачоў і слухачоў былую дзяржаву Мушына (XIII ст. – 1781 г.). Гэта невялікае староства кракаўскіх біскупаў з адміністрацыйнай, судовай і ваеннай аўтаноміяй шырылася ад Фларынкі і Ваўжскі на поўначы да Лелюхава на поўдні і ад Зубжыцы і Верхомлі на захадзе да Войкава, Мушынкі, Ізбы і Чарны на паўднёвы ўсход. Да 1947 г. у 47 вёсках староства пераважалі лэмкі, чый рэпертуар і скарыў сэрца экспедыцыі. Важна, аднак, што на гэтай тэрыторыі жывуць і прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў. Таму атрыманая карціна

музычных традыцый запісаных супольнасцяў дазваляе вызначыць, што жыхары рэгіёна лічаць важным для ўласнай ідэнтыфікацыі, якія змены адбыліся і ў якім кірунку яны рухаюцца. Т. Новак заўважае асаблівую каштоўнасць каментароў рэспандэнтаў, якія дазваляюць зафіксаваць не толькі асноўныя тэндэнцыі, але і індывідуальнае стаўленне да ўласных музычных традыцый і сучаснага музычнага жыцця.

Песні лэмкаў, змешчаныя на дыску, дазваляюць больш пільна зірнуць на музычныя традыцыі з пункту гледжання іх гучання. Нягледзячы на этнічныя і канфесійныя адрозненні, асаблівасці музычнага рэпертуару розных калектываў, песні даволі блізкія (рытмічнасць, форма, вершатворчасць, выканальніцкія асаблівасці), хоць і маюць пэўныя адрозненні (танальнасць, меладычная будова, песенная мова).

Гэтаксама шматнацыянальны, багаты сваёй этнічнай спадчынай беларускі гісторыка-этнаграфічны рэгіён Панямоння прэзентуе Настасся Някрасава. Менавіта экскурс у гісторыю, што тлумачыць рэгіянальны тып культуры, у якім зліліся беларускія, польскія і балцкія рысы, стварае для даследчыцы надзейны грунт для вытлумачэння асаблівасцяў песеннага рэпертуару краю. Асабліва каштоўнымі сталі назіранні над найстаражытнейшымі пластамі традыцыйнага фальклору (каляндарна-абрадавым цыклам), якія пад уздзеяннем часу і патрабаванняў новага зместу перажывалі змены і трансфармацыі. У выніку жанравая прыналежнасць да спецыфічнай меладычна-рытмічнай формулы пачала размывацца, што стала пачаткам індывідуалізацыі форм і відаў. Н. Някрасава (услед за Тамарай Варфаламеевай) даводзіць, што большая папулярнасць пазаабрадавых песень у Панямонні паўплывала на стыль абрадавага рэпертуару. Адбылася і змена стылю: ад шматгалосся на поўдні да мона- і гетэрафоніі на поўначы.

Нароўні з архаічнымі каляндарнымі спевамі, сярод якіх асабліва выразныя як у сэнсавым, так і меладычным напавуненні велікодныя, Н. Някрасава слушна вырашае прадэманстраваць і адзін з важнейшых жанраў у песенным фальклоры канца XIX – пачатку XX ст. – мяшчанскі раманс. Сучасная інтэрпрэтацыя вядомага многім з нас *Матрасёнка* – “гэта гукавое бачанне трансфармацыі традыцыі і навізны, мелодыі і шуму, свету людзей і машын, слухання і пачуцця” (с. 30).

Па-за характарыстыкай уласна музычнага матэрыялу чытач атрымаў дасціпныя і актуальныя назіранні над антрапалогіяй музыкі: як выпрацаваць агульную лінію мыслення пра абраную музыку і заставацца ў яе полі. Не магу не падзяліцца словамі Н. Някрасавай: “Удзельнікі гэтага праекта мелі розны досвед выканання традыцыйных песень, але аб’ядноўвала іх незвычайная чуласць – чалавечая і музычная”. Чуласць. Як жа часта менавіта яе нам і не стае... Творчы і чулівы падыход аўтараў

да сваёй дзейнасці падказалі прымяненне прынцыпу дэмакратычнага падзелу выканаўчых функцый паміж удзельнікамі. Гэты прынцып выяўляецца ў тым, што куплеты песні выконваюцца па чарзе ўсімі ахвотнымі.

На кампакт-дыску мы маем магчымасць слухаць як арыгінальнае выкананне вясковых спевакоў, запісанае падчас палявых даследаванняў (усе тэксты суправаджаюцца падрабязным пашпартам), так і сучасныя запісы традыцыйнай музыкі ў выкананні студэнтаў Варшаўскага ўніверсітэта. Так, гэта старанна падрыхтаваныя інтэрпрэтацыі, але як жа сугучныя з музычнай традыцыяй прадстаўленых рэгіёнаў! Перад намі новыя рашэнні як вынік творчага падыходу да матэрыялу. Але колькі ў ім павагі і трапяткога стаўлення да так званага “зыходніка”.

Сярод галасоў акадэмічнай моладзі – спевы вясковых жанчын. Як і ў мастацкім афармленні кніжачкі, узнёслыя твары дзяўчат не кантрастуюць, а працягваюць, дапаўняюць задуменную мудрасць бабуль. Калі ў пераемнасць і развіццё культурнай кампетэнцыі верыш, а радасць ад спеваў – адчуваеш. Розніца ў пакаленнях і геаграфічна-культурная дыстанцыя паміж удзельнікамі аднаго рэлізу дэманструюць нам складаную карціну прэзентаваных традыцый, сціраючы ўсе межы: моўныя, нацыянальныя, пакаленчыя, урэшце эстэтычныя. На задуму аўтараў, менавіта такая разнастайнасць робіць гэтае выданне ўнікальным.

Варта падкрэсліць прафесіяналізм у запісах песень кампазітара і гукарэжысёра Тадэвуша Судніка. Праца над запісамі праходзіла летам 2022 г. у Варшаве; праз расчыненыя насцеж вокны да дарожак даносіліся гукі горада і запаўнялі цішыню паміж імі. Маэстра вырашыў увесці ў ландшафт альбома гукі горада, што яшчэ раз сцвярджае ідэю пераемнасці традыцыйных спеваў.

Пётр Даліг на пачатку агляду даводзіў чытачу дзве асноўныя мэты фальклорнага дакументавання спеваў: (1) навуковая мэта, калі аўтэнтычнае выкананне ў якасці дакумента і “помніка” застаецца “для будучых пакаленняў”; (2) прагматычная мэта, адаптацыя *тут і цяпер*, выкарыстанне запісаў як “прыступкі” для новых інтэрпрэтацый і трансфармацый, для папулярызацыі і актуальнай творчасці, што ў той жа час дае магчымасць максімальнага паглыблення і набліжэння да “ісціны” і “сапраўднасці” фальклорнай культуры. Прадстаўлены альбом выразна сведчыць аб практычнай рэалізацыі сфармуляваных мэт. Перад намі не проста адноўленая музычная практыка, засвоеныя спевы, але ўсвядомленая прысутнасць традыцыі ў сучаснасці.

Для высноваў і не варта шукаць словаў, але толькі паўтарыць за Пятром Далігам: вынікі семінара пад кіраўніцтвам Настасі Някрасавай

ззяюць “пярлінай” у акадэмічным ландшафце і адлюстроўваюць структуру факультэта, што лучыць культуру, мастацтва і музычныя даследаванні.

Таццяна Валодзіна
tanja_volodina@tut.by

Зьміцер Саўка, *Фанэтычна-графічная адаптацыя запазычанняў у беларускай мове*; навуковая рэдакцыя: Ніна Баршчэўская, Радаслаў Калета; Катэдра беларусістыкі. Факультэт прыкладной лінгвістыкі. Варшаўскі ўніверсітэт, Варшава 2021, 393 с.

Развіццё слоўнікавага складу мовы адбываецца не толькі дзякуючы яе ўласным рэсурсам, але і за кошт іншамовных лексічных сродкаў, а таму запазычванне трэба разглядаць як адну з неабходных умоў існавання кожнай мовы і абсалютна натуральны, заканамерны працэс, інтэнсіўнасць якога ў розныя гістарычныя перыяды залежыць ад актыўнасці грамадскіх пераўтварэнняў унутры краіны, а таксама ад ступені развіцця грамадска-палітычных, гаспадарча-эканамічных, навукова-культурных, моўных сувязей паміж народамі. Беларуская мова не выключэнне: на працягу ўсёй яе гісторыі запазычанні з'яўляліся адной з важных крыніц папаўнення лексікі і неад'емным фактарам фарміравання розных узроўняў моўнай сістэмы.

Даследаванню запазычанняў у розныя храналагічныя перыяды (перыяд функцыянавання старабеларускай мовы (XIV–XVIII стст.), перыяд фарміравання норм сучаснай літаратурнай мовы (пачатак XX ст.), савецкі (XX ст.), перыяд функцыянавання беларускай мовы ў постсавецкай Беларусі (канец XX – пачатак XXI ст.), а таксама аналізу функцыянавання запазычанай лексікі ў розных формах беларускай нацыянальнай мовы – літаратурнай і дыялектнай – удзялялася вялікая ўвага, пра што сведчаць працы Арцёма Баханькова, Аляксандра Булыкі, Аляксандра Вяржбоўскага, Аркадзя Галая, Ірыны Гапоненка, Наталлі Даўгулевіч, Аляксандра Жураўскага, Ганны Кулеш, Івана Лепешава, Аляксандра Станкевіча, Вікторыі Уласевіч, Івана Чартко, Льва Шакуна, Паўла Шубы і інш. Як правіла, у працах беларускіх вучоных разглядаліся сацыяльныя прычыны ўваходжання запазычаных лексем у беларускую мову, а таксама праблемы словаўтваральных трансфармацый іншамовных запазычанняў, пытанні іх графічнай, фанетычнай, граматычнай і семантычнай адаптацыі. Аднак нягледзячы на шырокі дыяпазон даследаванняў у гэтай галіне і іх рознааспектны характар, праблема адаптацыі іншамовных слоў у беларускай літаратурнай мове да сённяшняга дня

застаецца нявырашанай. Больш за тое, на сучасным этапе гэта праблема абвастрылася, што звязана, па-першае, з неабходнасцю сістэмнай фіксацыі і, адпаведна, ўключэння запазычаных агульных слоў у нарматыўныя даведнікі, што надзвычай сёння запатрабавана ў моўнай практыцы ў сувязі з актыўным пранікненнем запазычанняў у розныя сферы грамадскага жыцця, па-другое, вострай патрэбай у стандартызацыі і пісьмовай перадачы іншамовных онімных адзінак. Распрацоўка тэарэтычных асноў, методыкі і правіл рэгулярнай практычнай перадачы іншамовных уласных імёнаў на беларускую мову з улікам міжнародных стандартаў і культурна-лінгвістычных асаблівасцей мовы-донара і мовы-рэцыпіента з'яўляецца адной з цэнтральных праблем нацыянальнай праграмы стандартызацыі беларускай анамастыкі. Актуальнасць дадзенай праблемы абумоўлена сучасным статусам Рэспублікі Беларусь як самастойнай суверэннай дзяржавы і адпаведна патрабаваннямі да яе як да незалежнага суб'екта сусветнай інфармацыйнай прасторы, які павінен мець унармаваную базу даных замежных онімаў у адпаведнасці з міжнароднымі нормаў і з улікам нацыянальных асаблівасцей. У савецкі час практыка перадачы замежнай тапаніміі на беларускую мову, як правіла, ажыццяўлялася праз пасрэдніцтва рускай мовы, часам без уліку канататыўнай семантыкі онімаў (іх этымалогіі, гісторыка-культурных, эматыўных, сацыяльных складнікаў), што выклікала шматлікія непажаданыя тапанімічныя варыянты (прыводзіла да скажэння арыгінальных назваў у розных пісьмовых крыніцах, ускладняла ідэнтыфікацыю іншамовных найменняў і іх адваротную канверсію ад беларускіх форм). На сучасным этапе, ва ўмовах незалежнай дзяржавы, перадача замежных тапонімаў праз пасрэдніцтва іншых моў страціла сваю актуальнасць, і адным з неад'емных патрабаванняў з'яўляецца іх перадача непасрэдна з мовы-арыгінала. У неабходнасці аднастайнай пісьмовай перадачы замежных тапонімаў зацікаўлены органы рэспубліканскага і мясцовага кіравання, установы і арганізацыі, фізічныя асобы, што абумоўлена шырокім спектрам выкарыстання ўласных найменняў іншых краін пры заключэнні міжнародных дамоў, прыняцці прававых актаў, устанаўленні гандлёвых пагадненняў, распрацоўцы матэрыялаў дэмаркацыі і дэлімітацыі дзяржаўных межаў, афармленні пашпартна-візавых дакументаў, падрыхтоўцы школьных падручнікаў па гісторыі і геаграфіі, стварэнні картаграфічнай прадукцыі, фарміраванні разнастайных турыстычных маршрутаў і дапаможных турыстычных буклетаў, выданні рознага тыпу энцыклапедый, даведнікаў, часопісаў, газет, размяшчэнні інфармацыі ў інтэрнэт-рэсурсах, выкарыстанні ў трансляторнай практыцы, пры ўкладанні перакладных слоўнікаў, складанні бібліяграфічных звестак, арганізацыі каталогаў і інш.

Аднак, як слушна адзначае Зміцер Саўка, “дагэтуль у беларускай мове ня выпрацаваныя спосабы і сродкі навукова абгрунтаванай, рэгулярнай, сыстэмнай рэпрэзэнтацыі іншамоўнага ў беларускім. Працэс засваеньня такіх моўных фактаў сёння мае стыхійны, практычна некантраляваны і нерэгуляваны характар, і нават у тых выпадках, калі ў кадыфікацыйнай і нарматыўнай літаратуры асобныя моманты гэтае праблемы нейкім чынам адлюстроўваюцца і рэглямэнтуюцца, то гэта робіцца (як і рабілася раней) фрагмэнтарна, урыўкава, без тэарэтычных досьледаў, без уліку спэцыфікі той ці іншай мовы-крыніцы і нават без усведамленьня шырыні рэсурсаў мовы-рэцыпіента”. Значнае месца напісанню запазычаных слоў адводзіцца ў новай рэдакцыі *Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі* (2008), але праблема застаецца да канца не вырашанай, паколькі напісанне многіх запазычанняў паводле гэтых правіл вызначаецца па слоўніку, у сваю чаргу ўключэнне ў нарматыўны слоўнік таго або іншага варыянта напісання павінна грунтавацца на пэўных абгрунтаваных крытэрыях, што ў выніку і замыкае праблемае кола. Правілы міжмоўнай перадачы онімнай лексікі (тапонімаў) рэгулююцца палажэннямі Тэхнічных кодэксаў устаноўленай практыкі. Аднак спецыялістамі створаны толькі чатыры нарматыўныя дакументы (праца спынена), якія рэгулююць перадачу ўласных геаграфічных назваў з польскай, літоўскай, латышскай, украінскай мовы на беларускую мову, пісьмовая перадача з іншых моў свету па-ранейшаму ажыццяўляецца або традыцыйна праз пасрэдніцтва рускай мовы, або стыхійна, без уліку строгіх, навукова абгрунтаваных прынцыпаў, што спараджае вялікую колькасць непажаданых варыянтаў.

У сувязі з гэтым манаграфічнае даследаванне *Фанетычна-графічная адаптацыя запазычанняў у беларускай мове* набывае асаблівую актуальнасць. Праца мае комплексны характар: аўтар ставіць на мэце разгледзець тры важныя нераспрацаваныя аспекты – гістарычны, тэарэтычны і практычны. Адпаведна ў манаграфіі робіцца спроба вырашыць некалькі задач: прасачыць гісторыю і эвалюцыю сістэмы адаптацыі запазычанай лексікі на базе кадыфікацыйных дакументаў, створаных у розныя перыяды; прасачыць сістэму адлюстравання маніфэставаных правіл у лексікаграфічных і энцыклапедычных даведніках, выявіць рэсурсы фанетыкі, фанетычнай дыстрыбуцыі для максімальна дакладнай перадачы фанетычных і графічных асаблівасцей іншамоўных слоў, распрацаваць тэарэтычныя асновы, прынцыпы і спосабы перадачы, і з іх улікам прапанаваць практычныя рэкамендацыі. У якасці аб’екта даследавання выбраны з’явы фанетычнай і графічнай адаптацыі познеасвоенай лексікі.

У адпаведнасці з мэтай, задачамі і аб’ектам даследавання аўтарам сістэмна, лагічна і паслядоўна выбудавана структура манаграфіі.

Манаграфія складаецца з пяці частак: *Уводзіны, Фармаваньне сыстэмы адаптацыі, Стандартныя моманты адаптацыі, Пазастандартныя моманты адаптацыі, Высновы.*

Ва *Уводзінах* даволі поўна і ўсебакова апісаны тэхнічны апарат, які ўключае міжнародную сістэму транскрыбіравання, сістэму ілюстрацый, спасылка і скарачэнняў. Асаблівую ўвагу аўтар удзяляе навуковай тэрміналогіі, абгрунтоўвае сутнасць такіх паняццяў, як глотаатрыбуцыя, моўны стандарт, кадыфікацыя. Важна, што асаблівасці глотаатрыбуцыі разглядаюцца не ізалявана, на прыкладзе асобнай мовы, а ў кантэксце іншых моў, увязваючы ўстанаўленне сувязі паміж моўным фактам і мовай, паказваючы ўплыў экстралінгвістычных фактараў, залежнасць ад іерархіі статусаў моў. Упершыню ў беларускім мовазнаўстве (звычайна гэта было аб'ектам навуковых даследаванняў рускіх вучоных) у рэцэнзаванай манаграфіі сістэмна разглядаюцца спосабы адаптацыі (транскрыпцыя, практычная транскрыпцыя, транслітарацыя, транспазіцыя), якія ў той або іншай ступені забяспечваюць набыццё іншамоўным матэрыялам формы, прыдатнай для практычнага выкарыстання ў мове-рэцыпіенце; аналізуюцца дyleмы (традыцыя і рэальнасць, "папулізм" і "максімалізм", карэкцыя і рэвізія, дакладнасць і мілагучнасць, "жорсткасць" і "талерантнасць"), якія ўзнікаюць перад распрацоўшчыкамі пры выбары стратэгіі адаптацыі. Аўтар імкнецца распрацаваць механізм алгарытму адаптацыі, неабходнай перадумовай дзеяння якога павінен паслужыць улік шэрагу важных фактараў, сярод якіх апісанне ўсіх фанетычных працэсаў, акрэсленне дыстрыбуцыйных валентнасцяў на фанетычным і графічным узроўнях, устанаўленне карэляцыі паміж фанетыкай і графікай, арфаэпіяй і арфаграфіяй. Пры гэтым адной з неабходных умоў распрацоўкі інструкцыі адаптацыі матэрыялу мовы-донара сродкамі мовы-рэцыпіента і выяўленні фанетычных адпаведнікаў прызнаецца супастаўляльны аналіз фаналагічных сістэм з абавязковым улікам якасці гука, колькасці гука, тыпу акцэнтацыі, дыстрыбуцыі. Асаблівая ўвага звяртаецца на выпрацоўку сродкаў для перадачы моўных з'яў, якія не маюць прамых адпаведнікаў у кантактных мовах. Важна, што аўтар у цэнтр ставіць адно з галоўных патрабаванняў да працэсу адаптацыі – сістэмнасць, што дазваляе выпрацаваць адзіныя падыходы для перадачы запазычанняў і зрабіць іх даступнымі не толькі спецыялістам, але і карыстальнікам, якія не маюць адмысловай філалагічнай падрыхтоўкі. "Менавіта сістэмнасць, – па словах З. Саўкі, – забяспечвае важны параметр адаптацыі – абарачальнасць, г. зн. магчымасць рэканструкцыі зыходнае формы. Дасягнуць поўнай абарачальнасці немагчыма, але ў чым большым аб'ёме яна магчымая, тым лепш для існавання нацыянальнае сістэмы адаптацыі". Ва ўводнай частцы працы

аўтар прадэманстраваў выдатнае валоданне тэарэтычным матэрыялам, метамай даследавання, тэрміналагічным апаратам, што дазволіла стварыць тэарэтыка-метадалагічную базу для распрацоўкі алгарытму фанетычнай і графічнай адаптацыі запазычанняў.

У раздзеле *Фармаваньне сыстэмы адаптацыі* аўтарам даецца кароткі агляд сітуацыі, звязанай з засваеннем іншамойнай лексікі ў дакадыфікацыйны перыяд. Упершыню ў манаграфіі З. Саўкі сістэмна і падрабязна, з прыцягненнем вялікага фактычнага матэрыялу, асвятляюцца этапы кадыфікацыі запазычанняў. Асаблівую каштоўнасць уяўляюць правапісна-граматычныя працы Антона Луцкевіча, Баляслава Пачопкі, Рудольфа Абіхта, Яна Станкевіча, матэрыялы якіх доўгі час фактычна былі недаступны для карыстальніка або ў лепшым выпадку фрагментарна згадваліся ў артыкулах асобных даследчыкаў. Асноўная ўвага ўдзяляецца граматыцы Браніслава Тарашкевіча, у якой прапануюцца сістэмна ўгрунтаваныя падыходы, што дае права лічыць яе першай кадыфікацыйнай працай. З мэтай прасачыць дынаміку ў поглядах Б. Тарашкевіча на пісьмовую перадачу іншамойных слоў аўтарам параўноўваюцца першае і пятае (апошняе прыжыццёвае) выданне граматыкі, якая стала абсалютным аўтарытэтам для ўсяго заходнебеларускага друку і навучальных устаноў. Несумненна, што вялікую цікавасць выклікае частка манаграфіі, прысвечаная Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі 1926 г., а таксама аналізу вынікаў працы Правапіснае (Артаграфічнае) камісіі пры Інстытуце беларускае культуры, і падрыхтоўцы *Праекта рэформы правапісу 1933 году*: у працы прыводзяцца архіўныя дакументы, цытуюцца выступленні ўдзельнікаў канферэнцыі і камісій, з пазіцый палітычных змен у краіне разглядаюцца розныя падыходы да рэформы правапісу. Такі метадапісання дазваляе атрымаць поўнае і аб'ектыўнае ўяўленне пра складаныя працэсы рэфармавання. Этапы, што папярэднічалі ўзнікненню афіцыйнага правапісу, у манаграфіі З. Саўкі паказаны праз комплекс экстралінгвістычных і лінгвістычных чыннікаў. Характэрна, што яны разглядаюцца праз прызму грамадскіх пераўтварэнняў і ідэалагічных устаноў таго часу. Напрыклад, выдатна паказана "асоба" аўтара *Руска-беларуска слоўніка* (1937) Андрэя Александровіча як яркага "спараджэнца" часу. Дзецца змястоўная характарыстыка слоўніка, створанага па заказе: шматлікімі прыкладамі ілюструюцца масавыя арфаграфічныя парушэнні, якія стваралі бессістэмнасць у напісанні іншамойных слоў. Пра шкодніцкі характар слоўніка сведчаць і тагачасныя рэцэнзіі, прыведзеныя ў манаграфіі. Несумненнай заслугой аўтара манаграфіі з'яўляецца гэты ўнікальны матэрыял, бо слоўнік А. Александровіча, нягледзячы на тое, што быў забаронены і часткова знішчаны, у далейшым усё-такі аказаў значны

ўплыў на кадыфікацыю запазычанняў у пазнейшых лексікаграфічных даведніках.

Вялікай доляй навацыйнасці вылучаецца матэрыял манаграфіі пра спробы арфаграфічных рэформаў у перадваенны час. Паслядоўна, сістэмна, дакументальна абгрунтавана апісана эвалюцыя сістэмы адаптацыі запазычанай лексікі на базе лексікаграфічных крыніц і кадыфікацыйных дакументаў пасляваеннага часу: пачынаючы з аналізу *Арфаграфічнага слоўніка* (1948) і заканчваючы прыняццем Закона *Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі* (2008).

Агульнавядома, што адаптацыя запазычанняў – складаны, шматузроўневы працэс, які ўключае пераафармленне іншамовных слоў і іх прыстасаванне да сістэмы мовы-рэцыпіента. Важным момантам у працэсе фанетычнай адаптацыі выступае разнастайнасць форм перадачы фанетычнага складу іншамовных слоў, заканамерным вынікам чаго з’яўляецца фонаварыянтнасць. Пры ўзнікненні варыятыўнасці неабходнай умовай фанетычнай адаптацыі слова з’яўляецца перш за ўсё адбор з некалькіх варыянтаў таго, які замацаваўся ў літаратурным ужыванні ў якасці нарматыўнага. Сітуацыя ўскладняецца тым, што фанетычная варыятыўнасць характарызуецца большым дыяпазонам дапушчальных нормай варыянтаў, чым на іншых мовных узроўнях. Варыятыўнасць у гукавой сістэме мовы абумоўлена сістэмнымі ўзаемаадносінамі мовных адзінак і іх пазіцыяй у структуры слова. У сувязі з гэтым у раздзеле манаграфіі *Стандартныя моманты адаптацыі* ўпершыню дэталёва даследаваны працэсы фанетычнай адаптацыі, апісаны найбольш распаўсюджаныя мадэлі прыстасавання іншамовных слоў да фанетычнай сістэмы беларускай мовы: адаптацыя галосных сярэдняга пад’ёму: рэалізацыя ненаціскага *o* (*O* vs *A*), аканне ў складаных словах, аканне пасля мяккіх (*Ё* vs *Я*), рэалізацыя ненаціскага *e* (*Э* vs *A*), рэалізацыя зыходнага *e* пасля мяккіх у пераднаціскным складзе: яканне (*E* vs *Я*), рэалізацыя дэнтальных *d*, *t* перад пярэднімі галоснымі, адаптацыя спалучэнняў “незацвярдзелы + *e*” (*Э* vs *E*) і інш. Пры гэтым аўтар імкнецца паказаць дынаміку адлюстравання той або іншай мадэлі ў розных лексікаграфічных крыніцах на працягу больш чым сямідзесяцігадовай гісторыі, выявіць нераўнамернасць і супярэчлівасць працэсаў адаптацыі некаторых мадэляў, правесці тэарэтычны аналіз мэтазгоднасці выбару і замацавання пэўнага варыянта ў якасці літаратурнай нормы. Напрыклад, вельмі паказальна выглядае гісторыя пісьмовай перадачы ненаціскага *a* ў розных кадыфікацыйных матэрыялах, на старонках манаграфіі прасочваецца працэс супрацьпастаўлення ўжывання *o* ненаціскага ў ініцыяльнай, медыяльнай і фінальнай частках слова. З прыцягненнем вялікай колькасці прыкладаў у манаграфіі

дэманструецца механізм паступовай выпрацоўкі правілаў напісання *a* ў складаных словах, раскрываюцца прычыны іх недасканаласці, у тым ліку і ў Законе *Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі* (2008). Аўтар манаграфіі імкнецца раскрыць прычыны ўзнікнення “*феномену ё*”. Важна, што ў комплексе прааналізаваных наступстваў правядзення акання ў дачыненні да *o* засяроджваецца ўвага на гендарнай дэзыдэнтыфікацыі, што найперш мае значэнне пры перадачы па-беларуску асабовых імёнаў з моў раманскай групы, у якіх фіналі *-o* / *-a* выконваюць ролю родавага індикатара (на *-o* звычайна заканчваюцца мужчынскія імёны, на *-a* – жаночыя, пры гэтым часта яны існуюць у мужчынска-жаночых парах, напр., ісп. *Bernardo* ~ *Bernarda*, т. *Cotto* ~ *Cotta* і інш.). Паслядоўнае правядзенне акання ў ненаціскным становішчы паводле сучасных кадыфікацыйных дакументаў, як слушна адзначае аўтар манаграфіі, прыводзіць да ператварэння мужчынскіх імёнаў у жаночыя, што робіць родавую ідэнтыфікацыю такіх імёнаў, а следам – і палавую ідэнтыфікацыю носьбітаў такіх імёнаў немагчымай. Такім чынам, праблема пераходзіць з уласна мовазнаўчай у сацыяльную плоскасць.

Аўтар пераконвае чытача ў недасканаласці правіла, якое тычыцца перадачы фармантаў *er, el* у іншамовных словах і іх дэрыватах, выказвае крытычныя заўвагі адносна комплексу цяжкасцей, з якімі звязана рэалізацыя гэтага правіла ў моўнай практыцы. Пры гэтым прасочваецца ўжыванне акання ў фіналах запазычаных слоў у старабеларускую эпоху, адзначаецца пазіцыя Б. Тарашкевіча адносна арацыі ў запазычаннях (даследчык дапускаў арацыю ў выпадках ужывання *nomen agentis* на падставе іх этымалагічнай агульнасці з уласнабеларускімі), выяўляецца тэндэнцыя да пашырэння арацыі ў даўно асвоеных словах (Праект 30). Вельмі крытычна аўтар ставіцца да пашырэння арацыі ў запазычаных словах паводле палажэнняў Закона 2008.

3. Саўка спрабуе высветліць прычыны пашырэння якання ў запазычаннях, выказвае асабістае крытычнае стаўленне да выпадкаў неабгрунтаванага пашырэння *y* ў пераднаціскным складзе ў нізкачастотных, вузкаўжывальных навуковых тэрмінах.

Не застаецца па-за ўвагай аўтара манаграфіі і адно з найбольш складных правілаў, якое тычыцца ётацыі ў літарных спалучэннях “*i+ga-losny*”. У асноўным увага акцэнтуюцца на пытаннях асваення зыходных літарных спалучэнняў *ia, ie, io, iu* ў медыяльнай і фінальнай частках запазычанняў.

На вялікім гістарычным адрэзку прасочваецца рэалізацыя дэнтальных *d, t* перад прэднімі галоснымі, высвятляецца залежнасць велярнасці або палатальнасці ад традыцый, катэгорый онімнай лексікі, пазіцыі ў слове і інш.

Кожны праблемны факт аўтар імкнецца даследаваць на шырокім лексікаграфічным і энцыклапедычным матэрыяле, які рэпрэзентуе розныя часавыя зрэзы функцыянавання афіцыйнага стандарту. Такі падыход забяспечвае абгрунтаванасць і аб'ектыўнасць атрыманых вынікаў.

У раздзеле *Пазастандартныя моманты адаптацыі*, па словах аўтара, “аналізуюцца моўныя зьявы, якія не падлягаюць рэгуляваньню ў кадыфікацыйнай літаратуры, бо з гледзішча афіцыйнага мовазнаўства ўспрымаюцца як беспраблемныя ці разьвязаныя яшчэ на этапе асваеньня ў расейскай мове або паводле мадэляў, зададзеных расейскаю тэорыяй і практыкаю адаптацыі”, а таму гэты раздзел вылучаецца навізнай і арыгінальнасцю. У кожным параграфе 3. Саўка спрабуе прадэманстраваць непаслядоўнасць і недасканаласць традыцыйных падыходаў да кадыфікацыі іншамоўных слоў. Частка рукапісу прысвечана аднаму са складаных правіл арфаграфіі – напісанню ётаваных у запазычаннях. Непаслядоўнасць напісанняў слухна тлумачыцца ўплывам рускай мовы на ўласнабеларускую традыцыю і адпаведна адсутнасцю адзінства ў выбары спосабу пісьмовай перадачы. Для таго, каб зразумець сутнасць перадачы спалучэнняў “j(ĕt) + галосны” пасля зычных, аўтар выкарыстоўвае ўласнабеларускі матэрыял і імкнецца паказаць ступень дыстрыбуцыі ёта ў літаратурнай мове і ў беларускіх народных гаворках. На працягу розных гістарычных перыядаў прасочваецца дынаміка выкарыстання апострафа і раздзяляльнага мяккага знака пры перадачы на пісьме раздзельнага вымаўлення зычнага з галосным у іншамоўных словах. Надзвычай важна, што ў манаграфіі значнае месца адведзена праблемам адаптацыі, звязаным з велярна-палатальнай неадпаведнасцю фанематычных сістэм мовы-донара і мовы-рэцыпіента. Як сведчыць моўная практыка, да ліку праблемных адносіцца адаптацыя “сярэдняга” [j], які можа перадавацца па-рознаму як велярны і як палатальны. У гісторыі беларускай мовы выбар таго або іншага спосабу залежаў ад традыцыі – польскай або рускай. Аўтар імкнецца пераканаць, што расійская традыцыя, у адрозненне ад польскай, не вызначаецца паслядоўнасцю, а таму не дазваляе захаваць сістэмнасць.

3. Саўка актыўна выступае за ўвядзенне дадатковай графемы *ɣ* з мэтай размежавання ўжывання *ɣ* выбухнога і *ɣ* фрыкатыўнага. У рукапісе прыводзіцца важкая аргументацыя, робіцца гістарычны экскурс, тым самым ствараюцца падставы для ўзнікнення навуковай дыскусіі.

У манаграфіі значнае месца адводзіцца праблеме колькасці гука, нягледзячы на тое, што ў беларускай фанетычнай сістэме не існуе супрацьпастаўленне па даўжыні-кароткасці гукаў. 3. Саўка аналізуе прыклады адаптацыі спалучэнняў *aa, ee, ii, uu, oo*, паказвае яе супярэчлівы характар,

спрабуе адшукаць рашэнне з мэтай захавання фанетычных асаблівасцей мовы-донара і мовы-рэцыпіента.

Праведзенае даследаванне дазволіла аўтару зрабіць слушныя высновы: паспяховасць адаптацыі іншамоўнай лексікі залежыць ад дакладнасці адлюстравання фанетыкі зыходнага матэрыялу, сістэмнасці, магчымасці аўтаматычнага пераліку і абарачальнасці. Важнай умовай адаптацыі з'яўляецца наяўнасць або адсутнасць мовы-пасярэдніцы, а таксама ступень знаёмства носьбітаў мовы-рэцыпіента з фанетычнай сістэмай мовы-крыніцы. Разам з тым на падставе аналізу вялікага фактычнага матэрыялу З. Саўка зрабіў выснову аб тым, што існыя кадыфікацыйныя дакументы функцыі інструментаў адаптацыі не выконваюць, бо адаптацыя праходзіць бессістэмна, хаатычна і ў адрыве ад тэорыі асваення. Аўтару ўдалося сістэматызаваць лінгвістычныя і экстралінгвістычныя чыннікі, якія аказалі негатыўны ўплыў на якасць адаптацыі: пасярэдніцтва рускай мовы, палітызаванасць правапісу, нізкая арфаграфічная культура і ігнараванне кадыфікатарамі папярэдніх кадыфікацыйных дакументаў і канцэпцыі моўнай інжынерыі і інш.

Нельга не пагадзіцца з аўтарам працы, што ў арфаграфічных кодэксах асноўная задача – урэгуляванне правапісу ўласнабеларускага матэрыялу, правапіс запазычанняў займае другаснае месца. На сучасным этапе, калі вялікая колькасць запазычанняў выкарыстоўваецца ў адукацыйнай і навукова-тэхнічнай сферы (многія новыя іншамоўныя словы знаходзяцца на пачатковым этапе засваення беларускай мовай, і асаблівасці гэтага працэсу патрабуюць глыбокага лінгвістычнага даследавання), узнікае разуменне, што “большыя магчымасці для рэалізацыі пастаўленых задачаў, лепшы ўлік спецыфікі матэрыялу – можа даць сукупнасць інструкцыяў для асваення фактаў для асобных моваў-крыніцаў, інструкцыяў – створаных на падставе агульных прынцыпаў і падыходаў, адмыслова распрацаваных для практычнае транскрыпцыі. Апроч таго, вынясенне праблемы ўнармавання графікі іншамоўнага матэрыялу за межы артаграфічных кодэксаў дае магчымасць больш гнутка, больш апэратыўна, і менш траўматычна для правапіснай традыцыі ажыццяўляць моўную інжынерыю, уносіць неабходныя, наспелыя змены ў гэтай сфэры – не парушаючы цэласнасці ды паслядоўнасці тэкстаў асноўных кадыфікацыйных дакументаў, не змушаючы да іх папраўлення, актуалізацыі, рэвізіі”.

Такім чынам, праца З. Саўкі *Фанэтычна-графічная адаптацыя запазычанняў* – першае ў гісторыі беларускага мовазнаўства даследаванне, у якім сістэмна ў трох асноўных аспектах – гістарычным, тэарэтычным і прыкладным – паказана дынаміка адаптацыі іншамоўнай лексікі. Абгрунтаванасць і верагоднасць асноўных вынікаў даследавання

забяспечаны ўсебаковым аналізам фактычнага матэрыялу, вялікім спісам вывучанай навуковай літаратуры (каля 500 пазіцый), прымяненнем дэскрыптыўнага, супастаўляльнага і параўнальнага метадаў. З улікам лінгвістычных і экстралінгвістычных чыннікаў, з выкарыстаннем вялікага фактычнага матэрыялу з энцыклапедычных, лексікаграфічных даведнікаў, кадыфікацыйных дакументаў выяўлена агульнае і рознае ў акустыка-артыкуляцыйных характарыстыках галосных і зычных гукаў мовы-крыніцы і мовы-рэцыпіента, раскрыты тэндэнцыі дэфармацыі сістэмы адаптацыі іншамовнай лексікі, выяўлены прычыны парушэння сістэмнасці, сфармуляваны тэарэтычныя асновы засваення запазычанняў, дадзены практычныя рэкамендацыі.

Разам з тым у рэцэнзента ўзніклі некаторыя заўвагі:

1. Рэцэнзент як прадстаўнік афіцыйнага акадэмічнага мовазнаўства не падзяляе ўжыванне аўтарам шматлікіх лексічных адзінак, якія сёння знаходзяцца па-за сістэмай лексічных нормаў (бачына, роўня, сплёт, кіраўнічая верхавіна і інш.). Асабістым аўтарскім правам з'яўляецца прымененая ў манаграфіі сістэма арфаграфіі, якая істотным чынам адрозніваецца ад афіцыйнай. Некаторыя выказванні аўтара манаграфііносяць індывідуальна-аўтарскі, часам катэгарычны характар. Магчыма, на сённяшні дзень у некаторых выпадках аўтар змяніў бы сваю пазіцыю, а ў некаторых горача дыскутаваў бы з апанентамі. Але лёс, на жаль, распарадзіўся так, што такой магчымасці няма.

2. З аднаго боку, у карыстальнікаў манаграфіі можа ўзнікнуць пытанне адносна лаканізму ў асвятленні такіх важных перыядаў у гісторыі беларускай мовы, як эпоха старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы і нашаніўскі перыяд, але, з другога боку, моўны матэрыял, датычны гэтых перыядаў, даволі поўна і падрабязна апісаны ў даследаваннях А. Булыкі, І. Гапоненка, супрацоўнікаў аддзела лексікалогіі і лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства і інш. Разам з тым неабходна прызнаць, што ў беларускім мовазнаўстве недастатковая ўвага ўдзялялася пытанням вывучэння мовы XIX ст.

3. На жаль, у працы З. Саўкі нічога не сказана пра першую *Беларускую граматыку* А. Луцкевіча, рукапіс якой быў падрыхтаваны ў 1916 г., а ў 2017 г. Г. Бідарам пры садзеянні К. Гутшмідта ажыццёўлена выданне з каментарыямі. У граматыцы А. Луцкевіча разглядаецца правапіс запазычанняў і правілы іх пісьмовай перадачы сабраны ў асобны параграф.

4. Аўтар вылучае цікавы тэзіс адносна таго, што “тарашкевіцкая традыцыя працягвалася ў Эўропе, пераважна ў Нямеччыне ды акупаваных краінах (Бэрлін, Прага, Варшава)”, але, на жаль, не развівае яго. Відавочна з-за недахопу матэрыялу аўтар абмяжоўваецца толькі

канстатацыйй факта выхаду падчас нямецкай акупацыі *Беларускага правапісу* Антона Лёсіка.

5. У другім раздзеле манаграфіі адзначаюцца некаторыя недакладнасці: напрыклад, адным з аўтараў *Арфаграфічнага слоўніка* з’яўляецца Міхаіл Суднік (у працы фігуруе – Мікалай Суднік, гл. п. 2.6.1), Генадзь Цыхун працаваў на пасадзе загадчыка аддзела (у працы – сектара, гл. п.2.8.1).

6. Абсалютна ўтапічнай з прычыны непрыняцця ўзусам выглядае прапанова аўтара адаптаваць нескладовы [i] як складовы [i] у выпадках ужывання **v** пасля нескладовага [i]: замест *драйв* – *драйў*, замест *рэйв* – *рэіў*, замест *Клайв* – *Клаіў* і інш.

7. У пачатку параграфу 2.8.2. *Праект групы Падлужнага (1999–2004)* прыводзіцца цытата з выказвання Уладзіміра Ламекі: “Спаўзаньне на старыя рэйкі ў моўнай палітыцы натуральным чынам вярнула функцыю кадыфікатара ўсё таму ж акадэмічнаму інстытуту, што здыскрэдытаваў сябе перад адраджэнскімі коламі сваім згодніцтвам і патураньнем русіфікацыі яшчэ ў савецкую эпоху”. Вядома, кожны мае права на сваё меркаванне, але думаецца, што гэта цытата незаслужана прыніжае ролю акадэмічнага Інстытута ў развіцці беларускага мовазнаўства. Асабліва не мае права на такія выказванні спадар У. Ламека, які фактычна не займаўся навуковай дзейнасцю, а большую частку прафесійнага жыцця правёў на пасадзе упаўнаважанага па справах рэлігій і нацыянальнасцей.

8. Не зусім адпавядае ісціне і наступны факт манаграфіі: “У 2003 г. Аляксандар Падлужны, цяжка захварэўшы, адышоў ад справаў; ягонае месца заняў шматгадовы навуковы сакратар інстытуту Аляксандар Лукашанец, які спрабаваў надаць новы імпульс працэсу зацвярджання праекту”. На самой справе А. Падлужны не па стане здароўя (памёр акадэмік А. Падлужны раптоўна), а эвалюцыйным шляхам перадаў пасаду. А. Лукашанец працаваў на пасадзе вучонага сакратара зусім нядоўга, на той час ён працаваў намеснікам дырэктара па навуковай працы.

9. Месцамі сам даследчык дапускае недакладнасці пры пісьмовай перадачы запазычанняў, напр. “Тут мы разгледзім выбар паміж вэлярным і палятальным сярод гукаў, якія маюць велярна-палятальныя пары” (вэлярным і велярна-, гл. п. 3.4).

10. Алагічным у падраздзеле *Асваенне прэвакальных [w], [ɥ]* выглядае наступнае выказванне: “Відаць, такое асваенне можна патлумачыць нямецкім пасярэдніцтвам, дзе *qi* чытаецца як [kv], таму адаптацыі *Querschlag* > *квершлаг* {БелЭн}, *Quidde* > *Квідэ*, *Quincke* > *Квінке* фанетычна апраўданыя, чаго не сказаць пра запазычаныя зь іншых моваў, дзе прэвалюе перадаванне *qi* праз *кв*” (гл. п.4.4.4.1).

11. Пашырэнне дзекання-цекання, на думку аўтара, істотна скажае зыходнае фанетычнае аблічча слова. З гэтым меркаваннем можна

пагадзіцца, калі гаворка ідзе пра англійскую мову (для зычных англійскай мовы вызначальнай прыкметай з’яўляецца проціпастаўленне моцных і слабых гукаў. Карэляцыя ж па цвёрдасці-мяккасці ўвогуле адсутнічае ў сістэме кансанантызму англійскай мовы), у дачыненні да іншых моў павінен быць індывідуальны падыход, заснаваны на выніках асобнага даследавання. З іншага боку, прапанаваны аўтарам спосаб перадачы спалучэнняў “v + i + галосны” вядзе да пэўнага скажэння вымаўлення запазычаных слоў, паколькі прапануецца ўвесці дадатковы гук, што вядзе да ўтварэння склада (п. 4.1.3.4).

12. На думку рэцэнзента, нельга прымяняць аднолькавыя падыходы да адаптацыі апелятыўнай і онімнай лексікі. Уласныя імёны – аўтаномны разрад лексікі, які ўтвараецца, функцыянуе і развіваецца па сваіх аўтаномных законах. У сувязі з гэтым неабходна асобна распрацоўваць комплекс нарматыўных дакументаў, якія рэгулююць міжмоўную перадачу онімаў. Пры гэтым трэба прытрымлівацца міжнародных стандартаў (рэкамендацыямі Групы экспертаў па геаграфічных назвах пры ААН), скіраванымі на максімальна поўнае захаванне фанетычнага аблічча арыгінальнай назвы з захаваннем фанетыка-арфаграфічных асаблівасцей мовы, у сістэму якой онім прымаецца. Тыя спосабы, якія могуць удала выкарыстоўвацца пры пісьмовай адаптацыі запазычаных апелятываў, не зусім прымальныя або часам абсалютна не прымальныя ў дачыненні да ўласных імёнаў.

Зробленыя рэцэнзентам заўвагі ніякім чынам не ўплываюць на агульны ўзровень падрыхтаванай на высокім навуковым узроўні манаграфіі. Аўтар прадэманстраваў глыбокае веданне праблем адаптацыі запазычанай лексікі, выкарыстаў вялікі аб’ём архіўных матэрыялаў, добра знаёмы з тэорыяй фанетычнай адаптацыі запазычанняў.

Кніга павінна стаць даступнай шырокаму колу карыстальнікаў, што, несумненна, паслужыць узнікненню той дыскусійнай пляцоўкі, на якой актуальныя праблемы адаптацыі запазычанняў знойдуць далейшае навуковае абмеркаванне. Бясспрэчна, што матэрыялы манаграфіі знойдуць шырокае выкарыстанне пры далейшай распрацоўцы тэорыі адаптацыі і выпрацоўцы адзіных крытэрыяў фанетыка-графічнага асваення іншамовных слоў і ўключэння іх у нарматыўныя даведнікі, паслужаць асновай для стварэння серыі кодэксаў устаноўленай практыкі па перадачы іншамовных онімаў на беларускую мову.

Spis treści

STUDIA i ARTYKUŁY

- 7 **Юры Грыбоўскі**, *Беларускі тэатр у міжваеннай Латвіі*
- 31 **Miroslaw Jankowiak**, *Granice zasięgu gwar białoruskich w świetle badań lingwistów. Część I: pogranicze białorusko-rosyjskie*
- 63 **Arnold McMillin**, *The Fate of the Belarusian Literary Language over Half a Century*
- 73 **Таццяна Саўчук**, *Фонавыя веды ў беларускамоўным навукова-гуманітарным дыскурсе (аргументалагічны аспект)*
- 95 **Katarzyna Węgorowska**, *Wyróżniki dawnego męskiego stroju bielsko-hajnowskiego zwerbalizowane w dwóch etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych*
- 111 **Надзея Чукічова**, *Яшчэ раз пра Лабірынты Власта як гістарычны прэцэдэнт у станаўленні нацыянальнай мастацкай прозы*
- 123 **Camilla Gironi**, *A new Belarusian Partisan Republic? World War II Narratives between Myth, Revisionism and State Propaganda within Lukašenka's Speeches in the Post-2020 Presidential Election Era*
- 145 **Святлана Ганчар**, *Праблемна-мастацкае ўвасабленне "паўднёвага пытання" ў рамане Карла Леві Хрыстос спыніўся ў Эбалі*
- 159 **Уладзіслаў Іваноў**, *Як перадаць па-беларуску зьяву небінарнасці: новыя выклікі гандарнай лінгвістыкі*
- 177 **Dzmitry Kliabanau**, *Między ideologią a wyobraźnią literacką: spór o jednostkę i jej miejsce w historii (na przykładzie noweli Łaska Księcia Hieronima Uładzimira Arłoua)*
- 193 **Алена Ляшкевіч**, *Od obrzędu do zabawy: przemiany kolędowania w czasie tradycyjnych świąt dorocznych w Białorusi i Polsce (na przykładzie kolędowania Koniki w Dawyd-Haradku i chodzenia z kozą na Kujawach)*
- 213 **Аляксандр Макарэвіч**, *Састарэлыя англіцызмы ў слоўніках сучаснай беларускай мовы*

- 243 **Anna Berenika Siwirska**, *Konfrontatywna refleksja nad kategorią rodzaju gramatycznego rzeczownika w języku polskim i białoruskim*
- 259 **Марына Свістунова**, *Канты XVIII стагоддзя як помнікі беларускага пісьменства*
- 277 **Katarzyna Waszczyńska**, *„Czarna skrzynka” białoruskiej kultury – o zbiorach muzealnych w Białoruskiej Bibliotece im. Franciszka Skaryny w Londynie*
- 293 **Раіса Зянюк, Аляксандр Радзюк**, *Міф царыцы Кацярыны ў беларускай прасторы*
- 315 **Mariusz Kaliciński**, *Relacje pomiędzy Bogiem a człowiekiem w twórczości Ryhora Baradulina na podstawie tomu poezji KSTY*

VARIA

MATERIAŁY

- 329 **Наталля Сліж**, *Астралагічны верш у гонар Яна Міхала Давойны-Салагуба*
- 337 **Марыля Хаўстовіч**, *Беларускамоўныя казанні са збораў Мяніцкіх*

RECENZJE

- 365 *Pieśni Poniemnia. Pieśni Beskidu Sądeckiego. Wykorzystanie efektów badań etnomuzykologicznych w dydaktyce i projektach artystycznych.* Koncepcja i opracowanie: Nasta Niakrasava. Mix: Tomasz Rogula, Tadeusz Sudnik. Nadkompozycja i przekształcenie dźwięków: Tadeusz Sudnik. Uniwersytet Warszawski, 2023.

(Тацяна Валодзіна)

- 371 **Зьміцер Саўка**. *Фанэтычна-графічная адаптацыя запазычанняў у беларускай мове*; навуковая рэдакцыя: Ніна Баршчэўская, Радаслаў Калета; Катэдра беларусістыкі. Факультэт прыкладной лінгвістыкі. Варшаўскі ўніверсітэт, Варшава 2021, 393 с.
- (Ігар Капылоў)**

Contents

STUDIES AND ARTICLES

- 7 **Jerzy Grzybowski**, *Belarusian theater in interwar Latvia*
- 31 **Miroslaw Jankowiak**, *The limits of the range of Belarusian dialects in the research of linguists. Part I: The Belarusian-Russian borderland*
- 63 **Arnold McMillin**, *The Fate of the Belarusian Literary Language over Half a Century*
- 73 **Tatiana Savtchouk**, *Background Knowledge in the Belarusian Scientific and Humanitarian Discourse (Argumentological Aspect)*
- 95 **Katarzyna Węgorowska**, *Distinctive features of men's Bielsko-Hajnowski costume verbalized in two ethnographic, popular and scientific studies*
- 111 **Nadzeya Chukichova**, *Once again about Vlast's Labyrinths as a historical precedent in the formation of national artistic prose*
- 123 **Camilla Gironi**, *A new Belarusian Partisan Republic? World War II Narratives between Myth, Revisionism and State Propaganda in Lukašenka's Speeches in the Post-2020 Presidential Election Era*
- 145 **Sviatlana Hanchar**, *Problematic-artistic embodiment of the "southern question" in Carlo Levi's novel Christ Stopped at Eboli*
- 159 **Uladzislau Ivanou**, *Conveying the phenomenon of non-binary identities in Belarusian: new challenges for gender linguistics*
- 177 **Dzmitry Kliabanau**, *Between ideology and literary imagination: the disputes about the individual and his place in history (based on the novella Prince Hieronim's Grace by Uładzimir Arłou)*
- 193 **Alena Leshkevich**, *From rite to entertainment: the transformation of bypassing of the yards on traditional calendar holidays in Belarus and Poland (on the example of caroling Koniki in Dawyd-Haradok and walking with a goat in Kuyavya Region)*
- 213 **Aliaksandr Makarevich**, *Obsolete anglicisms in the dictionaries of the contemporary Belarusian language*

- 243 Anna Berenika Siwirska**, *Confrontative reflection on the category of grammatical gender of nouns in Polish and Belarusian*
- 259 Maryna Svistunova**, *Kants of the XVIIIth century as monuments of Belarusian writing*
- 277 Katarzyna Waszczyńska**, *The „black box” of Belarusian culture – about the museum collections in the Francis Skaryna Belarusian Library in London*
- 293 Raisa Zianiuk, Aliaksandr Radziuk**, *Katherine tsarina myth in Belarusian spaces*
- 315 Mariusz Kaliciński**, *The relationship between God and man in the works of Ryhor Baradulin on the basis of the volume of poetry KSTY*

VARIA

MATERIALS

- 329 Natallia Slizh**, *An astrological poem in honor of Jan Mikhal Davojna Salagub*
- 337 Maryla Chaustowicz**, *Sermons in Belarusian from the assembly of Myanitsky*

REVIEWS

- 365** *Pieśni Poniemnia. Pieśni Beskidu Sądeckiego. Wykorzystanie efektów badań etnomuzykologicznych w dydaktyce i projektach artystycznych.* Koncepcja i opracowanie: Nasta Niakrasava. Mix: Tomasz Rogula, Tadeusz Sudnik. Nadkompozycja i przekształcenie dźwięków: Tadeusz Sudnik. Uniwersytet Warszawski, 2023.

(Таццяна Валодзіна)

- 371** *Зьміцер Саўка. Фанэтычна-графічная адаптацыя запазычанняў у беларускай мове; навуковая рэдакцыя: Ніна Баршчэўская, Радаслаў Калета; Катэдра беларусістыкі. Факультэт прыкладной лінгвістыкі. Варшаўскі ўніверсітэт, Варшава 2021, 393 с.*

(Ігар Капылоў)

